

ԱՆԱՀԻՏ

ՀԱՆԴԷՍ ՄՏԱԾՄԱՆ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏԻ

ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ

Գ. ՏԱՐԻ ԹԻՒ 3-4 1931 ՍԵՊՏ. - ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ

ANAHIT

Revue Littéraire, Artistique et Scientifique

Paraissant tous les deux mois

ՓԱՐԻԶ

Fonds A.R.A.M

Ա Ն Ա Հ Ի Տ

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Ի Ւ Ն

Գրագէտն ու մարդը Մովսէս Խորենացիին մէջ	Ա· ՉՕՊԱՆԵԱՆ 1
Նեղոս, բանաստ·	ՎԱՀԱՆ ԹԷՔԵԱՆ 12
Նամակ առ Հրանտ Ասատուր	ԵՂԻԱ ՏԷՄԻՐՃԻՊԱՇԵԱՆ 14
Վճռաբեկում, բանաստ·	ՍԱՐԳԻՍ ՄԵՀԵԱՆ 17
Ձմրան գիշեր	Յ· ԿՈՍՏԱՆԴԵԱՆ 18
Տաղ	ՆԱԶԵՆԻ 22
Ֆրետերիք Շօփէն	ՏԻԿ· ՊՐՈՆԻՍԼԱՎԱ – ՎՈՒՅՉԻՔ ՔԷՕՓՐԻԼԵԱՆ 23
Քիմական բանաստեղծութիւն – Նախերգանք	ԺԻՒՏԻԹ ԿՈՓԻԿ 27
Հատընտիր էջեր	Լ Ի – Թ Ա Ի – Փ Ի 30
Պրոմեթէոս արձակուած, Գ· Արար	ՇԷԼԻ 33
	Թարգմ· Յ· ԱՆՏՈՆԵԱՆ
Սթրազպուրկ, բանաստ·	Զ· Մ· ՈՐԲՈՒՆԻ 40
Արշալոյս Մխիթարեան	ԱՐԱՄ ԵՐԵՄԵԱՆ 41
Արեւին հետ, բանաստ·	ՍԱՐԳԻՍ ՄԵՀԵԱՆ 45
Վիրգիլիոսի երկհազարամեակին առթիւ (շար· եւ վերջ)	Մ·Ս· ԴԱԻԻԹ–ԲԻԿ 46
Մայրութիւն·– Մեքենական, բանաստ·	ԼՈՒԹՓԻ ՄԻՆԱՍ 56
Լուրեր Խաղէն, վէպ	Գ· ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻ 57
Անյանգ նուագներ, բանաստ·	Թ·ԱԶԱՏԵԱՆ 66
Ցաղթական սիրոյ երգը, վիպակ (շար· եւ վերջ)	ԹՈՒՐԳԵՆԵՎ 67
Ցայգախոհ, բանաստ·	Թարգմ· Պ· ՇԵՔԵՐՋԵԱՆ
Տնտեսական պատերազմը 1914էն առաջ եւ յետոյ, Գ·	ՎԻՉԷՆ ՍՐԱՊԵԱՆ 73
Ցայգերգ·– Սիբերգ· բանաստ·	ՉՕՐԻԿ 76
Ցիսուս եւ Նշան Պէշիկթաշլեանի եռանկարը	ՅՈՎՀԱՆ ՉԻԹԵՆԻ 87
Մովսէս Խորենացին, իր ժամանակը, ընկերակիցներն ու գործերը	Ա· ՉՕՊԱՆԵԱՆ 88
Իմ գիւղս, բանաստ·	Ա· ՉԱՄԻՆԵԱՆ 117
Գրական գոհիկ սեռի մը սկիզբը, զարգացումը եւ վերջաւորութիւնը, Գ·	Ա· ՍԵՄԱ 136
Իղձ (Ազրիւրի մը գլխին) բանաստ·	Գ· ՀՆԱՍԷՐ 137
Միսաք Մեծարենց	ՄԻՀՐԱՆ 153
Քրոնիկ	ԳԵՂԱՄ ՓԷՆՆԷՐՃԵԱՆ 154
	Ա· ՉՕՊԱՆԵԱՆ 159

Պ Ա Տ Կ Ե Ր Ն Ե Ր

Կենդանագիրներ Ֆրետերիք Շօփէնի, Արշալոյս Մխիթարեանի, Ներսէս սպտրիարք Վարժապետեանի, Մկրտիչ Ամիրայ Ձէզայիրլեանի, Գրիգոր Աղաթօնի Նիկողոս Չօրայեանի, Մուստաֆա Բէշիտ փաշայի, Պօղոս Աշճանի: Չինական նկարներ:

Fonds A.R.A.M

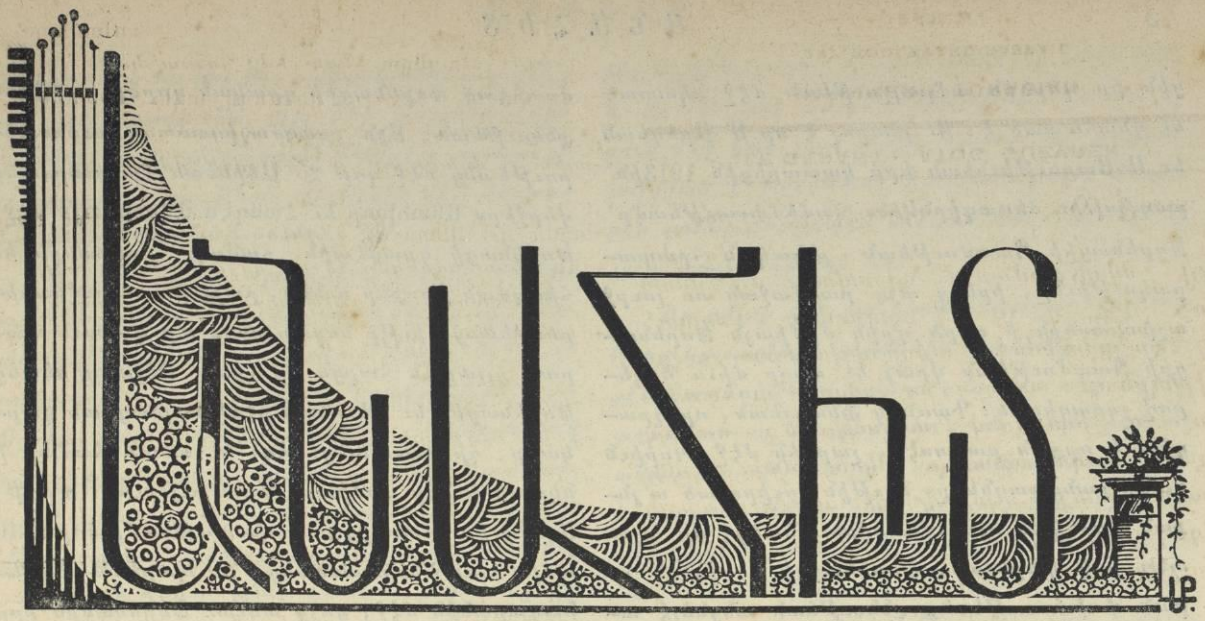

ՀԱՆԴԷՍ ՄՏԱԾՄԱՆ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏԻ

Գ. ՏԱՐԻ, ԹԻՒ 1-2 ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ ՍԵՊՏ.-ԴԵԿՏ. 1931

ԳՐԱԳԷՏՆ ՈՒ ՄԱՐԴԸ ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻԻՆ ՄԷՋ

Ա.

Մեր հին մատենագիրներէն, Մովսէս Խորենացին՝ մեր ժամանակակից բանասէրներուն ամենէն աւելի մեզի հոսեցնել տուողն եղած է: Իր Հայոց Պատմութեան նուիրուած ուսումնասիրութիւնները, իր ո՛ր գարուն ապրած ըլլալու մասին բանավիճական յօդուածները եթէ հաւաքենք, այդ հեղինակի մատենագրութեանց հատորէն չատ աւելի ստուար հատոր մը կրնան կազմել: Եւ սակայն, ինչ որ տարօրինակ է, դեռ ոչ մէկ Հայ գրագէտ խորհած է Խորենացին մանրակրկիտ ուսումնասիրութեամբ մը քննել ու վերլուծել իբր գրագէտ, իբր բանաստեղծ, – այսինքն իբր ինչ որ է կապէս եւ է՛ն առաջ, – ինչպէս եւ իբր մարդ, իբր անհատական նկարագիր: Եւ արդէն նկատելի է որ մեր բանասէրներն ալ քննութեան առարկայ դարձուցած են միմիայն Հայոց Պատմութիւնը, որ անշուշտ Խորենացիի ամենէն կարեւոր գործն է, մէկէ աւելի տեսակէտներով կարեւոր, բայց ոչ անոր միակ արժէքաւոր գործը: անոր միւս երկերուն վրայ, որ զուտ գրական տեսակէտով այնքան բարձր դեղեցկութիւններ կամ չահեկան մասնայատկութիւններ կը պարունակեն որքան Պատմութեան է՛ն յաջող հատուածները, հակիւ ամանք, ինչքան որ գիտեմ, քանի մը բան բան ած են անցողակի: Ոչ ոք դեռ Խորենա-

Fonds A.R.A.M

ցին իր գործին ամբողջութեան մէջ նկատած ու գնահատած է։ Ու բնորոշ է որ Մ. Աբեղեան եւ Ս. Յարութիւնեան երբ կատարեցին 1913ին՝ բազմաթիւ ձեռագիրներու համեմատութեամբ՝ Խորենացիի Պատմութեան քննական հրատարակութիւնը, իրենց այդ բազմաջան ու լուրջ աշխատանքն ի գործ դրին միմիայն Խորենացիի Պատմութեան վրայ եւ անոր միւս երկերով չզբաղեցան։ Գառնիկ Ֆնտգլեան, որ գրագէտ է որքան բանասէր, շարքին մէջ «Կորիւն եւ իր բանաքաղները» նիւթին նուիրուած ա՛յնքան շահեկան ուսումնասիրութեանց, որ այստեղ իսկ կ'երեւան, Խորենացիի Կորիւնէն ըրած փոխառութեանց քննութեան անցնելէ առաջ՝ այդ բազմերախտ հեղինակին իբր վարպետ գրագէտ, իբր ոճաբան բանաստեղծ, իբր հմուտ թարգմանիչ եւ իբր հայ հին ժողովրդական աւանդութեանց, զրոյցներու, դիւցազներգերու հաւաքիչ՝ ընդհանուր գնահատման հակիրճ ու ջերմ էջ մը յատկացուց, բայց ան ալ ի նկատի ունէր գրեթէ միայն անոր Պատմութիւնը։ Նորայր Բիւզանդացի որ 1898–99ին Թիֆլիսի Մշակին մէջ հրատարակած ունի արժէքաւոր ու շատ հետաքրքրական յօդուածներու շարք մը (դժբաղդաբար անաւարտ մնացած), ուր Քարիէրի քննադատութեանց դէմ ջերմեռանդօրէն կը պաշտպանէ Խորենացին եւ ուր կը ջանայ ապացուցանել՝ ընդդէմ Քարիէրի, Գ. Խալաթեանի եւ այլոց՝ անոր Ե. դարու վերջերը ու Զ. դարու սկիզբը ապրած ու գործած ըլլալու թէզը, ամենախանդավառ գովեստներով կը խօսի մեծ մատենագրին վրայ (առանց անոր գրական անձնաւորութեան վերլուծման ոեւէ փորձ կատարելու), բայց նորէն միայն Պատմութիւնն է որ ի նկատի ունի։ Մ. Աբեղեան, «Հայ ժող. առասպելները Մ. Խորենացու Պատմութեան մէջ» պատուական աշխատութեամբ երկարօրէն զբաղած է Խորենացիի շնորհիւ մեզի աւանդուած մեր հին դիցաբանութեան, դիւցազներգութեան, ֆօլքլօրին քննութիւնը կատարելու, անոնց աղբիւրները փնտռելու, անոնց ետեւ գտնուող իրական Պատմութեան գծերը ճշդելու, բայց չէ մօտեցած Խորենացիի գրական գործի արժէքին քննութեան։ Այն բազմաշխատ ուսումնասիրութեանց մէջ զոր Հ. Ակինեան հրատարակեց վերջերս Անահիտի եւ Հանդէս Ամսօրեայի մէջ, Խորենացի գրագէտին համար յարգանքի եւ հիացման խօսքեր ունէր, բայց իր ուսումնասիրութեանց նիւթը նորէն անոր ո՛ր դարուն ապրած ըլլալուն հարցն էր (ինք մէջտեղ նետեց Խորենացիի եւ Ղեւոնդ Երէցի նոյնացման վարկածը, որ չհամոզեց մեզ) եւ ատոր համար ի նկատի ունէր միմիայն Պատմութիւնը։ Փրոֆ. Ադոնց իր հմտալից բանախօսութեամբ զոր 9–10 ամիս առաջ արտասանեց Նուպարեան մատենադարանին մէջ, ցոյց տուաւ Խորենացին իբր հայրենասէր մեծ գրագէտ, սքանչելի ոճաբան, մեծաշունչ բանաստեղծ, «մեծագոյնը մեր հին մատենագիրներուն», որուն Պատմութեան վրայ կրթներ է հազար տարի հայ ժողովրդի ազգային կեանքը, բայց ան ալ Պատմութիւնը լոկ կը յիշատակէր եւ գրագէտին վրայ ջերմ հիացման այդ քանի մը խօսքն ըսելէ յետոյ՝ կը ծանրանար Խորենացիի ո՛ր դարուն ապրած ըլլալու առեղծուածային (ու դեռ չլուծուած) հարցին վրայ, ինք եւս հակելով զայն մինչեւ Թ. դար բերող թէզին (ու նոյն իսկ՝ թերեւս Ժ. դար, ինչպէս կ'ըսէր, եթէ Փարպեցիի պատմութեան Ս. Սահակի տեսիլքը նկարագրող էջը, որմէ քաղուած թուող քանի մը տող կը գտնուի Խորենացիի Պատմութեան մէջ, իրօք Ժ. դարուն Բիւզանդիոնի հայազգի Վասիլ կայսեր օրով եւ անոր հաճելի ըլլալու համար հայազգի Փօտ պատրիարքի թելադրութեամբ յերիւրուած եւ ետքէն Փարպեցիի գրքին մէջ մտցուած է՝ ըստ հանգուցեալ Հ. Կարապետ Տէր–Սահակեանի բանաձեւած վարկածին։

Իսկ եթէ Խորենացիի գրական գործին բազմակողմանի մեծութեան մանրամասն ու լիակատար քննութիւնն ու գնահատումը դեռ տեղի չեն ունեցած մեր մէջ, անոր Պատմութեան թերութիւններն ու պակասները, անոր փոխառութիւններն ու շտկռտուքները, «յերիւրանք»ները, պէտք ու պատշաճ եղածէն շատ աւելի խիստ, անարդար ու կծու վերագիրներով դա–

Fonds A.R.A.M

տափնտուած են ինչ ինչ բանասէրներու կողմէ, այդ մեծ գրագէտին, այդ մեծ հայրենասէրին եւ ազնիւ ու լուրջ մարդուն հանդէպ յարգանքի եւ երախտագիտութեան պարտքին դէմ մեղանչումի հասնելու աստիճան:

Պ. Զամինեան որուն Խորենացիի նուիրուած ուշագրաւ ուսումնասիրութիւնը կը հրատարակենք Անահիտի ներկայ թիւին մէջ, առաջինն է որ, նորէն Պատմութեան եւ Ողբին վրայ մասնաւորապէս ծանրանալով հանդերձ, ի նկատի ունեցած է այդ մատենագրին բոլոր գործերը եւ տուած է ուրուագիծ մը (շատ համառօտ, բայց արդէն իսկ նորաբեր ու թելադրական) անոր գրական լայն ու բազմակողմանի անձնաւորութեան համայնապատկերին. իր ուսումնասիրութիւնը՝ առաջին փորձն է այդ անձնաւորութիւնը կազմող տարրերը մատնանիշ ընելու, անոր մէջ տիրական հանդիսացող ու անոր մտայնութիւնը, աշխարհայեացքը, ձգտումները, ճաշակը, ոճը, լեզուն յօրինող ազդեցութիւնները լուսաբանելու, եւ առաջին ճիգը՝ դարձեալ՝ այդ հեղինակին ապրած ժամանակաշրջանը ոչ միայն իր Պատմութեան, այլ իր բոլոր գործերուն քննութեամբ ճշդելու: Այդ ուսումնասիրութիւնը, որ նորէն սակայն, աւելի բանասէրի մը աշխատանք է քան գրագէտի մը գործին գրական, գեղեցկագիտական, հոգեբանական վերլուծում, զիս կը մղէ իրագործել, գէթ լայն գծերով, քանի մը յօդուածներու մէջ, ծրագիր մը զոր շատոնց մտքիս մէջ ունիմ, որուն հիմնական գաղափարներէն մէկ քանին ատենով Անահիտի մէկ յօդուածիս մէջ (Կայծ մը, 1905) անցողակի ուրուագծած եմ, եւ որուն մէկ հակիրճ գործադրութիւնը փորձեցի Նուպարեան Հայ Ուսանողական Տան դասախօսութեանցս մէջ անցեալ տարի, այն է գրագէտի աչքով մօտենալ Խորենացիին, զինք իր երկերուն ամբողջութեան մէջ տեսնել եւ հոգեկան լիակատար պատկերը գծել այն սքանչելի գրագէտին, այն տարօրինապէս հզօր ու սիրելի մարդուն որ կան այդ խորհրդաւոր հեղինակին մէջ:

Բայց մտնելէ առաջ այդ ճոխ ու հրապուրիչ նիւթին խորը, կ՚ուզեմ քանի մը խօսք ըսել Պ. Զամինեանի ուսումնասիրութեան մասին, որուն մէջ կան շատ ուժեղ մասեր ուր կարծես յաջողած է խուսափող ճշմարտութեան մազերէն բռնել վերջապէս ու կան նաեւ կէտեր որ յայտնապէս վիճելի են:

Իր բոլոր այն շահեկան հաստատումները ուր Ողբը կը համարի առանձին գրուածք մը՝ ետքէն Պատմութեան կցուած, եւ ուր այդ Ողբին առիթ տուող դէպքերը եւ հոն ակնարկուած անձնաւորութիւնները՝ նոր տեսութեամբ մը Է. դարուն մէջ կը գտնէ ու որոշապէս մատնանիշ կ՚ընէ, համոզիչ կը թուին (բաց ի «զհէքն իմ մանուկ եւ թագաւոր...» փրազէն որուն հանելուկը չլուծուած կը մնայ եւ որուն համար տուած բացատրութիւնը, զոր ինքն ալ վարանելով կը բանաձեւէ, քաշկռտուկ է):

Ուրիշներ արդէն յայտնած էին այդ կարծիքը թէ Խորենացի Է. դարու մարդ է, եւ ոչ Ե. ոչ ալ Ը. կամ Թ. դարու. այսպէս՝ Ս. Մալխասեան, որ իր «Սեբէոս եւ Խորենացի» կարեւոր երկասիրութեան մէջ (զոր դժբաղդաբար չեմ տեսած) ցոյց տուած է, ինչպէս կը յիշատակէ Պ. Զամինեան, Է. դարու երկրորդ կէսին ապրած Սեբէոսի որոշ փոխառութիւնները Խորենացիէն, որով եւ Խորենացիի պատմութեան Սեբէոսէն առաջ գրուած ըլլալը: Գառնիկ Ֆնտգլեան Անահիտի իր յօդուածաշարքին մէջ նոյնպէս Է. դարու մարդ յայտարարեց զայն, բայց դեռ չտուաւ իր փաստերը: Նորայր Բիւզանդացի, այն յօդուածաշարքին մէջ զոր վերեւ յիշատակեցի, զօրեղ փաստեր տուած է Խորենացիի Ը. կամ Թ. դարու մարդ չըլլալուն, բայց իր փաստերը հեռու են նոյնքան սատ եւ ուժեղ ըլլալէ երբ կ՚ուզէ հաստատել թէ ան Ե. դարու վերջը կամ Զ.ի առաջին տարիներուն գրած է իր Պատմութիւնը: Պ. Զամինեան կուտայ բազմաթիւ փաստեր Խորենացիի Է. դարուն ապրած ըլլալուն եւ կը ջանայ նոյն իսկ ճշդել անոր իւրաքանչիւր երկին իր կեանքի ո՛ր շրջանին արտադրուած ըլլալը: Շատ կարեւոր է՝ ու հաւանական՝ Խորենացիի Աղեքսանդրիա եւ ոչ թէ Բիւզանդիոն կրթու-

Fonds A.R.A.M

թիւն տուած ըլլալու կէտը զոր ի վեր կը հանէ Պ. Զամինեան եւ որ կը բացատրէ Խորենացիի գրական անձնաւորութեան քանի մը էական գծերը զոր իր գործին իսկ մէջ ես ինքս արդէն նկատած էի, բայց որոնց կենսագրական լուսաբանումն է որ կը բերէ Պ. Զամինեան: Թէ զինքը Աղեքսանդրիա բարձրագոյն ուսում ըստանալու ղրկողները եղեր են ոչ թէ Ը. դարու Սահակ կաթողիկոսն ու Մաշտոց–Մեսրոպ վարդապետը, այլ Է. դարուն ապրած ու Դուինի եկեղեցական ժողովին մէջ մեծ դեր կատարած երկու նոյնանուն անձնաւորութիւններ, Ռշտունեաց Սահակ եւ Խորխոռունեաց Մաշտոց եպիսկոպոսները, ասիկա շահեկան բայց յանդուգն ենթադրութիւն մըն է, եւ որ չ'ապացուցուիր Խորենացիի Պատմութեան Գ. գրքի ԿԱ. գլխուն վերջին Փրազով, – ինչպէս կը փորձէ ընել Պ. Զամինեան, – դէթ այն ձեւով ուր մեզի հասած ձեռագիրներուն մէջ կը գտնենք այդ վերջին Փրազը: Բոլորովին ճիշդ է Պ. Զամինեանի նկատողութիւնը թէ Հ. Ակինեանի գտած շարք մը բառերու, ասացուածքներու, նախադասութեանց նոյնութիւնը Խորենացիի ու Ղեւոնդի մէջ՝ չ'ապացուցաներ թէ Ղեւոնդ եւ Խորենացի նոյն անձն են, այլ թէ Ղեւոնդ բանաքաղած է Խորենացիէն: Շահեկան նորութիւն մըն է որ կը բերէ դարձեալ Պ. Զամինեան, այդ գլուխը մեկնաբանած ատեն, երբ կ'ըսէ թէ Խորենացի եւ ընկերները ղրկուեցան Աղեքսանդրիա, ոչ միայն որովհետեւ Է. դարուն Հայաստանեայց եկեղեցին քաղկեդոնեան բիւզանդական յոյն եկեղեցիէն հեռացած, հակաքաղկեդոնեան ուղղութեան եւ անկախ ազգային եկեղեցի մնալու ձգտումին մէջ ամրացած, հակաքաղկեդոնեան Աղեքսանդրիան պիտի նախընտրէր անշուշտ իբր հայ նոր սերունդին համար բարձրագոյն կրթութեան կեդրոն եւ ոչ թէ Բիւզանդիոնը, այլ եւ որովհետեւ Հայ եկեղեցւոյ պետերը կ'ուզէին որ իրենց ղրկած աշակերտները, աղեքսանդրիական դպրոցի քննական հմտութեամբ զինուած, գային լրացնել, ուղղել Աստուածաշունչի թարգմանութեան պակասներն ու թերութիւնները (ինչ ինչ հատուածներու, բառերու ըմբռնումի, մեկնումի սխալներ, եւն.), ինչպէս Ասորիք եւս քիչ առաջ (Զ. դարու սկիզբները իրենց փեշիտօ թարգմանութիւնը սրբագրեցին՝ Դիոնեսիոս Թրակացիի քերականութիւնն ուսումնասիրելէ եւ իրենց այդ հին թարգմանութիւնը Եօթանասնիցի վեցիջեան թարգմանութեան հետ համեմատելէ յետոյ: Շահեկան են եւ Պ. Զամինեանի այն տողերը որ Դուինէն Աղեքսանդրիա ամբողջ Հայաստանը կտրելով անցնող Խորենացիին «Աշխարհագրութեան» մէջ Հայաստանի մասը, որ այնքան կարեւոր է եւ ինքնատիպ, ատով իսկ անձնապէս գրելու կարող դարձած ըլլալը կը ձգտին հաստատել: Շահեկան է եւ ճիշդ կը թուի Պ. Զամինեանի կարծիքը թէ Խորենացիի մեկենաս Բագրատունի Սահակը Վարազ Սահակ իշխանն է (638) եւ թէ այդ «պարսկասէր» իշխանը Հայոց դիւցազնական պատմութիւնը գրել տալու փափաքն ունեցեր է այն պահուն ուր ճիշդ Պարսից մէջ եւս Խոսրով Ապրուէզ Թագաւորի հրամանով Պարսից դիւցազնական պատմութիւնը գրել ձեռնարկուեցաւ: Պ. Զամինեան, վերջապէս նկատած է, կարծեմ առաջին անգամ ըլլալով, թէ Խորենացի ինքն իսկ, պատասխանելով Սահակ Արծրունի երիտասարդ իշխանին իրեն ուղղած թուղթին ուր զինք Մեծն Սահակի եւ Մաշտոց-Մեսրոպի փոխանորդ («երկրորդ Սահակ եւ Մեսրոպ») կ'անուանէ, կ'ըսէ թէ ոչ միայն անոնց, այդ «հրեշտակներուն», փոխանորդ, այլ աշակերտ իսկ կոչուելու արժանի չէ, ինչ որ փաստ մը եւս կրնայ նկատուիլ թէ Ե. դարուն չէ ապրած ան, որովհետեւ համեստութիւնը կրնայ անշուշտ զայն մղել ինքզինքը Սահակի եւ Մեսրոպի պէս հսկաներու «փոխանորդ» չընդունիլ, բայց եթէ իրօք աշակերտ եղած էր այդ երկու մեծ վարպետներուն, ինչո՞ւ պիտի մերժէր այդ տիտղոսը:

Այս բոլորը նոր լոյս կը սփռեն խորենացիական առեղծուածին մթութեանց մէջ եւ պիտի մղեն հարկաւ ուրիշ բանասէրներ որ այդ նոր լոյսին տակ աւելի խոր, մանրամասն ու լիակատար կերպով քննեն ու պարզաբանեն

Fonds A.R.A.M

այդ կարեւոր հարցը: Սակայն եւ Պ. Զամբինեանի յօդուածին մէջ կէտեր կան, որ ինչպէս ըսի, համոզիչ չեն կամ պարզապէս անճիշդ կրնան նկատուիլ:

Պ. Զամբինեան եղիչէն կը համարի Մորենացիի աշակերտակից ընկերներէն մին, ու նոյն ոգւով, նոյն մտայնութեամբ գրագէտ մը, «քաջութեան ոգի եւ մխիթեան գաղափար ներշնչող իր ժամանակի իշխաններին, գիտակցական մահ իրենց ազգի, իրենց հայրենիքի համար»: «Առաջին անգամ, կը գրէ դարձեալ, եղիչէի ու Մորենացու գրչի տակ ազգ, հայրենիք բառերը լայն իմաստով են գործածուում, եւն.»: Արդ, Մորենացիի ու Եղիչէի մտայնութիւնն ու ոգին չատ տարբեր են, – ինչպէս արդէն իսկ որոշապէս դիտել տուած եմ 1905ին Անահիտի մէջ երեւցած կայծ մը յօդուածովս: Եղիչէ «կրօնական հայրենասիրութեան», աւելի ճիշդ՝ քրիստոնէական ջերմեռանդութեան եւ Քրիստոսի համար անձնազոհ դիւցազնութեան երգիչն է, Մորենացի աշխարհական հայրենիքի հելլեն ըմբռնումին քարոզիչն է: Եղիչէ «ազգ Հայոց» բացատրութիւնը մերթ կը գործածէ՝ իրրեւ «ժողովուրդ», բայց հայրենիք բառը՝ երբեք: Տարբերութիւնները դեռ չատ աւելի բազմաթիւ են, եւ ատոնց վրայ պիտի ծանրանամ յաջորդ յօդուածներուս մէջ: Լեզուն, Եղիչէի մէջ, առանց Եղնիկի զուտ ոսկեդարեան բարբառն ըլլալու, չատ աւելի մօտ է ոսկեդարեան լեզուին քան Մորենացիի լեզուն, որ պերճ, կուռ, ճկուն, փայլուն է, բայց որ մեսրոպեան հայերէնէն տարբեր է, Զ.Է. դարերու յունաբան դպրոցին ազդեցութիւնը ցոյց կուտայ, թէեւ իր մօտ՝ յունաբանութիւնները չեն խանգարեր իր լեզուին ու ոճին հարազատ ու հզօր հայկականութիւնը: Եղիչէ չէ Ե. դարու մարդ, բայց չէ եւ Է. դարու, այլ հաւանօրէն Փարպեցիէն քիչ յետոյ ապրած գրագէտ մը:

Մորենացիին Մամիկոնեանց հանդէպ իր գործերուն մէջ ցոյց տուած սիստեմական ջերմութիւնը՝ Պ. Զամբինեան կը բացատրէ սա ենթադրութեամբ թէ Մորենացիի խումբէն իւրաքանչիւրը մէկ կամ երկու նախարարութեանց հետ կապուած էր, եւ մանաւանդ ատոնց կ'ուզէր մտաւոր առաջնորդ դառնալ եւ ատոնց ձեռքով Հայ ազգն եւ Հայաստանը զօրացնել իր սիրած խէալներուն մէջ. Մորենացի Բագրատունեաց եւ Արծրունեաց հետ կապուած, Եղիչէ՝ Մամիկոնեանց, եւն.: Եղիչէ միմիայն Վարդանանց Պատմութիւնը գրած է, եւ հասկանալի է որ միայն Մամիկոնեաններու տեսարանի վրայ դնէր ու պանծացնէր (անոնց մեծ հերոս Վարդանին չուրջ նախարարական տուներու դիւնակից դէմքերն ալ յարդանքով յիշելով ու քարկոծելով միայն Մամիկոնեանց հակառակորդ և պարսկամէտ Սիւնեաց տունը): Բայց Մորենացի որ Հայ ազգի ընդհանուր Պատմութիւնը կը գրէ սկիզբէն մինչեւ իրեն մօտիկ ժամանակները, ի՞նչպէս, ինքը՝ հայրենասէր մարդ կրնար Մուշեղի, Վասակի, Մանուէլի, Վարդանի, Վահանի եւ ատոնց նման այլ հոյակապ դէմքերու յիշատակութիւնն իսկ չընել: Պ. Զամբինեան, որու յօդուածը կը ձգտի ապացուցանել թէ Մորենացի ժամանակակից եղած է Վարդան Բ. Մամիկոնեանին ապստամբութեան (572), չէ բացատրեր բնաւ թէ ինչպէս մեր պատմագիրը խօսքն իսկ չ'ըներ իր օրով պատահած այդքան կարեւոր (թէպէտ ձախող ու աղէտաւոր վախճան ունեցած) դէպքի մը և անոր հետեւանքներուն: Մամիկոնեանց մասին Մորենացիի լռութիւնը բացատրող ուրիշ պատճառներ եղած են անշուշտ: Ջերմ հայրենասէր, դիւցազնասէր բանաստեղծ է Մորենացի, այլ եւ կրքոտ, կողմնակալ, «կուսակցական» ոգի ունեցող մարդ. Բագրատունեաց ու Արծրունեաց տուներէն է որ ինք կը սպասէ Հայաստանի անկախութեան վերականգնումը (տեսնել իր Թուղթն առ Սահակ Արծրունի, ուր քաղաքական մարդարէի պէս կը դուշակէ թէ անո՛նք պիտի վերահաստատուն հայկական գահը, ինչպէս ըրին իրօք քանի մը դար յետոյ), ուրեմն եւ ատոնց մրցակից կամ հակառակորդ Մամիկոնեաններն անտեսել եւ Բագրատունեաց ու Արծրունեաց փրոփականան ընել իր հայրենասիրական քաղաքականութեան ծրագրին համաձայն կը նկատէ:

Fonds A.R.A.M

«Հայոց Պատմութեան Գ. Գրքի ԿԱ. գլխուն մէջ քանի մը անգամ յիշատակուած Մեծն Սահակ եւ Մեսրոպ անունները՝ առաջին փրազներուն մէջ Ե. դարու երկու մեծ Հայերուն վերաբերող՝ իսկ վերջին փրազին մէջ Ռըշտունեաց Սահակ եւ Խորխոռունեաց Մաշտոց եպիսկոպոսներուն ակնարկող կ'ուզէ ցոյց տալ Պ. Զամինեան, ինչ որ բռնազբօսիկ մեկնութիւն մը կը թուի: Ամբողջ այդ գլուխը Ե. դարուն անցած դէպքերու հետ կապ ունի, եւ անոր մէջ չորս անգամ անուանուած «Մեծն Սահակն ու Մեսրոպ»ը մեր Ե. դարու Սահակն ու Մեսրոպն են՝ ըստ բնագրին զոր ունինք: Որպէս զի վերջին փրազին մէջ կարենանք տեսնել Է. դարու Սահակ եւ Մաշտոց եպիսկոպոսները, պէտք է ենթադրել որ Խորենացիէն ետք եկող օրինակիչ մը, անոր Պատմութեան հնութիւն եւ հեղինակաւոր արժէք տալու համար՝ այդ վերջին փրազը համառօտեր, փոփոխեր է եւ «Մեծն Սահակ ու Մեսրոպ» դրեր է ուր որ հեղինակը Ռշտունեաց Սահակ եւ Խորխոռունեաց Մաշտոց էր գրած: Նոյնքան եւ աւելի բռնազբօսիկ կը թուի «Խորենացի» անունը «Խորխոռունի»էն հանելը. Անձեւացեաց եպիսկոպոսը Անձեւունի կրնայ կոչուիլ, բայց Խորխոռունեաց եպիսկոպոս մը – եթէ ընդունինք որ Մովսէս Խորենացի եպիսկոպոս եղած է (ինչպէս հին ձեռագրի մը մէջ կ'անուանուի) եւ նոյն իսկ Խորխոռունեաց եպիսկոպոս կարգուած, դժուար է առով Խորենացի անունին ծագումը բացատրել, ինչպէս կ'առաջարկէ Պ. Զամինեան. Խորենացի անունին հանելուկը Խորխոռունի անունով չի կրնար բացատրուիլ, նորէն ստիպուած ենք կառչած մնալ Մովսէսի ծննդավայր Խորեան գիւղի մը անունին, մինչեւ լաւագոյն բացատրութեան մը գիւտը:

Պ. Զամինեան «Պիտոյից Գիրքը» Խորենացիին հեղինակութիւնը կը համարի, եւ Աղեքսանդրու Վարքին թարգմանութիւնը կը վերագրէ բիւզանդեան դպրոցի հայ աշակերտներէն մէկուն. այդ երկու կէտերուն վրայ ալ ապահովապէս կը սխալի: «Պիտոյից Գիրքը» թարգմանութիւն է կամ թերեւս աւելի հաւանօրէն՝ ազատ հետեւողութիւն յոյն բնագրի մը. հայրենասէր Խորենացին՝ եթէ ինք ըլլար հեղինակն այդ գրքին, իւրաքանչիւր գրական սեռի սահմանումէն յետոյ գրուած օրինակներուն Հայոց Պատմութենէն ալ դէմքեր ու դէպքեր պիտի առնէր իբր նիւթ կամ գէթ հոս ու հոն անոնց ալ յիշատակութեան նուիրուած պարբերութիւններ պիտի դնէր, մինչ այդ բոլոր շարադրութեանց նիւթերը հայ կեանքի հետ անմիջական ոեւէ կապ չունին, անոնց մէջ դեր կատարող հերոսները կամ յիշատակուած պատմական անձնաւորութիւնները, իմաստասէրները, աստուածները, ոգիները օտար են միշտ (յունական կամ աստուածաշնչական): Զարմանալի է որ այդ շատ շահեկան գիրքը դեռ չէ ուսումնասիրուած մեր յունագէտ բանասէրներէն, երեւան հանելու համար յոյն բնագիրը կամ բնատիպարը, որմէ թարգմանութիւն կամ որուն հետեւողութիւն է այնքան ճոխ ու ներդաշնակ լեզուով մը հայացուած այդ «Հռետորական Արուեստի» Թանկագին դասագիրքը, ուր հին հելլէն հեթանոս ու քրիստոնէական – աղեքսանդրեան մշակոյթները կը խառնուին, եւ որուն հայացումը ապահովապէս Խորենացւոյն կը պարտինք (իր լեզուն ու ոճն է որ հոն կը տիրեն): Աղեքսանդրու Վարքին թարգմանիչն ալ (ինչպէս Հ. Տաշեան, Նորայր Բիւզանդացի, Գառնիկ Ֆնտգլեան արդէն յայտարարած են), ինչպէս և Պիտոյից Գրքին օրինակներուն հետեւելով շարադրուած եւ այդ վէպին վերջը դրուած բարառնութիւնները (որ յոյն բնագրին մէջ չկան) շարադրողը՝ հաւանօրէն Խորենացին է դարձեալ: Ասոնց վրայ աւելի մանրամասնօրէն պիտի խօսիմ յաջորդ յօդուածներուս մէջ:

Չեմ գիտեր թէ կարելի՞ է Պ. Զամինեանի համաձայն ըլլալ երբ տառապէս ճիշդ կը նկատէ Թովմա Արծրունիի մէկ միջանկեալ փրազը որու համեմատ Խորենացի 120 տարեկանին վախճաներ է: Այո՛, խոր ծերութեան հասեր է, «լի եւ պարարտ ծերութեամբ» ինչպէս կը գրէ Թովմա, («Այր եմ ծերացեալ եւ անպակաս

Fonds A.R.A.M

ի թարգմանութեանց» ինչպէս կը գրէ Խորենացի ինքն իսկ իր մասին), բայց «120 տարեկան»ը գրւ.յց է, իսր ծերութեան մը վաւերական իրականութեան աւանդական չափազանցութիւնն է. 120 տարեկան ապրած ու մինչեւ մահը գրելն ու թարգմանելը չարունակած ուէ գրագէտ չեմ կարծեր որ գոյութիւն ունեցած ըլլայ:

Համաձայն դժուար է ըլլալ՝ վերջապէս՝ Պ.Զամինեանին, երբ Ողբը Պատմութենէն առաջ գրուած կ'ընդունի: Հոգեբանապէս անհնար է ատիկա. Պատմութիւնը գրուած է իր ազգին անցեալով պարծող, անոր ապագային վրայ հաւատք ունեցող, խանդավառօրէն տրամադրուած մարդ մը, որ այդ Ազգն արձակելէ, զայն իրեն ներշնչող քաղաքական ու բարոյական անկումը տեսնելէ եւ աւազիլէ յետոյ, ուժը պիտի չունենար այդ ոգւով ու չունչով այդպիսի գիրք մը գրելու: Իր Պատմութեան մէջ ալ կը ձաղկէ մերթ իր ժողովուրդին թերութիւնները, կը խարանէ այս կամ այն ապիկար կամ տգաւաճան պետը, կը դատափետէ խստօրէն Մեծն Տրդատը թունաւորող նախարարները, բայց այդ գրքին մեծագոյն մասը հայ ժողովուրդի առաքինութեանց, մեծութեանց, քաջութեանց տարփողումին է նուիրուած: Աւելի խելքի մօտ է որ Ողբը Պատմութենէն եաքը չարադրած ըլլայ, ուրիշ՝ յոռեգոյն չրջանի մը մէջ, դառնացած, զղուած, վհատ տրամադրութեան մը տակ. Պ.Զամինեան ինքն իսկ կը նկատէ արդէն թէ Սեբէոս, որ Խորենացիի Պատմութենէն փոխառութիւններ ունի, Ողբի մասին ոեւէ ակնարկ չէ պարունակեր. ուրեմն Ողբը Խորենացիի կեանքին վերջին չրջանին գրուած է, եւ Սեբէոսի անծանօթ մնացած:

***

Որո՞նք են, ինձի համար, Խորենացիի Մատենագրութեան մէջ, որ չերմ ու դիտակից քրիստոնեայ հաւատացեալ մը եւ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ վարդապետութեանց հմուտ ու հարազատ քարոզիչ մ'ըլլալով հանդերձ, բուռն ու անխառն սէր, յարգանք, պաշտամունք ունի հին Հելլէն հեթանոս չրջանի դասական հերոսներուն, մեծահանճար բանաստեղծներուն, դիտուններուն, խմաստասէրներուն, արուեստագէտներուն, ու նոյն իսկ դիցաբանութեան համար: Դաւիթ Անյաղթ ու Գ. Մագիստրոս իրեն մօտիկ են այդ կէտին վրայ, բայց չատ մասնական կերպով: Խորենացի ունի այն լայն ու ազատ, և ամէն բանէ առաջ գեղասէր ու դիւցազնասէր մտայնութիւնը զոր ունեցան իտալական ԺԴ. դարուն Տանթէներն ու Փեթրարքաները, երկիւղած աշակերտներ Աւետարանի, այլ եւ խելացի սիրահարներ յոյն – լատին քերթութեան ու արուեստի յաւերժագեղ մշտաճաճանչ կատարներուն: Արեւելցի մըն է որ չի սիրեր արեւելեան Ճշակոյթը, կ'ատէ նոյն իսկ (ինչպէս կը գրէ՝ իր Պատմութեան Ա. գլխուն վերջը գրուած յաւելուածին մէջ՝ Սահակ Բագրատունի իշխանին, «Պարսից անյարմար եւ անոճ բանքը», Բիւրատպեայ Աժդահակի անճոռնի եւ փգուն առասպելքը», եւ կը նեղանայ թէ ինչո՞ւ ան իրմէ կ'ուզէ այդ «սուտ առասպելները», այդ «անմիտ եւ անհանճար բանից յարմարանքը», փոխանակ հետաքրքրուելու «յունական պերճ ու ողորկ առասպելներով» որ «գեղմարտութիւն իրաց այլաբանաբար յինքեանս ունին թաքուցեալ». եւ ասիկա ոչ թէ մխիթարի որովհետեւ Պարսից Թագաւոր Խոսրով Ապրուէզ է. դարուն իսկ (614) Երուսաղէմը գրաւեց ու Խաչափայտը գերի վարեց, ինչպէս Պ. Զամինեան կը բացատրէ, այլ որովհետեւ Խորենացի էապէս տոգորուած է հելլէն մշակոյթով եւ անոր քով բարբարոս, կոպիտ կը գտնէ ասիական մշակոյթները (ինչ որ իր հելլենասիրութեան չափազանցութիւնը ցոյց կուտայ, վասն զի Ելլադայի ոսկեդարուն հրաչալի մշակոյթը կը գերապանցէ անշուշտ իր կատարելութեամբ և այլապանութեամբ ինչ որ Ասիան արտադրած

մատենագրութեան մէջ, որ չերմ ու դիտակից քրիստոնեայ հաւատացեալ մը եւ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ վարդապետութեանց հմուտ ու հարազատ քարոզիչ մ'ըլլալով հանդերձ, բուռն ու անխառն սէր, յարգանք, պաշտամունք ունի հին Հելլէն հեթանոս չրջանի դասական հերոսներուն, մեծահանճար բանաստեղծներուն, դիտուններուն, խմաստասէրներուն, արուեստագէտներուն, ու նոյն իսկ դիցաբանութեան համար: Դաւիթ Անյաղթ ու Գ. Մագիստրոս իրեն մօտիկ են այդ կէտին վրայ, բայց չատ մասնական կերպով: Խորենացի ունի այն լայն ու ազատ, և ամէն բանէ առաջ գեղասէր ու դիւցազնասէր մտայնութիւնը զոր ունեցան իտալական ԺԴ. դարուն Տանթէներն ու Փեթրարքաները, երկիւղած աշակերտներ Աւետարանի, այլ եւ խելացի սիրահարներ յոյն – լատին քերթութեան ու արուեստի յաւերժագեղ մշտաճաճանչ կատարներուն: Արեւելցի մըն է որ չի սիրեր արեւելեան Ճշակոյթը, կ'ատէ նոյն իսկ (ինչպէս կը գրէ՝ իր Պատմութեան Ա. գլխուն վերջը գրուած յաւելուածին մէջ՝ Սահակ Բագրատունի իշխանին, «Պարսից անյարմար եւ անոճ բանքը», Բիւրատպեայ Աժդահակի անճոռնի եւ փգուն առասպելքը», եւ կը նեղանայ թէ ինչո՞ւ ան իրմէ կ'ուզէ այդ «սուտ առասպելները», այդ «անմիտ եւ անհանճար բանից յարմարանքը», փոխանակ հետաքրքրուելու «յունական պերճ ու ողորկ առասպելներով» որ «գեղմարտութիւն իրաց այլաբանաբար յինքեանս ունին թաքուցեալ». եւ ասիկա ոչ թէ մխիթարի որովհետեւ Պարսից Թագաւոր Խոսրով Ապրուէզ է. դարուն իսկ (614) Երուսաղէմը գրաւեց ու Խաչափայտը գերի վարեց, ինչպէս Պ. Զամինեան կը բացատրէ, այլ որովհետեւ Խորենացի էապէս տոգորուած է հելլէն մշակոյթով եւ անոր քով բարբարոս, կոպիտ կը գտնէ ասիական մշակոյթները (ինչ որ իր հելլենասիրութեան չափազանցութիւնը ցոյց կուտայ, վասն զի Ելլադայի ոսկեդարուն հրաչալի մշակոյթը կը գերապանցէ անշուշտ իր կատարելութեամբ և այլապանութեամբ ինչ որ Ասիան արտադրած

Fonds A.R.A.M

էր, բայց չի ջնջեր, չի նսեմացներ նոյն իսկ՝ անոր մտաւոր ստեղծագործութեանց ինքնայատուկ ու մերթ հելլենականէն աւելի խոր ու հզօր գեղեցկութիւնները, որոնցմէ արդէն օգտուած է ատտիկեան քաղաքակրթութիւնը ինքզինքը կազմելու համար)։ Այդ դիծը կ'երեւայ լիովին իր Պատմութեան մէջ ծայրէ ծայր, ինչպէս եւ մասամբ՝ իր միւս գործերուն մէջ, ու ան կ'երեւայ նաեւ ընտրութեանը մէջ իր թարգմանած գործերէն ամանց (ինք միայն, որ Հոմերի սքանչացող մըն է, որ Տրովադայի Պրիամոս թագաւորին օգնութեան գացող իր Զարմայր Հայկազն արքային պատերազմի մէջ զոհած մահը «Աքիլլէսի (դասական հերոսներուն մեծագոյնին, զեղեցկագոյնին) ձեռքով իսկ դէթ եղած» կը վախճի, կրնար մանաւորապէս ցանկալ եւ յանդգնիլ «Ազեքսանդրու Վարք»ին պէս աշխարհիկ ու զուտ հեթանոս, դիւցազնական ու աւանդավիպական դիցաբանախառն գործի մը թարգմանութիւնը կատարելու։

Նոյն մտայնութեամբ է որ ան մօտեցած է իր ազգի նախաքրիստոնէական բոլոր զարերու մեծ նախահայրերուն (բուն օտար եւ հայ պատմիչներու, ըստ ժողովրդական աւանդութեանց ու հայրենի հին անգիր բանաստեղծութեան եւ ըստ իր երեւակայութեան ոգուած), մերթ անոնց մեղադրելով իրենց տգիտութիւնը, անուսումնասիրութիւնը, բայց երբեք չհաբեներով իրենց հեթանոսութեան համար անտեսել անոնց դիւցազնական առաքինութիւնները, վարչական, քաղաքագիտական կարողութիւնները, բարոյական յատկութիւնները. ընդհակառակն՝ քաջութեան, զօրութեան, ազատութեան, մեծութեան սիրահար մարդ, (եւ ոչ վանականամիտ աշխարհատեաց կրօնաւոր՝ ինչպէս չատերը մեր հին մատենագիրներէն), ան կը նախընտրէ այդ հին Հայերը որ իր երկիրը զօրեղ ու փառաւոր կացուցին, եւ անոնց հնագոյններէն միոն, Պարսյրին, Ուրարտեան չրջանի իրական զօրութիւնն ու մեծութիւնը խորհրդապատկերող «Հայկազն» անկախ ու աշխարհակալ թագաւորներէն մէկուն՝ օրովը թէ՛ Քրիստոսի եւ թէ՛ իր աշխարհ եկած չրջլալը կ'աւազէ իր Պատմութեան ինքնատիպ, բնորոշ ու սրտայոյզ մէկ հատուածին մէջ, որով ցոյց կուտայ թէ առանց բաժնուիլ ուզելու Քրիստոսէն որուն կը հաւատայ եւ զոր կը սիրէ, պիտի ուզէր ապրած ըլլալ այդ հին օրերուն երբ իր երկիրը անկախ ու զօրեղ էր (ապացոյց մը եւս նաեւ որ ինք ապրած է այնպիսի առեն մը երբ իր երկիրը ոեւէ անկախութենէ զուրկ էր այլ եւս, ինկած էր, ուրեմն Արշակունեաց հարստութեան անկումէն, նոյն իսկ Ե. դարու երկրորդ կէսի եւ Զ. դարու առաջին կէսի Հայ մարզպաններու որոշ չափով ինքնավար չրջանէն ալ յետոյ եւ Բագրատունեաց ու Արծրունեաց ձեռքով հայկական դահուն վերականգնումէն առաջ)։

Հայրենասիրութեան իր ըմբռնումը ոչինչ ունի կրօնական, անձկօրէն քրիստոնէական, – ինչպէս Փարպեցիինը եւ մանաւանդ Եղիշէինը, այլ զուտ աշխարհիկ. հելլեն ըմբռնումով՝ ազգի ու հայրենիքի սէր է ան։ Փառաոս կը սիրէ պանծացնել – ու հոյակապօրէն – Արշակ Բ.ի եւ Պապի օրով իրենց քաջութեամբ նշանաւոր հանդիսացած Մամիկոնեան հերոսները, ինչպէս եւ Մեծն Ներսէս Պարթեւի եկեղեցական ժողովրդապետ «հերոս»ի դէմքը (թէեւ Արշակի եւ Պապի համար՝ որ մեծ ու քաջ թագաւորներ եղած են՝ անարգար է, դանոնք չատ հեթանոս, ապականեալ, տուիոս, մոլի ներկայացնելով, ու իր քրիստոնեայ կրօնաւորի մըտայնութեամբ անոնց հակադրուած Ներսէս հայրապետին միայն վերագրելով ամէն մեծութիւն ու մաքրութիւն), բայց չունի ազգի ու հայրենիքի որոշ, աշխարհիկ, հելլեն ըմբռնումը՝ ինչպէս Խորենացին։

3. Խորենացի բանաստեղծ մըն է ամէն բանէ առաջ։ Ամանք որ կուզեն զայն անպատճառ ե. դարուն ապրած տեսնել, նոյնացուցած են գինքը ե. դարուն արդարեւ ապրած Մովսէսի մը հետ զոր Փարպեցին իբր իրմէ առաջ վախճանած յիշատակելով կը գովաբանէ իր առ Վահան Մամիկոնեան ուղղած թուղթին մէջ. Փարպեցի զայն «փիլիսոփոս» պատուա-

Fonds A.R.A.M

նունով կը նշանակէ եւ անոր համար կ'ըսէ թէ ուսումնասիրէ, ազիւութիւնը հալածող գործեր արտադրած եւ հալածուած էր։ Այդ նոյնացմամբ ճիշդ չի կրնար ըլլալ ե։ գարու այդ Մովսէսը, որմէ գժբաղդաբար ոչինչ հասած է մեզի, եղած է հաւանօրէն եզնիկի պէս հմուտ աստուածաբան մը՝ հեթանոսական արուեստի մէջ գիտուն ու ճարտար, վարդապետական երկերու ներհուն չարադրիչ, (թերեւս քիչ մը ոչ չատ ուղղափառ ուղղութեամբ...) բայց ոչ քերթողական պատմագիր մը, բանաստեղծ մը էն առաջ, ինչպէս Խորենացին։ Հայրենասէր բանաստեղծ մըն է որ յղացած է ծրագիրը Հայոց Պատմութեան. բանաստեղծը հոն կ'երեւայ թէ՛ ծրագրին ամբողջութեան եւ թէ՛ անոր լուսագոյն մասերուն գրականօրէն սքանչելի գործադրութեան, զօրեղ չարադրութեան, կուռ ոճին մէջ։ Բանաստեղծ է ան, մտածող ու fնարերգակ բանաստեղծ, իր«վարդավառի ճառ»ին, «Հոգեաց վանքի Տիրամօր պատկերին պատմութեան» ինչպէս եւ իրեն վերագրուած չարականներուն, որ մեր չարականոցին էն խորհրդաւոր ու քերթողաչունչ էջերէն են, մտածող ու դիւցազներգակ բանաստեղծ՝ «Հոխխոխմեանց պատմութեան» ու «Հոխխոխմեանց ճառին» ինչպէս եւ իր Պատմութեան չատ մը էջերուն մէջ։

Մտածումը, խոստովանինք տիրական չէ մեր հին մատենագիրներուն մէջ, մանաւանդ պէս մեր բանաստեղծներուն մօտ. զգացումն է խոր, հզօր, ինքնաբուխ, որ հոն ընդհանրապէս կ'իշխէ։ Առանցմէ ոմանք ունին աստուածաբանական ու քիչ չատ պատմական, գիտական, բանասիրական հմտութիւն, բնւզանդական կամ աստրական վարպետներէ փոխառիկ, բայց հմտութիւնը չի բաւեր մտածող, այսինքն իմաստասիրական ոգի, կեանքի եւ աշխարհի վրայ անձնական հայեացք ունեցող գրագէտ մը կամ բանաստեղծ մը կազմելու համար։ Ունեցած ենք սակայն բացառիկ դէմքեր.— Դաւիթ Անյաղթ, այլաբանական հայերէնով գրող բայց հելլէն իմաստասէրներու ջերմեռանդ աշակերտ, թարգմանիչ ու մեկնաբան, Անանիա Շիրակացի, Մխիթար Գօշ, Մխիթար Հերացի, իրենց ժամանակին համար՝ ճշմարիտ գիտական հայ գրականութիւն մը ստեղծող (աստղաբաշխական եւ ուսողական, իրաւագիտական, բժշկագիտական), Գրիգոր Մագիստրոս, մոլեռանդ ուղղափառ եւ աղանդաւորները կատաղօրէն հալածող քրիստոնեայ գրագէտ, յունամոլ առեղծուածային հայերէնով մը գրեց, բայց բազմահմուտ մտաւորական եւ հելլէն հին իմաստասէրներու եւ բանաստեղծներու գործեր թարգմանող եւ անոնց մտածումէն իր նամակներուն ու քերթուածներուն մէջ մերթ ցոլքեր ի յայտ բերող, եզնիկ, Յովհաննէս Օձնեցի «իմաստասէր» անուանուած, Յովհաննէս Երզնկացի, Ներսէս Լամբրոնացի, առաջինը՝ բազմահմուտ մտաւորական, հելլէն եւ իրեն ժամանակակից բիւզանդական մշակոյթին ծանօթ, աստիկեան ճաշակով եւ միջնադարեան քրիստոնէական մտայնութեամբ անթերի գրագէտ, բիւզանդական աստուածաբանական իմաստասիրութեամբ տոգորուած մտածող մատենագիր, միւս երեքը՝ նոյնպէս հմտալից քրիստոնեայ մտածող գրագէտներ. Փարպեցի մտածող, քննող, դէպքերու եւ անձնաւորութեանց հոգեբանութիւնը ուսումնասիրող պատմագիր մըն է։ Եղիշէ միստիքական դիւցազներգակ մըն է, որուն մէջ զգացումը եւ տեսիլը կը տիրեն, բայց որուն չարադրած «Հայ եպիսկոպոսներու Պարսից Դրան ուղղած նամակը» եւ իր Պատմութեան քանի մը այլ հատուածները քրիստոնէական իմաստասիրութեան հզօր չունչով մը լի են։ Նարեկացիի հրաշակայ աղօթերգութիւնը գերազգուած զգայնութեան մը ու հրաշատ երեւակայութեան մը աղաղակն է, արտայայտութեան կերտումին մէջ հմտութեամբ լի, բայց հմտութեամբ մը որ ո՛չ անձնական ո՛չ ցեղային աշխարհայեացքի մը վրայ կը կրթնի, որ միջնադարեան միջազգային աստուածաբանութեան տեսիլն է իրացուած եւ իրայատուկ հոյակապ ձեւով թարգմանուած, գերազանցապէս արուեստագէտ մտքի մը գեհավարուած, նուրբ, գալարուն, դրեթէ հիւանդ, ջղագար, մղձաւանջային ու

Fonds A.R.A.M

երազարբշիռ հոգիէ մը իր ուրոյն ձեւին անզուգական զօրութիւնն ստացած։ Քուչակեան տաղերուն մէջ, սրտի աշխարհն այնքան խորապէս արտայայտող սքանչելի սիրերգներուն ու պանդուխտի երգերուն հետ, կը գտնենք եւ ժողովրդական մաքին խոհերն ու տեսիլները կեանքի վրայ՝ իր խրատական տաղիկներուն ու նոյն իսկ սիրերգներէն ոմանց մէջ խտացուած։ Կոստանդին Երզնկացիին մէջ, զմայլելիօրէն անձնական քնարերգութեան մը հետ՝ կը նկատենք եւ որոշ աշխարհհայեացք մը ընդնշմարող եւ քերթողաբար բանաձեւող ինքնատիպ միտք մը։ Ֆրիկի տողերէն ոմանց մէջ եւս կը գտնենք մերթ կայծեր անկախ ու հզօր (թէեւ միամիտ) անձնական մտածումի մը։ Նոր ժամանակներուն մէջ, յարաբերաբար աւելի ճոխ է մտածումի բաժինը մեր գրականութեան մէջ. նկատի ունենալով մեր բանաստեղծները միայն, Ալիշան, Թովմաս Թերզեան, Եղիա Տէմիրճիպաշեան, Տիրան Չրաքեան, Վահան Թէքէեան, Կոստան Զարեան՝ ճշմարիտ ու թանկագին մտածող – քերթողներ են (իւրաքանչիւրն իր ուրոյն աշխարհհայեացքն ունեցող). մտածումի հզօր բաժին մը կ'ոգեւորէ նաեւ Բագրատունիի Հայկը, Թումանեանի քառեակները, Իսահակեանի Աբու Լալա Մահարին, քնարական էջերէն ոմանք և իր գեղեցիկ արձակ հեքեաթները, կը գտնաւորէ Պէշիկթաշլեանի, Նարպէյի, Ցովհաննէս Սեթեանի, Սիպիլի, Տէրեանի, Զարենցի, ու նոյնիսկ Արովեանի ու Խրիմեանի պէս բնազդական, զգացական, ներշնչեալ գրողներու, ինչ ինչ էջերը։ Խորենացին իր ամբողջ գործին մէջ մտածող բանաստեղծ մըն է, որոշ ու լայն իմաստութեամբ մը տիրապետուած, տոգորուած, այնքան հմուտ որքան ներշնչեալ բանաստեղծ մը։ Ժ. դարէն սկսեալ (մինչեւ այն ատեն ոչ ոք զայն յականէ անուանէ չի յիշատակեր) մեր մատենագիրները զայն՝ մեծամեծ ներբողներով՝ կ'անուանեն ոչ միայն Հայոց պատմահայր, (ինչ որ տեսակէտով մը ճիշդ է, քանի որ Հայոց առաջին մասնական պատմիչները եթէ Ագաթանգեղոս, Փաւստոս, Փարպեցի, Եղիշէ են, Խորենացին է առաջինը որ Հայոց ընդհանուր պատմութիւնը գրել փորձած է), այլ եւ քերթողահայր, եւ լիովին իրաւունք ունին, որովհետեւ եթէ մեր հին դասական բանաստեղծութեան ամենէն հզօր ու ինքնատիպ երգիչը՝ Նարեկացին է, Խորենացին աւելի ազատ, աւելի լայն, աւելի բազմատարր բանաստեղծ է, Նարեկացիէն առաջ եկած եւ իր քնարերգական էջերէն ոմանց մէջ (Վարդավառի ծառ) Նարեկացիական ոճին իսկ նախագիծը արդէն տուած է։

5. Խորենացի մեր հին մատենագիրներուն մէջ առաջինն է եղած – աւելի ճիշդ միակը, բաց ի Փաւստոսէն, որ Արշակ եւ Պապ թագաւորներու շրջանի ժողովրդական դիւցազներգներէն ու վիպերգներէն հատուածներ իր պատմական քրոնիկին մէջ ընդելուզած է, եւ Մագիստրոսէն որ Գողթան երգերու հատակոտոր մը յիշատակած է – մեր հին ժողովրդական դիւցազնավէպերով, գուսանական երգերով, աւանդական զրոյցներով հետաքրքրուած եւ անոնցմէ կարեւոր մաս մը կորուստէ փրկած է՝ զանոնք մերթ նոյնութեամբ յիշատակելով ու մերթ զանոնք իր ինքնագիր արձակին մէջ խառնելով հիւսելով կամ անոնցմէ ներշնչուած էջեր շարադրելով. մեր առաջին Ֆոլքլորաբանն է ինքը, եւ ժողովրդական բանահիւսութենէն օգտուող եւ անոր հայթայթած նիւթեղէններով գրական էջեր յօրինող առաջին բանաստեղծն է եղած։ Այս կէտին վրայ՝ յաջորդ յօդուածներուս մէջ մանրամասնօրէն պիտի ծանրանամ։

6. Շատ բան եւ շատ տեսակ բան կարդացած մարդ է, – թէեւ ո՛չ ամէն բան, գէթ այն ամէն բանը որ իրեն անհրաժեշտ էր. զարմանալի է՝ օրինակի համար՝ որ իր Պատմութիւնը գրած ատեն՝ անգիտացած ըլլայ Քսենոփոնի Նահանջ Բիւրուցը եւ Կիւրավարժութիւնը, որ հին Հայաստանի վրայ այնքան շահեկան էջեր կան, եւ Պլուտարքոսը որ Մեծն Տիգրանի որդի Արտաւազդը՝ զոր Խորենացի իբր թոյլ ու մեղկ արքայ մը կը ներկայացնէ՝ իբր հելլենագէտ, նրբամիտ, քերթողական ձիրք ունեցող մտաւորական մը եւ իբր քաջ բայց դժբաղդ թագա-

Fonds A.R.A.M

ւոր մը կը ներբողէ։ Ցայտնի է սակայն թէ, որոշ պակասներով հանդերձ, ինք բազմակողմանի հետաքրքրութիւն ունեցող մէտք մը եղած է, իր ստացած կրթութիւնը եւ իր անձնական կատարած ընթերցումները աւելի լայն ու այլազան եղած են քան ուրիշ ոեւէ հայ հին մատենագրի։

7· Մեծ ու անխոնջ աշխատող մը եղած է. շատ բան արտադրած է, եւ, ինչպէս Անահիտի իր յօդուածին մէջ դոր վերեւ արդէն յիշեցի, Գառնիկ Ֆնտզեան դիտել կուտայ՝ անոր բոլոր ծանօթ ինքնագիր եւ թարգմանական գործերը թուելէ յետոյ, «վստահ չենք թէ առնուցմով սպառած եղած ենք ցանկը իր արտադրութեանց», աւելի քան հաւանական է, որ ան դեռ տուած է ուրիշ ինքնագիր կամ թարգմանական երկեր որ մեզի չեն հասած։

8· Իր ինքնայատուկ ոճը՝ հոյակապօրէն զօրեղ ու ճոխ, ջղուտ ու պերճ է միանգամայն, եւ դինքը կը կացուցանէ հայ խօսքի մեծ արուեստագէտներէն մին։

9· Քաղաքական գործիչ մը եղած է, որոշ ուղեգիծ մը ունեցող, իր հայրենիքին եւ ազգին քաղաքական վերականգնման համար որոշ ծրագրով մը աշխատող։ Ու եղած է նաեւ մեր առաջին մեծ հրապարակագիրը· իր Պատմութեան ինչ ինչ էջերը եւ մանաւանդ Ողբը, հզօրագոյն էջերէն են – եւ առաջիններն – հայ հրապարակագրութեան։

10· Իբր մարդ, ինչպէս յատակօրէն կ'երեւայ իր գործերուն մէջ (եւ մեր հին հեղինակներէն ոչ մէկը նոյնքան որոշ ու ցցուն կերպով իր գործերուն մէջ կ'երեւայ՝ ինչքան Խորենացին), ան վերջին ծայր ինքնատիպ ու համակրելի տիպար մըն է։ Խորազգաց, անկեղծ, համարձակախօս, ճշմարտասէր, (ասոր չեն հակասեր իր Պատմութեան մէջ մտցուցած «յարդարումներն» ու «յերիւրանքները»ը, զոր քաղաքական ու հայրենասիրական որոշ ծրագիր մը հետապնդող եւ Հայ ազգի դիւցազնական Պատմութիւն» մը գրել ուզող արուեստագէտի իր իրաւունքը նկատած է), ջղային, դիւրագրգիռ, մերթ նոյն իսկ կրքոտ, բարկացոտ, բայց խորապէս զեղասէր, ջերմօրէն հայրենասէր եւ ուսումնասէր, իր նախահայրերուն ինչպէս եւ ժամանակակիցներուն անուսումնասիրութիւնը եւ այլ թերութիւնները ճաղկող, կռնակը Արեւելքին՝ անոր մտայնութեան ու մշակոյթին՝ տուած (բայց ի իր սիրելի հայրենիքէն եւ նաեւ իր պաշտած Յիսուսին ծննդավայր Պաղեստինեան Սուրբ Երկիրէն), աչքն ու միտքը դէպ արեւորապէս սեւեռած Հեղլէն հին անզուգական մշակոյթին եւ ազեքսանդրեան նոր–Հեղլէն ոգւով քրիստոնէական քաղաքակրթութեան, այսպէս է ահա այդ մ'նքան բարդ, կրակոտ, սրտի ու մտքի դանձերով ծանրաբեռն, ազնիւ, յստակ ու քաջ նկարագրով մեծ Հայը, որ իր գործերուն մէջէն իր սքանչելի մարդու հոգին, հայ մշակոյթի աննման կերտիչի, հայ հայրենիքի վերականգման ջերմեռանդ ու հեռատես գործիչի տիպարը մեզի կը պարզէ։

Մեր յաջորդ յօդուածները՝ ընդլայնումը պիտի ըլլան Խորենացիի գործին եւ անձին հիմնական յատկանիշները ցոյց տուող այս ընդհանուր ուրուագծին։

Ա. ՉՈՊԱՆԵԱՆ

Fonds A.R.A.M

ՆԵՂՈՍ

Սրբազա՛ն Նեղոս, ո՛վ ծիրանաւոր,
Վէտ ի վէտ՝ մինչեւ ոտքերդ իջնող
Վառ պատմուճանով, զոր եկան բոլոր
Իշխանք համբուրել, յուզել դող ի դող…

Տիտանեա՛ն Նեղոս, որ դարերն ի վար
Կը սահիս կ'երթաս՝ առանց անցնելու,
Օդակներուն մէջ շղթայիդ երկար
Կեղմած պահելով կեանքը՝ քե՛զ հլու…

Նեղո՛ս հեշտութեան, Նեղո՛ս պաշտամանց,
Դո՛ւն խորհուրդ բեղուն եւ դո՛ւն լուռ դաշներգ…
Շուրջդ ամէն բոյս, անասուն ու անձ
Շունչէդ շունչ մըն է, ընդերքէդ՝ ընդերք…

Ալէդ՝ արմաւենին կը հանէ երկինք
Եւ կը ծաւալէ ցանուած դաշտը զա՛յն.
Քե՛զ աւազը թեւ, բուրգերն են ըստինք.
Բամպակը՝ կաթիդ փրփուրն է միայն…

Ուղտերը քեզմէ, անապատին մէջ,
Կը սորվին հալել վեհերնթաց ու լուռ.
Քեզմով լի սափոր՝ կանայք ուղղամէջ
Իրենց շուրջը քե՛զ կը թափեն բուռ–բուռ…

Ու ըսե՛ր, ըսե՛ր, հայր ու մայր Նեղո՛ս,
Որ ժամանակին մէջ թաղուած անթիւ
Քուրմեր ու մոգեր քեզ դիտեր են հոս,
Քեզ երգեր են միշտ երկիւղիւ, ահիւ…

Ըսե՛ր թէ կարծեր են քեզ նո՛յն յաւէտ,
Մինչ շիթ մը չունիս տեսող մէկ վայրկեան,
Մինչ, յաւէտ մանուկ, կը բերես քեզ հետ
Հեռուէն՝ միշտ նոր տարրեր զօրութեան…

Fonds A.R.A.M

Ըսե՛լ, շինարա՛ր, թէ լեռ մ'ահաւոր,
Լեռը ֆեզ ծըննդ, կը ֆանդես անվերջ
Ու կ'երթաս, խելառ, փորոտիֆն անոր
Տարածել, լուծե՛լ ովկիանին մէջ...

Ըսե՛լ թէ ուժիդ խորհուրդը անհուն
Միայն վազք, վատնում, կորո՛ւստ է միայն...
Թէ մահը լերան՝ կեանքն է դաշտերուն...
Թէ մահն ու կեանքը բառե՛ր են ունայն

Եւ թէ կայ՝ սակայն՝ էութիւն, Աստուած...
Ըսե՛լ, ո՛վ Նեղոս, թէ Անկէ կուգան
Ալիքդ ու խոհերն այս մեծատարած...
— Ըսե՛լ այս միայն, Նեղո՛ս սրբազան,

Նեղո՛ս ալեւոր ու ծիրանաւոր,
Նեղո՛ս ներուսման, ներդաշնաւորման,
Լուսեղ հաւատքի դուն աղբի՛ւր պղտոր,
Գետի՛ն գիտութեան, դուն գե՛տ անսահման...:

ՎԱՀԱՆ ԹԷՔԷԵԱՆ

Գահիրէ, 10–1–1925

Fonds A.R.A.M

ԵՂԻԱ ՏԷՄԻՐՃԻՊԱՇԵԱՆԻ

Ա Ն Տ Ի Պ Ն Ա Մ Ա Կ Մ Ը (1)

ԱՌ ՀՐԱՆՏ ԱՍԱՏՈՒՐ

Սիրեցեալ եղբայր,

Ոմանք բարեկամութեան համար կը ծնին եւ անչուշտ ամեն մարդ սիրոյ համար: Բարեկամութիւն բառն անտարակոյս, իրրեւ բարեյօդ ամեն բան, ականջիս քաղցր կը հնչէ յաւէտ: Սակայն ինքզինքս բարեկամութեան համար ծըննած չեմ զգար: Անկեղծօրէն խօսելով, բարեկամ մ'ունենայ սակայն, կամ աչխարհ այնպէս գաւեց թէ բարեկամ էինք իրարու: Ճշմարտութիւնն ա՛յն է թէ, բարեկամի պէտք չեմ զգացած ու չեմ զգար այսօր ալ: Տան մէջ դրքերս ունէի կամ պարտէզիս ածուն, եւ երբ գրենոյս կամ ծաղկատունկերուս վրայ հակէի, ա՛լ ոչինչ եւ ոչ ոք կը փնտռէի – բաց ի Աննիկէն: Նա, որ իմ բարեկամս նկատուեցաւ, այնպէս չէր, միշտ մէկուն պէտք ունէր. եթէ ես չէի, ուրիշն էր: Քեաղըտխանէ երթալու համար ամեն Մայիս մէկին կուգար զիս կը գրտնէր. անգամ մը կը յիշեմ մերժեցի ընկերանալ իրեն եւ այլ եւս չեկաւ: Երբ պատյտի ելնեմ, սիրտս կը դողայ որ մէկը գայ կցուի ինձ ճամբան, միշտ վայրենի, միշտ մինակ. իսկ երբ որ չուզեմ առանձին չըլլալ, կ'ուզեմ թեւս ունենալ տարտսեռ էակ մը. սիրելու համար ծնած եմ ես. եւ, աւա՛ղ, այնքա՜ն էակներ սիրելուս հակառակ չը գտայ կին մը, որ զիս կատարելապէս հասկնար, որ ինձ յարէր, որ սիրուհիս ու տիրուհիս ու բարեկամուհիս ըլլար, որուն մէջ արձագանգ գտնէին խանդավառ հոգեզղումներս ու լռին մտածումներս:

Քանի որ կենաց կամ գէթ հոգեկան կենաց մշտահաղորդ ընկերուհի մը չը տրուեցաւ ինձ գտնել, քանի որ սրտիս անծանօթ է գրեթէ բարեկամական ըզգացումն ինձ սեռակից անձի մը նկատմամբ, եղբօր մը պէտք ունիմ՝ որուն հոգւոյս յուզումներուն ու կենացս իրողութիւններուն վրայ տեղեկութիւն տամ երբեմնակի կամ պարբերաբար, թէ՛ ըսփոփուելու համար եւ թէ՛ ... զերեզմանիս վրայ ծանօթութեամբ իրաց խօսելու համար: Եւ կը խորհիմ, Հրանտ իմ, որ եղբօրս կարօտէն ի վեր եղբայրական խանդաղատանք եւ ոչ մէկուն համար այնքան զգացած է սիրտս որքան քեզ համար: Գորով կը ներշնչէ բոլոր անձդ, եւ կենացս հրապարակային վըկայն հանդիսանալու բոլոր հանգամանքները կը միացնես յանձինդ: Եւ... արդեօք պիտի ձանձրանա՞յիր եթէ զա-

1) Այս յուզիչ նամակին բնագիրը մեզի հաղորդեց Պ. Թորոս Ազատեան:

Ծ. Խ.

Fonds A.R.A.M

յի երբեմնակի համաբաւութիւնն ընել գործքերուս եւ ... անգործութեանս:

Նախ, որովհետեւ ինձ փոխատուութիւն ընել ուզելու չափ փափկութիւն ունեցար, յայտնեմքեզ թէ կիրակի Պիւյիւքտէրէ գացի եւ մօրաքրոջմէս ըստացայ եռամսեայ՝ հինդ ոսկի: Փութացի տանտիրուհւոյս հաւատացնել Մայիս (բան Եւրոպացւոց) 20էն մինչեւ Յունիս 23 եւ նոյն թուականէն մինչեւ Յուլիս 23 սենեակի վարձք երկու օսմանեան ոսկի: Եւ որովհետեւ խորհուրդ տուիր ինձ մնալ այս տունս մինչեւ (եթէ կարենամ յաջողիլ) ճամբորդութիւնս, Յուլիս 23էն մինչեւ Օգոստոս 23 ալ վճարեցի սենեակիս համար: Թէլլալը Նչան Թաչի Մխիթարեանց վանքի պարտէզին վրայ նայող սենեակի մը խօսքն ըրած էր ինձ. փորձուեցայ թէեւ հոն փոխադրուիլ, սակայն մէկ կողմանէ տրուած խորհուրդդ ու միւս կողմանէ տանտիրուհւոյս սրտայոյզ ընդդիմութիւնն հեռացուցին մտքէս վանքի պարտէզի մը վրայ նայող սենեակի մը բնակութեան սխրալի հեռապատկերը: Խաղաղ խորհրդական կեանքի մը պէ՛տք ունի հոգիս. միայն թէ հալածանքն՝ որուն դուն ալ համոզուեցար՝ չը՞ պիտի եղծանէր Բանկալդիի բնակարանին խաղաղութիւնն, եւ այս առանձնարանս չը՞ պիտի փնտռել տար ինձ՝ հակառակ վրդովմներուն որոնց մատնուած են հոս հոգիս ու մարմինս: Երեք ոսկիէն զատ, զորս վարձքի համար վճարեցի տանտիրուհւոյս, երկու ամսուան լուացքի եւ նախաճաշի համար հատուցի 50 դահեկան (հաշիւը 47 դահեկան էր). 20 դահեկան ալ վնասուց համար զորս կարասեաց պատճառեցի կամ պատճառուեցաւ, քանի որ այցելուներ ունեցայ անպակաս՝ մանաւանդ սկիզբները. 15 դահեկան ծախք՝ տանտիկնոջս ուտեստային նուէր եւ ինձ կռիւէռ պանիր ցերեկները ուտելու համար. կիրակիէն ի վեր իրիկուան ճաշի ծախք 10 դահեկան. վրաս քանի մը ղրուշ մնացած կայ, եւ չորրորդ ոսկին այսպէս հալեցաւ: Մէկ երկու օրէն հինգերորդ ոսկին պիտի աւրեմ՝ իրիկուան ճաշի ծախք ընելու ու կիրակի ցերեկներն ինձ տուած ճաշի եւ երբեմնակի նուիրած պատուղներուն փոխարէն կիրակրային նուէրներ ընելու համար տանտիկնոջս. եւ որովհետեւ յառաջիկայ ամսագլխուն օսմանեան Պանգան ունեցած չիսուն ոսկւոյ դումարիս տոկոսը՝ 150 դահեկան կը ստանամ, ու Տպարանէն ալ ամիսն անգամ մը 60 դահեկան, կը յուսամ որ մինչեւ Հոկտեմբեր 1, ուր եռամսեայս մօրաքրոջմէս կը ստանամ՝ ապրիմ առանց պարտք ունենալու ինչպէս որ չունեցայ մինչեւ այսօր – բայց ի՝ առանց իմ ուզելուս՝ Մաամամ Նիսբնէն ցերեկներն ինձ տրուած կարագով հաւկիթի ճաշի փոխարէն (ամիսը կէս ոսկիէն հաշուելով) 2 ոսկւոյ պարտքէս, զոր պիտի փութայի վճարել եթէ souscriptionը կատարուէր:

Քանի որ souscriptionի խօսքը կ'ըլլայ, երեքշաբթի Պիւյիւքտէրէէն իջնելուս եկէնի գիւղ հօրեղբօրս տունն հանդիպեցայ ու Սեպուհը տեսայ: Կը թուի թէ երբեք առիթը չը պիտ՝ ունենայ հանդանակութեան թուղթն Աբիկ էֆէնտիին ներկայացնելու: Կ'աղաչեմ, եղբա՛յրս, այլ եւս մի՛ հեռապնդեր այդ ձեռնարկին: Տիկին Այվազեանն ալ երբ տեսնես, խնդրէ իրմէն իմ կողմանէս որ սիրտ չը հատցնէ այդ գործին համար: Սիրտ բառն սաորագծեցի, որովհետեւ ազնուասիրտ ու տաղանդաշատ այդ խանդավառ տիկինն սկիզբէն ի վեր սիրտ ունեցած է ինձ համար. եւ ես յաւիտեան տիկին Այվազեանին համար երախտապարտ սիրտ մը պիտի կրեմ կուրծքիս տեղ: Իսկ դուն որքա՛ն յոգնեցար, որքա՛ն հոգ

Fonds A.R.A.M

տարիք, եղբա՛յրս, իմ եւ ազգային դպրութեանց օգուտը տեսնելով այդ հայ լեզուի Աւձեան Բառարանի հրատարակութեան մէջ: Երբեք չը պիտի մոռնամ շրած ձեռնարկներդ, թէեւ աւա՛ղ ապարդիւն եղան. իսկ ինձ այդ բարեվախճան կամ բարենպատակ գործին առթիւ ըրած այցելութեանդ միջոցին մեր քաղցրը խօսակցութեանց տպաւորութիւնը դեռ հոգւոյս վրայէն ջնջուած չէ: Եթէ նորէն այցելութեան գաս, աւելորդ է ըսել, տեղեկութիւն չը պիտի տպառնեմ Բառագրքի գործին վրայ: Հայ ազգէն արդէն այդպիսի ձեռնտուութիւն մը չէի տպասեր, որովհետեւ... հայ ազգին չատ աւելի ծառայած էի քան այդպիսի ձեռնտուութեանց արժանացած անձեր: Բարի մօրաքրոջս եռամսեայ հինգ տասկին Տպարանին ամսական երեք մէճիտին հետ կը բաւէն իմ տպրուստիս: Թէեւ չարաթին առ առաւելն երկու անգամ կարենամ միս ուտել ու մտաւորական պիտոյից համար չարաթը քանի փարայ խարճել միայն Petit Parisien մ'առնելով: Այսու մօրաքրոջս տոգիւտ մ'ընել չեմ ուզեր, որովհետեւ խեղճն իր եւ ամուսնոյն գաւառաբնակ ազգականաց հասնելու համար ինքզինքէն կը զրկէ. ո՛չ ալ իմ սիրելի ազգիս երեսին նետել տպերախտութիւն բառն: Երկու անխիղճ մարդիկ հերիք են ամբողջ ժողովուրդ մը մոլորեցնելու համար եւ իմ պարագայս այս եղած է դժբազդաբար: Անցեալ չարթու դիպուածով իմացայ կեդրոնական Վարժարանի դասերս ինձ վերըսաին չը յանձնուելուն բուն պատճառը. երկու Հայ եղբայրակիցներ՝ հացս ձեռքէս առնելու եւ Հայ ժողովրդեան սրտին մէջէն զիս գահընկէց ընելու համար՝ կառավարութեան հասկցուցեր են թէ... երիտասարդութիւնը կը մոլորեցնեմ: Կը յիշեմ որ աշակերտներէն ոմանք, Յաներու կեանքին ամէն երեւոյթներուն ընտել, մազերուս ներկին և երեսիս գոէմին ակնարկութիւնները իրենք իրենց նետեցին վերոգրեալ ազգավնաս եղբայրակիցներէն ղրկեալ: Այնքա՛ն ամաց ուսուցչական պաշտօնավարութեանս միջոցին ո՛վ որ կրնայ մէկ անխոտովանելի գործս ապացուցանել, թո՛ղ յառաջ անցնի. ես ահա ձեռքս խըղճիս վրայ և առաջի Աստուծոյ կը յայտարարեմ թէ՝ սիրուհւոյ մը համար եւ ճաշակագիտական զգացմամբ անձս յարդարած եմ միշտ: Ես այս մոլութեամբ իրօք ախտացեալ ոմն եթէ եղած ըլլայի եւ ազգային գործիչութիւնն եթէ արհեստ ըրած ըլլայի, թերեւս կամ մանաւանդ հաստատապէս ազգային վարժարանաց եւ ուրէ հաստատութեանց մէջէն ոչ ոք երբեք ոտքս պիտի կրնար դուրս հանել: Բայց ... կը ներեմ թշնամիներուս եւ կրած զրկանացս ու տառապանացս համար փառք կուտամ Անոր, որուն մեծութիւնը կը զգամ այլ որուն խորհրդոյ չը կրնար սահմանափակ իմացականութիւնս թափանցել:

Գոնէ ամիսն անգամ մը եկուր ինծի, Հրա՛նտ: Հիմայ անչուշտ աւելի կը ճանչնաս զիս, թէեւ ինձ նկատմամբ երբեք դէչ խորհած չես կրնար ըլլալ, հիմայ որ չուզեցի ժամադրութիւնդ ընդունիլ, ոչ այ երկու մէճիտի վարձքը զոր հէք գաւառացի ուսուցիչ մը կը բերէր ինձ՝ երկու նիւտի մէջ իր մէկ աչխատասիրութեան վրայ ըրած դիտողութեանցս փոխարէն: Մարդիկ կան որոնք, աղքատիկ կեցութեանս դիտակ, զիս բարեւել չեն ուզեր իսկ, վախնալով որ իրենցմէ փոխ ստակ կամ նպաստ կ'ուզեմ, մինչ ես ոչ միայն իմ քառասունեւվեցամեայ կենացս մէջ մա՛րդէ փոխ ստակ ուզելս չեմ յիշեր այլ եւ այդ մասին զիս բաւոյապէս անկարող կը զգամ: Իսկ ի՛նչ անբաղդաւթիւն հաճոյք կը գտնեմ մարդասիրական զգացմանցս գոհացման

Fonds A.R.A.M

մէջ: Բարէ՛, վերածուեցաւ վերածուեցաւ նիւթական կարողութիւնս մինչեւ լուցկի վաճառող ամօթալած մուրացիկներու տասը փարայի փոխարէն տուած լուցկին իրենց ընծայելու ատիճանին: Բայց եթէ այդ հաճոյքի նուազագոյնն ալ ինձ զլացուէր...

Եկո՛ւ, Հրա՛նա, բոլոր աղգականներուս ի միասին տեղը պիտի բռնես, իբրեւ եղբայր մը՝ որ մտաւոր ու հոգեկան բոլոր բարեմասնութիւններով օժտուած է, որ խանդաղատանքի պէտքին հետ գաղափարաց փոխանակութեան կամ հոգեկան հաղորդակցութեան պէտքն ալ կը լեցնէ, եւ որուն ուրիշ նեղութիւն չը պիտի տամ բայց միայն կենացս համաբաժանութեան ունկնդրութիւնն՝ եթէ սակայն ան այս գիս արժանէ: Ընտանեզուրկ մարդը գոնէ եղբօր մը պէտք ունի, եւ արդարը վկայի մը որ իր մահուընէ ետքը վկայէ իր արդարութեան, իր կրած ձրի հալածանացն անըմբռնելի ...: Գէթ ամիսն անգամ մը տեսնուինք, սիրելի եղբայրս: Իսկ ես, եթէ չը ճանճրանաս, աւելի յաճախ գրեմ քեզի՝ ուրիշ ժամանակ նուազ ճանճրացուցիչ նիւթի վրայ կամ աւելի փուխրս:

Քոյդ

Ե. ՏԷՄԻՐՃԻՊԱՇԵԱՆ

4 յուլիս 1896

ՎՃՌԱԲԵԿՈՒՄ

Կի՛րթ, կը դառնամ ես բեզի հոգեվարքի զըղչումով...
«Մահավըճիռ»ըդ գրրող մատներըս սա մեղապարտ
Քըրթըրեցին զայն շերտ շերտ ու նետեցին հովէ հով.
Մեռաւ՝ գահըդ ուրացող արհամարհանքըս հըպարտ:

Մարմինըս, գերծ կըրակէդ, եղաւ ճարակ որդերու...
Հանդարտութիւնն անկենդան՝ նեխեց իմ մէջ ամէն բան.
Օրերս ինկան իմ վըրայ երկաթաթեւ գերդ ուրու,
Ու խորանիներըս նախկին դարձան դատարկ դամբարան:

Կի՛րթ կենդանի, ըստեղծո՛ղ, դո՛ւն՝ նախամայրն արուեստին,
Դո՛ւն՝ կենսայորդ ջերմութիւն ու հեթանոս նոր արեւ,
Վառէ՛ խարոյկդ հըրաբիր՝ հիւսուածքներուս մէջ կըրկին:

Կ'երկըրպագեմ արդ բեզի հաւատափոխ մը իբրեւ ...
Քեզի ընծայ թողլ ըլլան, որ դուն իմ մէջ բընակիս,
Տարիքիս ոյժը ամբողջ ու խենդութիւնն արիւնիս:

ՍԱՐԳԻՍ ՄԵՀԵԱՆ

Պրուսսա, 23 նոյ· 1931

Fonds A.R.A.M

ՁՄՐԱՆ ԳԻՇԵՐ

Այս գիշեր, ձմրան ցուրտ գիշեր է: Դուրսը քամին ձիւնը աւլում ու պատերին է ծեփում: Դուրսը ձմրան ցուրտ գիշեր է: Բայց սենեակումս տաք կրակ կայ, մի հանգիստ թիկնաթոռ կայ, Աէչօն – չունս – ու ես:

Պատէն կախուած ժամացոյցը, ինձ ասում է որ ժամի տասն է. երբ տասները-կուսը լրանայ, տարին կը նորանայ. հին կ'երթայ նորը կը գայ: «Նոր տարի» գիշեր է, ձմրան ցուրտ գիշեր: Նստած եմ կրակի մօտ ու իւղոտ ճրագի թախծոտ լոյսով երազում եմ:

Աէչօն էլ, գլուխը թաթերին՝ պոչը հանդարտ չարժելով, կիսախուփ աչքերով կրակին է նայում: Նա էլ է երազում. կարծես յիշում է մի ինչ որ ուրախ դէպք, կարծես ասում է. – հէ՛յ օրեր...

Ես էլ անցած օրերը յիշում եմ. ես էլ եթէ պոչ ունենայի, հանդարտ կը չարժէի, ասելու համար, – հէ՛յ օրեր...

Քամին չարունակում է դրսում իր բազմալար ողբը. նրա հետ, չրխկ–չրխկ, հեծկլտում է պատուհանս: Պատէն կախուած ժամացոյցը՝ թիկ–թակ, մրտքերիս հետ չափ է պահում, թիկ–թակ.. Կրակի բոցերն ոչնչութիւնից դուրս գալով, ոչնչութեան մէջ են անհետանում.. Ո՛ւ, ո՛ւ, դուրսը քամին է ողբում:

Բայց յանկարծ այս ձայներից վեր լսում է մի ուրիշ ձայն, թրխկ–թրխկ. պատուհանս են ծեծում:

Մի հի՞ւր է արդեօք, թէ կարկուտ է գալիս: Թրխկ–թրխկ, աւելի ուժգին այս անգամ: Այս ով որ է, չատ անհամբեր մէկն է: Ու թողնելով հանգիստ թիկնաթոռս, մօտենում եմ պատուհանին ու ակամայ հարցնում.– Ո՞վ է: Ոչ մի պատասխան:

Բացի քամու ոռնոցից, ուրիշ ոչինչ չի լսւում: Սակայն հազիւ թէ վերադառնում եմ տեղս, ահա վերստին թրխկ–թրխկ, նոյն տարօրինակ բախումը ցատկել է տալիս ինձ ու մղում դէպի պատուհանը:

Այս անգամ «Ո՞վ է» այնքան բարձր եմ բղաւում, որ ինքս էլ վախենում եմ ու սկսում դողալ, երբ մի ձայն քամու ողբի միջից ասում է.

— Ես եմ, մի յոգնած ճամբորդ, հեռուից եկած հեռուն գնացող մի թափառական:

Առանց զարմանալու որ այս ճամբորդը դուռիս փոխարէն պատուհանս է ծեծել, մէկ թափով բանում եմ նրան: Ցուրտ քամին վզգում է ներս, ճրագս հոգեվարքի մէջ է ընկնում պըղպզալով:

— Շո՛ւտ արա, ներս մտիր, ասում եմ, քամին ճրագս կը հանգցնէ–:

Բայց ինչ զարմանք, սենեակիս միջից մի ձայն պատասխանում է.

— Ցուրտ է, պատուհանը փակիր:

Մեքենաբար պատուհանը փակում ու յետ եմ նայում: Մի նոր եւ աւելի մեծ զարմանք: Սենեակս դատարկ է. այնքան, կրակից, թիկնաթոռից, ճրագից, ժամացոյցից, Աէօից ու ինձանից բացի,

Fonds A.R.A.M

ոչ ոք: Իմ հեռուից եկած հեռուն գնացող հիւրը անհետացել է: Ես չատ վրդովուած դրութեան մէջ մօտենում եմ թիկնաթոռին եւ ուզում եմ նստել, երբ հէնց նոյն ձայնը ասում է.

— Ներողութիւն պարոն, աթոռը արդէն գրաւուած է:

Երրորդ զարմանք, աթոռը դատարկ է, իսկ ձայնը ինձ ասում է որ գրաւուած է:

Ես ջղայնանում եմ ու պատասխանում.— Աթոռը դատարկ է ու ես կը նստեմ:

— Ես արդէն նստած եմ վրան, պատասխանում է ձայնը, չատ էլ հանգիստ աթոռ է:

Թոքերիցս դուրս թռչող «Դու ո՞վ ես» գոռոցը, կոկորդումս ձայնափոխւում է, ու հազիւ թէ մի մղկրտոց է դուրս ծորում բերանիցս...:

— Ես ով է՞մ, պատասխանում է ձայնը, ես մի յոգնած ճամբորդ եմ, հեռուից եկած հեռուն գնացող մի թափառական:

Իմանալով որ աթոռս բազմողը իմ հիւրն է, սիրտ եմ առնում ու բաւականին վստահ ձայնով պատասխանում.

— Այդ ամէնը դու արդէն ասել ես, ես քո անունն եմ հարցնում, անունդ ի՞նչ է:

— Մարդիկ ինձ չատ տարբեր անուններ են տալիս, դու ինձ քամի ես անուանում, բայց սխալ չհասկանաս, ես հասարակ քամի չեմ, ես գրագէտ քամի եմ: Իմանալով որ դու էլ բանաստեղծ ես, ուզեցի հետդ գրականութեան մասին մի քիչ խօսել, դրա համար էլ պատուհանդ ծեծեցի:

Ես գիտէի որ մարդկանց յիսուն տոկոսը գրականութեամբ էր զբաղւում, բայց երբեք մտքովս չէր անցել որ քամին էլ կարող է գրագէտ լինել: Սակայն չուզելով հիւրս վիրաւորել ասում եմ.

— Գիշերները քեզ լսելով ես արդէն գիտէի որ գրականութեան մասին էիր խօսում. չատ ուրախ եմ որ եկար այս գիշեր. ես ինձ մենակ էի զգում. բայց ասա տեսնեմ, դու գրականութեան ո՞ր ճիւղովն ես զբաղւում:

— Ես հէքեաթ եմ գրում, անչուշտ գիտես որ հէքեաթը գրականութեան բարձրագոյն սեռն է. հէքեաթն է որ իր գոյնզգոյն պատկերներով, առասպելական անկարելիութիւններով, երազել է տալիս մանուկներին, եւ վերջապէս հէքիաթականութիւնը, որը վաղը հէքեաթ կը քեաթն է, որ մոռացնել է տալիս դաժան դառնայ:

Այստեղ նա լռում է, բայց առաջ քան թէ ես կարողանամ մի բառ արտասանել, նա մի անտես տեսարակ է բաց անում (որի չխկ–չխկոցը ես լսում եմ) եւ սկսում է բարձրաձայն կարդալ:

«ԳԱԶԱՆԸ»

Գիշերները՝ երբ Բենգալի վիթխարի անտառները նիրհում են, ու իրենց անդոհական երազներում զառանցում. երբ լուսինը մի որս փնտռող բազէի պէս ճախրում է վերը ու իր խոր նայուածքով զննում մրափող երկիրը. երբ նրա արծաթափայլ ճառագայթները մաղուելով ծառերի խիտ ճիւղերի միջից, լուսաշող մարգարիտներ են սփռում անտառի թաւուտ գետնի վրայ. երբ գազանների յաղթական ոռնոցը կամ նրանց մահուան մղկրտոցը անտառի խորունկ լռութիւնն են խանգարում. այն ժամանակ ես՝ գիշերային զով քամին, հանգարտ չշնչում եմ ծառերի միջով ու իմ անվերջ ճամբան չարունակելով անցած դէպքերն եմ յիշում, ու յիշածս պատմում:

Քիչերն են ինձ լսել, ու աւելի քիչերը հասկացել. դու որ լսում ես դուցէ հասկանաս...

Fonds A.R.A.M

Հարիւր հազար դարերով եմ ապրել, Ադամի մօրուքն եմ չոյել ու ժամանակի երեսը ապտակել: Տեսել եմ հզօր թշնամի բանակներ իրար դէմ կանգնած, տեսել եմ նրանց փոչիացած, ու նրանց փոչիները իրար եմ խառնել:

Ես ոչ ոքից վախ ունեմ: Բէնգալի ռայեան ու նրա ձիերը թամբող ծառան ինձանից միեւնոյն չափ բարիք են ստանում. երբ չոյեմ մէկը, միւսն էլ կը չոյեմ. վաղը երկուսն էլ կը փոչիանան, նրանց փոչիները իրար կը խառնեմ:

Դարերով թափառելով աշխարհի վրայ, շատ հէքեաթներ եմ լսել, շատերը մոռացել, բայց այս մէկը որ քեզ պիտի պատմեմ երբեք չեմ մոռանալ:

Այս անտառի ափին Բուդդայից հազար տարի առաջ ապրում էր որսորդ Պանդուն, որի արձակած ամէն մի նետը մի կեանք էր անչնչացրել. այդ օրերին Պանդուն վաթսուն տարեկան էր բայց տեսքով երիտասարդ:

Նա չէր ամուսնացել, նա ոչ ոքի էր սիրել, որսը՝ նրա հաճոյքը, կեանքն ու աշխատանքն էր եղել: Հարուստ էր Պանդուն, նրա որսած գազանների մորթերը հարստութիւն էին դիզել. բայց նա չարունակում էր որսալ, նա սիրում էր արիւնաթաթախ վէրքեր տեսնել, սիրում էր տեսնել թաւալուող վիրաւոր գազաններ. եւ չգիտէր որ ինքն էլ գազան էր դարձել:

Նա ապրում էր անտառի ափին մի տնակի մէջ, իր միակ ընկերոջ, իր հաւատարիմ շանը հետ: Ամէն առաւօտ Պանդուն ու իր շունը որսի էին գնում, ու ամէն իրիկուն մի անչունչ գազան քարշ տալով վերադառնում. այսպէս էր ապրում Պանդուն, ու այսպէս էլ մնաց՝ մինչեւ մի օր...

Մի օր, մի առաւօտ, աղեղն ու նետերը ուսին, կարճ բայց սուր նիզակը ձեռքը, շանը հետ խազալով նա անտառ մտաւ: Մինչեւ կէսօր այս ու այն կողմ թափառեց, բայց որսը չերեւաց, ու Պանդուն պատրաստւում էր հանգստանալու, երբ դիմացի թուփերից դուրս խուժեց մի վարազ ու կանգ առաւ մի քանի քայլ հեռուն: Հաւատարիմ շունը իսկոյն յարձակուեց գազանի վրայ, որը խոխռաց, յետ-յետ քաշուեց, ու իր հետքին յարձակուեց շան վրայ: Այն ժամանակ Պանդուն բարձրացրեց նիզակը, եւ իր ամբողջ ուժովը նետեց վարազին. սակայն այդ վայրկեանին անակնկալը պատահեց, Պանդուի ձեռքը դողաց, ու նիզակը իր հաւատարիմ շունը գամեց գետնի հետ:

Ցոզը աներեւութացաւ: Եւ Պանդուն գիտցաւ որ նա մի Աստուած էր, որ կերպարանափոխուած եկել էր իրեն լմաց տալու՝ թէ ամէն կեանք մի կեանք է, հաւասար մի ուրիշ կեանքի...: Պանդուն սոսկումով էր նայում իր իսկ ձեռքով բացած վէրքի վրայ, որից ծորում էր կարմիր արիւնը, եւ որի մէջ թաւալւում էր իր հաւատարիմ ընկերը:

Այստեղ նա լռում է ու թեթեւ հառզում, որով ճրագս նորից անհանգիստ պլպլում է:

— Է՛հ, ի՞նչպէս էր:

Այս անգամ ես եմ հառզում, ըհը՛, ըհը՛, շատ լաւ էր, միտքդ էլ լաւ հասկացայ, ուզում ես ասել որ հաւատարիմ բարեկամներն են միշտ ոտնակոխ լինում:

Մի քանի րոպէ լուռ մնալուց յետոյ, եղրափակում է.

— Ես քեզ բանաստեղծ էի կարծում, մնաս բարով, պատուհանը բա՛ց:

— Բարով եկար:

Պատուհանը բաց եմ անում եւ կըրկին փակում: Ի՛նչ տգէտ քամի, իր գրածը ինքն էլ չի հասկանում:

Այս մտածմունքով էլ նստում

Fonds A.R.A.M

եմ թիկնաթոռիս վրայ (որը մաերմաբար ճռճռում է) ու Ախչօին նայում: Կրակի մօտ քնած է նա. տեսնես ինչեր է երազում...: Երանի՛ քեզ, ասում եմ բարձրաձայն, երանի՛ քեզ Ախչօ, որ դըրականութեան մասին գաղափար չունես: Այս բառերը հազիւ եմ արտասանել, որ Ախչօն արթնանում է, ոտքերի վրայ նստում ու յստակ ձայնով ասում.

— Ի՛նչպէս թէ դրականութեան մասին գաղափար չունեմ, ես մեծ մարդկանց կենսագրութիւնն եմ գրելու, իմ յուշերն արդէն գրել եմ:

Այս ասելով նա մի գաղանի տետրից դուրս է բերում մի կապոց թուղթ ու ձեռքերիս մէջ դնում: Դանդաղօրէն կապոցը բանում եմ ու սկսում կարդալ:

«ԻՄ ԿԵԱՆՔԸ»

«Ես մի չուն եմ, ձախ ոտքս էլ կաղ. եթէ փողոցում ինձ հանդիպես, կարելի է վրաս մի քար նետես:

Եօթը երկար տարիներ ու մի կառք, անցել են իմ բազմաչարչար մարմնի վրայով ու նրան թողել անմատ ու կաղ:

Ես պատիւն ունեցայ ծնուելու Թէհրան քաղաքում, սովի տարին: Երեք ամսական էի երբ երբ մայրս անհետացաւ: Ընդհանուր կարծիքն այն էր, որ մարդիկը կերան նրան...: Զգիտեմ թէ ինչպէս դուրս պրծայ սովի ու մարդկանց ճանկերից. բայց գիտեմ որ սովը ու մարդկանցից չատերը գնացին, ու ես մնացի, ի հարկէ կմախքացած վիճակի մէջ...:

Այդ օրերից մէկում, հանդիպեցի կեանքիս ամենադժբախտ դէպքին:

Գարնան մի պայծառ օր էր: Ծառերը ծաղկում էին, թռչուններն երգում, ու ես էլ դռնէ դուռ ընկած ուտելու մի բան էի փնտռում, երբ, ի՛նչ զարմանք, տասը քայլ հեռու ինձ նայում էր մի մեծ ոսկոր: Տասը քայլը մի քայլ արի ու ոսկորը բերանումս էր: Բայց այդպէսով չվերջացաւ գործը. պէտք էր մի ծածուկ տեղ գտնել. այդ օրերում քաղցած չուները չատ էին, ու հազիւ էի շուրջս նայել, երբ չորս կողմից յարձակուեցին վրաս: Զարհծեցայ, չատ լաւ պաշտպանուեցի, չատերը մինչեւ օրս ապացոյցը կրում են իրենց վրայ. բայց չատ էին, ու նրանից մէկը ոսկորը խլեց ու փախաւ. ամբողջ խումբը հետը տանելով:

Ես չուարած մնացել էի, երբ լսեցի մի զանգի ձայն, յետ նայեցի, բան չտեսայ, գիտեմ միայն որ օդի մէջ մի քանի պտոյտ կատարեցի, ու մի չատ ծանր բան անցաւ ոտքիս վրայով: Վերջը հասկացայ որ մի կառք էր: Միակ մխիթարանքս այն էր, որ ոտքս ճզմողը վէզիրի կառքն էր ու վէզիրի ծանրութիւնը մեծ դեր էր ունեցել այդ գործողութեան մէջ:

Երեք տարի կաղ ոտքս յետեւիցս քաշ տալով, հասայ վերջապէս կեանքիս ամենէն ուրախ դէպքին: Ձմեռ էր. ձիւնն ու խաւարը պատել էին Թէհրանը:

Գիշերուայ ժամի տասը հազիւ կը լինէր, լուռ փողոցներում անցորդներ չկային, ես ու կաղ ոտքս քնելու տեղ էինք փնտռում. երբ յիշեցի, որ քաղաքից դուրս մի անդուռ խրճիթ կար, ուր հաւաքւում էին դէրվիշները:

Թէեւ գիշերները քաղաքի հսկայ դռները փակ էին, բայց գիտէի նաեւ, որ քիչ հեռուն պատերի մէջ այնպիսի մեծ ծակեր կային, որ Շահնշահի բանակն անգամ կարող էտղան ց կատարել նրանց միջով:

Այս ամենքի մասին մտածելով, գըլուխս կախ, ընդնգալով գնում էի, երբ ոտքի ձայներ լսեցի ու նայեցի վեր. մի քանի քայլ հեռու, կանգնած էր մի

Fonds A.R.A.M

մարդ. նա էլ ինձ էր նայում: Նա սկսեց չացնել ու ձեռքովը կանչել:

Ես զարմացայ նախ, ապա մտածեցի որ այս մարդը կամ խենթ է, կամ հարբած. փողոցում մի չան հանդիպել, քար չնետել, աքացի չհասցնել, այս խենթի կամ հարբածի գործ էր:

Ինչ եւ իցէ, պոչս հանդարտ չարժելով մօտեցայ նրան. նա գլուխս չոյեց, մի կտոր հաց տուեց ու չարունակեց իր ճամբան:

Ես նրան հետեւեցի ու հետեւում եմ մինչեւ այսօր...»:

Հէչօն, սենեակիս լուսթիւնը խանգարում է, հարցնելով.

— Էհ, ի՞նչպէս էր:

— Արժէք չունի:

— Ի՞նչու:

— Որովհետեւ դու մի չուն ես:

Ց. ԿՈՍՏԱՆԴԵԱՆ

Փարիզ 1931

Տաղ

Ծաղկահրմայ լրճակի մը թովչանիովը առիւծնող
Աչերուդ մէջ, ես սուզուեցայ ու կը սուզուիմ օրէ օր.
Ան կը լայնցայ, կը ծաւալի ու կը սփռէ անբսօղ
Ըզգացումներ լուսաթրռիչ կոյս սրտերու հեշտօրօր:

Եւ անձնատուր այդ հեշտանքի մեղրածորան ոլորտին,
Նիւթէն հեռու, կեանքէն հեռու, եթերշաղախ սէր կ'ըլլամ,
Սէրէն ալ վեր, սիրոյ ոգին կը դառնամ, վեր աշխարհին
Փոթր ու տրգեղ ապրումներէն, բաղձանքներէն դառնահամ:

Շուշաններըը ինձ թեւ կուտան ու արծիւներն ալ թրռիչ,
Ու կը ճախրեմ ու կը ճախրեմ իմ երազիս լայն ճամբով,
Փու հոգիիդ ու էութեանդ ալեբերուն մէջը դիւթիչ,
Հրմայքներու բոցերուն տակ, սիրածորան հեշտանքով:

Ու ես դարձած զրւարթուն մը եդեմներու պարտէզին,
Ծաղկափրթիթ անուշահոտ ածուներու երկայնքէն,
Կուգամ ըմպել զուլալ ջուրիդ արծաթափայլ ակունքին
Անգայտ ու ջինջ հեղուկը լոյս, որ կը հոսի քու աչքէն:

ՆԱՋԵՆԻ

Fonds A.R.A.M

ՖՐԵՏԵՐԻՔ ՇՕՓԷՆ

(Իր Փարիզ ժամանման հարիւրամեակին առթիւ)

Անցեալ տարի (1930) *Լեհաստանի մէջ Ֆրետերիք Շօփէնի հայրենիքէն մեկնումին հարիւրամեակը կատարեցինք: Ներկայ տարւոյս* (1931) *սեպտեմբերին, հարիւր տարին լրացաւ այն օրէն, երբ լեհական երաժշտութեան վարպետը Փարիզ հասաւ, ուր մտադիր էր ժամանակ մը միայն մնալ, ինչպէս անցագրին մէջ նշանակուած էր, եւ ուր մնաց ընդ միշտ ճակատագրին որոշմամբը:*

Փարիզ հասաւ իր 21 տարեկան եբիտասարդ հասակին մէջ. իրմէ առաջ հոն հասած էր արդէն զերահանճար նուագահանի եւ քայ երաժշտի իր համբաւը, որուն արժանացաւ ո՛չ միայն ի Վարշաւիա, այլ եւ օտարազգիներու մօտ, մանաւանդ ի Վիեննա:

Շօփէնի Փարիզ հասնելուն հարիւրամեակն է որ կը տօնէ այս տարի (1931) *ամբողջ զարգացեալ աշխարհը: Սպանիոյ Մաեօրքա կղզիին մէջ 1931ի գարնան կատարուած տօնախմբական հանդէսներէն յետոյ, ներկայիս, նոյեմբերին, Ֆրանսան իր մեծարանքը կ'ընծայէ անմահ ստեղծագործողին, որ կեանքին կէսը ի Փարիզ անցուց եւ նոյն քաղքին Փէր-Լաչէզ գերեզմանատան մէջ կը հանգչի: Հոն մնացած է անոր աճիւնը, սակայն սիրտը, այն լեհացիի սիրտը, իր վերջին կամքին համեմատ, վերադարձաւ հայրենիք եւ Վարշաւիոյ Ս. Խաչ եկեղեցւոյն մէջ զետեղուեցաւ: Անպատճառ եւ համեստ յուշարձան մը կը ներփակէ զայն և Աւետարանչին խօսքերը որ անոր վերստաւութիւնը կը կապմեն «Ձի ուր գանձն ձեր է, անդ եւ սիրտք ձեր եղիցին», ամբողջ աշխարհի կը հռչակեն, թէ Լեհաստանը եղած էր Շօփէնի գանձը եւ իր սիրտը անոր կը պատկանէր:*

Այս իրողութիւնը իր խորին իմաստն ունի: Շօփէնի երաժշտութեան առանձնայատկութեանը խորհրդանիշն է, կրկնակ նշանակութիւն ունեցող խորհրդանիշ մը մարդկութեան մշակոյթին: Ֆրանսացի հօրմէ եւ լեհացի մօրմէ ծնած ըլլալով, իր հանճարին մէջ միացուց Շօփէն այս երկու ազգերուն կատարելագոյն յատկանիշերը: Սրտով Լեհաստանի, իսկ բոլոր էութեամբը ո՛չ միայն Ֆրանսայի, այլ ամբողջ աշխարհին կը պատկանի, որովհետեւ Փարիզ, աշխարհիս մայրաքաղաքը, մարդկութեան մշակոյթին խորհրդապատկերն է:

Ժողովրդականը հանրամարդկայինի կարգին բարձրացնելով, ինչպէս կ'արտայայտուի լեհացի գրագէտ Ցիբրեան Նօրվիտ, ազգային երաժշտութեան հնարիչը եղող Ֆրետերիք Շօփէն, ստեղծիչը հանդիսացաւ նաեւ հանրամարդկային երաժշտութեան, ամէն մէկ

Fonds A.R.A.M

մարդու եւ իւրաքանչիւր զարգացեալ ազգի համար ըմբռնելի եւ մերձակից երաժշտութեան մը: Շոփէնի երաժշտութեան արժէքն է համազգային, հանրամարդկային եւ միանգամայն զուտ եւ բնիկ լեհազգային հանգամանքներն ունենալը: Եւ ահա այս պատճառաւ յաւերժացած է այդ երաժշտութիւնը:

Սակայն որո՞նք են Շոփէնի երաժշտութեան ցեղային եւ որո՞նք հանրամարդկային յատկանիշերը, պէտք է այդ կէտին վրայ կանգ առնենք ուշի ուշով:

Ութեւտասներորդ դարու վերջերը ինչպէս նաև իննեւտասներրորդի առաջին տասնեակ տարիներու ցնցումը, չատ խորունկ խրամատներ ձգած է աչխարհիս մշակոյթին պատմութեանը մէջ: Քաղաքական եւ ընկերական նորանոր պայմաններ ու ձեւեր, գրագիտական ու արուեստագիտական ստեղծիչ կարողութեան նոր կերպարանքներ երեւան եկած են, առաջ բերելով հանրապետականութիւնը, հանրավարութիւնը եւ ռոմանթիզմը: Գեղարուեստի մէջ առհասարակ, իսկ բանաստեղծութեան եւ երաժշտութեան մէջ ի մասնաւորի, ռոմանթիզմը երեւան հանեց նորանոր ազբիւրներ, հայթայթեց նորանոր ուժեր, միշտ կայտառ, միշտ հնարիչ, այն է ժողովրդական բանաստեղծութիւնն ու երաժշտութիւնը, իսկ անոնցմէ ծնած է ազգայինը:

Սակայն Շոփէն չդիմեց ժողովրդային երգերու իբր նոր նիւթ պարունակող բանի մը: Անոնք իրեն օտար, ոգւոյն սահմանէն դուրս չէին, ոգւովը համակուած էր անոնցմով:

«Գիտես որչափ կ'ուզէի զգալ եւ յիրաւի մասամբ հասայ ճանչնալու եւ զգալու մեր ազգային երաժշտութիւնը» կը գրէր Շոփէն իր բարեկամներէն մէկուն ասկից հարիւր տարի առաջ, 1831 տարւոյ դեկտեմբերին: Եւ ատուգիւ իր այս զգացմանց հետեւանքով հնարած երաժշտութիւնը կ'ապացուցանէ ըստ ամենայնի թէ ազգային երաժշտութեան ուղեւծուծն է այն:

Լսենք Շոփէնի երկասիրութիւնները եւ պիտի համոզուինք թէ, սակաւաթիւ կտորներու բացառութեամբ, ինքը բնաւ նոյնութեամբ չէ կրկնած ժողովրդական եղանակները. սակայն անոր բոլոր նուագերգութիւնները, ամէն մէկ նօթը, մէն մի ներդաշնակութիւնը, մեզ լեհացւոցս մօտիկ եւ ծանօթ, բնաշխարհիկ եւ հանկանալի են: Որովհետեւ լեհական ժողովրդային երաժշտութեան էական ու ցեղային առանձնաւորութիւնները, անոր ինքնայատուկ նօթերն եւ ուրոյն ներդաշնակութիւնները, անոր քաղցրերգութիւններ ստեղծելու կերպերը, Շոփէնի սեպհականութիւնը եղած են: Ուստի եւ ասկից է անոր բըռնաչխարհայնութիւնը եւ լեհական ազգային առանձնայատկութիւնը:

Բայց մեծ սխալ պիտի ըլլար կարծելը թէ Շոփէնի միայն լեհապարերերը ինչպէս Մազուրքա, Փոլոնէզ, եւն., լեհական ցեղային երաժշտութիւն են: Քննենք անոր ուրիչ երկերը, զոր օրինակ դեղօնները (ballade), թեթեւանուագները (scherzo), շրջանուագները (ronde), նախերգութիւնները (prélude), գայգերգերը (nocturne), դաշնակութիւնները (concert), մինչեւ իսկ շրջապարերը (valse). ամէն տեղ եւ միշտ Շոփէն կը խօսի մեզ լեհական ազգային երաժշտութեան լեզուով մը: Անոր երաժշտութեան մէջ կը պարունակուի լեհ ազգին դիւցազներգութիւնը: Ան կը պարփակէ իր մէջ տխրութիւն եւ լռիկ խոհականութիւն եւ լեհական հոգւոյն թախծութիւնները: Կը գտնենք անոր մէջ ազգին

Fonds A.R.A.M

տառապանքը, ցաւն ու վիշտը, ըղձանքըն ու յուսաբեկումը: Կը նշմարենք հոն ուրախութիւն, կեանքի աղմուկն ու չառաչը, հրճուանքն ու բերկրութիւնները ինչպէս նաեւ ուժի եւ յարատեւութեան պայքարի եւ յաղթանակի հնչիւնները:

Շոփէնի երաժշտութեան տպաւորութեան տակ Լեհացւոց հոգւոյն մէջ առաջ եկած զգացումները, ծանօթ են նմանապէս մէն մի զարգացեալ մարդու հոգւոյն, մօտիկ են ամէն մէկ բարգաւաճ ազգի հաւաքական զգացմանց, որով եւ օտարազգիներուն անգամ ըմբռնելի է Շոփէնի երաժշտութիւնը: Այսպէս ըլլալուն պատճառներէն մին այն է, կրնանք ըսել, որ Շոփէն ջանաց չխանգարել երաժշտական մշակոյթի աւանդութիւնը, զոր իրմէ առաջ հաւաքական ճիգով մը հնարած էին երաժշտական գեղարուեստի եւրոպական ոգւոյն մեծամեծ ստեղծիչները: Շոփէն բոլոր սրտով յարեցաւ նոյն աւանդութեան, որուն մէջ մեծցած, սնած, դաստիարակուած էր: Անիկայ անոր վաղեմի ձեւերուն նորեր աւելցուց, անոր հին կերպարանքը նոր բովանդակութեամբ մը լրացուց:

Ահա այս եւրոպական երաժշտութեան աւանդութեան յարմանը պատճառաւն է որ Շոփէն մերձաւոյն հանդիսացած է բոլոր քաղաքակրթեալ ազգերուն: Ամենուն կը պատկանի, ինչպէս Լեհաստանի: Հանճար մըն է ազգային, միանգամայն եւ հանրամարդկային: Մարդկութեան արուեստին համար անոր կարեւորութիւնը առով մեծագոյն է, որովհետեւ առաջին երաժիշտն եղաւ որ իր երգը ազգային լեզուով երգեց: Շոփէն եղաւ աղբիւրն ազգային արուեստի հոսանքին, որ այսօր յորդառատ կը ցայտի եւրոպական երաժշտութեան մէջ:

ՖՐԵՏԵՐԻՔ ՇՈՓԷՆ
(Ըստ Արի Շէֆէրի նկարին)

Շոփէնի ժամանակակից գերմանացի երաժիշտ Ր. Շուման, օտարազգի երաժիշտներուն առաջինն էր որ մեր վարպետը իբր մեծ հանճար մը ճանչցած է: Ան անգամ մը հետեւեալ խօսքերով բացատրած է իր միտքը թէ Շոփէնի երաժշտութեան ծաղկանցը ներքեւ թաքուն հրետանի մը կը գտնուի: Լեհաստանի գերութեան միջոցներուն այն մեծ ուժն եղած է որ ո՛չ միայն ազգային ոգին կազդուրած եւ ամրապնդած է Լեհացւոց մէջ, այլ նաեւ ամբողջ աշխարհի հանդէպ բարձրաձայն կոչում ըրած, աղաղակ բարձած է թէ Լեհաստանը գոյութիւն ունի, կ՚ապրի եւ թէ չէ կորսուած, հռչակած է ան ամենուրեք արդարութեան եւ իրաւունքի ճրշմարտութիւնը: Եւ երբ հասաւ այն պատմական ժամը աշխարհային պա–

Fonds A.R.A.M

տերազմին, երբ բոլոր ազգերը ազատութեան պայքարի մէջ արիւնաթաթախ եղան, Շոփէնի երաժշտութիւնը իր սերմանածին առատ հունձքերը քաղեց։

Ամերիկայի մեծահռչակ նախագահը, Վ. Վիլսըն, Շոփէնի երաժշտութեան միջոցաւ, Լեհաստանի մեծ քաղաքացի, ազգային երգի կրկին ծնունդ տուող, բազմահանճար Իգնատիոս Փատէրէվսքիին մօտեցաւ եւ այս երաժշտութեան շնորհիւ Լեհաստանը ի մօտոյ ճանչցաւ։ Ամերիկացիի մը ազատ ոգւոյն մէջ արթնցուց անիկա ընդվզման կոչը Լեհաստանի եղած անիրաւութեանց դէմ եւ ամբողջ աշխարհի առջեւ հրապարակաւ եւ վճռաբար պահանջել տուաւ անոր՝ անկախ Լեհաստանի մը վերածնունդը։

Պէտք է, եւ կ'արժէ, որ յիշենք այս կարեւոր դէպքը։ Որովհետեւ ռեւէ հնարամտութիւն, ռեւէ հանճարեղ միտք, ուր եւ ըլլայ իր գործունէութեան միջավայրը, ուրիշներու հետ միասնաբար գործելով, կրող է հայրենիքին զօրութիւնը վերականգնել։

ՊՐՈՆԻՍԼԱՎԱ ՎՈՒՅՃԻՔ – ՔԷՕՓՐԻՒԼԵԱՆ

(Լվով–Փոլոնիա)

1). Շոփէնի նուիրուած այս յօդուածին հեղինակը Փոլոնուհի մըն է, փիլիսոփայութեան տօքթէօր և երաժշտագէտ, որ ամուսնացած է քանի տարիէ ի վեր Լվով հաստատուած Հայու մը, Պ. Քէօփրիւլեանի հետ։ Տիկին Քէօփրիւլեան հայերէն սորված է եւ իր ամուսնոյն հետ ինք եւս անդամ է ու գործակից քանի մը տարիէ ի վեր հիմնուած ընկերութեան մը, որ նպատակ ունի Լվովի լեհացած Հայոց մէջ հայկական աւանդութիւնները վառ պահել եւ որ աւելի քան տարիէ մը ի վեր հայ կեանքի ու մշակոյթի նուիրուած լեհերէն ամսաթերթ մըն ալ կը հրատարակէ «Ս. Գրիգորի պատգամաբեր» անունով։ Տիկին Քէօփրիւլեան Շոփէնի երաժշտութեան վրայ գրած է՝ լեհական ինչպէս եւ ֆրանսական հանդէսներու մէջ՝ ներհուն յօդուածներ, ունի եւ ամբողջ գիրք մը (Melodyka Chopina) որ Լեհաստանի մէջ կը համարուի ամենէն խորաթափանց ուսումնասիրութիւնը Շոփէնի երաժշտական հանճարին։ Այժմ, տիկին Քէօփրիւլեան սկսած է ուսումնասիրել հայ երաժշտութիւնը։ Այս յօդուածը, որուն հայերէն թարգմանութիւնը հեղինակն ինքն իսկ կատարած եւ մեզի ղրկած է, Տիկին Քէօփրիւլեան արտասանած է ռատիօի համար՝ ի պատիւ Շոփէնի Լվովի մէջ ներկայ տարւոյ նոյ. 21ին սարքուած հանդէսի մը առթիւ, իբր նախաբան։ Հաճոյքով կը հրատարակենք այս գեղեցիկ յօդուածը զոր մեզի կը ղրկէ տաղանդաւոր կին մը որ այնքան ջերմօրէն Հայ որքան Լեհ կը զգայ ինքզինքը։

Ծ. Խ.

Fonds A.R.A.M

Չինական Բանաստեղծութիւն

Չինացիք, հին օրերուն, աչխարհիս հոյակապ արուեստ մը և սքանչելի բանաստեղծներ տուած են: Թէոֆիլ Գոթիէի դուսարը, Ժիւտիթ Գոթիէ, որ ինքն իսկ եղած է Թանկապին գրագիտուհի մը եւ, ասիական վաղեմի քաղաքակրթութեանց սիրահար, գրած է պարսկական աւանդութիւններէ քաղուած հերոսավէպ մը (Իսֆէնտէր) եւ ճափոնական ու չինական հին կեանքը պատկերացնող վէպեր, չինարէն սորված եւ Յասմկաֆարէ Գիրքը (*Le Livre de Jade*) տիտղոսով հատոր մը մէջ (1902 Փարիզ) ամփոփած է զմայլելի արձակով թարգմանուած հատընտիր էջերը չինացի հին լաւագոյն բանաստեղծներուն: Այս էջերուն մէկ մասին հայերէն թարգմանութիւնը պիտի տանք Անահիտի մէջ: Ներկայ թիւով կը հրատարակենք Ժիւտիթ Գոթիէի քերթողաչունչ յառաջաբանին առաջին մասը, եւ մեծ բանաստեղծ Լի-Թաի-Փէի գեղեցկագոյն տաղերը: Անոնց կ'ընկերացնենք՝ Յասմկաֆարի Գիրքէն առնելով՝ չարք մը պատկերներ որ չինական վարպետներու գործերուն հետեւողութեամբ գծուած են:

Ա. Չ.

Ն Ա Խ Ե Ր Գ Ա Ն Ք

Բանաստեղծներուն փառքը Չինաստանի մէջ այնպէս չի հիմնուիր ինչպէս ուրիշ ազգերու մօտ. ան աւելի դանդաղօրէն ի յայտ կուգայ հոն, բայց աւելի ալ արդար է եւ անհունապէս աւելի տեւական:

Երբեք չէ պատահած, այդ հինաւուրց կայսրութեան մէջ, – ի բաց առեալ Թերեւս վերջին ատենները եւ օտար ազդեցութեան տակ– որ բանաստեղծ մը ամբարհատաճութիւնն ունենայ ինքն իսկ իր ոտանաւորները հրատարակման արժանի դատելու եւ անոնցմով հատորիկ մը կազմելու:

Բայց գրահմուտներու հատաքոյթի մը մէջ՝ օրինակի համար, իւրաքանչիւրը իր կարգին կ'երգէ իր յօրինած ոտանաւորը. երկիւղածօրէն մեկ կ'ընծեն զինք, եւ եթէ արտասանուած տաղերէն մին իրապէս արտակարգ թիւ, հեղինակէն կը խնդրեն որ զայն օրինակելու չնորհն ընէ իրենց: Անոնք որ իրենց յուշատետրին մէջ զայն կը պահպանեն, ուրիշ միջավայրերու մէջ կը կրկնեն զայն, թոյլ կուտան որ այլք եւս զայն օրինակեն, եւ այսպէս, տակաւ առ տակաւ, հատընտիր չրջանակի մը մէջ, բանաստեղծին անունը կը ծաւալի ինչպէս անուշ բուրմունք մը:

Երբեմն մեկուսացեալ հեղինակը ուղղակի ժողովուրդին կը դիմէ: Հանրային չէնքի մը պատին կամ թաղին մէկ տան դրանը վրայ է որ կը գրէ յօրինած ոտանաւորը, յաճախ առանց իր անունը դնելու: Կանգ կ'առնեն իր գրուածքին առջեւ. անոնք որ հասկնալու կարող են, կը մեկնաբանեն զայն, կը վիճին անոր վրայ, հետաքրքրուող անուններու կը բացատրեն: Եթէ գրահմուտ մը անցնի, եւ այդ բանաստեղծութիւնը արժանաւոր նկատէ, օրինակութիւն մը կ'առնէ ու հետը կը տանի՝ որպէս զի խնամքով պահէ եւ բարեկամներուն ցոյց տայ:

Fonds A.R.A.M

Այսպէս պահպանուած բանաստեղծութիւնները քիչ առնէն բերնէ բերան կը թռչին, հռչակաւոր կը դառնան եւ հուսկ ապա կը ժողովրդականանան:

Յաճախ պէտք կ'ըլլայ որ դար մը անցնի որպէս զի կայսր մը գրականագէտներու յանձնախումբի մը հրաման տայ որ փնտռեն եւ հաւաքներու մէջ ամփոփեն տարիներու որոշ չրջանի մը միջոցին արտադրուած բոլոր այն քերթուածները զոր համբաւը նուիրագործած է:

Այսպէս, հազուագիւտ ծաղիկներու փունջի մը նման է որ գիրքը կը կազմուի. անոր էջերուն մէջ, բանաստեղծները եղբայրօրէն քով քովի կ'ելլեան, իրենց ոտանաւորները կ'արժեւորուին եւ իրարու հակապատկեր կը կազմեն՝ զմայլելի այլազանութեան մը մէջ:

Իրաւ է որ հեղինակները, եթէ իրենց կենդանութեանը կարող կ'ըլլան իրենց ապագայ փառքը նախազգալ, անոր ստոյգ ապահովութիւնը չունին երբեք եւ քիչ անգամ իրենց յաղթանակին հանդիսատես կ'ըլլան:

Երբեմն, սակայն, բանաստեղծը իր ժամանակակիցներէն կը ստանայ մեծարանքի ու գրեթէ պաշտամի հարկը, մանաւանդ երբ կայսրի մը խանդավառութիւնը զայն արքունիքին բարձրադոյն պաշտօններուն կոչած է եւ բոլորովին առանձնայատուկ յարգամեծարութեան մը ճառագայթովը լուսաւորած է: Այդպէս եղաւ այն մեծ մտքերու հոյակապ բոյլին համար որ մեր թուականին ութերորդ դարուն Մինկ – Հօանկի թագաւորութիւնը չքաւորեցին եւ որ մինչեւ ցարդ կը մնան բանաստեղծութեան մտատիպարները, պատգամները, կարելի է ըսել մշտական օրինակները: Սակայն նոյն իսկ ատոնց գործերը բանաստեղծներուն կենդանութեանը չէ որ տպուեցան. մէյ մէյ՝ նուրբ թղթէ կամ սպիտակ անգուսէ անջատ թերթեր, փափուկ գծագրութեամբ մը զարդարուած, իրենց ծոցը կ'ընդունէին այդ թանկագին բանաստեղծութիւնները որ անկասկած ակնածանքով կը պահուէին որ անոնցմէ ոչ մէկը կորսուած է:

***

Այն անուններուն մէջէն զոր սեբունդներու յաջորդութիւնը՝ դարերու ընթացքին՝ անմահութեան փունջը կազմելու համար քաղած է, Լի–Թաի–Փէ, Թու–Ֆու, Ուան–Ուէյ, Զան–Եօ Սիւ, Ուօն–Զան–Լինի անունները ամենէն փառահամբաւներն են: Լի–Թաի–Փէ եւ Թու–Ֆու մեծագոյնները հռչակուած են՝ առանց որ, սակայն, Զինացիք համաձայնին որոշել թէ երկուքէն ո՞րը միւսը կը գերազանցէ. «Երբ երկու արծիւ, կ'ըսեն, իրենց թռիչքն առած են եւ կը վերանան մինչեւ ուր աչքը չի զօրեր այլեւս, ո՞վ կրնայ որոշել թէ երկուքէն ո՞րը երկնքին աւելի մօտ է թռած»:

***

Լի–Թաի–Փէ, իր ոտանաւորներուն մէջ ունի ինքնատիպ ու հակիրճ ձեւ մը որ գժուարութեանց հետ կը խաղայ, երկնագեղ ոճ մը՝ հազուագիւտ եւ հատընտիր պատկերներով, եւ լի ակնարկութիւններով, լռիմացութիւններով եւ յաճախ հեգնութեամբ: Նման պարսիկ բանաստեղծ Օմար Խայեամի, տարփատենչօրէն կը գինովնայ, կ'երգէ գինին՝ միակ մխիթարիչը, եւ արբեցութեան քօղերը ոսկեզանակ պատանքի մը պէս ատնտուրի կեանքին դառնութեանց եւ անդէնի սարսափին վրայ կը նետէ:

Այս բանաստեղծը, յաճախ, արբեցութեան վարագոյրին ետեւ պատչաճութեան օրէնքներուն դէմ ծանր մե-

Fonds A.R.A.M

դանչումները պարարկեց, որոնցմէ պա-
լատականները կը վիրաւորուէին: Բայց
կայսրը անոր համար անսպառ ներողա-
մտութիւն մը ունէր. իր նախարարնե-
րէն ոմանք կը մեղադրէին իրեն թէ
այդպէսով կայսերական արժանապատա-
ւութիւնը վտանգի կը դնէր, Մինկ-Հօ-
անկ ատոր կը պատասխանէր՝ «Ամէն
ինչ որ կ'ընեմ այսպիսի հանճար մը ու-
նեցող բանաստեղծին համար, գիս մեծ-
ցնել միայն կարող է բարձր մարդոց
աչքին. դալով միւսներուն կարծիքին,
ան ոեւէ կարեւորութիւն չունի»: Եւ օր
մը, Լի-Թաի-Փէն կանչած ըլլալով որ-
պէս զի ներբողերգէ փեննաներու չքեղ
ծաղկափթթումը զոր իր սիրելագոյն
կնոջ Թաի-Ցունի հետ կը դիտէր զմայլ-
մամբ, երբ բանաստեղծը ներկայացաւ
դինովութենէ բոլորովին թմրած, կայս-
րը ինքն իսկ բաժակը դգալով խառնեց
որպէսզի աւելի չուտ պաղեցնէր այն
ըմպելիքը որ բրնձագինիի գոլորշիները
պիտի փարատէր:

«Լի-Թաի-Փէ լուսնկայէն մեռաւ»
կ'ըսեն Չինացիք, լուսնկայէն ուր կ'երե-
ւայ թէ կը բնակին բանաստեղծներէն
ստեղծուած բոլոր գաղափարական կեր-
պարանքները եւ ուր իրենց բոլոր երազ-
ներուն ցնորքները կ'իրականանան: Ակ-
նախիղ դիչերով մը, բանաստեղծը իր
բարեկամներուն հետ Մեծ Գետին վրայ
կ'ընթրէր. օդը տարօրինակ վճիտ էր
եւ ջուրը, առանց ոչ մէկ խորշոմի, այն-
քան յստակ էր որ դրեթէ աներեւոյթ էր
դարձած. լուսինը կը փայլէր վիհին
խորը՝ ինչպէս եւ երկնքին մէջ, եւ այն-
քան աստղ կար վարը որքան վերը:
Ճօնկային եղերքը ծռած, կարծես դիւթ-
ուած, Լի-Թաի-Փէ յամառօրէն՝ ան-
դունդը կը դիտէր: «Անծանօթ անհուն
անջրպետներուն մէջ, ոչ բարձրութիւն
կայ ոչ խորութիւն: Լուսինը գիս կը
կանչէ եւ հասկնէ ինձի թէ անդիի աշ-
խարհը հասնելու համար՝ վար իջնել
կամ վեր ելլել նոյնաբժէք է»: Իսկոյն
ներքաշնակ ձայներու համերգ մը լսո-
ւեցաւ, մեծ յորձանք մը ջուրը յու-
զեց, եւ երկու դրօշակիր անմահներ բա-
նաստեղծին առջեւ ցցուեցան: Կուգա-
յին երկինքներու տիրոջը կողմէն զին-
քը հրաւիրել որ երթայ վերին բնագա-
ւառներուն մէջ իր տեղը գրաւէ: Դիւթին
մը մօտեցաւ եւ Լի-Թաի-Փէ անոր կըռ-
նակին վրայ մեղմօրէն ընկողմանեցաւ:
Անմիջապէս, իրեն առաջնորդ ունենա-
լով երկնաւոր թափօրը, խորասուզուե-
ցաւ դէպ ի լուսնկան եւ ընդ միշտ անհե-
տացաւ:

Քանի մը «խելօք»ներ կը ջանան
հասկցնել թէ բանաստեղծը, թերեւս,
պարզապէս գեհամոյն եղած է. բայց
ո՞վ պիտի ուզէ ատոր հաւատալ...: Մեհ-
եան մը կանգնած են ի պատիւ այդ
ներքամիտ ու սէգ քերթողին, ուր եր-
բեք պիտի չդադրին մեծարանքի հար-
կը մատուցանելէ, անո՛ր զոր Չինաս-
տանի մէջ – ազնի՛ւ երկիրը ուր բանաս-
տեղծներուն մեհեան կը կանգնեն –
բանաստեղծութեան Վեհապետ Տէրը կը
կոչեն:

ԺԻՒՏԻԹ ԿՈԹԻԷ

Fonds A.R.A.M

ՀԱՏԸՆՏԻՐ ԷՋԵՐ ԼԻ-ԹԱՒ-ՓԷ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԷՆ

ԲԱՂԴԱՒՈՐ ՀԱՆԴԻՊՈՒՄ ՄԸ ՃԱՄԲՈՒՆ ՎՐԱՅ

Շքեղ ձիու մը վրայ հեծած էի՝ խրոխտ ու շնորհալի գնացքով : Ան կը քալէր ծաղիկներուն մէջէն, զոր գարնանազեղ ծառերը ճամբուն վրայ լիայորդ կը թափէին :

Եւ ահա փակ կառք մը տեսայ որ դէպ ինծի կուգար, մին այն կառքերէն որոնց անունն է «Հինգ ամպ»··· Երբ իմ քովէս անցաւ, անոր անիւները մտրակիս ծայրովը թեթեւօրէն շոյեցի: Այն ատեն, մարգարտայեռ վարագոյրը կէս բանալով, զմայլելի կին մը իր ժպիտովը զիս շլացուց :

Յետոյ, անհետանալէ առաջ, գաղտագողի շարժումով մը ինծի ցոյց տուաւ հեռուն կարմիր տանիքով բարձր տուն մը··· Ու կարծես թէ ըսել կ'ուզէր՝ «Ձեր փոքրիկ աղախինը հոն կը բնակի···» :

ՍԻՐՈՅ ԱՐԲԵՑՈՒԹԻՒՆ

Հովը մեղմօրէն կը շարժէ, Ջուրերուն Պալատին շուրջ, նունուփարներու ծաղիկները անուշահոտ :

Քու-Սուի ամենաբարձր տամալին վրայ կարելի է նշմարել թագաւորը Լուի, մեղկօրէն ընկողմանած :

Անոր առջեւ, Սի-Շէ, գեղեցկութի'ւնն իսկ, կը պարէ, անզուգական շնորհով մը, փափուկ եւ վատուժ շարժումներով :

Յետոյ, այդքան հեշտականօրէն խոնջ ըլլալուն՝ կը խնդայ, եւ, նուաղկոտ, կուգայ՝ արեւելքի կողմը՝ արքայական անկողնոյն ըսպիտակ յասմկաքարէ եզերոյքին կրթնիլ :

ԹՌՉՈՒՆՆԵՐՈՒ ԵՐԳ՝ ԻՐԻԿՈՒՆԸ

Ձով հովուն մէջէն, թռչունները զուարթօրէն կ'երգեն շեղագիծ ոստերուն վրայ :

Իր պատուհանին վանդակափեղկին ետեւ, մանկամարդ կին մը, որ մետաքսէ կերպասի մը վրայ փայլուն ծաղիկներ կը բանի, մտիկ

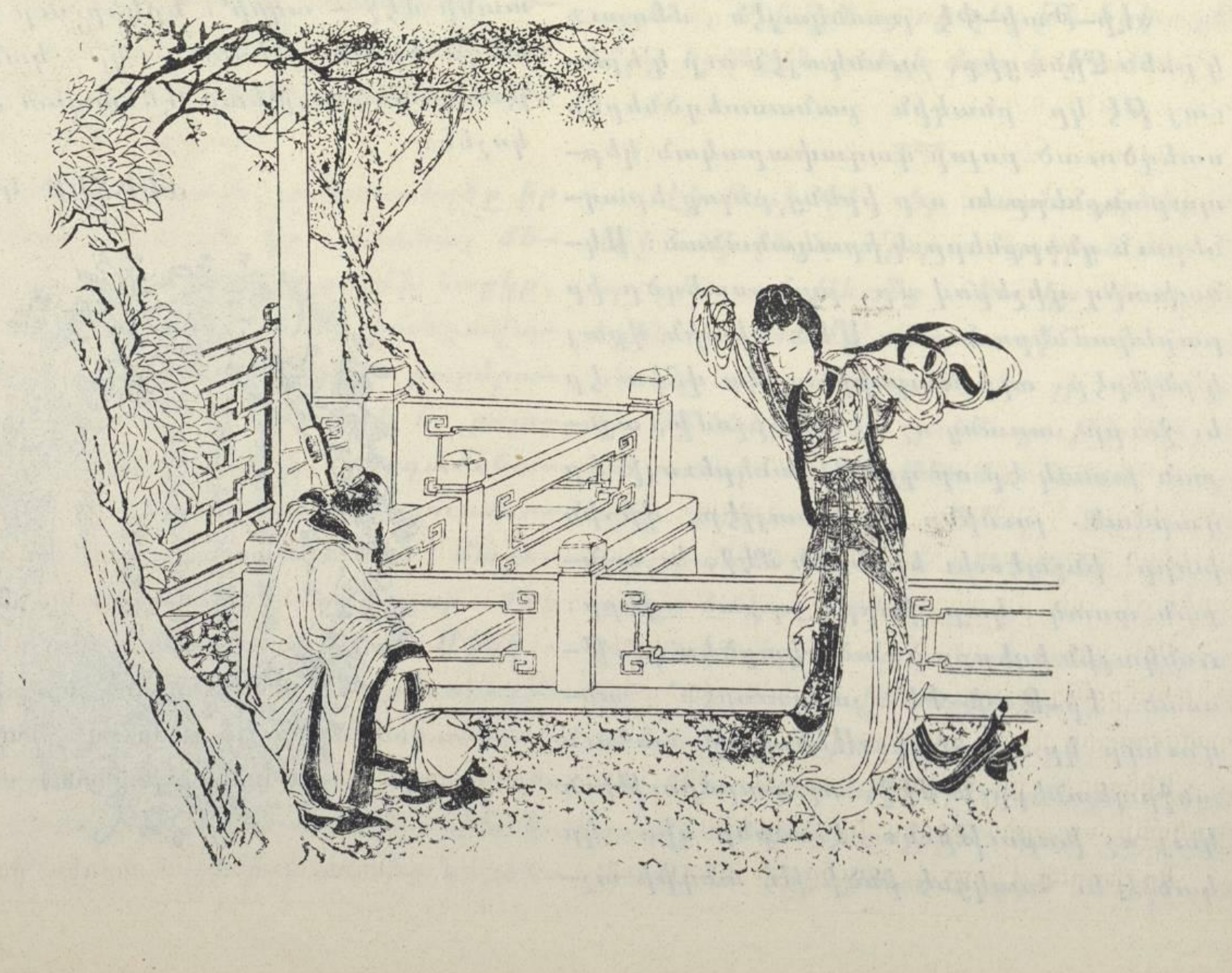

Fonds A.R.A.M

կ'ընէ թռչուններըր որ ուրախութեամբ իրար կը կանչեն:

Գլուխը կը բարձրացնէ ու թեւերը կ'իյնան վար· միտքը մեկնած է դէպ ի ան որ երկար ատենէ ի վեր հեռուն է:

«Թռչուններըր գիտեն տերևներուն վրայ իրար գտնել· բայց արցունքներըր որ դեռատի կանանց աչքերէն կը թափին ինչպէս անձրեւ մը փոքրիկի, չեն կարող բացտկաներըր ետ կանչել»:

Թեւերը վեր կ'առնէ ու գլուխը կ'իյնայ իր ասեղնագործութեանը վրայ:

«Ոտանաւոր մը պիտի բանիմ՝ ծաղիկներուն մէջ այն պատմուճանին զոր իրեն համար կը յօրինեմ, ու թերեւս տառերը անոր պիտի ըսեն որ վերադառնայ»:

ԳԵՏԱԿԻՆ ԵԶՐԸ

Դեռատի աղջիկներ մօտեցեր են գետակին· նուռնուփարներու թաւուտներուն մէջ կը խորասուզուին:

Չեմ տեսներ զանոնք, բայց անոնց խըղդալը կը լսեմ, ու հովը կ'անուշահոտուի անոնց հագուստներուն մէջէն անցնելով:

Չի հեծած երիտասարդ մը կ'անցնի գետակին ափունքէն, աղջիկներուն շատ մօտէն:

Անոնցմէ մին սրտին տրոփելը կը զգայ ու դէմքը կը գունատի:

Բայց նուռնուփարներու թաւուտները վինքը կը պաշարեն:

ՁԿՆՈՐՍԸ

Հողը ծծեց ձիւնը, եւ ահա սալօրեններ ծաղիկները կ'երեւան նորէն: Ուռենւոյն տերեւները նորաձոյլ ոսկիի կը նմանին եւ լիճը արծաթէ լճի մ'է հանգոյն:

Այն պահն է ուր ծծումբով փոշեցանուած թիթեռնիկները իրենց թաւշային գլուխը ծաղկանց սրտին վրայ կը յենուն:

Ձկնորսը, իր անշարժ նաւակէն, կը նետէ ուռկանը որ ջրին երեսը կը բեկբեկէ:

Կը խորհի էնոր որ տունը կը մնայ, ինչպէս ծիծեռնակը իր բոյնին մէջ, էնոր զոր ինչ յետոյ պիտի երթայ տեսնել՝ անոր տանելով սնունդը, ինչպէս կ'ընէ ծիծեռնակին արուն:

ԵՐԻՏԱՍԱՐԴՈՒԹԻՒՆ

Աշնան պայծառ լուսնին տակ, յուզեալ ջուրը նաւակս կը ցնցէ: Մենաւոր, կը նաւեմ Հարաւի լճին վրայ, ու ներմակ յոտուսներ կը հագեմ:

Ո՛հ, ի՛նչ աղուոր է ներմակ ծաղիկը յոտուսի··· Ի՛նչքան փափուկ է ու մմայլելի: Հրավառ փափաք մը գիս կը լափէ անոր խոստովանելու տարփանքը զոր ինծի կը ներշնչէ···

Աւա՛ղ··· մահացու տրտմութիւն մը սիրտըս կ'ընկղմէ··· Նաւը կ'երթայ յորձանքէն հշուած, հեգնոտ ջուրերուն վրայ, որ զայն իրենց խաղալիք կ'ընեն:

ԱՐԳԻԼՈՒԱՆ ԾԱՂԻԿ

Անհոգ երիտասարդը, որ կայսերական դամբարաններու նամբուն վրայ կը բնակի, ոչ հեռու արեւելքի Ոսկի Շունկայէն:

Դուրս կ'ելլէ տունէն, իր արծաթաթամբ ներմակ ձիուն կշռաւոր գնացքով: Յետոյ կ'արձակէ զայն բառատրոփ՝ գարնանային հովուն մէջէն:

Սմբակներուն տակ, կարծես ցատկտուկ

Fonds A.R.A.M

մըն է ծաղկի թերթերու, որովհետեւ թափած ծաղիկներն ամէն տեղ թանձր գորգ մը կը կազմեն: Կը դանդաղեցնէ իր վազքը, վարանոտ··· – Ո՞ւր երթամ··· Ո՞ւր կանգ առնեմ···

Ջինջ ու թեթեւ ծիծաղ մը, կանացի ծիծաղ մը մօտակայ պուրակէ մը կը պատասխանէ իրեն: Եւ ահա որոշում կուտայ· այդ կապելային առջեւն է որ կանգ պիտի առնէ:

ՏԱՂԵՐ

ՄԻՆԿ–ՀՕԱՆԿ ԿԱՅՍԵՐ ԵՒ ԻՐ ԳԵՂԵՑԻԿ ՍԻՐԱԿԱՆԻՆ ԹԱԻ–ՑՈՒՆԻ ՆԵՐԿԱՅՈՒԹԵԱՆ ՅԱՆՊԱՏՐԱՍՏԻՑ ՇԱՐԱԴՐՈՒԱԾ:

Ամպե՛ր ··· Ան իր պատմուճանին կը մտածէ· Ծաղիկնե՛ր··· Ան իր դէմքին կը մտածէ:

Գարնան շունչը տարփատենչ կը վէտվէտի ցօղաթուրմ տերեւներուն վրայ որ բալամբունքը կը դրասանգեն:

Թող ըլլայ կատարը Քի–Իւն–Եու խստադէմ լերան, Ան կը տեսնէ զէնիկա:

Թող ըլլայ ստուերախիտ դարատափին վրայ Եաօ–Թաիին, Ան կը հանդիպի էնոր:

*

Ոստը, ծաղիկներով ծանրաբեռն, աւելի փայլուն է եւ աւելի անուշ կը բուրէ՝ բարիքին տակ ցօղին:

Թէ Անձրեւներու Պարիկը բլուրին վրայ այլ եւս չ'երեւար, այստեղ չէ որ ատոր համար պիտի ցաւին:

Ու նոյն իսկ թող ինծի թոյլ տան հարցնել· Ո՞ր կնոջ յիշատակը այս աղուոր պալատին մէջ արժանի պիտի ըլլար ոգեկոչուելու···

Հազիւ յիշատակը գեղեցիկ Ֆէյ– Եէնին, ու միայն այն ատեն երբ էն հանդերձներու ազնըւագոյնին վեհափառութեան տակ երեւցաւ:

*

Գեղեցկագոյն ծաղիկը, լուսաշող կինը որ կրնայ պետութիւն մը խորտակել, քով քովի, աչքը կը մոգեն:

Էնոր պատճառով, ժպիտը միշտ կը լուսաւորէ դէմք մը վեհաշուք:

Ուստի եւ ի՞նչ փոյթ փախուստը գարնան էնոր համար որ, դէպ ի հիւսիսակողմ, բարամբունքին կը կրթնի, փեննաններու թուփերուն վերեւ, Տաղաւարին մէջ Արբեցուցիչ Բուրմունքներուն:

ՅԱՍՄԿԱՔԱՐԷ ՍԱՆԴՈՒԽԸ

Յասմկաքարէ սանդուխը ցօղով համակ պսպղուն է:

Յամրաքայլ, այս երկար գիշերով, վեհապետուհին վեր կ'ելլէ անկից, թոյլ տալով որ իր գուլպաներուն շղարշը եւ արքայական ըզգեստին տտունը փայլուն կաթիլներէն թըրջին:

Սեմին վրայ տաղաւարին, կանգ կ'առնէ շլացած, յետոյ կ'իջեցնէ բիւրեղէ օթօրը, որ կ'իյնայ, ինչպէս ջրվէժ մը, որուն ետեւ արեւը կը տեսնուի:

Եւ մինչդեռ կը հանդարտի ջինջ ճլվլոցը սթօրին, տրտում ու երկարօրէն երազուն՝ մարգրիտներուն մէջէն՝ աշնանային լուսնին շողալը կը դիտէ:

ԳԵՏԱԲԵՐԱՆԻՆ ՄՕՏ

Փոքրիկ ալիքները կը փայլին լուսնի լոյսով, որ արծաթի կը փոխէ ջուրին վճիտ կանանչը· ու կը կարծես տեսնել հազար ձուկեր որ դէպ ի ծով կը վազեն:

Մինակ իմ նաւակիս մէջ, որ ափունքին երկայնքը կը սահի, երբեմն թիճակներովս թեթեւ կը հպիմ ջուրին· գիշերն ու առանձնութիւնը սիրտս տրտմութեամբ կը լեցնեն:

Բայց ահա՛ նունուփարներու թաւուտ մը, խոշոր մարգրիտներու նմանող իրենց ծաղիկներով· թեւճակներովս մեղմօրէն կը շոյեմ զանոնք:

Տերեւներուն սարսուռը գորովագին մըրմունջ մը կ'արձակէ, եւ ծաղիկները, իրենց փոքրիկ ճերմակ գլուխները հակելով, կարծես կը խօսին ինծի:

Նունուփարները կ'ուզեն զիս մխիթարել, բայց ես արդէն՝ զանոնք տեսնելով՝ տրտմութիւնս մոռցեր էի:

(Շարունակելի)

Fonds A.R.A.M

ՊՐՈՄԵԹԵԻՍ ԱՐՁԱԿՈՒԱԾ

ԹԱՏԵՐԱՔԵՐԹՈՒԱԾ ՁՈՐՍ ԱՐԱՐՈՎ

Գ. ԱՐԱՐ

Տեսարան Ա.— Երկինք: ԱՐԱՄԱԶԴ իր գահուն վրայ: ԹԷԴԻՍ եւ միւս աստուածները հաւաքուած են իր շուրջ:

ԱՐԱՄԱԶԴ.— Ո՛վ ժողովեալ իշխանութիւնք երկինքի,
Որ մանակի՛ց էք զօրութեան ու փառքին
Անո՛ր որուն կը ծառայէք, ցնծացէ՛ք,
Այսուհետեւ ամենազո՛ր եմ, ինձի՛
Հրպատակա՛ծ է ամէն ինչ, մխիթարն
Մարդու հոգին՝ անչէջ հուրի մը նման՝
Դեռ կը վառի երկինքն ի վեր, – կատաղի
Մեղադրանքով, տարակոյսով, ողբերով,
Եւ անյօժար պաղատանքով, — ժայթքելով
Ըմբոստութիւն մ'որով կրնար վաղեմի
Մեր կայսրութիւնն անապահով դարձընել,
Հակառակ որ սա վաղընջուց հաւատքի
Եւ՝ զրժոխքի տարեկից՝ երկիւղի վրայ է չինուած,
Ու թէպէտեւ անէծքներս, առկախ օդին ընդմէջէն,
(Ձիւնի նման որ խոպա՛ն կատարներու վրայ կ'իջնէ,)
Բաթիլ բաթիլ կը տեղան եւ անոր չուրջ կը կաւչին,
Ու թէպէտ ան՝ ցասումի՛ս ուժին տակն է, եւ սակայն
Կը մագլցի, քայլ առ քայլ,
Կեանքի ժայռերն ի վեր սեպ, — որոնք գինքը կը խոցեն,
Ինչպէս սաւը կը խոցէ ոտքերը որ տրեխ չունին,—
Ու միշտ գերիվեր կը մընայ ամէ՛ն թշուառութենէ,
Տենչերով լի եւ անզուսպ, թէպէտեւ մօ՛տ անկումի:
Ճիշդ այս պահուս կեանք տըւի հրաշալիքի մ'արտակարգ,
Այն զաւակին բախտորոշ, ահ ու սարսափն աշխարհի,
Որ կը սպասէ մխիթարն այն սահմանեալ ժամուն ուր
Դեմոդորգոնի թափուր գահոյքէն պիտի դուրս բերէ
Զարհուրելի զօրութիւնն անդամներու մշտադոյ,—
Որ աներեւոյթ այդ ահեղ ոգին կը հանդերձէին,—
Որպէս դի վա՛ր գայ նորէն, կոխկռտէ կայծն ու մարէ:

Պարսկի՛ դինին երկինքին, Գանիմեդէ՛ Իդէեան,
Թող ան լեցնէ հուրի պէս բաժակները նրբակերտ.
Ու ծաղիկով ներհիւսուած, աստուածային հոգին, դո՛ւք,
Ամենայաղթ նըւագնե՛ր, ցօղի նման՝ երկրէն,
Վեր բարձրացէ՛ք, աչքերուն տակ վերջալոյսի աստղերուն;
Օ՛ն, խրմեցէ՛ք, թող նեկտարն՝ երակներնուդ մէջ չրջող՝
Հոգին ըլլայ հրճուանքի, ո՛վ աստուածներ մշտադոյ,
Մինչեւ՝ բերկրա՛նքը պայթի, ձայնի մը մէջ տարածուն,
Ինչպէս նրա՛գ մր, ծընունդ՝ գետիւններու եդիւական.

Fonds A.R.A.M

Իսկ դո՛ւն, քովը ե՛լ, բազմէ՛, այն ըղձանքին
լոյսին մէջ
Ջօղարկըւած՝ որ ըղքե՛ղ ինձ հետ մէկ անձ մը
կ՚ընէ,
Թէղի՛ս, պատկե՛ր՝ լուսաւոր՝ յաւերժութեան։
Երբ որ դուն,
«Անտանելի Զօրութի՛ւն, Աստուա՛ծ, ինծի խը-
նայէ՛,
«Վաւ բոցերուն, թափանցո՛ղ ներկայութեան
չեմ տոկար,
«Էութիւնըս բովանդակ — անոր պէս զոր՝ Նու-
միդեա՛ն իժերն իրենց թոյներով
«Հալեցուցին, ցօղ ըրին, — քայքայուած է, կը
փլչի
«Իր հիմերէն», դոչեցիր, երկու հըզօր հոգի-
ներ,
Ճիչտ այդ պահուն, զուգուելով, երբորդի մը
կեանք տըւին,
Հըզօրագո՛յն իրենցմէ, որ ներկայիս՝ անմար-
մին՝
Կը ծըփծըփայ մեր մէջեւ, — խմանալի, բայց
անտես, —
Մարմնաւորումի ակընդէտ, որ վե՛ր կ՚ելլէ գա-
հոյքէն
Դեմոգորգոնի,
(Ահեղ որո՛ւոր կը լըսէ՞ք անիւներուն հրաձո-
րան,
Որ հովերը կը տրորեն)։
Ճաղթութի՛ւն, յաղթութի՛ւն. ո՛վ աչխարհ,
չե՞ս ըղդար
Երկրաչարժը իր կառքին, որ կը սուրայ ո-
րոտմամբ
Ողիմպոսի կողն ի վեր։

(Կը հասնի կառքը ժամին։ ԴԵՄՈԳՈՐԳՈՆ
կառէն կ՚իջնէ ու դէպ ի ԱՐԱՄԱԶԴի գահը կը
յառաջանայ։)

Զե՛ւ քամնելի, ի՞նչ ես. խօսէ՛։

Դեմ.— Յաւերժութի՛ւն։
Մի՛ պահանջեր աւելի զարհուրելի անուն մը։
Իջի՛ր եւ ինձ հետեւէ՛, անդունդն ի վար. զա-
ւա՛կդ եմ,
Ինչպէս պաւա՛կն էիր դուն Սադուռնոսին. ու
քեզմէ
Հըզօր եմ ես. միասի՛ն պէտք է ապրինք ասկէ
վերջ,
Խաւարին մէջ։ Մի՛ հաներ քու կայծակներդ.
երկինքի
Իշխանութիւնը բըռնի ոչ ոք կարող է պահել,
Կամ վերըստին ձեռք ձըգել, կամ գըրաւել քեզ-
մէ վերջ։
Բայց եթէ դո՛ւն կը կամիս, — ճակատագիրն է
ինչպէս՝
Ամէն որդի ոտնակոխ, մինչեւ ի մահ զալար-
ուիլ, —
Մէջտեղ հանէ՛ զօրութիւնդ։

ԱՐԱՄԱԶԴ.— Ո՛վ դու հըրէշ աւելի.
Ես՝ այսպէս իսկ՝ Տիտանեա՛ն խոր բանտերուն
ներքեւ քեզ
Կը կախատեմ. դեռ հո՞ս ես։

Ողորմութի՛ւն, ողորմութի՛ւն...։
Զրկայ գութ կամ թուլացում, եւ կամ դադար.
օ՛հ, եթէ
Դուն թշնամի՛ս դատաւոր կարդէիր ինձ,—
նոյն իսկ հոն՝
Ուր ան կախուա՛ծ է, խանձած՝ երկարատեւ
վըրէժէս,
Կովկասի վրայ, — չըպիտի դատապարտէր զիս
այսպէս։
Ազնիւ, արդար, ՚ւ աներկիւղ, ան չէ՞ պետը
աչխարհի։
Իսկ դուն ուրե՛մըն ո՞վ ես։
Ո՛չ ապաստան, ո՛չ վերըստին քննութիւն...։

Ինձ հետ ուսոի ընկըղմէ՛.
Մենք երկուքըս միասի՛ն պիտ՝ ընկրդմինք կոր-
ծանման
Լայնածաւալ ալեաց մէջ,
Ինչպէս կ՚լլյնան՝ անդղն ու օձը՝ յոգնաբեկ՝
Անքակտելի կռուի մը մէջ դիրկընդխառն՝
Ծովու մը մէջ անեզերք։ Օ՛ն, թող դըժոխքն
արձակէ
Փոթորկալից հրդեհի ովկիաննե՛րն իր՝ զորանք
Թումբերով է կաչկանդած, ՚ւ անոնցմով թող
ընկլուզէ
Պարապին մէջ անյատակ՝ այս աչխարհը աւեր-
եալ,
Քեզ ալ, զիս ալ միասին, յաղթականն ու պար-
տըւածն,
Ու բեկորներն այն բանին՝ որուն համար կըռ-
ուեցան։
Ա՛յ, ա՛յ, տարրերն ալ ինձ չե՛ն հրնազանդիր.
կ՚ընկըղմիմ,
Խելագըւոյա, դէպ ի վար, յաւիտեան վա՛ր,
յաւիտեան,

Fonds A.R.A.M

Մինչդեռ վերէն, թշնամիս, կարծես թէ ամպ մ'ըլլար ան,
Կը մըթագնէ իմ անկումս յաղթութիւնո՛վն իր, ա՜յ, ա՜յ...։

ՏԵՍԱՐԱՆ Բ.

Ատլանտիս կղզիին մէջ մեծ գետի մը բերանը։
ՈՎԿԷԱՆՈՍ՝ եզերքին մօտ ընկողմանած է։
ԱՊՈՂՈՆ անոր քով կեցած է։

ՈՎԿԷԱՆՈՍ.— Ինկաւ ան, կ'ըսես, յաղթողին խոժոռ նայուածքին ներքեւ։
ԱՊՈՂՈՆ.— Այո՛, երբ որ վերջացաւ պայքարը որ խաւարեց
Գունտը որուն կը տիրեմ,
Ու դըղըրդեց լուսաւորներն հաստատուն,
Անոր աչքին զարհուրանքն՝ արփաւորեց երկինքը
Արիւնային լոյսով մը, յաղթանակող մըթութեան
Թանձր ու անհարթ քըղանցքի՛ն մէջէն, մինչ ան գլորեցաւ,
Նըման վերջին շողինին օրուան կարմիր օրհասին,
Որ հրրեղէն ամպերո՛ւն մէջ ճեղքէ մը կը վառի,
Փոթորիկէն խորշոմած ծովուն ամբողջ երկայնքին։
ՈՎԿԷԱՆՈՍ. — Անդո՞ւնդին մէջ սուզուեցաւ, պարապի՞ն մէջ մըթապատ։
ԱՊՈՂՈՆ. — Արծիւ մ'ըլլար ան կարծես, որ Կովկասի վրայ պայթող
Ամպրոպէ մը կը քըշուէր, փոթորիկէն չըփոթած
Թեւերն՝ իրար խառնըւած, թաթառին մէջ. եւ աչքերն՝
Որոնք անփայլ արեւի՛ն կը նայէին սեւեռուն,
Այժմ ըսպիտակ փայլակէն կը կուրնային, մինչդեռ ծանր
Կարկուտն անոր պայքարող ձեւն կը հարուածէր,
Որ վերջապէս գլխիվայր կ'ընկըղմէր եւ օդային
Սառոյցն անոր կը կառչէր։
ՈՎԿԷԱՆՈՍ.— Այսուհետեւ, երկինքը ցոլացընող ծովերուն
Դաշտերը որ կայսրութի՛ւնըս կը կազմեն, պիտ'ուռին,
Զերծ արիւնի արատէ, հովերուն տակ վերամբարձ,
Ամրան օդէն օրօրուն արտերուն պէս ցորենի.
Ու գետերըս պիտ՝ հոսին, բոլորտիքը բազմամարդ
Երկիրներու, ինչպէս եւ կղզիներու երջանիկ,
Ու Պրոտեւսը կապտագոյն եւ նիմփաներն իր խոնաւ,
Գեղատեսիլ նաւերու շուքը պիտի նըշմարեն,
Մահկանացու էակներու պէս, որ լուսնին լուսայեղց
Ծըփուն նաւը կը տեսնեն — այն ըսպիտակ աստղին հետ
Որ կատարն է իր անտե՛ս նաւուղիղին — երբ որ ան՝
Արագասահ վերջալոյսին՝ քաշուող ծովը կը տարուի։
Այլ եւս անոնք իրենց ճամբան պիտի չըգծեն
Հծծիւններով, արիւնով, աւերումով, եւ ոչ ալ՝
Գերութեան եւ հրամանի իրերախառն ձայներով,
Այլ ալեաց մէջ ցոլացած ծաղիկներու լոյսովը,
Եւ ծըփծըփուն բոյրերով, ախորժալուր նըւագով,
Ու մեղմ, ազատ եւ փափո՛ւկ ձայներով ու քաղցրագոյն
Այն նըւագով, զոր կը սիրեն ոգիներն։
ԱՊՈՂՈՆ.— Ու ես պիտի չը նայիմ արարքներու վրայ որոնք՝
Միտքըս վիշտով կ'աղօտեն, ճիշտ ինչպէս որ խաւարումն
Կը մըթագնէ այն գունտը, զոր կը վարեմ. բայց ուշ դի՛ր.
Ես կը լըսեմ փոքր, յստակ, արծաթեայ վինն՝ այն մատղաշ
Ոգիին որ կը նըստի առաւօտեան աստղին մէջ...։
ՈՎԿԷԱՆՈՍ.— Պէտք է մեկնիս. նըժոյգներդ՝ իրիկունը պիտ՝ հանգչին.
Մինչ այն՝ բարեաւ ճամբորդէ՛. ահեղագոչ անդունդը
Զիս այս պահուն կը կանչէ, որ տուն դառնամ, եւ իրեն՝
Հանդարտութեան երկնագո՛յն սընունդը տամ, այն զմրուխտ
Սափորներէն որ գահի՛ս քովն են, լեցո՜ւն յաւիտեան։

Fonds A.R.A.M

Նայէ՛ ծովուն տակ կանանչ, ներանուշներն՝ որ դողդոջ
Անդամներով կը տարուին հոսանքին վրայ հողմանման,
Իրենց թեւերն ըսպիտակ՝ բարձրացուցած վէտ–վէտուն
Վարսերնուն վրայ, եւ որոնք՝ պըսակներով երփնեղանդ,
Եւ աստղալից, ծովային ծաղիկներու փունջե–րով,
Կ'աճապարեն որ պատուեն հրճուանքն իրենց քրոջն հըղօր:

(Ալիքներու ձայն մը կը լսուի:)

Ծո՛վն է, որ չէ արածուած, անդորրութե՛ան անօթի...:
Հանդարտ կեցի՛ր, ո՛վ հըրէշ, կուգամ հիմա: Մնաս բարե՛ւ:
ԱՊՈՂՈՆ.— Երթաս բարե՛ւ...:

ՏՍԱՐԱՆ Գ.

Կովկաս: ՊՐՈՄԵԹԷԻՍ, ՀԵՐԱԿԼԷՍ, ԻՕՆԷ, ԵՐԿԻՐԸ, ՕԳԻՆԵՐ: ԱՍԻԱ եւ ՊԱՆԹԷԱ, ԺԱՄՈՒՆ ՕԳԻՆ կառոյվը եկած:
ՀԵՐԱԿԼԷՍ կ'արձակէ ՊՐՈՄԵԹԷԻՍԸ, որ վար կ'իջնէ:

ՀԵՐԱԿԼԷՍ.— Ոգիներուն ո՛վ ամենէն փառաւորն,
Իմաստութեան, ճարտարութեան, համբերատար Սիրոյ Ուժն
Այսպէս՝ քեզի, որ ձեւն ես, որուն անունք կեանք կուտան,
Կը ծառայէ զերդ զերբի:
ՊՐՈՄ.— Փափուկ խօսքերդ՝ աւելի՛ քաղցրալից են քան նոյն իսկ՝
Երկար առեն ըսպասուած եւ այնքան ալ յապաղած՝
Ազատութիւնն: Ասիա՛, լո՛յսը կեանքի, ո՛վ անուես
Գեղեցկութեան դուն ըսուեր. եւ դո՛ւք, քոյրե՛ր զեղադէմ,
Դիցանուշնե՛ր, որ ցաւի տարինեըրս իմ երկար՝
Ձեր սիրով ու խընամքով քաղցրացուցիք դուք այնքա՛ն,
Որ հաճոյքով կը յիշեմ. ա՛լ մենք պիտի չը պատուինք:
Քարայր մը կայ, որ ամրո՛ղջ ծածկըւած է մագըլցիկ
Բուրումնաւէտ տունկերով, — որոնք իրենց սաղարդով
Ու ծաղիկով կ'արգիլեն մուտքը լոյսին, — եւ անոր՝
Ցատակն ամրողջ զոցուած է երակաւոր զըմրուխտով,
Եւ անոր ճիշդ մէջտեղէն, չատրըւան մը կ'ոստոստէ,
Մրմունջով մը զարթուցիչ: Իր կորաձեւ տանիքէն,
Լերան սառած արցունքներն, արծաթի պէս, կամ ձիւնի,
Եւ կամ երկար, ադամա՛նդ նետերու պէս, դէպ ի վար
Կը կախուին եւ անորոշ լոյս մը չորս կողմ կ'անձրեւեն:
Ու նաեւ հոն կը լըսուի օդն յարաշարժ, որ դուրսը
Կը մրմընջէ ծառէ ծառ, ինչպէս նաեւ թըռչուններն
Ու մեղուներն, եւ չուրջն ալ՝ բազմոցներ կան մամոսպատ,
Ու կոչտ պատերն ալ՝ երկար, կակուղ խոտեր են հագած.
Պարզ տուն մը որ մերի՛նը պիտի ըլլայ, եւ ուր մենք
Պիտի նըստինք ու խօսինք, ժամանակի ու նաեւ
Փոփոխման չուրջ, մինչ աչխարհը՝ անդին պիտի ելլէ, իջնէ,
Ու մենք մընանք անփոփոխ: Ի՞նչ կրնայ մարդն արգիլել
Փոփոխելի ըլլալէ: Ու եթէ դուք հաւաչէք,
Պիտի ժպտիմ այն ատեն: Դուն, Իօնէ՛, ծովային
Նըւագութեան կըսորնե՛ր պիտի երգես, մինչեւ որ
Լամ, եւ դուն ալ, ժպտելով, անհետացնես արցունքներն
Զոր երգդ ինծի պիտի տայ, — թէեւ անուշ արցունքներ...:
Պիտի խառնենք իրարու բողբոջ, ծաղիկ ու չողեր,
Որոնք՝ եղերքն ալբիւրին՝ կը կայծկըլտան, եւ այսպէս,
Սովորական բաներէ տարօրինակ խառնուրդներ
Պիտի կազմենք, ճիշդ ինչպէս երախաներն մարդկային
Կ'ընեն իրենց կարճատեւ անմեղութեան չըրջանին:

Fonds A.R.A.M

Ու մենք պիտի խուզարկենք, սիրոյ խօսքով, նայուածքով,
Մեր հոգիներն ուժասպառ, թաքուն խոհեր գտնելու,
Որոնց ամէն մէկն ըլլար քան վերջինը գեղեցիկ։
Ու վիներու պէս որոնց՝ սիրահարեալ քամիին
Ճարտար չունչը կը հըպի, աստուածային ու միշտ նոր
Դաշնակումներ պիտի հիւսենք քաղցրանըւագ տարբերութեամբք,
Ուր չի կրնար ոեւէ անհաշտութիւն գտնըւիլ։
Եւ հոս կուգան, սըրավար, կախարդական հովերէն,
(Որ երարու կը միանան, երկնից բոլոր կէտերէն,
Մեղուներու պէս, ամէ՛ն այերային ծաղիկէ,
Որոնց էննան կեր կուտայ, Հիմերայի մէջ իրենց
Տուներուն մէջ կըզգային,) արձագանգներն մարդկային
Աշխարհին, որ կը պատմե՛ն սիրոյ ձայնը, ցած, գրեթէ
Անլըսելի, ինչպէս եւ՝ աղաւնիի աչքերով
Գութին ցաւը մրմընջուն, ու նըւագը, որ ինքնին
Արձագանգն է սիրտերու, եւ ամէն ինչ որ մարդուն
Կրնայ կեանքը բարեխառնել կամ բարուօքել,
Այլեւս ազատ կապերէ, ու տեսիլքներ սխրալի,
Նախ անորոշ, յետոյ վառ, (քանի միտքը լուսափայլ
Վեր բարձրանայ գեղեցկին գիրկէն, որուն ձեւերուն
Ուրուականներն են անոնք, եւ անոնց վրայ տեղացնէ
Համախմբըւած ճառագայթները որ իրակա՛ն են)
Ու մեզի պիտ՝ այցելեն յաւերժական ծընունդներն՝
Նըկարչութեան, քանդակներու արուեստին,
Եւ հոգեզմայլ քերթողութեան, ինչպէս եւ՝
Միտքէ չանցած արուեստներու դեռ գալիք։
Ասոնք յածուն ձայներն են, եւ չուքերն այն բաներուն,
Զոր պիտի մա՛րդը ըլլայ, միջնորդներն՝ այն լաւագոյն
Պաշտամունքին, որ Սէրն է, զոր մարդը մեզ կ'ընծայէ,
Մենք ալ իրեն՝ փոխադարձ՝ արագ ձեւեր ու ձայներ,
Որոնք տակաւ աւելի՛ կը փափկանան, կ'աղուորնան,
Քանի մարդն ալ իմաստուն ու բարեսիրտ կը դառնայ,
Եւ չարիք ու մոլորանք վար կը թափին, քօղ առ քօղ։

(Ժամուն Ոգիին դառնալով)

Իսկ քեզ, ոգի՛ գեղանի, միակ գործ մը կը մընայ։
Ո՜վ Իոնէ, անոր տո՛ւր այն խեփորը կորաձեւ,
Զոր ծերունին Պըրոտեւս Ասիայի նըւիրեց,
Իբր հարսանեկան ընծայ, անոր մէջ փըչելով ձայն մը
Իրագործելի, եւ զոր ծակ ժայռին
Ներքեւ խոտերուն մէջ պահեցիր դուն։
ԻՕՆԷ.— Ո՜վ ժամ բիւրի՛ցըս ցանկալի, քու քոյրերուդ մէջէն բոլոր՝
Սիրելագոյնն ու սիրունն. ահաւասիկ այն խեցին
Ծործրդաւոր. տես դուն ա՛յն մարած գոյնը երկնային
Որ հալելով արծաթի կը վերածուի, եւ փափուկ
Բայց փայլփըլուն լոյսով մը անոր ներսը կը պատէ։
Զի՞ թըւիր թէ նըւագն է, հանգչած, որ հոն կը ննջէ։
ՈԳԻՆ.— Արդարեւ ան ամէնէ՛ն աղուոր խեցին կը թըւի
Ովկէանին, եւ իր ձա՛յնն ալ պէտք է որ թէ՛ անուշ
Ըլլայ եւ թէ՛ տարօրէն։
ՊՐՈՄ.— Գընա՛, թաթառ ոտքերո՛վ նըժոյգներու վրայ հեծած,
Սըլանալով մարդկային քաղաքներու վըրայէն,
Եւ անգամ մ'ալ անցիր դուն, արագութեամբդ, արեգակն՝
Աշխարհի չուրջ վազքիդ մէջ։ Ու մինչ կառքըդ կը ճեղքէ
Օդը բոցեղ, դուն փըչէ՛ խեցիին մէջ բազմածալ,
Եւ արձակէ՛ իր հըզօ՛ր նըւագը որ պիտ՝ ըլլայ
Որոտումի մը նըման, որ խառնըւած է յստակ
Արձագանգներու, եւ վերադարձի՛ր յետոյ, գի դուն մեր
Քարայրին մօտ պիտի ապրիս։

Fonds A.R.A.M

Գալով քեզի, Մա՛յր Երկիր…

ԵՐԿԻՐ.— Ես կը լսեմ ու կը զգամ …
Շրթունքներըդ վըրաս են, եւ հըպումըդ՝ այս մարմար
Ջիղերս ի վար կը վազէ, մինչեւ խորը՝ ադամանդ
Կեդրոնական խաւարին: Կեանք է, հրճուա՛նք է, եւ իմ
Ծեր, թարշամած, ու սառած կազմըւածքիս ընդմէջէն,
Երիտասարդ ու անմահ ոգիի մը ջերմութիւնն
Արագօրէն կը սուրայ չուրջանակի: Ասկէ վերջ,
Կենդանարար թեւերու՛ս մէջ պահպանուած բազմաթիւ
Մանուկները գեղեցիկ, բոլոր տունկերն ու սողուն
Ձեւերն, ինչպէս միջատներն՝ ծիածանի թեւերով,
Անասուններ, թռչուններ, ձուկեր, ձեւեր մարդկային,
(Որոնք ախտեր ու ցաւեր տըկար կուրծքէս ծըծեցին,
Ցամքեցնելով թոյնն ու ժահրն անյուսութեան) պիտ՝ առնեն
Ու նաեւ տան լիարու սընունդ մ'անուշ: Ինծ համար՝
Քոյր յամոյրներ պիտ՝ ըլլան, միակ մօրմէ մը ծընած,
(Ձիւնասպիտակ եւ արագ, հովին նըման,) որ դեղուն
Գետի մը մօտ կ'արածին, շուշաններու մէջ: Ցօղի
Մառախուղներն՝ անարեւ քունիս՝ պիտի ծըփծըփան
Աստղերուն տակ, իբրեւ թէ ըսպեղանի մ'ըլլային,
Եւ ծաղիկներն որ գոցուած են գիշերուան միջոցին,
Անանց երազներ ծըծեն պիտ՝ իրենց հանգիստի պահուն.
Եւ մարդիկ ու անասունք, երազներու մէջ գըւարթ,
Գալիք օրուան համար ո՛ւժ պիտ՝ հաւաքեն, ինչպէս եւ
Հրճուանքն անոր բովանդակ. իսկ մահը, սոսկ, պիտ՝ ըլլայ
Ողջագուրո՛ւմը վերջին անոր որ ի՛ր իսկ տըւած
Կեանքը կ'առնէ ետ, ինչպէս՝ մայր մ'իր տըղան գրկելով,
Կ'ըսէ անոր. «Այլեւըս մի՛ ձըգեր զիս»:

ԱՍԻԱ.— Ո՛հ մա՛յր, ինչո՞ւ մահն յիշել. մեռնողները կը դադրի՞ն
Սիրելէ եւ չարժելէ, շնչելէ եւ խօսելէ:

ԵՐԿԻՐԸ.— Անօգուտ է պատասխանել …
Անմահ ես դուն. իսկ այս լեզուն ծանօթ է
Լոկ անհաղորդ մեռեալներուն:
Մահն այն քօղն է զոր անոնք որ կ'ապրին կեա՛նք կը կոչեն.
Կը քընանան, եւ ահա, ան կը վերնայ: Նոյն ատեն՝
Այլադանութեամբ մը մեղմիկ, տարուան մեղմ եղանակներ,
Ծիածանով եղերուած տարափներ եւ հոտաւէտ
Հովեր, ինչպէս եւ կապուտակ երկար օդերեւոյթներ,
Որ կը մաքրեն ձանձրալի գիշերն, յետոյ՝ սըրատես
Արեգակին սայրասո՛ւր աղեղէն դուրս սըլացող
Սըլաքները կենսարծարծ, եւ անձրեւը ցօղախառն
Լուսնին հանդարտ շողերուն , — ազդեցութի՛ւն մեղմանուշ, —
Պիտի պըճնեն անտառներն, արտերն, այո՛ մինչեւ իսկ
Ամուլ վիհին ժայռաշէն անապատներն՝ մշտատեւ
Տերեւներով, պըտուղով, ծաղիկներով: Գալով քեզ,
Քարայր մը կայ, ուր հոգիս բուրեց իր շունչն անձկութեամբ,
Մինչ իմ սիրտըս քու ցաւովդ յիմարացաւ, եւ անոնք
Որոնք անկէ շնչեցին, իրենց կարգին խենթեցան,
Ու տաճար մը կանգնեցին, խօսեցան եւ պատգամներ
Արձակեցին, ու չուրջի մոլար ազգերն փոխադարձ
Պատերազմի մըղեցին, եւ անհաւատ հաւատքի,
Ինչպէս քեզ հետ, Արամա՛զդ: Այդ շունչն հիմա վեր կ'ելլէ,
— Մանուշակին բոյրին պէս, մէջէն բարձըր սէզերու, —
Եւ աւելի վեհանդո՛րր լոյսով մը եւ կարմրավառ

Fonds A.R.A.M

Օդով մ'ուժգին՝ բայց փափուկ՝ կը լեցնէ շըրջակայ
Ժայռերն ինչպէս անտառներն։ Ան կ'օդնէ որ շուտ աճին
Որթատունկը սողոսկուն, մուժ օդակմամբ հանգուցուող
Վայրի բաղեղն, ու ծըլող կամ բողբոջուն եւ կամ թէ
Մարած բոյրով կոկոններն, որոնք լոյսի գունաղեղ
Կէտկլիտումով հովերը կ'աստղազարդեն, մինչ իրենք
Անոնց մէջէն կ'անձրեւեն, եւ պըտուղի ոսկեփայլ
Գունտերն որոնք կախուած են
Իրենց կանանչ երկինքին մէջ սեփական,
Նաեւ իրե՛նց երակաւոր տերեւներուն
Ու սաթի գոյն կոթուններուն ընդմէջէն,
Ծաղիկները՝ որ իրենց
Բաժակներով ծիրանի ու լուսանցիկ,
Կանգուն են միշտ, պըճնըւած այերային ցօղերով,
Ոգիներու ըմպելի՛ն ...։ Եւ ան չորս կողմ կը հըջի,
Ինչպէս մեղմիւ շարժող թեւերն երազներու ցերեկուան,
Եւ հանդարտ ու երջանիկ կը ներշընչէ խորհուրդներ,
Որպէս են իմ խորհուրդներս, հիմա որ դուն վերըստին
Հաստատուած ես դիրքիդ մէջ։ Այս քարայրը քուկըդ է։
Բարձրացի՛ր, օ՛ն, երեւէ՛։

(Ոգի մը կ'ելլէ, թեւաւոր մանուկի մը կերպարանքով)

Ահաւասիկ ջահակիրս, որ առենօք թոյլ տըւաւ
Որ իր լամբա՛րը մարի, մինչ կը նայէր աչքերու
Որոնցմէ զայն վերըստին վառեց սիրով, որ հուր է,
Ո՛վ աղջիկ իմ սիրական, վասըն զի քու աչքերուդ
Մէջ ան այդպէ՛ս է ճիշդ. վաղէ՛, հետեւելով քըմայքիդ,
Եւ տա՛ր այս խո՛ւմբը կատարն բագոսական Նիսայի,
— Այն լերան զոր կը յաճախեն Պաքշուհիներն, — եւ անցո՛ւր
Հնդկաց գետէ՛ն ալ անդին, ինչպէս անոր հարկատու
Գետակներէն, ու կոխէ՛ հեղեղային հոսանքներն
Ու լիճերը ապակեայ,— չոր, անխոնջ ու մըշտաշարժ
Ոտքերով, — վե՛ր, դալարո՛ւն խորխորատէն, հովիտին
Մէջէն, դէպ ափն այն անհով աւազանին բիւրեղեայ,
Ուր կը հանգչի առ յաւէտ, ալեաց վըրայ շաւերող,
Տաճարի մը պատկերը, երկնակառոյց, խիստ որոշ՝
Իր սիւնով ու կամարով, քովթարով ու արմաւի
Տերեւներու նըմանող բազմաքանդակ խոյակով,
Ուր անհամար կենդանի պատկերներու շար մը կայ,
Պրաքսիտելեան ձեւերով, որոնց մարմար ժըպիտներն
Կը լեցընեն օդը լուռ՝ սիրով մ'անանց։ Ան հիմա
Լըքուած է, բայց կար ատեն մ'ուր անունըդ կը կըրէր,
Ո՛վ Պրոմեթեւս, եւ հոն էր որ մըցակից պարմաններ
Ի պատիւ քեզ՝ աստուածային աղջամուղջին ընդմէջէն՝
Կը տանէին այն ջահը որ նըշանդ էր,
Անոնց նըման որ գերեզման կը տանին
Զըփոխանցուած ջահը յոյսին, մէջէն մահուան գիշերին,
Ինչպէս որ դուն զայն բերիր, ամենամեծ յաղթութեամբ,
Ժամանակի մինչ այս վախճանն հեռաւոր։
Երթաս բարեա՛ւ։ Այդ տաճարին առընթեր
Կը գըտնուի քարայրը, ճակատագրէն սահմանուած։

Թրգմ. Յ. ԱՆՏՈՆԵԱՆ ՇԷԼԻ

(Շարունակելի)

Fonds A.R.A.M

ՍԹՐԱՋՊՈՒՐԿ

Երկինքը գորշ կապարայինն.
Աչքերս, լեցուն մեռելներով, կը փայլին:
Ո՛վ Կիւբէնպէրկ, արձանիդ
Առջեւ կը զմայլիմ:
Փողոցներէն հովանոցներ
Կըրիաներ կ'ըլնեն մարդիկ.
Ու դարձդարձիկ տանիքներէն,
Կաթիլները անձրեւին,
Ձղջիկներու երգի նըման՝
Երակներուս կը յամեցան,
Ուր վայրկեաններն հոգեվարքով կը սպառին:
Փողոցներէն կ'անցնի Մայի՛սը տրտում,
Հոգիս գրկած՝ Ամրան սեմին մօտերուն.
Մինչ արագիլ մ'անկենդան
Ցուցափեղկէն կը տրտմի,
Կաթիլ կաթիլ երկինքէն
Ֆամմեոցելներն իրենց արի՛ւնը կը թափեն:
Ո՛վ Քաթետրալ, երկու հարիւր գարուններ
Քեզ չկրցան աւարտել
Ու եղար ողբ մ'Արուեստի՝ Անչրպետի կռնակին,
Ու ժամանակն իբրեւ թեւ
Որ խանձեցաւ վառօդէն:
Երբեմ, երբեմ, եղբայրդ իսկ երագավազ Հռենոսը
Ձըրարձրացաւ փէշերէդ՝ շրթունքներուդ ծարաւին:
Ու դարերը, անվերջաբա՛ն թղթախաղ,
Ձոր խաղացին Ֆու պորտի՛դ վըրայ Գերմանն ու Ֆրանքը:

Երկինքէն, անձրեւը, անդադար,
Ինչպէս էնն աֆիլլեան,
Մայիսին մէջ եղբայրաբար կը ծորի
Ու կը բաղխէ պինդ կրոուփներն անվեհեր
Ամրան
Դըրան:

Զ. Մ. ՈՐԲՈՒՆԻ

Սթրազպուրկ, 1931

Fonds A.R.A.M

ԱՐՇԱԼՈՅՍ ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ

Թիֆլիսի մօտակայ Ծղնիթ գիւղում, 70 տարեկան հասակում, վախճանուեց Արշալոյս Մխիթարեանը(*):

Այդ համեստ անունը սերտ կերպով կապուած է 90-ական թուականների հետ: Դա այն շրջանն էր, երբ մեզանում սկսուել էր գրական — կուլտուրական մի նոր շարժում, երբ առաջ էր եկել նոր, երիտասարդ գրողների մի նոր բանակ, որոնք համախմբուելով գլխաւորապէս «Մուրճ» ամսագրի դրօշի տակ, ձգտում էին զարկ տալ ինքնուրոյն գրականութեանը, նոր երգ, նոր ուղղութիւն մտցնել բանաստեղծութեան մէջ եւ, որ գլխաւորն է, տարածել ժողովրդի մէջ լուսաւորութիւն գիտութեան եւ գրականութեան միջոցով:

Յովհ. Յովհաննիսեան, Ալէքսանդրը Ծատուրեան, Յովհաննէս Թումանեան, Լեւոնց, Լեւոն Մանուէլեան, Աւ. Իսահակեան եւ ուրիշներ իրենց քնարական, լիրիկական թարմ եւ նոր երգերով հետզհետէ գրաւում էին հասարակութեան ուշադրութիւնը:

«Մուրճ»ի դրօշի տակ հանդէս եկաւ նաեւ Արշալոյս Մխիթարեանը եւ իր վրձինի աջող էսքիզներով, էտիւդներով եւ իր արծարծած թէմաներով չուտով գրաւեց ընթերցողների ուշադրութիւնը:

Իր հասարակական գործունէութեան ընթացքում աշխատել է նա երեք տարբեր ֆրօնտում, երեք տարբեր գործով, յայտնաբերել է երեք հիմնական եւ բնորոշ առանձնայատկութիւն:

Բանաստեղծ, մանկավարժ, գիւղատնտես: Ահա այն ուղին, որ անցել է նա անվհանգ տոկունութեամբ իր ամբողջ կեանքի ընթացքում:

Սակայն ի՞նչ է կերտել, ի՞նչ է կառուցել, որո՞նք են նրա յօրինած նկարները, ի՞նչ լօզունգներ են գրուած նրա դրօշի վրայ, ո՞ւմ է ծառայեցրել իր գրիչը:

Այս կարեւոր, հիմնական մօմէնտները պարզելու համար՝ յիշատակենք նրա թողած գրական վաւերագրերը:

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆՆ ԻԲՐԵՒ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾ

1890 թիւ: Ահա այն թուականը, որ Մխիթարեանն առաջին անգամ գրական ասպարէզ է եկել: Թերթեցէք «Մուրճ» ամսագրի էջերը եւ դուք այնտեղ կը գտնէք նրա գրական նկարները, կը ծանօթանաք նրա հասարակական մտորումներին, աշխարհայեացքի, լիրիքական ապրումների եւ յոյզերի հետ:

Ճիշդ է, այդ բանաստեղծութիւնները մինչեւ օրս էլ չեն հրատարակուած առանձին գրքով, չեն դարձած լայն հասարակութեան սեփականութիւնը, նրանք զարդարում են միայն «Մուրճ» հանդիսի էջերը, սակայն ամէն անգամ «Մուրճ»ը թերթելիս, այդ եր-

(*) Ծնուել է Ալէքսանդրապօլում 1861 թուին: Ուսել Ներսիսեան դպրոցում, Պետերբուրգի պատմական-լեզուաբանական ֆակուլտետում 3 տարի, որպէս ազատ ունկնդիր:

Fonds A.R.A.M

դերը գրաւում են ձեր ուշադրութիւնը. դեռ այսօր էլ նրանցից չատերը չեն կորցրել իրենց արժէքը եւ կարդացւում են առանձին հետաքրքրութեամբ: Դեռ այսօր էլ նրանք յուզում են ձեզ, ազդում ձեր սրտի վրայ, մտածել տալիս: Զգում էք, որ դրանց հեղինակն օժտուած է բանաստեղծական ձիրքով, գիտէ վառ գոյներով նկարել, բնութագրել իրական կեանքի տարրեր էջերը:

Սակայն ո՞րն է Մխիթարեանի ստեղծագործութիւնների գլխաւոր մօտիւը, հասարակական ո՞ր միջավայրն է երգել:

Նրա երգերի մէջ դերակշռող մօտիւը հասարակական խնդիրներն են, իսկ ստեղծագործութեան գլխաւոր միջավայրը գիւղն է, գիւղական աշխարհը գիւղի ժողովուրդը: Դուք տեսնում էք նրան գլխաւորապէս գիւղի կուլտուրական ֆրօնտում: Նրա պայքարը գիւղի յետամնացութեան, անգրագիտութեան եւ միւժամանակ չահագործումների դէմ է:

«Երկու ճանապարհ»ը նրա գիւղական աշող նկարներից մէկն է, որը պատմում է միւժամանակ նրա ստեղծագործութեան ուղին եւ աշխարհայեացքը: Համալսարանական երկու ուսանողների կեանքի ամբողջական պատկերն է դա: Նրանք համալսարանը վերջացնելուց յետոյ դործում են երկու տարրեր գծով. մէկը մեկնում է դէպ ի գիւղ, իսկ միւսը մնում քաղաքում: Մէկը նուիրւում է գիւղի ժողովրդի լուսաւորութեան, կուլտուրական յեղափոխութեան գործին, կառուցում է դպրոց, օգնում թշուառներին, իսկ միւսը, քաղաքի սոցիալական աննպաստ հանգամանքների ներքոյ, նեստում է անտեսական ասպարէզը եւ հետզհետէ հարստահարում, կեղեքում:

Ահա ձեզ մի քանի հատուածներ.

... Անցան այդ օրեր: Մենք ուրախ – ուրախ
Հեռու հայրենիք դարձանք միասին.
... Երդուեցանք սիրել ամբողջ մարդկութիւն,
Սիրել ամէն ազգ, կըրօն ու լեզու,
Համարել եղբայր մեզ ամէն մարդու:
Երդուեցանք պաշտել խեղճին, թշուառին,
Ամոթել ցաւեր, սրբել արտասուք,
Սեղմել կրծքերիս հալածեալներին,
Լինել միշտ նոցա անյողդողդ նեցուկ ...:

⁂

Այդ օրից ահա մենք բաժանուեցա՛նք.
Նա մընաց Տփխիս, ես թողի իսկոյն
Այդ ուրախ կեանքի, վայելքի ֆաղաք
Եւ ըշտապեցի մի հեռու անկիւն,
Դէպ ի անընշան, կորած, մոռացուած
Մի փոքրիկ աւան, որ թանկ էր սակայն
Ինձ համար, որպէս ծանօթ ու սիրուն
Օրօրոց վաղուց անցած մարդկութեան:
Եւ ապրում եմ ես այնտեղ մինչ այսօր ...
Ապրում եմ անվիշտ, խաղաղ, բաղդաւոր՝
Կին ու զաւակի սիրող շրջանում,
Շինականների միշտ բաց տրներում.
Ապրում եմ նոցա եկեղեցու մէջ,
Իմ ձեռակերտած ուսումնարանում,
Աշակերտներիս զրաւրթ հոգու մէջ,
Գիւղացիների անկեղծ սրտերում.
Ապրում եմ հիւանդ ու տառապեալի
Անկողնի առաջ նստած ժամերով
Եւ անօգնական խեղճ կարօտեալի
Յարկի տակ՝ նորա վիշտն ըսփոփելով,
Ապրում եմ ծերի, երիտասարդի
Դագաղի մօտին տրխուր կանգ առած
Եւ ուրախ խնճոյք ու հարսանիքի
Սեղանի վերայ ժպտադէմ նստած.
Ահ, ապրում եմ ես լայնարձակ դաշտում,
Թաւուտ անտառի զով ըստուերի տակ,
Ուր անտես թռչուն ծառի ճիւղերում
Իւր գարնանային հնչում է նրւագ.
Ապրում եմ առուի կանաչ ափերին,
Քաղցրը տաղերում նորա կարկաչի,

Fonds A.R.A.M

Եւ ոսկեգանգուր արտերի միջին,
Ծաղիկների մէջ խոտով մարգերի:

Այսպիսի յաջող երգերի շարքում ուրոյն տեղ են գրաւում «Ուսուցիչ», «Ողջո՜յն ձեզ», «Հնձւոր», «Գարնանային առաւօտ»: Սրանք գիւղի պատկերներից են, գիւղական պէյզաժներ, էտիւդներ: Ճիշդ է, նա չի կարողացել տալ գիւղի սօցիալական պատկերը, բայց դուք ծանօթանալով զանազան ժամանակ գրուած այդ երգերի հետ, տեսնում էք ինչպէս աստիճանաբար պոէտի լեզուն դառնում է սահուն, ներկերն աւելի զուներ, երգեր՝ որոնք ցոյց են տալիս նրա դիտելու, քննադատելու եւ նկարելու ձիրքը:

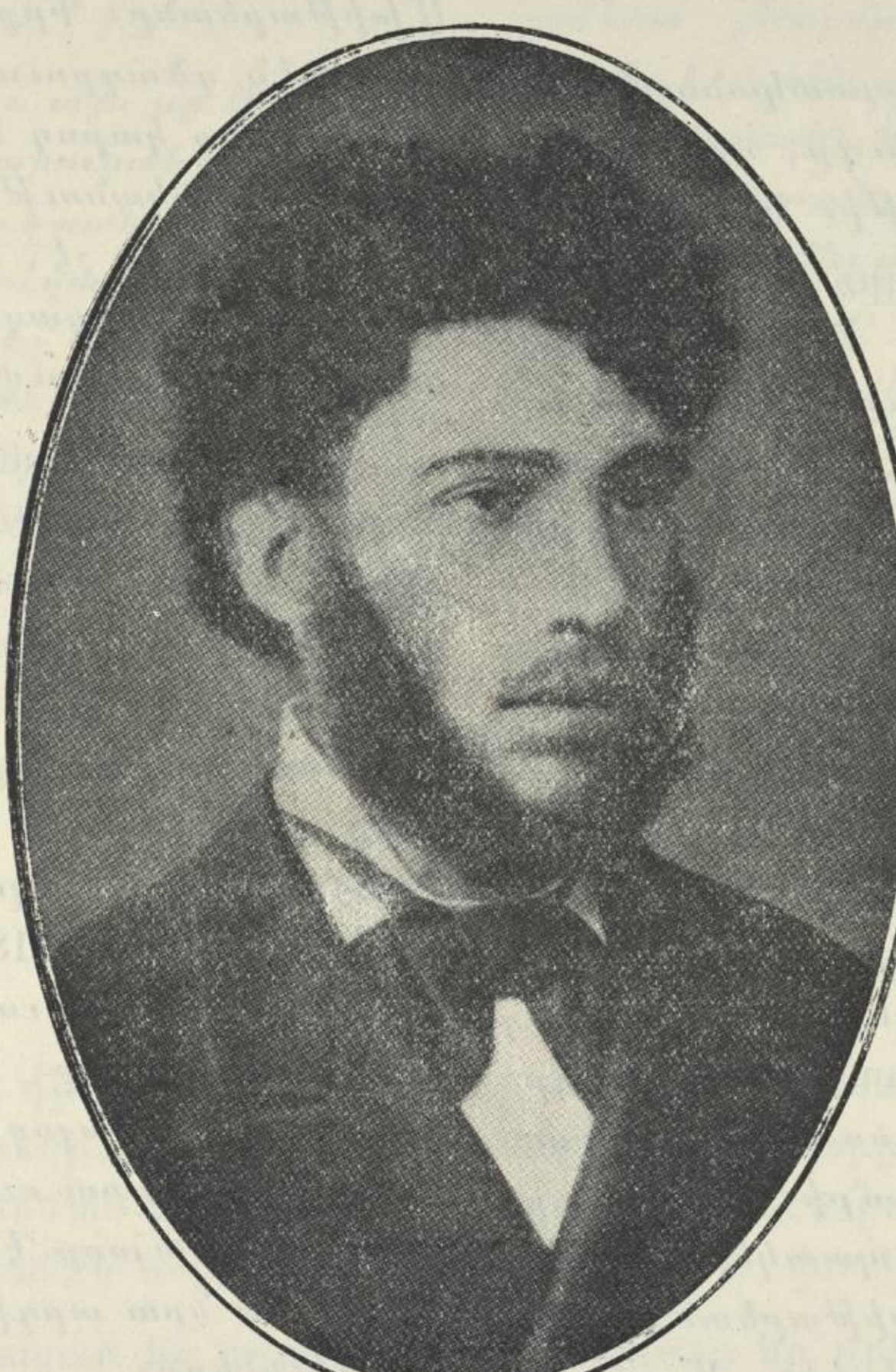

ԱՐՇԱԼՈՅՍ ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ

Այդ տեսակէտից բնորոշ են նաեւ նրա արձակ պատմուածքները, որոնք տպուած են «Մշակ»ում: Այդտեղ էլ գիւղն է պատկերանում ձեր առաջ: Դարձեալ գիւղի լուսաւորութեան փրոնտն է, հերոսները գիւղի ուսուցիչներն են, նրանց ընտանիքի անդամները: Այդ պատմուածքների մէջ ուրոյն տեղ է գրաւում «Բարեկենդանի խեղկատակները», որ տպուած է 1903 թուին «Մշակ»ում (թիւ 34): Մեռած ուսուցչի ընտանիքի պատկերն է դա: Ցետին չքաւորութեան մէջ, թշուառութեան գրկում ապրում է այդ ընտանիքը: Ծայրայեղ չքաւորութեան, թշուառութեան մոմէնները նկարուած են վարպետ վրձինով: Թէ ինչի՞ց է առաջացել այդ չքա–

Fonds A.R.A.M

ւորութիւնը, ո՞վ է մեղաւորը, Մխիթարեանը չի տալիս սոցիալական երեւոյթների պատճառները, այլ սոսկ արձանագրում է փաստերը, դէպքերը, երեւոյթները: Այդ յուզիչ պատմուածքը կարդացւում է հետաքրքրութեամբ՝ չնորհիւ գծագրուած կենդանի պատկերների:

Այդ չրջանին է պատկանում նաեւ նրա մի փոքրիկ էսքիզը, որ տպուել է «Մշակ»ում (1906 թիւ 51):

«Փոքրիկ զանգակը»: Դա գիւղի դպրոցի պատկերն է: Այնտեղ հանդէս են գալիս գիւղի ուսուցիչները, ուսանողները: Առանձնապէս աչքի են ընկնում ուսուցչի եւ ուսանողի տիպերը: Մի փոքրիկ զանգակ չարժման մէջ է դնում ամբողջ դպրոցը· նրա քաղցր, դիւրեկան հնչիւնի տակ սկսում են դասերը: Բայց ահա ձարական ռէակցիան փակում է դպրոցը եւ լռում է ընդմիշտ զանգակի ձայնը:

Սակայն, Արշալոյս Մխիթարեանի գրականութեան մէջ կենտրոնական տեղ է գրաւում «Դէպ ի Արարատ» գրքոյկը: Դա 1903 թուի օգոստոս 14ին Արարատ բարձրացող արշաւախմբի ճանապարհորդութեան ամփոփ պատկերն է: Այդ խմբի մէջ էին Ա. Մխիթարեան, լեհացի բուսաբան Տրինքկեցկին, Մոսկուայի տեխնիքական ուսումնարանի ուսանող Գարեգին Սարգսեան, Ա. Եւանգուլեան, բժշկուհի Էքիզ — Տրիմը, ինժինէր Դաւիդովսկին, բժիշկ Շարէյկէսը:

Մի կրակ ոգեւորել էր միջազգային այդ խմբին· բարձրանալ Արարատի գագաթը, դիտել նրա ձիւնածածկ կատարը, նրա քարաժայռերը, քարափները, անդնդախոր հովիտները, ձորերը, քչքչան գետակները:

Արշաւախմբի բոլոր անդամները չկարողացան մինչեւ կատարը բարձրանալ, նրանք կանգ առան կէս ճանապարհին: Մինչեւ ձիւնածածկ գագաթը հասան միայն Ա. Մխիթարեանը, բժիշկ Շարէյկէսը եւ ինժինէր Դաւիդովսկին:

Ահա այդ վերելքի, ճանապարհորդութեան նկարագրութիւնն է տալիս Ա. Մխիթարեանը: Գրքոյկում կան վարպետօրէն գծագրուած աչքով պատկերներ, որոնք կարող են հայ գեղարուեստական գրականութեան մէջ տեղ գրաւել: Եւ ի զուր չէ, որ այդ գրքից որոշ հատուածներ տպագրուած են դպրոցական դասագրքերում:

Ա. Մխիթարեանն իբրեւ մանկավարժ.— Ա. Մխիթարեան երկար տարիներ, իբրեւ ուսուցիչ եւ տեսուչ, պաշտօնավարել է զանազան հայկական դպրոցներում: Նրա մանկավարժական գործունէութեան գլխաւոր կենտրոնները հանդիսացել են՝ Լենինական, Գանձակ, Ախալքալաք, Սաղիանի եւ Թիֆլիս: Սկսել է 1879 թուից եւ տեւել է մինչեւ 1900 թուականը, իր այդ լաւ գործունէութիւնը: Գլխաւորապէս աւանդել է նա Հայոց լեզու եւ հայ գրականութիւն: Նրա ուսանողներից չատերը մինչեւ այսօր էլ առանձին սիրով յիշում են նրա արդիւնաւէտ դասաւանդութիւնները:

Իբրեւ գիւղատնտես.— Ա. Մխիթարեանը յայտնի է նաեւ իբրեւ գիւղատնտես: 1879 թուին հիմնում է նա օրինակելի մեղուանոց, ուր ցանկացողները սովորում են ռացիոնալ մեղուաբուծութիւն: Լենինականում, Ղարաքիլիսայում, Համամլիում եւ Ախալքալաքում հիմնում է ամառնային երկամսեայ կուրսեր եւ դասախօսութիւններ, նորագոյն մեղուաբուծութեան մասին: Նոյնպէս Անդրկովկասում մեղուապահական գիտութեան նորագոյն ձեւերի

Fonds A.R.A.M

տարածմանը գարկ տալու նպատակով թարգմանում է եւ Կովկասեան չերամապահական կայարանի օժանդակութեամբ հրատարակում է Էդուարդ Բերտրանի «Մեղուների խնամատարութիւնը» գրուածքը, որ մինչեւ այսօր էլ ծառայում է իբրեւ ձեռնարկ հայ մեղուապահների համար:

Յիշատակենք եւ այն որ Մխիթարեանը եօթ տարի շարունակ (1914–920) վարել է Հայոց Գիւղատնտեսական Ընկերութեան քարտուղարի պաշտօնը: Նոյնպէս թարգմանել եւ հրատարակել է գիւղատնտեսութեան այլ ճիւղերի վերաբերեալ, կաթնատնտեսական, երկրագործական, անասնապահական եւ այլ հանրամատչելի գրքեր եւ այդպիսով հարստացրել հայ գիւղատնտեսական գրականութիւնը:

Ահա այն գերը, որ կատարել է Մխիթարեանը իբրեւ գրականագէտ, մանկավարժ եւ գիւղատնտես: Անկասկած, նա հանդիսացել է իր ժամանակի կուլտուրական գէմքերից մին, բայց իր համեստ բնաւորութեան պատճառով՝ մնացել է յետին պլանի վրայ:

Ժամանակն է, որ նրա ջողղ երգերը, պատմուածքները եւ ճանապարհորդական էջերը առանձին գրքոյկով հրատարակուին:

Դա էլ կը լինի լաւագոյն արձանը նրա թարմ հողակոյակի վրայ:

ԱՐԱՄ ԵՐԵՄԵԱՆ

Թիֆլիս 26 օգոստ. 1931

ԱՐԵՒԻՆ ՀԵՏ

Կ'իյնայ դիւթանիճն արեւին, կը համբուրէ ճակատէս·
Կը քեկբեկի, կը շոյէ, յետոյ մարմնիս կը փարի,
Սիրոյ նըման ջերմագին ու գըթութեան պէս բարի:
Պատուհանէս ներս խոնարհ, ծաղիկներու փունջի պէս,

Երջանկացած իր այցէն՝ «արե՛ւ, արե՛ւ» կը մրնչեմ,
«Թափէ՛ տարփանիքդ թաւիշ, լեցո՛ւր սենեակս հեզասեմ,
Չի ես ծարաւ եմ շողիդ, շառաչներուդ ոսկեղէն,
Ես՝ ցըրտահար ու հիւանդ՝ կեանքի դաժան համիէն:

«Մայրամուտը թող, արե՛ւ, ինչ մը, ինչ մը երկարի,
Ու թող հոսի դեռ այսպէս երջանկութիւնն ըղձալի
Համբոյրներուդ ջերմութեան, մինչեւ սառո՛յցը հալի:

«Արե՛ւ, գիտե՞ս, երբ մեկնիս, պիտի խուցըս խաւարի,
Ու շուրջս ամէն բան մըսի···զի միանգամ ես, ոգի՛, դուն,
Որ սեմէս ներս կը բերես ինչ մը լոյս ու ջերմութիւն»:

ՍԱՐԳԻՍ ՄԵՀԵԱՆ

1931 Պրուսսայի

Fonds A.R.A.M

ՎԻՐԳԻԼԻՈՍԻ ԵՐԿՀԱՋԱՐԱՄԵԱԿԻՆ ԱՌԹԻԻ

(Շար. եւ վերջ)

Բ. Վիրգիլիոս վարդապետական բանաստեղծ.— *Երբ Վիրգիլիոս իր վերջին «Հովուական»ները կը գրէր եւ կը սկսէր հովուերգական բանաստեղծութենէն յոգնիլ, անմիջապէս մտածեց դիւցազներգական քերթուածի մը ձեռնարկել, սակայն իր նպատակին կատարելապէս համապատասխանող նիւթ չգտնելով, ան որոշեց ուրիշ ուղղութեամբ մը իր ներշնչումները պատկերացնել եւ վճռապէս մտաւ վարդապետական բանաստեղծութեան շաւղին մէջ:*

Վարդապետական բանաստեղծութիւնը, որ քիչ մը պաղ թուելով նորագոյն գրողներէն կ'արհամարհուի անարդարաբար, ամենամեծ համբաւ ունեցաւ ամբողջ հին ժամանակներու ընթացքին. մանաւանդ պղեքսանդրիական շրջանէն սկսած, ան, առաւել քան երբեք, նորելոյթ մը նկատուելով, ընթերցասէր հասարակութեան մէջ մեծ համարում եւ պատիւ կը վայելէր: Ան աւելի դիւրութեամբ արմատ գըտաւ Հռոմի մէջ, որովհետեւ մանաւանդ հմայք մը կը ներկայացնէր լատիններուն, որոնց յատկութիւններուն եւ թերութիւններուն կատարելապէս կը յարմարէր՝ յագուրդ տալով անոնց լրջութեան, գրական բնազդին:

Վարդապետական բանաստեղծին համար, նիւթի յաջող ընտրութիւնը էական է. ոչինչ այնքան մխակերպ եւ այնքան չոր կրնայ լլալ որքան խիստ մանաւանդ կամ խիստ մասնագիտական նիւթ մը: Արդ դժուար է գտնել նիւթ մը որ այս վտանգը չներկայացնէ: Փիլիսոփայական քերթուածը, ունենալով հանդերձ իր բնական դժուարութիւնները, վարդապետական բանաստեղծութեան գանազան տեսակներուն մէջ դիւրութեամբ առաջին տեղը կը գրաւէ, նիւթի հետաքրքրութեան եւ մխութեան չնորհիւ: Վիրգիլիոս որ խորապէս կը հիանար Լուկրետիոսի վրայ եւ յաճախ անոր կը հետեւէր, ապահովաբար այսպէս կը խորհէր: Բայց Լուկրետիոսի առաջնութիւնը դինքը կը նեղէր. իր այս զգացումը կը յայտնուի «Մշակականներ»ու Բ. գիրքը վերջացնող հռչակաւոր կտորին մէջ (Մշակ. Բ. 490–502 մասնաւորապէս) ուր ան կը յայտարարէ ի միջի այլոց՝ «երանի անոր որ դիտցաւ իրերու պատճառը» (Felix qui potuit rerum cognoscere causas) ակնարկելով այսպէս Լուկրետիոսի հռչակաւոր քերթուածին:

Զկրնալով նորէն գրել Լուկրետիոսի քերթուածը, Վիրգիլիոս դարձեալ ձեռք առաւ, իր հանճարին աւելի պատշաճ ձեւի մը տակ, այն բնաբանը որ իրեն ծառայած էր Հովուականներուն մէջ: ՄՇԱԿԱԿԱՆՆԵՐԸ (Georgica) խառնուած են չորս ԳՐՔԻ (Liber), որոնք յաջորդաբար կը խօսին՝ առաջինը (514 տող), երկրագործութեան վրայ առհասարակ, երկրորդը (542 տող) ծառաբուծութեան եւ մասնաւանդ այգեգործութեան, երրորդը (566 տող) անասնաբուծութեան եւ չորրորդը (566 տող) մեղուաբուծութեան մասին:

Մշակականները աւելի ինքնատպութիւն ունին քան թէ Հովուականները: Անշուշտ այս գործին մէջ ալ Վիրգիլիոս նախորդներ ունէր յունական գրականութեան մէջ, ինչպէս Հեսիոդոս, Արատոս, Նիկանդրոս եւ ուրիշները, բայց իրականին մէջ լատին բանաստեղծը Յոյներէն չատ չնչին փոխառութիւններ ըրած է: Վիրգիլիոս իր տրամադրութեան տակ ունէր նաեւ լատիներէն ընդարձակ գրականութիւն մը՝ իր ընտրած նիւթին չուրջ: Կատոն, Վարրոն, որոնցմէ յաճախ օգտուած է, արձակ գրողներ են, որոնց լեզուն չափաւանց չոր է եւ որոնք միայն մեծ կալուածներու մասին կը ճառեն, մինչ Վիրգիլիոս, ամէն բանէ առաջ,

Fonds A.R.A.M

փոքր կալուածները նկատողութեան կ'առնէ։ Ուրեմն գործին ընդհանուր յատակագիծը, անոր յօրինուածքը, յօրինուածք մը որ խիստ գիտական եւ հմտալի է, նմանութեան եւ հետեւողութեան որ եւ է հանգամանք չունին։ Ասկէ զատ, գործը, իր ամբողջութեան մէջ, բոլորովին ազգային գոյն մ'ունի· ան գեղջկական Իտալիոյ քերթուածն է, ա՛յն Իտալիոյ որուն ներշնչուած գովքը կ'ընէ Վիրգիլիոս Բ· Գրքին հռչակաւոր մէկ էջին մէջ (136–176 տող) եւ որուն այնքան լաւ յատկանշած է ինքնատպութիւնը։ Ահաւասիկ այդ էջին քանի մը տողերը՝

«Բայց ո՛չ Մարաց խիտ անտառներ՝ իրենց հոդով բեղմնաւոր,
Ո՛չ սէգ Գանգէս, ո՛չ ալ Հերմոսս՝ ոսկաւազով բեռնաւոր
Իտալիան չե՛ն չե՛ն արժեր, ո՛չ իսկ Բակտրիա, Հնդկաստան
Կամ Պանքայան՝ որուն պարարտ դաշտերն առատ խունկ կուտան։

(Մշակականք, Բ· Գիրք, տող 136–139)

Իտալական գիւղը, մանաւանդ իր ծննդավայրը՝ Պոյի եւ Մինկիոյի եզերքը գտնուող հողամասը, ինչպէս եւ հարաւային Իտալիան է որ բանաստեղծը կը տարփողէ երկիւղածութեամբ։ Իտալացի ագարակապետը, իտալացի երկրագործն է որ ան կը ներկայացնէ, անոր բոլոր բնորոշող գծերով, կրօնասիրութեամբ, —«in primis venerare Deos» «նախ պաշտել աստուածները» (Մշակ· Ա· 338) — յամառ աշխատութեամբ, անսահման համբերութեամբ· ահա ասոնք են առաքինութիւնները գիւղացւոյն որ ստիպուած է շարունակ, ամեն օր մաքառիլ բնութեան հետ, ճիշդ նման «նաւավարին, որ գետի հոսանքն ի վեր կ'ելլէ»։ Վիրգիլիոս կը նկարագրէ գիւղացւոյն ընտանեկան կեանքը անոր խստամբեր հաճոյքներով, անոր գեղջկական տօները, որոնց ընթացքին ան հանգիստ կուտայ իր մտքին կծու սրամտութիւններով, եւ իր մարմինը կը հանգչեցնէ կամկար զբօսանքներով։ Եւ ահա այսպէս «Մշակականներ»ը ընթերցողը կը հեռացնեն կարգ մը «Հովուական»ներու Արկադացիներէն։

Վարդապետական բանաստեղծութեան դժուարութիւնը կը կայանայ բանաստեղծութեան եւ ուսուցումի պահանջները հաշտեցնել կարենալուն մէջ։ Ոչ մէկ աշխատանք աւելի փափուկ եւ յաճախ աւելի ամուլ է քան այս։ Վիրգիլիոս, հետեւելով Լուկրետիոսի օրինակին — թէպէտեւ վերջինս այնքան վարդապետական չըլլայ որքան ինք, — սքանչելապէս ցոյց տուած է թէ ի՛նչ դիւրութեամբ իսկական հանճարը կրնայ յաղթել այդ դժուարութեան։ Ան իր աշխատութեան մէջ ի յայտ կը բերէ ոչ միայն գրքերէ հաւաքելով քաղուած հմտութիւն մը, այլ եւ կը սիրէ դիմել իր անձնական փորձառութեան։ Համեստօրէն յայտարարելէ յետոյ թէ՝

Չեմ յաւակնիր տաղերուս մէջ պարփակել ողջ բընութիւնն,
Թէ ունենամ հարիւր լեզու, հարիւր բերան իսկ խօսուն·

(Մշակ· Բ· 42 եւ 43)

Վիրգիլիոս յաճախ կը գործածէ ego vidi (ես տեսայ, տեսեր եմ), dicam (կ'ըսեմ, պիտի ըսեմ), եւ կամ փորձառութեան վրայ հիմնուելով՝ videas (կը տեսնես, պիտի տեսնես), poteris (պիտի կրնաս) ,si respicies (եթէ նրկատես, նայիս) եւ նման բառեր որոնք անձնական հմտութիւն ցոյց կուտան։ Բանաստեղծը չի վարանիր մանրամասնութիւններու մէջ մտնել· ան կը թուէ, ոչ միայն իբր բանաստեղծ, այլ եւ իբր բանիբուն երկրագործ, հողի զանազան տեսակները· յաճախ գեղջկական անուններով կը յիշէ գիւղացւոյն գործիքները, ամենաճշգրիտ լեզուով կը վերլուծէ ագնուացեղ յովատակին յատկութիւնները։ Միեւնոյն ժամանակ, ան իր նկարագրութիւններուն տուած է բանաստեղծական ամենագեղեցիկ ձեւերը՝ առանց կեղծ պերճութեան։ Երբեմն ան կը գանգատի թէ «որքան դժուար է այս փոքր բաներն ազնուացնելը», բայց եւ այնպէս ան զանոնք կ'ազնուացնէ առանց այլափոխելու։ Հեռու աղեքսանդրիականներու — ինչպէս օրինակ՝ Արատոսի — չորութենէն, Վիրգիլիոս երբեք չէ ձգտած կեղծ հռետորականութիւնով մը կամ արտայայտումի նրբութիւնով մը ինքզինք արժեցնել։

Հովուականները կը թոյլատրէին զգալու Վիրգիլիոսի ներշնչումներուն ընդարձակութիւնն ու զօրութիւնը, Մշակականները շատ աւելի լաւ զգալ կուտան զանոնք։ Բանաստեղծը առանց լքելու մանրագիտական պատուէրները, հորիզոնը կ'ընդլայնէ եւ մտքի առջեւ կը բա–

Fonds A.R.A.M

նայ ընդարձակ հեռանկարներ: «Գարնան պէտք է անկել որթը» ըսելով Վիրգիլիոս այս մեկնման կէտէն կը բարձրանայ մինչեւ կեանքի ծագումը երկրագնդի վրայ, մինչեւ աշխարհի եւ մարդկութեան գարունը: Բայց սա չեղում չէ այլ վարպետօրէն կատարուած ընդլայնում մը՝ այնքան լաւ առաջնորդուած, այնքան հմտօրէն եւ աստիճանաբար մէջ բերուած, որ նիւթի բնութենէն կը սերի, եւ ան կարծես պիտի պակսէր եթէ բանաստեղծը վերջին րոպէին պայն ջնջած ըլլար՝ մեթոտի խղճահարութենէն եւ կամ սեղմաբանութեան չափազանցուած սէրէն դրդուած: Այսպէս այս քերթուածը, որ ամէն բանէ առաջ նուիրուած է դաշտին, ամէն տեղ ցոյց կուտայ բնութիւնը եւ անդադարակէս կը մօտենայ Լուկրետիոսի մեծ քերթուածին: Ասկէ զատ, ոչ միայն Վիրգիլիոս մեծութեան բնազդն ունի, այլ եւ իր սիրող հոգիին գորովը կը յայտնուի ամենափոքր առիթով եւ կը թաթխէ իր ամենափոքր ոտանաւորը: Ան անչունչ բնութեամբ չի զոհանար. ո՛չ միայն գիւղացին, փոքր ագարակապետը կամ փոքր կալուածատէրը միշտ իր մտքին առջեւ է՝ ըլլայ երբ ան կը նկարագրէ անոր աշխատանքներն ու բարքերը, ըլլայ երբ ան ուղղակի անոր կը դիմէ իր պատուէրներն անոր մտքին մէջ դրոշմելու համար, այլ եւ բոլոր ընտանի անասուններն իրենց տեղն ունին իր քերթուածին մէջ՝ ձիէն սկսած մինչեւ չունն ու եղը: Վիրգիլիոսի համակրութիւնը կը տարածուի բոլոր անասուններուն, բայց ան մասնաւոր ուշադրութիւն կը դարձնէ մեղուներու հասարակապետութեան վրայ, որոնք «այնքան փոքր էակներու տեսարան» մը (admironda tibi levium spectacula rerum) կը ներկայացնեն եւ որոնք նո՛յնքան արիւթիւն ցոյց կուտան երբ պարսը՝ ծաղկաքաղի ելլելով «պայծառ օդին մէջ ամառուան կը լողայ», որքան երբ «մեծ սիրտն իրենց» պատերազմի կը մղէ դիրենք՝ «պետերու առաջնորդութեամբ»:

Լուկրետիոս Վիրգիլիոսին սորվեցուցեր էր վարդապետական քերթուածները զանազան դրուագներով պէսպիսելու եւ կենդանացնելու արուեստը, ան սորվեցուցեր էր նաեւ այդ եբեւութապէս միջանկեալ դրուագները ճարտարօրէն ընտրելու եւ ինքնաբերաբար նիւթէն ծագում առնել տալու աւելի դժուարին արուեստը: Մշակականներու մէջ ատ անդ երեւցող դրուագները չեղումներ չեն ուրեմն, եւ ոչ անկապ յարաղրութիւններ կամ կցուածոյքներ: Այդ դրուագները, աւելորդաբանութիւններ ըլլալէ շատ հեռու, աքանչելապէս կը բացատրեն բանաստեղծին նպատակը: Նման դրուագներ են Իտալիոյ գովքը (Բ. 136–176), Դաշտային կեանքի ներբողը (Բ. 349–3839, Կիլիկիոյ ծերունեայն դրուագը (Դ. 116–148), Արիստէոսի դրուագը (Դ. 317–452) եւ ուրիշ մէկ քանիներ՝ նուազ կարեւոր:

Ըստ վաղեմի աւանդութեան մը, Վիրգիլիոս իր Մշակականները սկսած է Մեկենասի խորհրդով. վերջինս, այս պարագային ուրիշ բան չէ եղեր եթէ ոչ Ակուսթոսի թարգմանը, որ կը փափաքէր երկրագործութեան ճաշակը նորոգել: Ինչ որ ալ ըլլայ այս աւանդութեան արժէքը, անհերքելի է որ նման անկեղծ ներշնչումով քերթուած մը, ամէն բանէ առաջ՝ բանաստեղծի հանճարին ինքնաբուխ արտադրութիւնն է: Մշակականը գաղափարածաւալ գործ մը ըլլալէ աւելի գեղարուեստական երկ մըն է: Պէտք է աւելցնել որ անոր հրատարակութիւնը չծառայեց երկրագործութեան վերածնունդին: Գեղջկական Իտալիոյ նախկին բարքերը, այն միջոցին ուր Վիրգիլիոս զանոնք կը փառաբանէր, կը սկսէին արդէն յիշատակէ դառ ուրիշ բան չըլլալ, եւ ոչինչ կարող էր անոնց ներշնչել այն ուժը, այն եռանդը զոր կրօնցուցած էին:

Գ. Վիրգիլիոս դիւցազներգակ բանաստեղծ.— Լատիններու ամենամեծ տենչանքն էր յունական մեծ դիւցազներգութիւններու դէմ՝ ազգային դիւցազներգութիւն մը հանել: Սակայն Իլիականն ու Ոդիսականը, ինչ որ ալ ըլլայ անոնց ծագումը, արտադրութիւններն են ժամանակի մը եւ միջավայրի մը որ խիստ տարբեր են այն ժամանակէն եւ միջավայրէն ուր կ՝ապրէր ու կը գրէր Վիրգիլիոս: Ազգանդրիական բանաստեղծները, որոնք սրամտութիւնն ու նրբութիւնը ծայրայեղութեան աստիճանին կը տանէին, եւ առաջին լատին բանաստեղծները, որոնց արուեստը, ընդհակառակն, տակաւին բաւական չէր մշակուած, անկատար կերպով յաջողած էին չարունակել դիւցազներգութեան աւանդութիւնը: Վիրգիլիոս կրցաւ գիտական դիւցազներգութեան տիպար օրինակը տալ իր Ենէականով:

Իր առաջին ճարտարութիւնն եղաւ նիւթի ընտրութիւնը. բաւական վարանումէ յետոյ, ան կանգ առաւ Ենէոսի աւանդավէպին վրայ:

Fonds A.R.A.M

Այսպէսով ան խոյս կուտար երկու վտանգներէ որոնցմէ իր նախորդներէն ոչ մին կրցեր էր խուսափիլ. Նէվիոս եւ Եննիոս ստեղծած էին պատմական քերթուածը, որ ազգային չահեկանութիւն մը բովանդակելով հանդերձ միութիւնն չէր պարունակեր եւ հաւանականութիւնը կը զոհէր սքանչելիին: Կատուղդոսի դպրոցին բանաստեղծները հետեւած ըլլալով աղեքսանդրիականներուն, կը նախադասէին դիցաբանական կարճ հրաչավէպեր գրել, որոնք, այժմէականութենէ բոլորովին զուրկ ըլլալով, միայն ներհուն ընթերցողներուն մատչելի էին: Ենէոսի արկածները պատմելով, — աւանդավէպ որ նախօրօք հնարուած եւ ժողովրդականացուած էր Յոյներէն, յետոյ, բաւական կանուխէն մշակուած եւ բնորոշուած էր Հռոմի մէջ, — Վիրգիլիոս, մէկ կողմէն՝ կ'ապահովէր բոլոր առաւելութիւնները զոր կը ներկայացնէ աւանդավիպական նիւթ մը, միւս կողմէն՝ կատարելապէս զոհացում կուտար հռոմէական հայրենասիրութեան: Իր ներշնչումը ծնունդ կ'առնէ ուրեմն երկու աղբիւրներէ՝ մին յունական եւ միւսը բոլորովին ազգային:

Ենէականը, որ բաղկացած է տասներկու Գրքերէ կամ Երգերէ եւ իւրաքանչիւր երգ կը բովանդակէ, միջին հաշուով, ինը հարիւր տող, յայտնապէս կազմուած է հոմերական քերթուածներու փոխյարաբերութեամբ: Ճարտար կառոյցք մը թոյլ տուած է Վիրգիլիոսին, իր առաջին վեց երգերուն մէջ, ուր պատմուած են Ենէոսի ծովային արշաւները, վերարտադրել Հոմերոսի վերագրուած Ոսիսականին յատակագիծը, իսկ վերջին վեց գրքերուն մէջ (Ենէոսի Իտալիա հաստատումը), Իլիականի յատակագիծը: Ենէոս հալածուած է Յունոնի առելութենէն, բայց պաշտպանուած՝ Աստղկի մայրական սիրով: Հրաչալին ուրեմն առաջին պատկերն է քերթուածին, Վիրգիլիոսի աստուածները Հոմերոսի աստուածները չեն բոլորովին, կը տեսնուի որ անոնք աւելի փիլիսոփայական և աւելի խոհուն ժամանակի մը կը պատկանին, բայց պատահարներու մանրակրկիտութեան բաժինը կը մնայ նոյնը: Ակէ պատ, Ենէականի գլխաւոր անձերէն ոմանք Հոմերեան հերոսները կը յիշեցնեն. այսպէս Տուրնուսը միաժամանակ Աքիլլէսի եւ Հեկտորի դէմքը կը պատկերացնէ, եւ չատ մը մանրամասնութիւններ մեծ հնարամտութեամբ առնուած են Իլիականէն եւ Ոդիսականէն: Հոմերոսէն յետոյ եկող դիւցազներգակ բանաստեղծները նուազ օգտագործուած չեն. այսպէս կ'ենթադրուի թէ Բ. Երգը մեծ մասամբ ներշնչուած է Պիսանդրոսէն, նոյն իսկ աղեքսանդրիական դրականապէս ամուլ բանաստեղծները ծառայած են Վիրգիլիոսի գործին: Յունական դրականութեան բոլոր չրջաններէն օգտագործած է Վիրգիլիոս, բայց հակառակ այս բոլորին լատին բանաստեղծը կը մնայ ինքնատիպ, նոյն իսկ իր փոխառութիւններուն մէջ, բոլոր փոխառութիւնները նորոգելու, վերաչինելու զմայլելի ձիրքով օժտուած ըլլալով:

Այս քերթուածը — Ենէական — որ յունական ազդեցութիւնը կը կրէ իրապէս, ինչպէ՞ս կ'ըլլայ որ միեւնոյն ժամանակ ազգային դրոշմ կը կրէր Հռոմայեցիներու համար: Ենէոսի աւանդավէպը բաւական կանուխէն ընդունուած էր Հռոմի մէջ, եւ առաւել կամ նուազ համաձայնուած էր Հռոմուլոսի աւանդավէպին հետ. Վիրգիլիոսէն մօտ երկու հարիւր տարի առաջ Նեվիոս եւ Կատոն անոր մասին խօսած էին արդէն: Առանց Հռոմուլոսի աւանդավէպին չափ ժողովրդական ըլլալու, ան ընդհանրապէս ճանչցուած եւ ընդունուած էր: Վիրգիլիոսի ժամանակ մասնաւոր հետաքրքրութեան առարկայ էր դարձեր ան, որովհետեւ Յուլիոսներու գերդաստանը ինքզինք սերած կը համարէր Ենէոսի որդի Իուլիոսէ: Վիրգիլիոս կը տարփողէր միաժամանակ հռոմէացի ժողովուրդին եւ Օգոստոսեան հարստութեան նախնական ծագումը: Վիրգիլիոս Տրովադացւոց, այսինքն օտար տիրողներուն, չէր զոհեր Լատիւմի նախկին բնիկ ժողովուրդները. ընդհակառակը ան ցոյց կուտայ որ Փռիւգիացիներուն վիճակուած էր ձուլուիլ Լատիններու մէջ որոնց հետ ամուսնութիւններ կը կնքէին, եւ այս խառնուրդէն էր որ պիտի կազմուէր իտալական ազգութիւնը: Ենէոս իր հետ կը բերէր իր պաշտամունքներն ու աստուածները, մինչ զէնքերու փառքը Լատինոսի եւ իր հպատակներուն բաժին պիտի մնար՝

Ձեզ կուտամ դիէ ու կրօն, զէ՛նիճն ալ Լատինոս
իմ աներոջ.
(Ենէակ. ԺԲ. 192)

Ենէականը լոկ ազգային քերթուած մը չէ, ան կրօնական բանահիւսութիւն մըն է միանգամայն. եւ արդէն ոչինչ այնքան ազգային էր Հռոմի մէջ որքան կրօնը: Ենէականի իսկական նիւթին է, Ենէոսի արշաւանքին շնոր-

Fonds A.R.A.M

հիւ Տրովադայի աստուածներու հաստատումը Իտալիոյ մէջ, որոնք վերջ ի վերջոյ Հռոմի աստուածները պիտի ըլլան։

Եթէ քերթուածը, իր ամբողջութեան մէջ, հայրենասիրական մեծ շահեկանութիւն ունի, պէտք է նկատել որ այս ազգային նըկարագիրը մանաւորապէս կը շեշտուի վերջին վեց գրքերուն մէջ, որոնց Վիրգիլիոս աւելի մեծ կարեւորութիւն կուտար, ըսելով՝

... կը ծընի մէ՛ջըս մեծագոյն իրերու կարգ,
կը սկըսիմ գործ մեծագոյն.

(Ենէակ. Ի, 44—45)

Եօթերորդ Գրքէն սկսած քերթուածին բեմն է Իտալիա, ուր Վիրգիլիոս կը ջանայ Իտալիոյ բոլոր ժողովուրդներու գլխաւոր ներկայացուցիչները ցոյց տալ։ Ան կրցածին չափ օգտուեր է լատինական հին աւանդութիւններէն, որոնք բաւական խեղճ ու անշուք էին. յաճախ դիմած է նաեւ լատին պատմութեան զանազան շրջաններուն։ Ենէոսի Դժոխք իջնելը բանաստեղծին առիթ կուտայ աչքէ անցընելու այդ պատմութեան բոլոր մեծ անձնաւորութիւնները. այս կարգի հնարամտութիւններու լաւագոյններէն մէկն է Ենէոսի Եվանդրոսին տուած այցելութեան դրուագը, զոր բանաստեղծը սքանչելապէս կը նկարագրէ երեսուն երեք տողով (Ենէակ. Ը. 337—369)։

Ենէականը, ինչպէս անոր հին մեկնիչները կը սիրէին նկատել տալ, գիտութեան եւ հմտութեան միացումէն սիրած երկ մըն է. Վիրգիլիոս, զայն յղանալու եւ յաջողութեամբ աւարտելու համար, պէտք էր ունենար ոչ միայն խոր ծանօթութիւն յոյն բանաստեղծներու եւ իրմէ առաջ ծաղկած լատին գրողներու, այլ եւ հին աւանդավէպերու, հին հաւատքներու, հին բարքերու։ Եթէ սակայն միայն այս արժանիքն ունեցած ըլլար, ան պիտի դառնար լոկ աղեքսանդրիական ճաշակէն ներշնչուած լաւագոյն քերթուածը. բայց արդէն շեշտուեցաւ որ ան ունէր նաեւ հայրենասիրական եւ կրօնական մեծ շահեկանութիւն մը։ Ասկէ զատ Վիրգիլիոս, առանց Հոմերոսի չափ կեանքն արտագրելու եւ ուժգին իրականութիւն ունեցող անձեր ստեղծելու ձիրքով օժտուած ըլլալու, երեւան կուգայ իբր վարպետ՝ կրքերու նկարագրութեան եւ նկարագիրներու վերլուծումին մէջ։ Երկու խոշոր յատկութիւններ որ կը պակսէին հին գրողներու եւ մանաւանդ Հոմերոսի մէջ, եւ որոնք վիրգիլիոսը կը մօտեցնեն նորագոյն գրողներուն, որոնց պետը կը համարուի ան իրաւամբ։ Ոմանք մեղադրած են թէ «Ենէական»ի գլխաւոր դերակատարը, Ենէոս, քիչ մը պաղարիւն է. արդար ըլլալու համար, պէտք է շատ մօտէն չբաղդատել Ենէոսը Հոմերոսի դերակատարներուն հետ եւ յիշել որ Վիրգիլիոսի համար, Ենէոսը, ամէն բանէ առաջ՝ բարեպաշտ, աստուածներու հնազանդ ծառայ մըն է. եւ այսպէս կը բացատրուին իր նկարագրին որոշ կէտերը, որոնք յաճախ իբր թերութիւն կը նկատուին։ Հակառակ ասոր, կարելի չէ չընդունիլ որ այդ անձնաւորութիւնը, իր ամբողջութեան մէջ, միութեան, միատարութեան կատարեալ գրոշմը չի կրեր։ Ճշմարիտ է նոյնպէս որ երկրորդ կարգի անձերը շատ աղօտ են եւ անորոշ. այս տեսակէտին կը վերաբերին, օրինակի համար, Ենէոսի ընկերները։ Սակայն կան դէմքեր ալ որ խիստ լաւ գծագրուած են, ասոնց մէջ նկատելի են Տուրնոս եւ Մեզանկոս։ Պէտք է ընդունիլ որ Վիրգիլիոսի հանճարը նուազ ընդունակ է զօրաւոր ճշգրտութեամբ տոգորուած ազդու եւ առնական հերոսներ ստեղծելու։ Ան ընդհակառակն կը գերազանցէ փափուկ յոյզերու եւ մանաւանդ սիրոյ նկարչութեան մէջ, զոր կ'արտայայտէ իրենց ամբողջ տենչով եւ ամբողջ սաստկութեամբ։ Եւրիպիդէս, որ այս տեսին մէջ մեծ վարպետ մըն էր Յոյներու մօտ, Վիրգիլիոսի Դիդոնէն աւելի լաւ ուսումնասիրուած եւ աւելի կենդանի նկարագիր մը չէ տուած։ Վիրգիլիոսի հոգին անսահման խորութիւն մը ունի համակրութեան եւ խանդաղատանքի. ան կը յուզուի մարդկային բոլոր դժբախտութիւններու առջեւ։ Ինչ աւելի հոգեյոյզ է քան Պրիամի մահը, զոր Ենէոս կը պատմէ Բ. Գրքին մէջ (526—263)։

Ահա Պոլիտ, որդի թշուառ Պրիամին որ, Պիւռոսի
Ձեռքէն փախած, մէջքէն նետից եւ թշնամեաց հըրոսի,
Սիւնաշարի տակէն, պարապ սըրահներէն կուտայ խոյս՝

Fonds A.R.A.M

Վիրաւորուած: Բորբոք Պիւռոս՝ ձեռքը սրբով մահագոյժ՝
Կը հասնի բայց, զայն կը բռնէ ու կը խոցէ նիզակով:
Երբ վերջապէս տղան հասաւ իր սիրելի ծնողաց քով,
Ինկաւ ու իր հոգին փչեց՝ արիւնին մէջ յորդահոս:
Ցայնժամ Պրիամ, թէպէտ անոր ալ կը սպասէր մահը հոս,
Ա՛լ չըկրցաւ ինքզինք բռնել, զսպել ցասումն ու ձայնն իր՝
«Ա՜խ, գոչեց ան, քու ոճիրիդ դէմ եւ գործիդ այս ժըպիրհ,
«Դիք (եթէ կայ երկնքի մէջ Արդարութիւն, Դատաստան),
«Թող որոշեն ու քե՛զ արժան շընորհք, թոշակ ու վարձք տան.
«Քե՛զ, որ աչքիս առջեւ որդւոյս մահը տեսնել տուիր ինձ,
«Քե՛զ, որ մահուան տեսքով հօր մը աղտեղեցիր դէմքը ջինջ ...
«Աքիլլէսն իսկ, որմէ կ՚ըսես՝ սըտելով՝ թէ սերած ես,
«Հանդէպ ոսոխ իր Պրիամին չըվարուեցաւ քեզի պէս,
«Ան չըմերժեց պաղատողիս իրաւունք եւ ապագայ,
«Եւ Հեկտորիս դին ինձ քաշխեց, զիս ալ դրկեց դէպ իմ գահ»:
Այսպէս գոռաց ծերունին եւ անվըճաս մէկ անզօր նետ
Արձակեց, զոր պղինձն իսկոյն խուպոտ ձայնով մըղեց ետ.
Նետը մընաց ի զուր կախուած վըրան կումբին վահանի:
Պիւռոս ըսաւ՝ «Իբըր բանբեր այս բոլորը, ծերունի՛,
«Գընա՛ պատմել Պիլիտայի որդւոյն՝ հօրըս: Մի՛ անփոյթ
«Ըլլար անոր այլասերումս պատմել ՚ւ արարքն իմ անգութ:
«Այժըմ մեռի՛ր»: Այս ըսելով ան քաշկռտեց դէպ խորան
Դողահար ծերն, որ կը սահէր մէջն իր որդւոյն յորդ արեան.
Ձախով բռնեց անոր մազէն, աջովն ալ իր բոցանշոյլ
Սուրը քաշեց, մինչեւ կոթը մըխեց անոր կուշտը թոյլ:
Այսպէս եղաւ վերջ Պրիամի, այսպէս բախտին իր վախճան,
Դիտեց Տրովան՝ հըրոյ ճարակ, Պերգաման ալ ցիր ու ցան.
Ա՛ն որ ազգ ու երկիրներու Ասիոյ էր հզօր պետ,
Հիմա հողին վրայ երկարած է մեծ իրանն իր անպէտ.
Գըլուխն ուսէն էր բաժնըւած եւ մարմինն ալ անանուն:
Ցանկարծ սոսկում մ՚ահռելի, ողջ անձըս պատեց այդ պահուն,
Ապշած՝ իսկոյն միտքըս ինկաւ պատկերն իմ հօր սիրելի՝
Երբ, տարեկից անոր՝ արքան տեսայ վէրքով քստմնելի
Անշնչացած. յիշեցի ե՛ւ Կըրիզուաս միս–մինակ,
Ե՛ւ թալանուած տունըս ե՛ւ իմ փոքրիկ Յուլին խեղճ վիճակ ...

Վիրգիլիոսի այս զգայնութիւնը իր ստեղծագործութիւններէն ոմանց անբաղդատելի հմայք մը կուտայ. ան կը բացատրէ այն նախասիրութիւնը զոր բանաստեղծը ցոյց կուտայ երիտասարդ քաջերուն հանդէպ, զորս ծաղիկ հասակնուն մէջ, ինչպէս Պալլաս, Լաուսոս, Նիսոս եւ ուրիշներ, մահուան մանգաղը կը հնձէ. այդ զգայնութեամբ թաթաւուած է ամբողջ քերթուածը. ան է որ ներշընչած է այն բոլոր սրտաշարժ եւ վսեմ անցքերը որոնցմով լեցուն են Էնէականի էջերը:

Վիրգիլիոսի հոգւոյն դիւրազգածութիւնն ու մեհութիւնը կը նկատուի նաեւ Չ. Գրքին մէջ, երբ Ենէաս Դժոխք կ՚իջնէ: Այս դրուագը բացարձակապէս անհրաժեշտ չէր քերթուածին, բայց առով Վիրգիլիոս ուզած է իր բա-

Fonds A.R.A.M

բոյական եւ իմաստասիրական գաղափարներուն էական մասերը պարզել ընթերցողին։ Այս Զ. Գրքին մէջ կարգ մը մութ կէտեր եւ քանի մը անկապակցութիւններ նշմարուած են. ասոնց պատճառ կրնան համարուիլ նախ ա'յն որ Վիրգիլիոս չէ կրցեր զայն վերջին անգամ մը նայիլ, եւ երկրորդ ա'յն որ բանաստեղծը փորձած է մէկ կողմէն հին կրօնական աւանդութիւնները եւ միւս կողմէն յունական փիլիսոփայութեան շնորհիւ տարածուած նոր հաւատալիքներն իրարու հետ հաշտեցնելով ի մի ձուլել։ Բայց ան կրցեր է իր ժամանակի ամենաբարձր ըղձանքները աքանչելապէս թարգմանել. նոյն իսկ երբեմն բանաստեղծը իր ժամանակէն աւելի հեռուն ալ թափանցած է։ Վիրգիլիոս արդարեւ ընթերցողը կը հասցնէ այն կէտին ուր, հին միտքը կամովին, հասունցած՝ փորձառութենէն, լուսաւորուած, փիլիսոփայութեան շնորհիւ զաւած, մարդկութեան բնազդներու եւ նոր կարիքներու զգացումով լի, ձեռք կը կարկառէր նոր ոգիին, նոր մտքին։ Վիրգիլիոսի այս բարոյա-փիլիսոփայական վարդապետութեան եւ բանաստեղծական թռիչքներուն մէջ, անոր մեկնիչներէն ոմանք քրիստոնէութեան արշալոյսը տեսած են եւ կամ անոր տանող ճամբան։

Ինէականը, իր ամբողջութեան մէջ, վերջացած էր երբ Վիրգիլիոս մեռաւ, բայց տակաւին շատ մանրամասնութիւններ վերաքննելի էին եւ նոյն իսկ կարգ մը տողերու չափականութիւնն ու առոգանութիւնը վերըստուգելի էին՝ ըստ հեղինակին։ Արդարեւ Վիրգիլիոս ձեւի կատարելութեան այնքան նախանձախնդիր էր որ, իր հիւանդութեան ժամանակ, ուզեց Ինէականի ձեռագիրն այրել. բարեբախտաբար բարեկամներ արգիլեցին այդ ոճիրին գործուիլը եւ բանաստեղծին մտէն յետոյ կեսարի պահանջումով մարդկութեան պատիւ բերող այդ գլուխ գործոցը հրատարակուեցաւ Վարիուսի եւ Պլոտիոս Տուկկայի խնամքով։

*

ՎԻՐԳԻԼԻՈՍԻ ՀԱՆՃԱՐԸ. — Վիրգիլիոսի հանճարին էական գիծը անոր զգայականութիւնն է՝ ինչպէս յիշուեցաւ արդէն նախորդ տողերուն մէջ։ Անոր առաջին գործերէն իսկ, իր ժամանակակիցները նկատած էին անոր այդ գլխաւոր յատկութիւնը եւ ճիշտ ատոր համար սիրած էին նորածիլ բանաստեղծը։ Որատիոս, Վիրգիլիոսի բանաստեղծութեան մասին խօսելով, զայն կը դովէր «փափուկ, փափկագգաց, գողար, ախորժելի, սրամիտ, վայելուչ» եւ այլ վերադիրներով /molle atque facetum)։ Այս յատկութեան եւ համակրանքի ձիրքը, որով, աւելի քան ուրիշներ, օժտուած էր Վիրգիլիոս, եւ որ կը յայտնուի արդէն Շովուականներու եւ Մշակականներու մէջ, լիովին երեւան կուգայ Ինէականի տասներկու Գրքերուն մէջ։

Ինչ որ մասնաւորապէս կը յատկանշէ Վիրգիլիոսը, այն խոհուն արուեստն է որով ան իր անկեղծ եւ խոր ներշնչումները միշտ բարձր կը բռնէ, կը դասաւորէ ու շօշափելի կը դարձընէ։ Այս արուեստը կը տեսնուի իր գիտուն յօրինումին, նկարագիրներու խոր ուսումնասիրութեան եւ ճարտար փոխառութիւններուն մէջ։ Վիրգիլիոս, ինչպէս յիշուեցաւ, շատ փոխառութիւններ է ըրեր ո'չ միայն Յոյներէն, այլ եւ լատին հին բանաստիւնեներէն, մանաւանդ Ենննիոսէն եւ Լուկրետիոսէն։ Բայց ինչ որ ան իւրացուցեր է, անճանաչելի դառնալու աստիճան կերպարանափոխեր է. Վիրգիլիոս նոյնքան ինքնատիպ է երբ ուրիշէն բան մը փոխ կ'առնէ եւ կամ մէկին կը նմանի, որքան երբ ինքը կը ստեղծէ։

*

ՎԻՐԳԻԼԻՈՍԻ ՈՃԸ, ՏԱՂԱՁՍՓՈԽԻՒՆԸ. — Կիկերոն լատիներէնի արձակ ոճը գերադոյն կատարելութեան հասցուց, Վիրգիլիոս նոյն դերը կատարեց բանաստեղծական լեզուին մէջ։ Ըսուեցաւ արդէն թէ ան իր բոլոր երկերը խղճամիտ խնամքով կը յղկէր։ Ինէականին մէջ, ի պահանջել հարկին, ան կրցեր է իր երկու նախորդներուն՝ Ենննիոսի եւ Լուկրետիոսի փայլն եւ ուժը պահել, բայց ան ունի աւելի բան մը որ նախորդ լատին բանաստեղծներուն կը պակսէր, ճաշակի եւ ներդաշնակութեան ամէն տեսակ յատկութիւնները։ Իր ոճին յարատեւ կատարելութիւնը բնաւ չի նեղեր բանաստեղծը յանդուգն յօրինուածքներ ընելու։

Fonds A.R.A.M

Վիրգիլիոսի տաղաչափութիւնը աննման է։ Լուկրետիոսի վեցոտնեան տակաւին շփոթ է եւ բաւական դանդաղ. Կատուղոսի քերթողութիւնը վաղնջականութեան ինացորդներուն կը միացնէ չափազանցուած աղեքսանդրիականութեան մը նրբութիւնները։ Վիրգիլիոս չափականութեան բնածին զգացումն ունի. իր ոտանաւորը, հրաշալի օրէն ճկուն, ամէն ձեւ կը ստանայ եւ կ արտայայտէ յուզումի եւ մտքի բոլոր նրբագոյն ստիճաններըը։ Լատին բանաստեղծներէն միայն Ովիդոս (43 ն. ք. Ք—18 յ. Ք.) պիտի հաւասարէր յետոյ Վիրգիլիոսի ոճին գեղեցկութեան, բայց առանց երբեք անոր բազմազանութիւնն ունենալու։

Վիրգիլիոսի տաղաչափութիւնը կատարեալ եւ անսայթաք վեցոտնեայ է. այս տեսակ քերթուածներու մէջ գործածուած չափերը կամ ոտքերն են՝ Դակեղն (Dactylicus. այսինքն երկար, կարճ, կարճ/, Համբոյր (spondiacus. այսինքն երկար, երկար/ եւ մեծասար (trochaeus. այսինքն երկար, կարճ/ վանկեր։ Վիրգիլիոսի վեցոտնեային մէջ առաջին չորս ոտքերը կամ սահեղն եւ կամ համբոյր են, բայց աւելի յաճախ այդ երկու ոտքերը խաչաձեւուած են. հինգերորդ ոտքը միշտ սահեղն է, վեցերորդը՝ մեծասար է եւ կամ համբոյր։

*

ՎԻՐԳԻԼԻՈՍԻ ԳՈՐԾԻՔԸ.— Իր նախընչումներն ու գաղափարներն արտայայտելու համար Վիրգիլիոսի կիրարկած գործիքը լատին լեզուն է։ Ծանօթ է որ լատիներէնը, ինչպէս հին յունարէնը, հին հայերէնը, հին սլաւերէնը, հին գերմաներէնը, սանսկրիտը, զէնտերէնը կը պատկանին հնդեւրոպական լեզուախմբին։ Լատիներէնի ամենահին յիշատակարանը գտնուեցաւ 1899ին, նախկին Ֆորումի այն մասին մէջ ուր աւանդութիւնը Հռոմուլոսի դամբանը կը գտնէր. այդ դամբանէն ինացած սեւ սալքարի մը վրայ կը գտնուի արձանագրութիւն մը որուն հնութիւնը մինչեւ Զ.րդ դարը (ն. ք. Ք.) կրնայ բարձրանալ։ Սակայն ուրիշ արձանագրութիւններ թոյլ կուտան լատիներէնի հնութիւնը Քրիստոսէ առաջ մինչեւ Գ. դարու վերջը տանելու։ Լատին լեզուն, ինչպէս որ ան երեւան կուգայ Կիկերոնի, Կեսարի, Վիրգիլիոսի, Որատիոսի, Ովիդոսի եւ ուրիշներու գրչին տակ, Իտալիոյ եւ Հռոմէական կայսրութեան գրաբարն էր, այսինքն գրական լեզուն. այնպէս որ ան մատչելի չէր ժողովուրդի բոլոր խաւերուն, ինչպէս հայ ժողովուրդի բոլոր խաւերուն անմատչելի էր Նզնիկի, Եղիշէի, Կորիւնի եւ ուրիշներու հայերէնն բարբառը, հին հայերէնը կամ գրաբարը, որ գրի առնուեցաւ հինգերորդ դարու արշալոյսին։ Մէկ քանի լատին հեղինակներ կը դանդաղին որ Հռոմի ժողովուրդը, մանաւանդ կիները, լատիներէն — այսինքն իրենց գրած լատիներէնը — չեն գիտեր։ Արդարեւ լատիներէնը մէկ քանի բարբառներու խառնուրդէն առաջացած գիտուն լեզու մըն է՝ քերականական բարդ օրէնքներով կաշկանդուած. իսկ ժողովուրդները —ո՛ր ժամանակի, ո՛ր կլիմայի ալ ըլլան անոնք— կը խրտչին լեզուական կաշկանդումներէն ու կ՛ըմբոստանան անոնց դէմ։ Լատիներէնի խնամի եւ անոր կազմութեան նպաստող բարբառներ էին՝ Ումբրեան (Umbri lingua) լեզուն, որ կը խօսուէր Ապենինի բարձրաւանդակին վրայ (և որ ծանօթ է Եւգուբինեան Տախտակներէն). միջին Իտալիոյ՝ Սաբինեան (Sabinorum lingua), Պելինգեան (Pelignorum lingua), Պիկինեան (Picentis lingua), Մարսեան (Marsorum lingua), Սամնիտեան (Samnitarum lingua), եւ այլ բարբառները, որոնց վրայ քիչ տեղեկութիւն կը գտնուի. Ոսկեան լեզուն (Oscorum lingua) որ կը խօսուէր հարաւային Իտալիոյ մէջ եւ որ ծանօթ է կարգ մը արձանագրութիւններով, որոնց գլխաւորն է Պանտիայի Տախտակը։ Իտալիոյ հիւսիսային նահանգներու մէջ կը խօսուէր նաեւ Էտրուսկ լեզուն (lingua etrusca)՝ Եարուրիոյ մէջ. Գալլերէնը, որ կեղտիկ բարբառներուն մաս կը կազմէր, յունարէնը՝ հարաւային յոյն գաղութներու մէջ։

Օգոստոսեան շրջանի լատիներէնը գործեղ եւ հակիրճ է. ան լաւագոյն կերպով կ՛արտայայտէ ինչ որ կ՛ուզէ ըսել՝ բայց առանց աշխոյժի եւ երանգի. ան դիւրութեամբ հոյակապ եւ փառաւոր է, բայց յունարէնի ո՛չ բառամթերքի հարստութիւնն ունի, ո՛չ դարձուածքի ազատութիւնը եւ ո՛չ ալ բնական, անպաճոյճ շնորհքը։ Սքանչելապէս յարմար իրաւագիտութեան, առեւնախօսութեան, փաստաբանութեան, լատիներէնը նուազ յարմար

Fonds A.R.A.M

էր բանաստեղծութեան, արուեստագէտներու քանի մը սերունդներու շնորհիւ, որոնց մէջ Վիրգիլիոս մեծագոյն եւ անզուգական վարպետի տեղը կը բռնէ, իշխելու, տիրապետելու համար կառուցուած լեզուն մրցումի մը առաջ, բանաստեղծութեան ոստանին մէջ, Ելլազայի փափուկ բարբառին հետ։

*

ՎԻՐԳԻԼԻՈՍԻ ԱԶԴԵՑՈՒԹԻՒՆԸ. — Վիրգիլիոս անագին ազդեցութիւն գործեց իր ժամանակակիցներուն վրայ. այդ ազդեցութիւնն եղաւ գրական-գեղարուեստականի չափ եւ ընկերական, քանի որ անոր մտային արտադրութիւնները ոչ միայն բանաստեղծական եւ արուեստագիտական նոր եւ լայն հորիզոններ բացին, այլ եւ մեծապէս սատարեցին ներքին քաղաքական անցուդարձերէն դերադրդռուած ոգիներու խաղաղումին։ Վիրգիլիոսի մահէն յետոյ եկող բոլոր գրողները (փիլիսոփայ, պատմագիր, բնագէտ, բանաստեղծ, թատերագիր) Հովուականներու, Մշակականներու եւ Ենէականի անմիջական շուքին տակ ծնան, զարգացան ու արտադրեցին՝ մինչեւ երգիծաբան Յուվենալիս (Junius Juvenalis) որ ծնաւ Քրիստոսի 60 թուականին եւ մեռաւ 127էն յետոյ (մահուան թուականը յայտնի չէ) եւ լատին մեծ բանաստեղծներու վերջինը եղաւ։

Քրիստոսի երկրորդ դարէն սկսած լատին հեթանոս գրականութիւնը անկման շրջանը մտնելով, յունական ոգին դարձեալ կը թափանցէ լատին դպրութեան մէջ. Վիրգիլիոս միայն ընտրանիին նախապատիւ հեղինակը կը մնայ։

Երրորդ դարու ընթացքին, մինչ կայսրութիւնը ճգնաժամային վիճակի մէջ տապալտակելով, հեթանոս գրականութիւնը ամլութեան կը դատապարտուէր, քրիստոնէական գրականութիւն մը կը սկսի (լատիներէնով), ուր Վիրգիլիոսի բարձր արուեստին ազդեցութիւնը նկատելի է ափրիկեցի Տերտուղիանոսի (Septimius Floreus Tertullianus), Կիպրիանոսի (Caecillius Cyprianus) եւ Լակտանտիոսի (Caelius Firmianus Lactantius) գրութիւններուն մէջ։ Չորրորդ դարուն Վիրգիլիոսի դպրոցին պատկանող հեղինակներն են՝ Սումմաքոս (Aurelius Symmachus)՝ հեթանոս հռետոր, Աւսոնիոս (Ausonius)՝ հռետոր բանաստեղծ, եւ Հիլարիոս, Ամբրոսիոս, Երոմիոս եւ մանաւանդ Օգոստինոս եպիսկոպոսները։

Հինգերորդ դարու սկիզբը (410) Հռոմ Բարբարոսներու ձեռքը կ'անցնի՝ Ալարիկի ղեկավարութեամբ. արեւմտեան Գոթերու (Wisigoth) այս սարսափելի թագաւորը թալանի տալով մինչեւ այն ժամանակ աշխարհի մայրաքաղաք ճանչցուած Հռոմը, քար ու քանդ ըրաւ զայն։ Վիրգիլիոս, եւ անոր հետ լատին դասական գրականութիւնը, մէկ կողմէն բարբարոսներու հարուածներուն տակ, միւս կողմէն նորահաստատ քրիստոնէական կրօնքին նախանձայուզութեան, աննեղոտականութեան եւ անիրաւախոհութեան շնորհիւ, գրեթէ մոռացութեան տրուեցաւ տասը դար, շրջան որ պատմութեան մէջ ծանօթ է միջին դար յորջորջումով։ Այս դարերու ընթացքին լատիներէնը Արեւմուտքի թէ՛ եկեղեցական եւ աստուածաբանական լեզուն էր եւ թէ՛ դիւանններու հաղորդակցութեան միջոցը։ Նոյն դարերու ընթացքին, նախկին Հռոմէական կայսրութեան բեկորներէն կազմուեցան նոր, ինքնագլուխ ազգեր, որոնցմէ շատերը ռոմիկ լատիներէնէ սերած բարբառներ կը գործածէին. եւ ահա այսպէս կամաց կամաց զարգացան եւ, լատիներէնի ձեւաբանութենէն բոլորովին հեռանալով, երեւան եկան Ոիլի լեզուն կամ Ֆրանսերէնը, Ոկի լեզուն կամ Պրովանսալը, Իտալերէնը, Լադին (ladine) լեզուն, Սպաներէնը, Պորտուգերէնը, Ռումաներէնը։ Տասնըմէկ, տասերկու եւ տասներեքերորդ դարերը հին Ֆրանսերէնի ու պրովանսալի ոսկեդարերն եղան. այդ ժամանակամիջոցին ծագկեցաւ բոլորովին ինքնատիպ գրականութիւն մը, քնարերգական շքեղ եւ փայլուն բանաստեղծութիւն մը, որուն կատարելագոյն օրինակն է Ռոլանի երգը։ Գերմանիա, Իտալիա, Սպանիա իւրացուցին Ֆրանսայի գրական արտադրութիւնները՝ դանոնք թարգմանելով եւ կամ անոնց նմանելով։ Այս դարերու մէջ դասական լատիներէնի ստեղծագործական ազդեցութիւնը, կարելի է ըսել, ոչինչ է, որովհետեւ Կիկերոնեան եւ Օգոստոսեան շրջաններու խոշոր գրողները, իրենց հեթանոսի հանդամանքով, անգոնուած, դատապարտուած եւ արգիլուած էին այդ

Fonds A.R.A.M

կրօնամոլ դարերուն, ուր մարդիկ աստուածաբանական անոտի վիճաբանութիւններու մէջ աւելի արուեստ եւ աւելի հաճոյք կը գտնէին քան թէ գրական – գեղարուեստական որ եւ է երկի մէջ: Բացառիկ ուղեղներ սակայն – որոնց թիւը չատ չնչին է եղեր ամէն տեղ եւ ամէն ժամանակ, – գեղարուեստը կրօնական համոզումի հետ չշփոթելով, աւելի գաղտնի քան յայտնի կերպով, կ'օգտուէին հին դասական լատիներէնի ամենամեծ վարպետին՝ Վիրգիլիոսի՝ արտադրութիւններէն: Այսպէս Միջին դարու ամենամեծ բանաստեղծը, Դանտէ, զոր ոչ միայն իտալական այլ եւ եւրոպական նորագոյն բանաստեղծութեան հայրը կարելի է անուանել, համարձակեցաւ Վիրգիլիոսն իր վարպետն ու տէրը հռչակել. ա՛ն է որ իր ձեռքէն բռնելով դինք մտցուցեր է Դժոխք եւ յետոյ առաջնորդած է Քաւարան:

Վերածնութիւնը, դարաւոր փոչիներու տակէն, հանեց դասական լատիներէնի գանձերը եւ նորագիւտ Տպագրութեան չնորհիւ տարածեց անոնց բարիքները: Եւ ահա այսպէս Ռեմուաքը սկսաւ Լուկրետիոսը, Կիկերոնը, Վիրգիլիոսը, Որատիոսը, Եուվենալիսը, Լուկանոսը եւ միւս բոլոր լատին դրողները սորվիլ եւ անոնց հետեւիլ: Այնպէս որ ԺԶ. դարէն սկսած մինչեւ այսօր, Ռեմուաքի մէջ չէ եղած քիչ թէ չատ ծանօթ դրական, գեղարուեստական, գիտական եւ նոյն իսկ քաղաքական դէմք մը, որ դասական մշակոյթնեերու (լատիներէն եւ յունարէն) արտադրութիւնը չըլլայ, Վիրգիլիոսի ազդեցութիւնը կրած չըլլայ:

Վիրգիլիոս նորագոյն բանաստեղծներու առաջինը եւ կատարելութեան ամենաչատ մօտեցողն է եղեր. ան սիրոյ զգացումն արտայայտեր է, սիրոը խօսել տուեր է ինչպէս Ռասին. ան զգացեր է մելամաղձութիւնը՝ ինչպէս ռոմանթիքները, որոնց նման ան սիրած է հնչականութիւնն ու երանգները: Ան ամենախորին դուէթը ցոյց տուեր է հանդէպ կեանքի բնական թշուառութիւններուն եւ բոլոր այն չարիքներուն զոր մարդոց յիմարութիւնը կը յարուցանէ, որովհետեւ ան տեսած էր ագէտներ, աւերակներ, կոտորածներ, գուլումներ:

*

Վիրգիլիոս ազդեցութիւն ունեցեր է ե՛ւ հայ դրականութեան վրայ: Հ. Աբսէն Բագրատունիի «Հայկ Դիւցազն»ը ենէականին չատ բան կը պարտի: Վարուժանի «Հացի երգեր»ը կը յիշեցնեն Հովուականներէն եւ Մշակականներէն զանազան դրուագներ:

Վիրգիլիոսի գործերը հայերէնի թարգմանուած են Հ.Ա.Բագրատունիէն եւ Հ. Ե. Հիւրմիւզէն (գրաբար) եւ Հ. Ա. Ղազիկեանէն (աշխարհաբար). իսկ տողերս ստորագրողը թարգմանած է Հովուականները, Մշակականները եւ ենէականէն երկու Դիրք (բոլորը անտիպ) որոնց նմոյշները տեսնուեցան մեր նախորդ էջերուն մէջ:

Մ. Ս. ԴԱՒԻԹ – ԲԷԿ

Fonds A.R.A.M

ՄԱՅՐՈՒԹԻՒՆ

Ծունկի վրրայ, գիշերը, սալայատակ մաքրելով,
Ցամաք հացը տուն բերաւ։ Որդին, ոսկոր մը նիհար,
Կերաւ՝ արագ եւ շնչատ, կերաւ գետնէն ժողվելով՝
Փշրանքները վաստակին, իրեն պէս որբ եւ թշուառ։

Դիակի մը պէս թաղեց անօթութիւնն իր, մաշող
Հոգիին մէջ, որ անկէ չըսպրսափէր երախան·
Այսպէս մայրը, իր պարտքին մէջ աճելցող եւ պակսող,
Կերակրեց զայն չարչարուած հըրեշտակի մը նըման։

Օր մը, սակայն, սահեցաւ՝ սանդուխներէն քաղաքի,
Քուրջ մը ձեռքին, լըւացող ցեխն երջանիկ ոտքերուն·
Որդին պարա՛պ ըսպասեց առանց հացի ու երազի·
Ոչ ոք գիտցաւ՝ մեռեալին սրտին կէսը կար հեռուն։

ՍԵՔԵՆԱԿԱՆ

Անիւները, իրենց պէս, արագօրէն մոռցուցին
Գիւղիս բարակ ծառուղին, անցորդները՝ որ չըկան,
Փախսաւ ձեռքէս՝ քաղքենի, հին օրերու ներմակ ձին,
Խըրխինջն անոր չեմ յիշեր՝ իմ երգիս պէս մանկական։

Հիմա իմ միտքս է դարձեր՝ հացի համար նեպըրթաց,
Կանաչէ զուրկ ոտքերըս ՝ինքնաշարժի կառավար·
Պարզ ու պզտիկ երէկը, գոհարի պէս կորսըւած,
Կ'ուզէի՝ գէթ անգամ մը իմ աչքերուս մէջ իյնար։

Գիտեմ, սակայն, փափաքը, միշտ անհընար եւ անգին,
Իմ սրտիս մէջ, մընալէն, պըտուղի պէս պիտ՝ աւրի,
Ու մարմինըս, իբըր խեղճ, թերեւս օր մը քաղաքին
Անիւներուն տակ իյնայ, անօգնական փըսորի։

Պոսթըն ԼՈՒԹՖԻ ՄԻՆԱՍ

Fonds A.R.A.M

ԼՈՒՐԵՐ ՔԱՂՔԷՆ

ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍ

ԱՆԴՐԱԴԱՐՁՈՒԹԻՒՆ

Ա.

«Հո՛ւ ու, ո՛ւ ո՛ւ ...»

Վառարանին մէջ նոր բռընկած կոճղի մը ձայնն է, որ սառահակի մը պէս երկար երկար կը սուլէ:

Ջերմութիւնը ծաւալած է սենեակին մէջ, մեղկուցիչ չունչովը կը դգուէ մարմինը եւ կը դրդոհ դայն, ծփացող գաղջ ջուրի նման լիզելով պարանոցն ու սրունքները: Բոցին կարմիր լոյսը չրջանը կ'ընէ սենեակին, կենալով կաթսաներուն վրայ հատ առ հատ: Սառուեր մը կը գծուի բազմոցին վրայ. Տիկինը ինք իրեն հետ պառկած է: Եւ բացխիկ լոյսը կարմիր, կ'անչարժանայ վառարանին դռնակին դէմը գտնուող չինական ճենապակեայ կարասին վրայ:

Նետելով քովը գտնուող բարձն անդին,

— Գեղեցի՛կ կին մը, կը մրմռայ ակառներուն մէջէն, ու մէկ կողին դարձած, քանի՞ կ'արժէ, կը հարցնէ պարոն մը գլանիկը քաշելով, «Ես գեղեցկի սիրահար եմ, եւ դիտեմ ...»

— Ի՞նչ բան ...

Պարոնը կ'ոլորէ պեխերը, կը ժպտի, կը կծկուին այտերը: Բերանը ծռած է մէկ կողմին, լիսկած կարմիր ծաղկի մը նման, եւ ան կը լռէ: Տնկած խողէնիով, ալքոլով լեցուն փորը, միակնոցին տակէն կը նայի չեզ: Պզտիկցած աչերը կը պճլտան ու գոցուած են մառնները:

Բ.

Զօրս տարի առաջ, ադարակապան մը ադարակը տարաւ զայն իբրեւ դաստիարակուհի իր զաւակներուն:

— Ահա՛ կծիկ մը, կ'ըսէ տաեն մը վերջ: Մեզ տեսնող է եղած գիւղին մէջ: Բերնէ բերան կրնայ հասնիլ մինչեւ տուն: Լաւ է կորել հոտը չուտով:

«Կնիկ ըսածդ դիմացինին աչքին բիծը իր կոտրած քիթէն աւելի խոշոր կը տեսնէ: Ըսի ըսաւ ես չեմ սիրեր:

«Դուն ա՛լ լռէ՛: Վերջապէս այս ապուրը միասին կերանք: Լաւ է որ մարդ չլսէ, կարեւոր է աս աւելի քեզի համար, միշտ պէտք պիտի ունենաս տեղ մը աշխատելու: Իմ ձայնս բարձր է սակայն՝ թէ որ խօսիս: Կալուածատէր մըն եմ, ոչ ոք քեզի հետ պիտի ըլլայ: Երկարելով կծիկը, տուածս կրնայ բաւել ժամանակ մը, ապրէ՛ խնայողութեամբ:

«Քու գիտնալիքդ է: Ես իմ պարտքս կատարեցի: Ա՛ռ կծիկը, չկորսնցնե՛ս»:

***

Ցետոյ պարոն մը որ տիտղոս մըն ալ ունէր լամբակին անցուցած, եւ պալատ մը քաղքին սրտին վրայ, պահեց ժամանակ մը, խոստանալով ընել զայն ամենաերջանիկ կինը աշխարհի:

Նէ, գահլիճներուն մէջ անոր՝ ճանչցաւ մեծատիտղոս պարոններ, որ փայլուն գգեստներ կը կրէին, ունէին մշակուած չարժուձեւեր եւ միշտ ժպիտ մը շրթներուն վրայ:

Տեսաւ կիներ գոռոզ, ու լսեց ճիչերնին խորքի սենեակներուն բազմոցներուն վրայէն:

Գործ ունեցաւ պատիւ ըսուածին չատ մը արտայայտութիւններուն հետ: Դիտեց անոր հասակը խեղկատակի, դէմքը չատ մը գոյներով ներկուած եւ ունկնդրեց լեզուն յարափոփոխ:

Օրեր կ'անցնին:

Fonds A.R.A.M

Նախախայրիքի պահերը կը թուչին մեղրալուսնի ճամբորդութեան պէս արագ:

Պարոնը կը բարձրանայ նստած տեղէն, կը յօրանջէ, կը կոճկէ բաճկոնը եւ օրաթերթը ձեռքին մէջ շարժելէն կը մտածէ, «Ի՞նչ է անունը սլւոր· ուրիշներուն համար հիւթեղ պատառ մը, իսկ ինծ՝ նման շատ ու շատերուն, կի՛ն մը: Աւելի հասարակը, պարպուած կուժ մըն է»:

Սենեակին մէջ լուռ, թիք – թաքն է որ կը լսուի ժամացոյցին, կոչնակի մը հատ հատ ղօղանջը մեռելի մը ետեւէն կողկողացող:

«Ի՞նչ գործ ունի դեռ այդ կինը հոս, կը հարցնէ ինքն իրեն, պահ մը վերջ, պարոնը ընդվզած, հնավաճառի խանութ չէ տունս, չեմ ուզեր ծիծաղելի ըլլալ»:

— Բայց ո՞ւր պիտի երթամ, կ'ըսէ նէ ահաբեկ:

—Ուր որ կ'ուզես· մի՛ սրտմտիր, սիրելիս, վերջապէս կին չէր պակսեր երբ առի քեզ: Պարտաւոր չեմ նաեւ մեղքի մը պէս ուսիս վրայ քեզ կրելու բոլոր ծանրութեամբդ ամբողջ կեանքիս երկայնքին: (Քալելով ետ ու առաջ սրահին մէջ, ձեռները դրած տափատին գըրպանները) Խածուած պտուղ մըն էիր արդէն: (Լուռ քալելէ վերջ պահ մըն ալ, կեցած շիտակ դէմը) Կը հասկնա՞ս:

Գ.

Կիսայրեաց կոճղը վառարանին մէջ կ'առկայծի կրկին ու կարմիր լեզուակներ բոցի կը բարձրանան, ցոյց տալով դէմի խոշոր, ոսկեծիր հայելիին մէջ, մարմինը կնոջ մը յոգնած, սպառած, որ նման է սիրոյ մարտնչումէ մը դուրս եկողին:

Կը սարսռայ պառկած տեղը, ու ակնարկը կ'իյնայ դիմացը:

Գզրոցին վրայ ժամացոյց մը կայ, ան կը համրէ հոն հաճոյքները վարձուած: Նուէրն է հարուստ գիւղացիի մը որ կը պարծենայ իր էշերուն, եզներուն որակովն ու անոնց թիւովը, մեծ մարդ մը:

Գզրոցը՝ գնածն էր վաճառականի մը վաւաշոտ, որ կը սակարկէ անցուցած ժամերուն փոխարժէքը:

***

Կառք մը կ'անցնի սրընթաց, յետոյ ինքնաշարժ մը սուլելով:

Վարագոյրի մը բացուածքէն ներս կը կախուի ձմրան լուսնակ գիշերուան լոյսի երիզ մը արծաթ, ու կը շողայ՝ ծիծաղի մը պէս դեղին՝ մատին վրայի մատանիին ադամանդը:

«Իսկ ասիկա, կ'ըսէ նողկանքով, (ու բարձրացած կը նայի դէմքը ձեռքերովը ծածկած) նուէրն է ոճրագործի մը:

«Ոճրագո՛րծ մը նման շատ ու շատերուն:

«Եւ երանի՛ թէ ան գիս սպաննէր դաշունահարելով կուրծքս կամ գլխուս իջեցնելով մահակի հարուած մը: Ասոնք ազնիւ շարժումներ են:»

Նէ հիմա կամուրջ մըն է հասարակաց ճամբուն վրայ ձգուած, որուն վրայէն կ'անցնի տասնոցը տուողը թքնելով եւ ինչպէս որ հաճելի է իրեն:

Երանի՛ թէ մեռնէր: Բայց չունեցաւ արիութիւնը գնելու մահը ատրճանակի մը գընդակովը, կամ պուտ մը թոյն լեցնելով աղբանոց դարձած ստամոքսին մէջ, եւ կամ հողէն վեր կախելով աղտոտած միսերուն զանգուածը:

***

— Տիկի՛ն, ո՞ւր կ'ուզէք ընդունիլ, կը հարցնէ աղախինը՝ կեցած սենեակին դրան առջեւ:

Լուսթին:

— Կը քնանա՞ք, կը բարձրացնէ ձայնը, Պ. Արտաշը վարը կը սպասէ:

— Պ. Արտա՛շը... Ո՞ւր կ'երթաս, վառէ՛ ճրագը:

— Այս խոշոր ծրարն է բերած:

— Սպասէ՛, տար ծրարը ետ: Շունը վռնտելէ ետք, կրծելու համար բերած ոսկորը կը շպրտեն դուրս ետեւէն: Գնա՛, եւ չեմ ուզեր որ գիս խանգարես:

«Տիկինը տունը չէ, չմոռնաս»:

Դ.

Բազմոցին վրայ կին մը պառկած է, ձեռքերը դրած գլխին տակ· «Յանձնուիլ այսպէս՝ զգաստ վիճակի մէջ, առանց սիրոյ, եւ ոչ ալ տենչով», կը մտածէ:

«Յետոյ, կեղծե՛լ զգուանք, յոգնիլ հաճոյք մը տալու համար, առանց տրամադիր ըլլալու գոնէ ֆիզիքական ուրախութեան մը»:

Իսկ իր շուրջ, սենեակին աղջամուղջին մէջ, կարասիները իրենց պատկերները կը ցըցեն: Դէմ դիմաց կեցած, կը պատմեն բարձրաձայն իրենց գռեհիկ պատմութիւնը:

Fonds A.R.A.M

***

Չորս տարի է կ'ապրի այս տանը մէջ, որուն թանձր վարագոյրներով ծածկուած պատուհանները կը բացուին Բերայի բազմաժխոր պողոտային վրայ։ Եւ իր սենեակը լեցուն կը մնայ լոյսով, ծուխով, ոգելից ըմպելիներու հոտովը, երբ քաղքին լոյսերը արդէն նուազած կ'ըլլան։ Գիշերուան հովը՝ հանդրստանալու գացողներուն թողած մուխը ցրուելու զբաղած է։ Դադրած է աղմուկը զբօսավայրերուն մէջ։

Աղախինը կը բանայ դուռը՝ բախողին առջեւ, եւ կը հարցնէ բերածին քանակն ու որակը։ Ո՞վ է եկողը, ոճրագործ, գինով, աւազակ թէ ազնուական, այդ նոյնն է, անկարեւոր։

Գիտէ թէ ամէն մարդ միեւնոյն ատեն մեծ կամ փոքր մարդասպան մըն է, գող, խման, ու ազնուական։

Շատ քիչեր կան, հազուագիւտ, որ միմիայն մին են կամ միւսը, եւ անոնց ստուերը հազիւ կ'երեւի բազմութեան մէջ։

Կ'արհամարհուին, կը հալածուին ամբոխէն, որովհետեւ վսեմութիւնը եւ արիութիւնն ունին անոնք ըլլալու միայն մէկը, կարծր ու կըծու, անհաշտ՝ հասարակութեան հետ։

***

Գինիի շիշեր կը յաջորդեն իրարու մինչեւ որ տատանի կազմուածքը մարդուն, տոպրակ մը գինիով ու ծուխով լեցուն, կարճահասակ ու լայն կամ երկայն եւ նիհար, չէկ կամ թուխ։

Նաեւ շատ անգամ՝ խածնելու համար բռնուած այս կինը կ'իյնայ ձեռքէն վար մարդուկի մը՝ շրթներուն թոյլ արատը վրան։

Կամ թերթ առ թերթ կը մերկանայ ծաղկի մը նման իր քօղերէն ու կը ցցուի մերկ, բռնողին աչքերուն դիմաց։

Ժիր երիտասարդի մը կարշնեղ ձեռքերը անհանդարտ, կ'երթան թեւերը փայփայելու էգին, ծեծել կորնթարդ ուսերը, թափառիլ կուրծքին վրայ ու ճմլել ափերուն մէջ ստինքները նուռերու նման եւ տանիլ շրթներուն։

Վերջը, ահա՛, ան կը նետէ զայն սեղանէն քայլ մը անդին գտնուող բազմոցին վրայ՝ կեղեւուած միրգի մը պէս, ու կը խածնէ՝ իր արուի լայն բերնովը։

Լռած գաւաթներուն ձայնին, կը յաջորդեն ճիչերն անոնց։ Մարմինները կ'ալեկոծին, կ'ուռին, եւ կ'իյնան ինչպէս պարպուած տոպրակներ։

Ջահերը որ իրենց չարաճճի աչքերով հեգնանքով կը դիտէին այս մարտնչումը, կը տեսնեն արուին իյնալը ըմբոշխնուած հաճոյքէն լիացած, բացագանչութիւնով մը՝ որ կը նմանի մինչեւ կոկորդը լեցուած սափորին արձակածին, ու հիմա կը ծիծաղին վրանին։

Ե.

Շրջազգեստը քաշուած է վեր, կ'երեւին մետաքսէ գուլպաներով ամփոփուած սրունքները ու ծունկէն վեր, գուլպային վրայ, չերտ մը ազդրէն։

Մուճակներէն մին ոտքն է, միւսը ինկած վար՝ գորգին վրայ, դարձած է կռնակին, մինչ հեւացող կուրծքին վրայ մերկ, կը շարժի մանեակը խոշոր որդի մը նման։

Ծռելով աչքերն ու շրթները վայրկեանի մը մտալքումէն վերջ.

— Ես ի՞նչ կ'ուզեմ ընել, կ'ըսէ կիսաձայն։

Տարփածուները կը սլքտան շուրջը, հիացած կը դիտեն ողորկութիւնը միսերուն, եւ ձիւնի անապատին մէջ անօթի մնացած գայլերու պէս կը կողկողան, «Գեղեցի՛կ կին մը, գեղեցի՛կ կին մը»։

ԳԻՒՂԷՆ ՔԱՂԱՔ

Զ.

Դերձակին աղջիկը որուն «Աղուոր Նուարդը» կ'ըսեն գիւղին մէջ, Պոլիս գնաց Պետրոսին հետ։ Ան հոն բժշկութեամբ կը պարապի։

***

— Անոնք զիրար շատ կը սիրեն։

— Կարելի է, կ'ըսէ դէմինը խուպոտ ձայնով, երկուքն ալ երիտասարդ են։

— Եւ կ'ըսեն թէ պիտի ամուսնանան, կ'աւելցնէ գիւղացին, ծռած՝ ծաղկակաղամբի մը փորը քննելով։

— Անխելք գործ է աղջկան ըրածը, կ'ընդմիջէ ծերունի մը քիչ հեռուէն՝ ջուրին ճամբայ տալով ածուին մէջ, երանի՜ թէ լաւ վախճան մը ունենայ։ Քաղաքը մեծցած տղայ մըն է քովինը, եւ հոն տղաքը մեր գիտցածին պէս չեն աճիր։ Հօ՜յ, հօ՜յ, տղա՛յ, կտրէ առուին ճամբան։ Շուտ ըրէ, լակո՛տ, պիտի պառկեցնէ տունկերը։

Fonds A.R.A.M

— Այս տարի լաւ պիտի ըլլայ կաղամբին բերքը, կ'ըսէ մին:

— Ի՞նչ չահ կը մնայ ատկէ մեզի: Մէկի տեղ չորս պիտի տանինք անկուշտ ու ժլատ քաղաքին, եւ ստանանք չորսի դէմ կրկին մէկ, կը պատասխանէ ծերը՝, ու կը սկսի մռլտալ քաղքի հացէին:

Է.

Քաղաքը լեցուն է զբօսավայրերով, եւ ոչինչ կը պակսի իրենց: Տղուն հայրը ագահ, ժլատ ապրելով դրամ դիզած է ու կը հպարտանայ: Իսկ տղան չի մտածեր հօրը պէս, կը պարծենայ ծախսածովը:

Լաւ կը զուարճանան:

Գիշերը գիւղը մնաց: Քաղաքը հանգստի կարճ ժամեր ունի: Փողոցներէն թաւալող աղմուկը, երբ ոտները կը կորէ չմարսուած գինիով աղտոտած սալայատակէն, կիսափակ աչերով դուրս կուգայ յոգնած քայլերով նոր աղմուկ մը՝ անկիւններէն աղքատի թաղերուն:

Դերձակին աղջիկը շատ բաներ սորվեցաւ: Բարձրակրունկ կօշիկներով կը քալէ: Պարել գիտէ: Բոլոր այն եղանակները որ կը նուագուին դուրսը՝ սրճարաններուն մէջ ու պարասրահները, բառեր եւ եղանակներ միտքն է պահած ու կը կրկնէ տանը մէջ:

Անիկա հիմա գոյնզգոյն շրջազգեստներ ունի: Թափանցիկ, մետաքսէ գուլպաներ: Յետոյ, չ'ուզեր գեղջկուհի մը նկատուիլ:

***

Իսկ պարասրահներուն մէջ: Երաժշտութիւնը կ'երերայ մէկ ոտքի վրայ. խեղկատակի մը պէս ներկուած դէմքը կը շարժէ, կը դառնայ ինքն իր վրայ հոլի նման. կը խնդայ բարձրաձայն: Կը կրկռայ, գորտի կարճ ոստիւններով ցատկոտելէն: Կը զռայ երկար երկար ու ճամբայ կ'ելլէ կաղ էշի պէս, շրջանն ընելու դահլիճին, ագիին կապած մերկապարանոց կիներն ու այրերը թրթռուն ջիղերով:

Յետոյ կը վազէ՝ դմակին ճանճ փակած եզի պէս: Առած զոյգերը եղջիւրներուն վրայ՝ կը տանի անկիւնէ անկիւն, մինչեւ խորերը կիսալոյս սրահիկներուն կողմնակի:

Նուագելէն ձանձրացած ջութակահարը, վարսախիտ խոշոր գլուխը ցնցելէն՝ կը շարժէ ջութակին աղեղը լարերուն վրայ, յոգնած աչքերը փակուած են:

Ջութակը ցաւագար, ածողին հետ կը յօրանջէ անօթիի պէս, եւ անվերջ ճիչեր կ'արձակէ փորի ցաւէ տառապող մանուկի մը նման:

Կզացած նստեր է դաշնակահարը, եւ ըստեղնաշարին վրայ մատները կը վազեն անհամաչափ քայլերով: Դաշնակը կը թոթովէ եւ յաճախ կը լսուին հունչեր՝ աղիքները խանգարուած մարդու մը փորին մէջ քալող ձայներուն նման:

Թաւջութակահարը ջղայնացած ի զուր կը ճգնի լարերուն վրայ դիւրագրգաց՝ ներդաշնակ ձայն մը որսալ:

Քովէն, բերանը տնկած, սրինգը կը մլաւէ արագ արագ, կը սուլէ կծու, եւ սրնգահարին աչքերը անքնութենէն կարմրած են:

Զոյգերը կը դառնան խօլաբար: Կը չփուին կրակ հանելու համար: Յետոյ մթագնած կոպերով կը սարսռան, բայց կը դառնան կրկին եւ հանրային պատշաճութիւնը խրտուիլակի պէս իր կոյր, խուլ եւ համր ուռած գլուխը հոն ցցած է:

Խափշիկ մը կեցած է դրան առջեւ, սեւ կատուի նման պճլտացող աչքերով: Կը բանայ սրահին դուռը ներս մտնողներուն առջեւ: Կը գոցէ մրմռալով դուրս ելլողներուն ետեւէն ու մեքենական շարժումով մը կը ժպտի, տասնոցի մը համար, հաստատութեան անունը վրան գրուած գդակը շարժելով ետ ու առաջ, առանց բարձրացնելու գլխէն:

Ը.

— Ո՞ւր կը մնաս, կ'ըսէ հայր մը զաւկին, գիշեր չ'անցնիր որ ուշ չգաս հիմա տուն:

— Հա՛յր, դուն ալ երիտասարդ եղած ես, կը պատասխանէ տղան:

— Զաւա՛կս, եւ ընկլուզուած կը մնայ հայրը՝ լուռ, հին յիշատակներու տարափին տակ:

Կը լսէր բառերն այդ երիտասարդ մանչուն որ իր զաւակն է, հեռուներէն վերադարձող արձագանգին նման երգի մը զոր երգած է:

Եւ կը տեսնէ իր չուլլուիլը փողոց մը վար դառնուող տան մը պարտէզին պատէն վեր:

Տիկնին հետ անցուցած ուրախ պահերը կ'երեւին:

Բոլոր այն սրահները որ լեցուն կ'ըլլային ուրախ երգերով, գրկախառն պարերով, ըղւարճասէր տղոցմով:

Կը յիշէ դէմքեր հոն հանդիպած աղուոր կիներէն, կը հնչէ ականջներուն մէջ անոնց ըղ-

Fonds A.R.A.M

ւարթ ու պիլ ձայնը, կուգան լեզուին վրայ ա-նուններն անոնց:

Ցեսոյ, ահա հեռաւոր կիսալոյս փողոցնե-րը եւ անկիւնները գաղտնապահ:

Նաեւ կը տեսնէ կրկին բոլոր սէրերուն թողած յիշատակները: Պզտիկ աննշան առար-կաներ որոնք պատմութիւնն էին չատ մը դէպ-քերու, զգացումներու:

Եւ սէրերուն պէս խառն ի խուռն լեցուցած էր անոնք իրարու վրայ զգրոցին մէջ, ու ար-ւաւ կրակին, ամուսնացած տարին՝ քիչ մը հաճութեամբ, մասամբ ափսոսալով:

Ցեսոյ, կը յիշէ կնոջը արտունջները եր-բեմնի: Կը ծիծաղի ու

— Ջաւա՛կս, կը կրկնէ, բայց դիտցիր ար-ժեցնել ինքզինդ ու մի՛ սպառեր երիտասար-դութիւնդ արժեմ չարժեմին վրայ: (Կամաց մը քաշելով ականջէն եւ ժպտելով) Աչխատէ քիթերնէն բռնել, չբռնուիս քիթէդ, կը հաս-կնա՞ս:

— Վստահ կրնաս ըլլալ, հա՛յր, կը պա-տասխանէ մանչը ինքնահպարտ, չեմ արատա-ւորեր քաղքին մէջ վայելած համբաւդ:

Հայրը, ուրախ, տղուն կռնակը կը ծեծէ:

***

Ուրիշ տան մը մէջ այր ու կին նստած խորհուրդ կ'ընեն:

— Տղանիս ա՛լ հասաւ, բայց դեռ չատ չուտ է ամուսնացնելու, կ'ըսէ կինը:

— Ասոնք անգամ աւելորդ է: Ի՞նչ տեղը կայ ողջ գլուխը աւետարանին տակը դնենք այսքան չուտ:

«Ամէն բան իր ժամանակն ունի: Թողունք դուրսը քալէ քիչ մը, հասկընայ ինչ որ կայ աչխարհի մէջ, տաք ու պաղով թող ծեծուի:

«Մտնել ելլել սորվելու է վայրեր որոնց ծանօթ չէ:

«Պարապ օդեղէն բաներով գլուխը դեռ լե-ցուն է: Պէտք չէ խրտչի կիներէն: Ըսուածին չափ վատ չեն անոնք, եւ քիչ վնասակար երբ գիտես սանձ դնել զգացումներուդ, եւ ասիկա կ'ըլլայ փորձառութեամբ, ապրելով:

— Կը մտածեմ փոխել աղախինը: Աւելի յարմար է այժմ ունենալ երիտասարդ աղջիկ մը տանը մէջ:

— Դէշ միտք չէ, եւ միշտ լաւ է քիթին ու բերանը տեղը երիտասարդ սպասուհի մը ունե-նալ: Մանաւանդ հիմա՛, կ'աւելցնէ, որ հասած մանչ մը ունինք:

***

— Սա պիմացի զոյգը կը ճանչնա՞ս, կ'ը-սէր մին: Հո՛ն, օթեակին մէջը:

— Սբւո՞նք, ա՛չ, (ու պիտելով ուշադիր) նոր ամուսնացողներու կը նմանին:

— Պիտի ամուսնանան, կ'ըսէ քովինը: Այ-րը բժիշկ մըն է, հարուստի տղայ է կ'ըսեն, քաղաքն ապրող դիւղի հարուստ սակայն:

— Շատ ուշ ըլլալու է ամուսնանալու համար կը պատասխանէ առաջինը: Տղան այդքան տըխ-մար չ'երեւիր: Քաղաքն ուսած մանչ մըն է կ'ը-սեն վերջապէս: Լաւ ճաշակի տէր կ'երեւի սրի-կան, ճարպիկ, եւ ինչո՞ւ այդ տաղտուկը յանձն առնէ:

— Ես դեղեցիկ կը գտնեմ, կ'ընդմիջէ երկ-րորդը, սեւ աչքեր ունի, լայն, կամար յօն-քերու տակ: Մորթն ալ թուխ է Հնդկուհիի մը նման:

— Կ'արժէ, կ'ըսէ առաջինը եւ երեքը միա-սին կը ժպտին:

***

Բեմին վրայ սերահարի դեր կատարող դերասանը կը չաղակրատէ համոզելու համար տիկինը թէ չատ կը սիրէ: Մաքուր, հաւատա-րիմ սիրով: Ցեսո՞յ, կը փորձէ համբուրել զայն:

Դէմքին վրայ կան գոյները չատ մը ներկե-րու: Թերեւս սա կեղծամին տակ ունի ճաղատ գլուխ մը: Եւ ո՞վ գիտէ, քանիերորդ ան-գամն է որ ան այս դերը կը կեղծէ: Հոն բար-ձրը, որպէս զի սրահը լեցնող հասարակու-թիւնը լսէ ու հիանայ:

«Այո՛, քաղաքը, կը գրէ բանաստեղծը տեղ մը, միշտ մութ է, բազմաժխոր ու խռնաւ: Կոյուղիներու ցանց մը ունի տակը, եւ ամէն տուն ծակ մը անոր վրայ: Աղբը տալու համար անշուշտ, սակայն միշտ կը սպրդի ծակէն ներս հոտ մը ու կը թափառի տանը մէջ՝ աղտոտելով բնակիչները:»

Ը.

Երկու աղամարդ կը խօսին, կեցած մայ-թին վրայ, ու կը ծխեն: Մին երիտասարդ է, դէմքը ճերմակ մազեր ունի, եւ քարէ քար պարնելով գլուխը կոչտ, խմաստուն է դարձեր:

Fonds A.R.A.M

— Տե՛ս, կ՚ըսէ երիտասարդին, ձեռքով ուսն անոր, կը տեսնե՞ս:

— Ի՞նչ:

— Սա՛ սաւառնակը խոշոր որ կը ճախրէ արծիւի մը պէս օդին մէջ, մեր գլուխներուն վրայ, ելլելով չատ ու չատ վերերը:

Եւ չէնքերը ամեհի որ յարկ առ յարկ միշտ կը բարձրանան, կը սլանան վեր, երկրէն երկընքի սիրտը խոյացող սլաքներու կը նմանին: Գեղեցիկ են, չէ՞:

— Մենք պիտի քանդենք առնք, չինելու համար աւելի կատարեալներն անոնց: Բոլոր բաները որ հպարտութիւնն են ձեր, չեն գոհացներ մեզ: Բարէն աւելի ծանր ու երկաթէն կարծր նիւթեր հարկաւոր են մեզ: Սբ-ւոնց որ կո՞ղմն է գեղեցիկ: Մեր չինածը պիտի ըլլայ լաւագոյնը:

— Լա՛ւ, կ՚ըսէ ծերը քմծիծաղով մը բարի, ի՞նչ ընենք, մենք այսքանը կրնայինք ընել: Առնք մեր օրերուն պատուղն են: ...

— Բայց չունին անոնք մեր մտքին խոյանքը, կ՚ընդմիջէ: Դու՛ք, լճացած ապրեցաք ու մնացիք գամած:

«Խախտած են հիմերը այդ ձեր չինած պալատներուն: Ձահիճ կայ անոնց տակ ճեւացած, քրտինքովը ջլապինդ, անսուաղ թողուած բանուորին, եւ արիւնովը զանոնք յղացող մտքին: Պիտի այրենք, եւ վերաչինենք, ուղիղ չարժումով, հաստատուն գետնի վրայ, երկաթէն աւելի կարծր, քարէն ծանր նիւթերով:

— Կամա՛ց, մի՛ վազեր այդքան արագ, եւ մի՛ խօսիր բարձրաձայն, դո՛յլ: Պարապ խօսքեր են առնք ու անիմաստ, կը պատասխանէ ծերը: Մի՛ ըսեր նաեւ ինձ՝ թէ դուք ինչե՛ր կ՚ուզէք ընել, ու չինածնիդ պիտի ըլլայ կարմիր կամ սեւ, աւելորդ է լսելն իսկ...

— Սարուկի խօսքեր, սարուկի՛, կը կրկնէ երիտասարդը՝ կարմրած գլուխը անկած:

— Երիտասա՛րդ, բարեկա՛մս, լսէ՛ ինձ, լաւ չէ տեսնելն ամէն բան: Ճշմարտութիւնն աղուոր դոյնով վառ պատուղ է, զէշ հոտ ունի, եւ յետոյ լեղի համ կուտայ:

— Վատութի՛ւն:

— Ծօ տղա՛յ, կը սասակ ծերը խոժոռած ու չեչտ նայելով անոր աչքերուն մէջ, ես ալ երիտասարդ եմ եղած (դրած ձեռքը ուսին) աչխարհի ճամբաներուն վրայ քարոտ ու երկար՝ մաչեցուցած կօշիկներ ունիմ: Հայրս ալ քեզ պէս պինդգլուխ մը, չատ գիտնալուն համար էր որ ծակ վարտիքով, արհամարհուած, կէս անօթի, երիտասարդ մեռաւ, նոյնն է առ՝ ամէն տեղ՝ արեւուն տակ: Գլուխս ճերմկած է. չատ մը փոթորիկներէ ձեծուած քար մը, որ դեռ կանգնած սակայն չար ու դաժան ծովուն ափը՝ անցած հորիզոնները կը դիտէ:

«Փոթորիկներ տեսայ, որոնց ձայնը հեռուէն անուշ կուգայ:

«Պարոնիկս, մի հաւատար ամպարտներու ըսածներուն, ամէն տեղ աս այսպէս է: Խաբեբաներ են ծոյլ, սատմոքսի դատարկութիւնէ տառապող, ու անկիւններէն կեցած՝ մեծ մեծ ճառեր կը նետեն օդին մէջ: Եւ կամ փորերնին կուշտ նստած, կը գրեն չատ մը բաներ որոնց իրենք ալ չեն հաւատար, ոչ ալ կը բաժնեն ունեցածնին չունեցողին հետ: Եթէ նպատակդ ապրիլ է, տղա՛ս, խուլ ըրէ մէկ ականջդ: Աչքիդ մէկը կոյր թող ըլլայ, եւ յետոյ սորվէ չհասկնալ ամէն բան, մանաւանդ՝ լեզո՛ւդ կարճցուր, կը հասկընա՞ս, որքան կըրնաս չատ կարճցուր:

— Կը կարճցնեմ, կ՚ըսէ երիտասարդը տաքգլուխ, մինչեւ որ խարազանին հարուածներուն բացած վէրքերն սպիանան կռնակիս...

— Այդպէ՛ս, ու պիտի հարուածէ միշտ նոյն մտրակը թէ որ մոռնաս ըսածս:

«Տխմա՛ր, իրաւունքը ցնորք է, մէկ վիժուկը մարդկային մտքին, իսկ արդարութիւնը՝ քառասուն թեւի վրայ ոստոստող ճարպիկ լարախաղաց մը սինլքոր: Քեզ այսօր առաջ մըղտողը, նոյն այս դաժան թաթը պիտի դնէ գլխիդ երբ ինկածին տեղը նստի: Ցիշէ՛, ես ալ երիտասարդ եմ եղած եւ օր մը՝ թէ որ մոռնաս, քու աչքերուդ սա կարմիր կատարդ լիմինիս պէս ճերմկած պիտի ըլլայ, վսեմ ճերմակ մը աղուոր:

ԿՈՏՐԵԼԷՆ ՎԵՐՋ

Թ.

Ամբողջ աչունն ու ձմեռը, Նուարդ քաղաքը Պեարոսին հետ մնաց: Ուրախ անհոգ օրեր կ՚ապրէր հոն եւ չմոացաւ անցնելն իր օրերուն:

Անոնք օրեր էին երիտասարդական, յոյզերով, յոյսերով, սիրով, գատարկ երազներով ու անիմաստ հաճոյքներով լի:

Ցետոյ անոնք պիտի ամուսնանան:

Օրեր կ՚անցնին:

Եղանակը փոխուած է:

Fonds A.R.A.M

Անոնք պիտի ամուսնանային:

Եւ օր մըն ալ երբ մինակ մնաց, նախ կարծեց թէ պիտի սառի: Արեւը պիտի չելլէ տաքցնել զինքը, ու լուսնակը դիչերապահ պիտի չկայ լուսաւորել իր ճամբան: Այսչափով չի վերջանար բայց ամէն ինչ:

Արեւը եկաւ ըստ հին կարգին լեցնել օրերը լոյսով, ջերմութեամբ, բայց վախցաց այս անգամ ականջն ի վար չատ մը տգեղ բառեր: Լուսնակը դուրս ելաւ թաքստոցէն, ցոլացուց պատկերն աղտոտած:

***

Հասուն, գիտակից, փորձառու կին մըն է դարձեր: Ծանօթ է մարդուն: Գիտէ թէ բոլոր անոնք որ ծածկուած են փայլուն ու թանկագին զգեստներով, միշտ մաքուր չեն:

Շատ է լսած նաեւ բոլոր այն բառերը որ կ'ըսուին սպասումովն աւելի խոշոր պատառի մը:

Կթոտ քայլերով ճամբայ ելաւ ետ, դէպ ի գիւղ:

Ժ.

Գիւղին փողոցներուն մէջ, հանդիպողները՝ հին ղրացիներ, ընկերուհիները երբեմնի, փոշոտ զգեստներով ու արեւակէզ դէմքերով, լուռ արհամարհանքով մը պատասխանեցին իր սիրալիր բարեւին: Զարմացած կը դիտէին այս օտարուհին, որ բարձրակրունկ կօշիկներով կը քալէր, ընտիր, նուրբ կերպասներէ կարուած զգեստներ կը կրէր:

Անոնք չէին ուզեր ճանչնալ զայն:

Աստուած իմ, որքա՜ն պայծառ է գիւղը, լուռ, պարզ ու յստակ:

Կափկափող քայլերով կը քալէ:

Տեսաւ գիւղին հին ու աղքատ եկեղեցին պարզ ու անշուք պատերով, կքած մէկ կողին: Անդարդ, սեւ խաչը ճակտին՝ խաչեալին խաչին նման յստակ ու մաքուր: Եւ վեց երկար ամիսներ ետք՝ ժանգոտած երկաթէ խաչը տեսնելով, սրտաբուխ չարժումով մը կը խաչակնքէ երեսը:

Գիւղին կեդրոնը, ճերմակ քարէ մշտահոս աղբիւրը կը հոսի երգելով:

Կը կենայ: Կը լիշէ թէ ինչպէս կուգար սափորն ուսին, զնգզնգացնելով զարդոսկիները ճիտին՝ ջուր առնելու ամէն առտու:

Կ'երեւին հոն տեսնուող դէմքերը մաքուր աղջիկներուն, անոնց բառերը կ'ըլլան վճիտ՝ աղբիւրին ջուրին պէս, եւ ետ կուգան զարձեալ անոնց հետ երազները լուսածիր:

Կը սթափի անցնող ոտքի մը ձայնէն. դիւզացի մը ծերունի, մանգաղն ուսին՝ կը քալէ ու խեթ խեթ նայելով իրեն, բաներ կը մըրմռայ:

Կը յառաջանայ:

Կ'երեւի հեռուն բլուրներուն պարը կանաչ, ուղտերու կարաւանի մը նման կապուած իրարու, եւ այդ զալարազարդ բլուրները՝ այլազան չատ մը անուշ միրգերով բեռնաւորուած են: Կը յիշէ անոնց կողերուն վրայ գտնուող աղբիւրները զուլալ, սրբավայրերը նուիրական: Այդ վայրերը անցուցած տօնի օրերուն ուրախ: Իրենց պարերը, գոյնզգոյն գլխակապերով աղջիկներու հետ: Կը լսէ տաւուլին ու զուռնային ոսոխոսուն, կոչտ բայց զուարթ ու առոյգ երգերը: Ցետոյ կը տեսնէ աւելի անդին, ժայռի մը վրայէն բարձր՝ գահավիժող ջուրը պաղ՝ ու անկէ ձեւացող առուն որ ոլորապտոյտ քալելով կուգայ մինչեւ գիւղ, եւ քովէն անցնելով կ'երթայ ջրելէն այգիներն ու բանջարանոցները:

Կը չարունակէ յառաջանալ:

Այգինե՛րը:

Իրենց պարտէ՛զը:

Կը կենայ: Սալօրենիները ծաղկած են ճերմակ ծաղիկներով անհամար: Սիւզը թափած է թերթիկներն անոնց, հողին վրայ չինելով դորգ մը՝ ճերմակով դիպակուած:

Կը ճանչնայ այդ բոլոր ծառերը իրենց տեսակներով, գեղին ու կարմիր պտուղներ անուշ:

Գիտէ պատմութիւնն անոնցմէ ամէն մէկուն: Ամաչկինը տնկածն է մեծ հօրը, գեղին անուշ պտուղներ կուտայ ան: Իսկ նշենիին ալ կողմի նորուղէշ սալօրենին՝ որ կարմիր, խոշոր սալօրներով պիտի զարդարուի: Հայրն է զայն պատուաստած՝ ամուսնացած տարին, մայրը երբ բեռնաւորուած էր իրմով:

Շունը հեռուէն ակռաները սրած հաչելով չար, կատաղութեամբ կը վազէ իր կողմը:

Ետ կը քաշուի ցանկապատէն:

Ամէն բան նոյնն էր եւ իր տեղը: Ցանկապատը զարձեալ քրքրուած տեղ տեղ: Առուակը ճեղքելով պարտէզը կ'երթար խոխոջալէն, բայց լինք փոխուած է, եւ անճանաչելիօրէն:

Կրթնած ցանկապատին՝ կեցած է, ու կը

Fonds A.R.A.M

մտածէ իր վրայ: Այն օրերուն՝ երբ դեռ մտած չէր աղետաբեր ընկերութեան մէջ: Ալքոլը, սովորութիւնները քաղքի, վաւաշոտ աղամարդիկ՝ աղտոտած չէին զինքը: Դերձակին աղջիկն էր, գիւղին աղուոր Նուարդը:

Իրաւ բոլորովին մանկամիտ աղջիկ մը չէր, բայց իր մտքերն ու երազները պարզ էին ու մաքուր, լուսաւոր՝ գիւղի արեւով, անոր գոյներովն ու կարգերովը:

Անոնցմէ սակայն ոչ ոք կրցաւ պահել զինքը հմայքին դէմ այն քաղքենի տղուն, եւ պաշտպանել փորձութեանը դէմ քաղքին՝ որուն մասին լսած էր միայն, ու անծանօթ կեանքին:

ԺԱ.

Ծնողքը փառաւոր ընդունելութիւն մը ըրին չսպասուած հիւրին:

— Ո՞վ ես դուն, կը հարցնէ հայրը խոժոռադէմ կեցած զրան առջեւ: Սխալ դուռ զարկած ըլլալու ես, Տիկին, գիւղին դերձակ Սեդրակին տունն է աս:

— Ես Նուարդն եմ, կը ճչայ, պիս չե՞ս ճանչնար:

— Չէ՛, չեմ ճանչնար, կը պատասխանէ հայրը՝ գլուխը երերցնելով ...

— Ինչ աղջի՛կ, Նուա՛րդն եմ, կը կակազէ լալագին:

— Իմ աղջի՛կս, Նուա՛րդս, մեռած է, կ'ըսէ դերձակը, (անչարժ կեցած ու անայլայլ): Ան մեռաւ, աղջիկ չունիմ, կը կրկնէ սխուր բայց հաստատ ձայնով, (ու ամբողջ լայնքովը մարմնոյն՝ դուռին մուտքը կը փակէ):

Արիւնը խուժած է դէմքը: Ցուղուած է ծերը, կը սարսռայ կեցած տեղը: Եւ քանի մը վայրկեան լուռ կենալէ վերջ՝ ընկճուած,

— Դուն տէրն ես մարմինիդ, նաեւ ծանօթ քաղքի փողոցներուն: Սա պողոտան կ'անցնի գիւղէն ու կ'երթայ ուղիղ քաղաք: (Ցեղոյ գլուխը ցցած եւ ուղղակի նայելով աղջկան), իսկ ա՛յս տունը, աղքատ եւ խարխուլ, իմինս է, իմինս, գիւղին դերձակ Սեդրակինը: Գնա՛ բոլոր այն տեղուանքն որ ախորժելի էին քեզի, բայց մի՛ դներ այս սեմին ոտքդ (կը դարձնէ կռնակը եւ կը փակէ դուռը հաստատակամ, ուժգին):

***

— Անո՛ւթ մարդ, ի՞նչպէս կրցար ըսել աստուածք, վռնտել մեր զաւակը դրան տակէն, կ'ըսէ կինը լալագին: Ձախորդութիւն մը պատահած պէտք է ըլլայ, դուն խի՛ղճ չունիս, ի՞նչպէս կրցար ...

— Ես դութ չունի՞մ, չգիտե՞մ խղճալ, կը կրկնէ դերձակը, (կրճտած պատին՝ էիյնալու համար վար: (Վայրկեան մը վերջ, բարձրացուցած գլուխը ու չեչտ նայելով) կնի՛կ, հոս խիղճն ու դութը պէտք չէ մաս ունենան, վա՛յ ան մարդուն որ յանձնած է գլուխն անոնց: Սա՛ պատերը քրտինքով են կանգնած, քաղքի աղտը հոս տեղ չէ ունեցած երբեք: (Ցնցելով գլուխը) ես ալ իմ կարգիս քալած ու տեսած մարդ եմ, քաղաքը կեղծ ազամանդ է, իր արժէքէն չատ աւելի կը պճլտայ: Երբ որ գնաց, ինչո՞ւ կը վերադառնայ: (Կ'իյնայ նստարանի մը վրայ, ձեռքերովը աչքերը ծածկած): Քաղքի փուչին՝ ախտի կը նմանի, երբ կպաւ մսիդ, ա՛լ չես կրնար բուժուիլ: Ջռեսա՞ը, բաց, սուղ արժող զգեստներով կուգայ ետ, քառասուն գոյն դէմքին վրայ:

«Ի՞նչպէս պիտի ճարէ աստուք հոս: Ի՞նչպէս պիտի ապրի: Լաւ է երթայ հո՛ն, ուր կը կենաք»:

Տեղէն բարձրացած՝ կը քալէ սենեակին մէջ: Լուութիւնը նստած է ամէն իրի վրայ, աթոռները, սեղանը հասարակ փայտէ, անչարժ են, եւ վարագոյրները պատուհաններուն. մի՛այն կատուն է տունին որ նստած է կչտացած ու կը լիզէ անդամները: (Դերձակի կինն ալ անչարժ առարկայի մըն է փոխուեր սեղանին քովի աթոռին վրայ):

Յետոյ, դերձակը՝ կեցած կնոջը դէմ, հառաչելով՝

— Գոհ չմնաց մեր ունեցած մաքուր ու պարզ այս քիչով:

— Աղջիկ է, կ'ընդմիջէ կինը, չի հասկնար: Կը նայի իրմէ վերին, եւ չ'երեւիր մէջինը ամէն աղուոր ու փայլուն երեւցածին:

— Լռէ՛: Եւ վերջապէս ամէն մարդ իր գլխուն տէրն է, կնի՛կ: Հասած աղջիկ էր ան, ու գնաց: Իրաւունք չունէի չթողնելու ուժով. բայց ես ունիմ հոս իրաւունք՝ չառնելու հիմա նէրս: Ոչ մէկ օրէնք կը ճնշէ վրաս՝ գործելու ուզածիդ պէս, եւ չես կրնար ալ ըսել կրկին, «Աղջիկ է, ի՞նչու կ'ուզես գոցել ճամբան, ի՞նչու արգելք կ'ըլլաս»: Կնկան անխորհուրդ, չծամուած խօսքեր՝ վերջապէս: Հիմա տեսա՞ը, ո՛ւր կը տանի եղեր ճամբան: Մաքրողը ես պիտի չըլլամ ուրիշին թափած աղտը, ոչ ալ պա-

Fonds A.R.A.M

հողը գոհարի պէս տանս մէջ։ Իրեն չ'ըսի՛ «Մի՛ առներ այդ մարդը, պիտի ամուսնանաս սըսո՛ր հետ»։ Ամէն մարդ լաւ է որ գտած իր չըջանակէն մէկը, հաւասարը իրեն։ Մենք ալ սիրով էր որ ամուսնացանք, դուն դարբինին աղջիկն էիր, իմ հայրս՝ դերձակ էր ինծի պէս։ (Լռած կը քալէ սենեակին մէջ, յետոյ կեցած հեռուն) Թէ որ կ'ուզես պահել զայն, մի՛ դատապարտեր դիս, ա՛ռ ու դնա՛ հօրդ տունը։ Ձեմ ուզեր արդելք ըլլալ ձեր մէջտեղը։ Եւ կամ ծնածիդ հետ, երկու կնիկ, ձեռք ձեռքի տըւած, սպաննեցէք դիս։ Նստեցէք մայր ու աղջիկ, ուզածնուդ պէս ցուցնելով կնկան ճարտարութիւննիդ։ Կ'օգտէ՛, բոլոր գիւղին դէմաց ամօթահար ու ծաղրուած կը թափառիմ։ Իմ խիղճս չի ներեր նաեւ՝ պահել զայն հոս, ու քանդել ուրիշին ալ տունը եւ կամ աղտոտել իմինիս պէս։ Աւացուածքի կարդ է անցեր գիւղին բերանը՝ «Դերձակը աղուոր աղջիկ կը հասցնէ», չէ՞ս լսեր։

ԺԲ.

Ժամեր կ'անցնին։

Կառք մը կը թաւալի բլուրն ի վար։ Կ'երթայ քաղաք։

Փոչեթաթաւ երկար ճամբան սողալով կ'անցնի չաղանակենիներուն անտառին մէջէն։ Ան, գիւղը կը կապէ քաղքին։

Կարճ է միջոցը, քանի մը ժամով իրարմէ հեռու են միայն, եւ պատուաճ չատ մը դիւրաբեկ, խարխուլ բաներով։

Կառքին մէջ Նուարդ, ընկճուած՝ մտածումներէ, նստած է մէկ կողմին ծռած։

Ցեղոյ ուսերը ցնցելով, կը չոկէ իրանը, թանձրացող մութին մէջ երբ ծառերը կը սկսին սուուերներու նման չչնչալ չատ մը ահազդու բառեր։

Գիւղը տակաւ կը փախչի հեռու ու կը պահուի հորիզոնին եզրին, որ կը գծուի ծառերուն սաղարթներուն կամարին տակէն, նեղ, կլոսաչրջանակ երկինքով մը։ Եւ կը բարձրանան հեռուն չուքերը քաղքին, կը խոշորնան տակաւ։ Ան կը ցցուի դիմացը հսկայ գազանի մը նման։ Բացած երախը՝ կը խոյանայ վրան, կլլելու համար զայն։

— Կարելի չէ դարմանել, կը չչնջէ, (ու ինքզինքին) սիրեցի՛ր զայն, կտրելով ուրիշ մը որ անարժէք կը կարծէիր։ (Վարկեան մը լռելէ վերջ) յետոյ, ընարածդ ուրիշ մը սիրեց։

«Ցիմա՛ր, եւ դուն... այսպէս է կեանքը, պէտք է որ գիտնայիր ասիկա»։

Գ. ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻ

(Շարունակելի)

Fonds A.R.A.M

ԱՆՅԱՆԳ ՆՈՒԱԳՆԵՐ

Աղուորներուն աղուորն այսօր,
Մանրիկ շրթունքն իր սիրատենչ բացած մեղմիւ,
Ջերմ բառերովն հոգիին
Վերջապէս ինձ պատասխանեց·

«Ահա՛ էեզի ձեռքերըս լոյս,
Որ մատներէս բըխող սարսուռն ըմպես անյագ·
Մեր սիրտը թող զովանայ
Ու ես սէրէդ թող գինովնամ ···:

«Շրթներըս վառ կոկոններ են,
Դեռ չբծաղկած, ներուժ տապէ մը լուռ կ'այրին,
Կ'ուզեն իրենց հուրբը թափել
Աղբիւրիդ ջինջ գուռին վրայ···»:

—«Դի՛ր ձեռքիս մէջ ձեռքդ էնճուշ,
Ես զայն գգուեմ ու հոտոտեմ գերբ վարդի փունջ,
Մարմնիս մէջ թող ծաւալին
Քաղցրութիւններ, բարկ բուրումներ ···:

«Խոր հծծիւններ ես կ'իմանամ
Տրտմածորան աչերուդ մէջ երբ կը սուգուիմ ···
Աչքերուս մէջ երբ որ կ'իյնայ
Հասակդ նուրբ, ինչպէս էրնար ···»:

Ըսի այսպէս, մինչ դողալէն
Յանձնեց ինծի թրթռուն տաւիղն իր մարմինին·
Անոր հետքէն ես հիւսեցի
Արիւնիս վառ մեղեդին ···:

(«*Աղբիւր Անմահութեան*», Գ. *Շարք*)

Թ. ԱԶԱՏԵԱՆ

1931, *Պոլիս*

Fonds A.R.A.M

Ի Վ Ա Ն Թ Ո Ւ Ր Կ Ե Ն Ե Վ

ՅԱՂԹԱԿԱՆ ՍԻՐՈՅ ԵՐԳԸ

Թ.

Վալէրիան իսկոյն քնեց, բայց, Ֆաբիոն չէր կարողանում քնել: Գիշերուայ լռութեան մէջ, ամէն բան որ տեսել էր, ամէն բան որ զգացել էր, ներկայանում էին աւելի կենդանի կերպով: Նա ինքն իրան տակաւին աւելի յամառօրէն տալիս էր հարցեր, որոնց ինչպէս առաջ, պատասխան չէր գտնում: «Մի՞թէ Մուձիոն իսկապէս մի կախարդ էր դարձել, եւ մի՞թէ նա արդէն թունաւորած չէր Վալէրիային: Նա հիւանդ էր ... բայց ի՞նչ էր նրա հիւանդութիւնը»: Երբ պառկեցաւ, դլուխը ձեռքերում, բռնելով իր տենդոտ չունչը ու վշտագին խորհրդածութեանց անձնատուր, լսեինը՝ նորից բարձրացաւ անամպ երկնակամարի վրայ եւ, նրա ճառագայթների հետ միասին, կխտաթափանցիկ պատուհանի ապակիների միջից, սկսաւ, տաղտարի ուղղութիւնից – կամ արդեօք այդ Ֆաբիոի երեւակայութի՞ւնն էր – գալ մի փսփսուք, ինչպէս մի թեթեւ անուշահոտ հոսանք. ապա մի թախանձագին տարփատենչ ժպտուն լսուեց ... եւ այդ վայրկեանում Ֆաբիոն նկատեց, որ Վալէրիան սկսում էր նուազկոտօրէն երերուել: Ցնցուեց, նայեց. Վալէրիան վեր կացաւ, նախ կամացուկ սահեցուց մէկ ոտքը, ապա միւսը դուրս հանեց անկողնուց, եւ լուսնից հրապուրուած մէկի նման, իր անկենդան աչքերը անշարժ սեւեռած առջեւը, ձեռները տարածելով, սկսեց չարժուել դէպ ի պարտէզը: Ֆաբիոն վայրկենապէս վազեց միւս սենեակի դռնից դուրս, եւ արագապէս դառնալով տան չուրջը, նիզեց դուռը, որ առաջնորդում էր դէպ ի պարտէզը ...: Հազիւ թէ ձեռքը նիզին էր դրած երբ զգաց թէ մէկը աչխատում էր բաց անել դուռը ներսի կողմից, հրելով նորից եւ նորից... եւ ապա, այնտեղից լսուեց մի ողորմուկ տարփակէզ հեծեծանք ...

«Բայց Մուձիոն քաղաքից չի վերադարձել» փայլատակուեց Ֆաբիոի դլխում, եւ նա խուժեց դէպ ի տաղտարը ...:

Ի՞նչ տեսաւ:

Գալիս էր դէպ ի նա, լուսնի ճառագայթների ներքեւ ակնախտիղ կերպով փայլող արահետից, Մուձիոն. նա չարժւում էր մի լուսնոտի նման, ձեռները իր առջեւ կարկառած, աչքերը բաց, այլ առանց տեսնելու ... Ֆաբիոն վազեց դէպ ի նա, բայց նա ուչադրութիւն չդարձնելով չարժուեց առաջ,

Fonds A.R.A.M

քայլում էր մխակերպ, քայլ առ քայլ, եւ նրա խստաբարոյ դէմքը լուսնի լուսով ժպտում էր Մալայեցուն նման: Ֆաբիոն կարող էր կանչել նրան իր անունով... բայց այդ վայրկեանում, իր եսեւից, տան միջից, լսեց մի պատուհանի ճռնչոցը ...:

Նայեց իր շուրջը ...

Այո՛, ննջասենեակի պատուհանը բացուել էր վերից մինչեւ վարը, եւ Վալէրիան, մէկ ոտքը դնելով յեղուկի վրայ, կանգնեց պատուհանի մէջ ... նրա ձեռները կարծես որոնում էին Մուծծիօին ... թւում էր թէ նա աւելի քան ճիգեր էր թափում դնալ դէպ ի նա ...:

Անասելի մի զայրոյթ լցրեց Ֆաբիօի կուրծքը մի յանկարծահաս ներխուժումով: «Նղովեա՛լ կախարդ, աղաղակեց կատաղութեամբ, եւ բռնելով մէկ ձեռքով Մուծծիօի կոկորդից, միւս ձեռքով չօշափեց իր գօտում դաշոյնը, եւ մխեց չեղբը նրա կողքին մէջ, մինչեւ դաստակալը:

Մուծծիօն արձակեց մի բարձրաձայն ճիչ, եւ դնելով ձեռքը վէրքին վրայ, դողդողալով վազեց դէպ ի տաղաւարը: Բայց միեւնոյն վայրկեանում, երբ Ֆաբիօն դաշնահարեց նրան, Վալէրիան բարձրաձայն ճչաց, եւ ընկաւ գետինը մանգաղից կարուած խոտի նման:

Ֆաբիօն վազեց դէպ ի նա, բարձրացնելով նրան, տարաւ անկողինը ու սկսեց խօսել նրան ...

Նա անշարժ պառկած մնաց մի երկար ժամանակ, բայց վերջապէս բաց արեց աչքերը, մի խոր, բեկուած, երանաւէտ հառաչանք արձակեց, նման մէկին, որ մահապարտ ազատուած է անմիջական մահից, տեսաւ իր ամուսնուն, եւ փաթաթելով բազուկները նրա վզով՝ սողաց դէպ ի նրա մօտ, «Դո՛ւն, դո՛ւն ես» թոթովեց: Աստիճանաբար ձեռները թուլացան, նրա գլուխը թեքուեց դէպ ի ետ, եւ մի երանաւէտ ժպիտով մրմնջաց – «Փա՛ռք Աստուծոյ, ըոլորը վերջացաւ... Բայց որքա՛ն յոգնած եմ զգում ինձ»: Եւ ընկաւ մի խոր բայց ոչ ծանր քունի մէջ:

Ժ.

Ֆաբիօն նստեց նրա անկողնին մօտ եւ բնաւ աչքերը չվերցնելով նրա դունատ, ընկճուած, բայց արդէն խաղաղած դէմքից, սկսեց անդրադառնալ այն բանի վրայ, ինչ որ պատահել էր ... եւ նոյնպէս, թէ ի՞նչպէս այժմ պէտք է չարժուէր, ի՞նչ քայլ պէտք է առնէր: Եթէ ինք սպանել էր Մուծծիօին – եւ չիշելով թէ որքան խորը մտել էր դաշոյնը նրա կողքին, այդ մասին կասկած չունէր,–չէր կարելի այդ թագցնել: Նա պէտք էր այդ մասին տեղեկացնէր արքիդուքսին, դատաւորներին ... բայց ինչպէ՞ս բացատրել, ի՞նչպէս նկարագրել մի այդպիսի անըմբռնելի արարք: Նա, Ֆաբիօն, իր սեփական տան մէջ սպանել է իր մերձաւոր ազգականին, իր ամենասիրելի բարեկամին: Նրանք պիտի հարցնեն՝ «Ի՞նչու համար, ի՞նչ հիման վրայ ...»: Բայց եթէ Մուծծիօն մեռա՞ծ չէ: Ֆաբիօն չի կարող հանդուրժել մնալ անորոշութեան մէջ: Եւ ապահովելով ինքն իրան, թէ Վալէրիան քնած է, նա զգուշութեամբ վեր կացաւ իր աթոռից, եւ տանից դուրս գալով քայլերը ուղղեց դէպ ի տաղաւարը: Ամեն բան լուռ էր այնտեղ, միայն մէկ պատուհանում մի լոյս էր երեւում:

Ճնշուած սրտով բաց արեց դուռը (այնտեղ կային տակաւին արիւնթաթախ մահուերի հետքեր, եւ արիւնի սեւ կաթիլներ կային աւազոտ ճանապարհի

Fonds A.R.A.M

վրայ) եւ անցաւ առաջին մութ սենեակի մէջէն ... ու կանգնեց անշարժ դրան չէմքում, ընկճուած՝ ապշութիւնից: Սենեակի մէջտեղում, մի պարսկական դորգի վրայ, մի ոսկեհուռ ծաղկենկար բարձ իր գլխի ներքոյ, Մուծծիօն, անդամները ուղիղ դուրս երկնցուցած, պառկել էր, ծածկուած մի լայնատարած եւ սեւանկար կարմիր չալով: Նրա դէմքը, մոմի նման դեղնագոյն, փակուած աչքերով եւ կապուտացած կոպերով, դարձած էր դէպ ի առաստաղը, ոչ մի չունչ չէր զգացւում նրա մէջ. թուում էր մի դիակ: Նրա ոտքերի կողմը՝ ծնրադիր նստել էր Մալայեգին, որ նոյնպէս ծածկուել էր մի կարմիր չալով: Նա իր ձախ ձեռքում բռնել էր մի ինչ որ անծանօթ տունկի ճիւղ, վայրի ձարխոտի նման, եւ թեթեւ ծռուելով դէպ ի առաջ, ակնապիշ, անքթիթ նայում էր իր տիրոջը: Մի փոքրիկ ջահ ամրացուել էր տախտակամածի վրայ, որ վառւում էր մի դեղնագոյն բոցով, եւ մխակ լոյսն էր սենեակում: Բոցը չէր պլպլում ոչ էլ մխում: Մալայեգին չէփոթուեց Ֆաբիօի ներս մտնելուցը: Նա պարզապէս աչքերը նրան դարձրեց, եւ նորից հակեց նրանց Մուծծիօի վրայ: Ժամանակ առ ժամանակ նա բարձրացնում եւ ցածացնում էր ճիւղը, ու ճօճում նրան օդում, եւ իր համր չրթները կամաց կամաց անջատւում եւ չարժւում էին, որպէս թէ արտասանէին անձայն խօսքեր: Տախտակամածի վրայ, Մալայեգու եւ Մուծծիօի միջեւ, փռուել էր դաշոյնը, որով Ֆաբիօն հարուածել էր իր բարեկամին: Մալայեգին ճիւղով մէկ հարուած զարկեց արիւնլուայ դաշոյնին: Մի րոպէ անցաւ ... մի ուրիշ եւս: Ֆաբիօն մօտեցաւ Մալայեգուն, եւ ծռելով դէպ ի նա, հարցրեց նրան ցած ձայնով, «Մեռա՞ծ է»: Մալայեգին խոնարհեց գլուխը վերից վար, եւ արձակելով ալ ձեռքը չալից, տիրապար մատնանշեց դուռը: Ֆաբիօն ուզում էր կրկնել իր հարցումը, բայց հրամայող ձեռքի կեցուածքը կրկնուել էր, եւ Ֆաբիօն գնաց դուրս սրտմտած, զարմացած, բայց հնազանդ:

Նա գտաւ Վալէրիային քնած, ինչպէս առաջ, եւ նոյն իսկ մի աւելի հանդարտ դէմքի արտայայտութիւնով: Նա չհանուեց. բայց նստեց պատուհանի մօտ, գլուխը ձեռքերումը, եւ միանգամ եւս խորասուզուեց խորհուրդների մէջ: Ծագող արեւը գտաւ նրան տակաւին միեւնոյն տեղում: Վալէրիան չէր զարթնել:

ԺԱ.

Ֆաբիօն մտադրուեց սպասել մինչեւ նրա զարթնելը եւ ապա պատրաստուել ճանապարհուելու դէպ ի Ֆէրրարա, երբ մէկը թեթեւ կերպով զարկեց դուռը: Ֆաբիօն դուրս ելաւ եւ տեսաւ իր ծերունի մատուակարար Անտօնիօին: «Սիներօր» — սկսեց ծերունին — Մալայեգին ճիւղ հիմա տեղեկացրեց ինձ, որ սիներօր Մուծծիօն ծանրապէս հիւանդացել է, եւ ցանկանում է, որ իր գոյքերը փոխադրուին քաղաք, եւ միաժամանակ նա խնդրում է ձեզանից թոյլ տալ նրան ունենալ ծառաներ որպէս զի օգնեն տեղաւորելու իրեղէնները. խնդրում է նաեւ որ ճաշի ժամանակ հաճիք ուղարկել կապոցակիր ձիեր եւ թամբուած ձիեր, եւ մի քանի ուղեկիցներ՝ ճանապարհորդութեան համար: Թոյլ տալո՞ւ էք»:

«Մալայեգի՞ն տեղեկացրեց ձեզ այդ», հարցրեց Ֆաբիօն. «ի՞նչ կերպով. նա համր է»: «Այո՛, սիներօր, այն թուղթը, որի վրայ նա գրեց, բոլորը մեր լեզուով, եւ շատ ճշդու-

Fonds A.R.A.M

թեամբ:» «Եւ Մուծծիոն ասում ես հիւա՞նդ է»· «Այո, նա խիստ ծանր հիւանդ է, եւ ոչ ոք չի կարող տեսնել»: «Ներանք բժիշկի դիմե՞լ են»: «Ոչ, Մալայեցին թոյլ չի տուել»: «Եւ այս Մալայեցի՞ն դրեց»: «Այո՛, նա ինքը դրեց»: Ֆաբիոն մի քանի րոպէ չխօսեց: «Ապա, այդ դէպքում, կարգադրի՛ր բոլորը, ասաց նա վերջապէս: Անտօնիոն հեռացաւ:

Ֆաբիոն չփոթուած մի ակնարկ նետեց իր ծառայի եռեւից: «Ուրեմն, նա չէ մեռա՞ծ», մտածեց ... եւ չէր իմանում հրճուէ՞ր, թէ տրտմէր: «Հիւա՞նդ» ... բայց մի քանի րոպէ առաջ նա մի դիակ էր, որին իր աչքովը տեսել էր: Ֆաբիոն վերադարձաւ Վալէրիային: Նա զարթնելով բարձրացրեց դլուխը· ամուսինն ու կինը փոխանակեցին մի երկար նայուածք, նշանակութիւնով լեցուն:

«Նա գնացե՞լ է», ասաց Վալէրիան յանկարծակի:

Ֆաբիոն դողդողաց· «Ի՞նչպէս թէ գնացել է, «ի՞նչ ուզում ես ասել» ...:

«Նա մեկնե՞լ է այստեղից ...» շարունակեց Վալէրիան:

Մի բեռ ընկաւ Ֆաբիոի սրտից: «Ո՛չ, տակաւին այսօր գնալու է»:

«Եւ ես նորից երբեք, երբեք պիտի չտեսնե՞մ նրան»:

«Ո՛չ, երբե՛ք:»:

«Եւ այս երազները նորից չե՞ն վերադառնալու»:

«Ո՛չ»: Վալէրիան նորից արձակեց հանգստացման մի խոր հառաչանք, եւ, մի երանաւէտ ժպիտ մի անգամ եւս երեւեցաւ նրա շրթների վրայ:

Նա բռնեց իր ամուսնու երկու ձեռները·

«Եւ մենք երբեք խօսելու չենք նրա մասին, երբե՛ք· լսո՞ւմ ես, սիրելի՛ս, ... եւ ես թողնելու չեմ իմ սենեակը մինչեւ որ նա գնացած լինի: Եւ հիմա, ուղարկիր ինձ իմ նաժիշտները ... բայց սպասիր, — մէկ կողմ տար այդ բանը — նա մատնացոյց արաւ Մուծծիոի կողմից տրուած մարգարտեայ մանեակը, որ կեցած էր անկողնին կից, մի փոքրիկ սեղանի վրայ — եւ նետիր նրան խակոյն մեր ամենախոր ջրհորին մէջ: Գրկիր ինձ, ես քո Վալէրիան եմ, եւ էլ մի գար ներս, ինձ մօտ, մինչեւ ... նրա գնալը»:

Ֆաբիոն առաւ մանեակը, — նրա մարգարիտները, որ այնքան սիրել էր, այժմ մղտացած էին երեւում — եւ առաւ ինչպէս իր կինը անօրինեց: Ապա, նա վար իջաւ, պարտէզի չուրջը թափառելու· նայեց հեռուից դէպ ի տաղաւարը, որի չուրջը մեկնումի չարժման պատրաստութիւններ էին սկսուել: Ըսպասաւորները դուրս էին բերում արկղներ, բեռնաւորում էին ձիերը·· բայց Մալայեցին նրանց մէջ չէր: Մի անդիմադրելի մղում Ֆաբիոին սանձեց մի անգամ եւս նայելու ինչ որ կատարում էր տաղաւարում: Նա վերյիշեց, որ եռեւում դաղանի մի դուռ կար, որից կարող էր հասնիլ ներսի սենեակը, որտեղ Մուծծիոն առաւօտուն պառկել էր: Նա դաղանի կերպով պտրտեց դրան չուրջը, եւ դտաւ նրան չկղպուած, եւ, անջատելով մի ծանր վարագոյրի փակուած ծալքերը, նրանց միջից մի վարանոտ ակնարկ պտրտուց սենեակի վրայ:

ԺԲ.

Մուծծիոն այժմ պառկած չէր գորգին վրայ: Հագնուած, իբր թէ ճամբորդելու էր, նա նստել էր մի բազկաթոռի վրայ, բայց մի դիակի էր նմանում, ճիշդ ինչպէս Ֆաբիոի առաջին այցելութեան ժամանակ: Նրա ընդար-

Fonds A.R.A.M

մացած գլուխը ընկել էր աթոռի եռեւը, եւ նրա դէպ առաջ երկարած ձեռները դեղին, անկենդան, կարծրացած, կախուել էին իր ծունկերի վրայ: Նրա կուրծքը չէր ելեւէջում: Աթոռին մօտ, տախտակամածին վրայ, որտեղ չորացած խոտածաղիկների տերեւները փըռուել էին, կանգնած էին մի քանի տափակ թասեր մի սեւ հեղուկով լցուած, որը արտաչնչում էր մի զօրաւոր հոտ գրեթէ հեղձուցիչ, մշկախուղի հոտ: Իւրաքանչիւր թասի չուրջը պլլուել էր պղնձագոյն մի փոքրիկ օձ, ոսկի աչքերով, որ ժամանակ առ ժամանակ չողչողում էին, այն ինչ ուղղակի Մուծծիօի դիմացը, երկու քայլ նրանից հեռու, երեւում էր Մալայեցու երկար կերպարանքը, փաթաթուած՝ մի վերարկուի մէջ բազմագոյն ծաղիկներով դիպակից, որը կապուած էր էր մէջքի չուրջը մի վազրի պոչով. մի սրածայր խոյրի ձեւ ունեցող գլխարկ դրած էր գլխին: Բայց նա անշարժ չէր: Մի վայրկեան նա ակնածանքով խոնարհում էր վար, եւ թուում էր թէ աղօթում էր, իսկ միւս վարկեանում, ինքն իրան վեր քաշում էր իր բովանդակ բարձրութիւնով, նոյն իսկ կանգնելով ոտի մատների ծայրերի վրայ. եւ ապա, մի նեղդաչնակ շարժուածքով, լայն տարածում էր բազուկները, ու յարատեւութեամբ շարժուում էր դէպ ի Մուծծիօն: Թուում էր, որ սպառնում եւ կամ հրամայում էր նրան, յօնքերը պռատելով, ոտքը գետին զարնելով: Այս բոլոր գործողութիւնների համար, երեւում էր որ նա մեծ ճիգ էր թափում, նոյն իսկ ի վնաս իր անձին. նա շնչում էր ծանր կերպով եւ քրտինքը հոսում էր իր ճակատից:

Ծանկարծ նստեց գետնին վրայ, եւ քաշելով մի լեցուն չունչ, յօնքերը կրճռոտած՝ անհուն ջանքով իր ամուր սեղմած ձեռները երկարում էր դէպ ի նա, որպէս թէ նրանցում մի սանձ բռնած լինէր: Եւ Ֆարիօն մի աննկարագրելի սարսափով տեսաւ, որ Մուծծիօի գլուխը կամաց կամաց բարձրանալով աթոռի եռեւից չարժուեց դէպ ի առաջ՝ հետեւելով Մալայեցու ձեռներին: Մալայեցին թոյլ տուեց, որ նա ընկնէր վար եւ Մուծծիօի գլուխը նորից ծանրացած ընկաւ դէպ ի յետ: Մալայեցին կրկնեց իր շարժումները, եւ գլուխը հլու կերպով նրան հետեւելով կրկնեց նոյն շարժումները: Թասերում գտնուած սեւ հեղուկը սկսեց արձագանգել մի նուաղ զանգականման հնչիւն, եւ եւ պղնձագոյն օձերը ազատօրէն պլլուում էին նրանցից իւրաքանչիւրի չուրջը: Ապա, Մալայեցին դէպ առաջ մի քայլ առաւ, եւ բարձրացնելով արտեւանունքը անհունապէս լայն բաց արեց աչքերը եւ խոնարհեցրեց գլուխը դէպ ի Մուծծիօն: Եւ մեռած մարդու կոպերը դողդողացին, տարտամ կերպով բաժանուեցին, եւ նրանց տակից կարելի էր տեսնել աչքի դունդերը, աղօտ՝ որպէս կապար: Մալայեցու դէմքը պայծառ էր յաղթական հպարտութիւնով եւ հրճուանքով, մի հրճուանք՝ որ գրեթէ չարաբաստ էր. նա լայն կերպով բաց արեց բերանը եւ կրծքի խորքից մի երկարաձիգ ոռնոց արձակեց ...: Մուծծիօի չրթներն էլ անջատուեցին, եւ մի նուաղ հեծիւն դուրս էր նրանց վրայ, ի պատասխան այդ անմարդկային ձայնին ...: Բայց այս միջոցին Ֆարիօն այլեւս չէր կարողանում տոկալ, նա երեւակայում էր, որ ինք ներկայ էր մի ինչ որ դիւային թովչութեան: Նա եւս մի ճիչ արձակեց եւ խուժելով դուրս, վազեց դէպ ի տուն այնքան արագ որքան որ կարող էր, վազելու ատեն երեսը խաչակնքելով եւ աղօթքներ կրկնելով:

Fonds A.R.A.M

ԺԳ.

Երեք ժամից յետոյ, Անտոնիոն եկաւ նրա մօտ, եւ յայտնեց նրան, թէ ամէն բան պատրաստ է, եւ թէ բոլոր իրերը ծրարուած լինելով՝ սինեօր Մուծծիոն պատրաստւում է մեկնելու: Առանց մի բառով պատասխանելու իր ծառային, Ֆաբիոն գնաց դուրս պատշգամբի վրայ, ուրտեղից կարելի էր տեսնել ամարանոցը: Մի քանի կապոցակիր ձիեր խմբուեցին նրա շուրջը, մի հուժկու մարտաձի, որ թամբուել էր երկու հեծնողների համար, առաջնորդում էր դէպ ի սանդուխի աստիճանները, ուր գլխաբաց կանգնել էին սպասաւորները՝ պինուած առաջնորդների հետ: Ամարանոցի դուռը բացուեց, եւ օգնութեամբ Մալայեցու, — որը մի անգամ եւս հագել էր իր սովորական տարազը, — Մուծծիոն երեւեց: Նրա դէմքը մեռելի նման էր, եւ ձեռները կախուել էին մեռած մարդու ձեռների նման, բայց նա քայլում էր ... այո՛, դրականապէս քայլում էր, եւ ուղղաբերձ նսեմելով ձիու վրայ, նա չօշափելով գտաւ սանձը: Մալայեցին դնելով ոտները ասպանդակին՝ ոտնեց վեր, նրա եռեւը, թամբին վրայ եւ բազուկները դրկեց նրան, որից յետոյ ամբողջ խումբը ճամբայ ելաւ:

Ձիերը չարժուեցին, եւ երբ մի չորջան արին տան առջեւը, Ֆաբիոն կարծեց որ Մուծծիոի թուխ դէմքում փայլում էին երկու բիծեր ... կարո՞ղ էր լինել, որ նա աչքերը դարձրած լինէր իր վրայ: Մալայեցին միայն խոնարհուեց դէպ ի նա: ... Հեզնականօրէն, ինչպէս միշտ:

Վալէրիան այս բոլորը տեսա՞ւ արդեօք: Նրա պատուհանի փեղկերը փակուած էին ... բայց կարող էր լինել, որ նա կանգնած լինէր նրանց եռեւում:

ԺԴ.

Ճաշի ժամանակ Վալէրիան եկաւ ճաշասենեակը, եւ չափազանց հանդարտ եւ սիրալիր էր, սակայն եւ այնպէս նա դեռեւս դանդաղում էր յղնածութիւնից: Բայց այժմ նրանում գրեթէ յուզում չկար, նրա նախկին չարունակական չփոթութիւնն ու գաղտնի սարսափը չկար: Եւ երբ Մուծծիոի մեկնելուց մէկ օր յետոյ, Ֆաբիոն նստեց նորից աշխատելու նրա նկարի վրայ, գտաւ նրա դէմքում մաքուր եւ անմեղ արտայայտութիւնը, որի վայրկենական խաւարումը այնքա՜ն վրդովել էր իրան ... եւ նրա վրձինը հաւատարմօրէն չարժւում էր թեթեւ կաւային վրայ:

Այր ու կին վերսկսեցին իրանց հին կեանքը:

Մուծծիոն անհետացաւ, որպէս թէ երբեք գոյութիւն ունեցած չլինէր: Ֆաբիոն եւ Վալէրիան համաձայնուել էին, որպէս երեւում էր, չարտասանել ոչ մի վանկ նրա մասին, ոչ մի բան չյիմանալ նրա հետագայ օրերից. նրա ճակատագիրը, սակայն, մնաց խորհրդաւոր բոլորի համար:

Մուծծիոն իսկապէս անհետացաւ որպէս թէ նա խորասուզուած լինէր հողին տակ: Ֆաբիոն, մէկ օր մտածեց, որ իր պարտականութիւնն էր ճշդապէս ասելու Վալէրիային թէ ի՛նչ պատահեց այն չարագուշակ դիշերը ... բայց Վալէրիան հաւանօրէն դուշակեց նրա նպատակը, եւ բռնեց չունչը, կէս փակելով աչքերը, որպէս թէ սպասելիս լինէր մի հարուածի ...:

Եւ Ֆաբիոն նրան հասկացաւ, այդ հարուածը չհասցրեց նրան: Մէկ դեղեցիկ աշնանային օր, Ֆաբիոն իր Զեչիլիայի նկարի վերջին հպումներն էր կատարում, Վալէրիան նստել էր դաշնամուրի մօտ, նրա մատները ըստ բաղդի

Fonds A.R.A.M

դեղերեցան սեղնաչարի վրայ ... Ցանկարծ, առանց իր դիտակցութեան ձեռ- ների տակից դուրս եկաւ առաջին ձայ- նանիշը յաղթական սիրոյ երգին, որը Մուծծիօն մի անգամ նուագել էր, եւ հէնց այդ վայրկեանում, առաջին ան- գամ իր ամուսնութիւնից ի վեր, նա ինքն իրան մէջ զգաց տրոփումը մի նոր բաբախող կեանքի ...:

Վալէրիան ցնցուեց, դադարեց ... Այդ ի՞նչ էր նշանակում ... կարո՞ղ էր լինել որ ....

Այս բառերի վրայ ձեռագիրը վեր- ջանում էր:

Թարգ. Պ. ՇԻՒՐՃԵԱՆ

Ցայգահոն

Ես դեռ կ'ըղձամ ըմբռոշխնել կեանքի թախի՛ծն ուղխօրէն,
Քան թէ թովչա՛նքը աստղին եւ վայելքներն երկընքին.
Խենթի մը պէս զարհուրիլ մահուան խըրո՛խտ ճայռածքէն
Եւ միայնակ ու ընկուն՝ դիմել վշտի մ'համբոյրին:

Դժբախտ պարմա՛ն մ'անտեսուած, որ կը խալէ գլխիկոր,
Որ չէ կրցած դեռ երբեք բաժնել հըրճուանքն արցունքէն,
Դեռ կը խալե՛մ ... մըտածկոտ խեղճ մօր մը պէս սըգաւոր,
Մինչ տերեւնե՛րը դեղնած կ'իյնան վըրաս տխրօրէն:

Կ'իյնա՛ն, արդեօք ծառե՞րն ալ ունին ցաւեր բիւրատըր,
Ջի կը յանձնեն հովերուն իրենց ճիւղե՛րը խոնարհ.
Ի՛նչ, այս տերե՞ւն ալ այրդեօք վշտի պատառ մ'է բոսոր,
Որ հառաչով մը կ'իյնայ ճակտիս վըրայ դալկահար:

Կ'իյնա՛ն ...: Այսպէս ամէն ինչ տիեզերքին մէջ ունայն
Վայրկեան մ'անգամ չի կրնար իր բարձրութեան մէջ հըր-
ճուիլ.
Կարծես Անհունն աստղերէն պէտք էր իջնէր անպայման,
Եւ իր կարգին՝ Մարդուն պէս, աստուածօրէ՛ն տառապիլ:

Կ'իյնա՛ն ...: Մինչ ես, ա՛լ յոգնած իմ տատամսոտ գըր-
նացքէն,
Կ'երթամ ընտիլ տխրութեամբ ժայռին վըրայ մօտակայ.
Մըտածումներ կը ծընին հիւծած հոգւոյս խորունկէն,
Մինչդեռ հեռուն, վերջալոյսն արձանացա՛ծ կը մընայ:

Fonds A.R.A.M

Ցետին կայծե՛րը օրուան հորիզոնին կողն ի վեր
Կ'առնեն ժայթքում մ'յուսահատ, եւ դեռ կ'ուզեն տոչորել·
Ինչպէս կեանքէն ձանձրացած մահկանացուն ալեհեր՝
Մահուան տեսքէն սարսափած՝ կ'ըղձայ կեանքին դեռ փա–
րել:

Օրը կ'անցնի, ամէն ոք հիմա մոռցած է արդէն
Թէ կ'վայելէր ժամ մ'առաջ լոյսին խորհուրդն ըսպիտակ,
Թէ իր սրտին մէջ ունէր կեանքի շառայլ մ'երկինքէն,
Որ չէր մարած յանկարծուստ մահուան մեծղի աչքին տակ:

Եւ տխրութեամբ մը յետին կը մըտածեմ թէ ինչո՛ւ
Աշխարհի սէ՛րը Մարդուն վըրայ այսքան կը տիրէ,
Թէ մենք ի՛նչպէս կը փարինք ցաւերու մեծ կոյտերու,
Մոռնալով նոյն իսկ լուսնակն՝ որ բարութեամբ կ'աղօթէ:

Հովն ալ ահա կը նետուի լայն սրտէն ներս ծառերուն,
Մինչ տերեւնե՛րը վերէն կը սկըսին երգ մ'անսովոր·
Ո՛րքան հըրճուանք կայ անոնց նըւագին մէջ սարսըռուն,
Ի՛նչպէս մոռցան այսքան շուտ ա՛լ չապրողները բոլոր ...

Կեա՛նքն է այսպէս, ամէն ոք իր արցունքներն կը պահէ
Որ մահուան օրն կարենայ մեղքին համար արտասուել·
Չի գիտէ թէ օտարին արտօսրն աչքէ՛ն կը ժայթքէ ...
Ամէն ոք վիշտ մը ունի, զոր չէ կրցած ըսփոփել:

Ցետին շառափ մ'ալ ահա հորիզոնին բարձունքէն
Կ'երազէ փա՛ռքը շքեղ տակաւ մեռնող արեւին ...
[illegible] սիրահար կոյսի պէս իր անուրջին ընդմէջէն՝
Խարխափելով կը դիմէ իր փառայեղ շիրիմին:

Ո՛րքան արցունք կայ, ո՛վ Տէր, եւ ո՛րչափ ցաւ սըրբացած,
Բընութեան մեծ սրտին մէջ, որ գիտէ յար սարսըռիլ·
Մենք ո՛րքան պէտք ենք տըխրիլ՝ մեր հըրճուանքնե՛րը
մոռցած՝
Երբ գըլխիկոր մըտածենք թէ պէտք է օ՛ր մը մեռնիլ:

Եւ մեր սրտին մէջ փոքրիկ, ո՛րքան հառաչ կայ ապրող,
Որոնց թեւերն են փրթած որ մեր կուրծքէն դուրս չելլեն.
Տիեզերքին ծոցն ինկած մարդը խեղճ զոհ մ'է հիւծող,
Ժամուան մ'համար աքսորուած երկնի լուսեղ վայրերէն:

Երբեմն, այսպէս խորասոյզ լուրթ սրտէն ներս իրիկուան,
Կը մըտածեմ որ ըլլայ Մարդն՝ հառաչա՛նքն Արարչին.

Fonds A.R.A.M

Կեանքը՝ արդի՛ւնք խոհերու, դիւթուած վայրկեան մը մի-
այն.
Աշունն՝ արցու՛նքն անտեսուած գարնան անմեղ հըրճուա-
ֆին:

Ես կը սիրեմ կոհակներն մըտածումիս մէջ բանտել,
Պուրակներուն հետ կանաչ լըսել կարկաչն առուակին.
Կ'ըղձամ որո՛տը շանթին իր որջին խորն ողջունել,
Եւ ըմբռնել անպատճառ անոնց խօսքե՛րը մըթին:

Գիտնալ կ'ուզեմ թէ ի՛նչու հովիտներուն մէջ դալար
Գետակին երգն աւելի մելամաղձոտ կը հընչէ,
Կամ թէ հոգի՞ն է Մարդուն որ իր ցաւէն հողմավար
Միայնութեան ծոցէն ներս ամէն ինչ չար կը գըտնէ:

Եւ ես այսպէս ընդ երկար հարցումներու տակ կըճած,
Տխրութեան ճո՛ղն եմ ներեր կեանքիս վըրայ ծաղկատի.
Դեռ չեմ կրցած հասկընալ հոգւոյս իղձե՛րը ծըլած.
Ես ընդունայ՛ն եմ դիտեր անհոգ անկումն արցունքի:

Բայց ես դարձեա՛լ կը բախեմ դռներն հսկայ խորհուրդին.
Ինչո՞ւ սիրոյ մէջ Աստուած դըրած է ոյժն այս հըզօր,
Որ մենք, հազիւ մօտեցած անոր դիւթիչ ափունքին,
Կը մոռնանք նոյն իսկ իր սէրն՝ ցուրտ ծիծաղով մ'ահաւոր:

Դեռ մինչեւ ե՞րբ, իրիկուան դիւթանքներէն արբեցած,
Մարդուն հոգին ըսփոփուի՝ մոռցած ցաւերն իր օրուան.
Դեռ մինչեւ ե՞րբ աստղերուն նայուածքին տակ բոցար-
ծարծ,
Հզգանք ծըլի՛լը անոնց ուժգին թափով մը խոպան:

Ի՛նչ, տառապա՛նքը, Մարդուն հոգիին չա՞փ է անմահ,
Ի՛նչ, ընդունա՞յն կը ջանանք գտնել դարման մեր վշտին.
Ի՛նչ, ո՛վ Աստուած, մենք ծրնանք որ արցունքո՞վ մ'յա-
կինքեայ
Յիշենք հանոյքն երէկուան, որ երազանք մ'էր անգին:

Բայց դեռ կ'ըղձանք ըմբոշխնել կեանքի թախիծն ուղխօրէն
Քան թէ թովչա՛նքը աստղին եւ վայելքներն երկընքին,
Նենգի մը պէս զարհուրիլ մահուան խըրո՛խտ նայուածքէն
Եւ միայնակ ու ընկուզ՝ դիմել վշտի՛ մ'համբոյրին:

ՎԻՉԷՆ ՍՐԱՊԵԱՆ

Ալզոյ, 1929

Fonds A.R.A.M

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ 1914 ԷՆ ԱՌԱՋ ԵՒ ՅԵՏՈՅ

Գ

Մեր անցեալ յօդուածին մէջ ցոյց տըւինք թէ Ամերիկա իր արտակարգ հարստութիւնը կը պարտի իր հողին ընդարձակ տարածութեան, անոր հիանալի արգասաբերութեան եւ իր հսկայ անտառներուն։ Անշուշտ բնութեան անթափանցելի խորհուրդներէն մին է թէ ինչո՞ւ ան օրհնած է Ամերիկան իր շընորհներով աւելի շռայլօրէն քան ուրիշ ոեւէ երկիր։ Աշխարհի մէջ եւ ո՛չ մէկ ազգ կրնայ չափուիլ Ամերիկացիին հետ ցորենի, վարսակի, եգիպտացորենի, ծխախոտի, բամպակի, արջառի, խոզի, փայտի, ածուխի, երկաթի, պըղինձի, արծաթի, կապարի, զինկի, ծծումբի եւ քարիւղի արտածութեան մէջ։ Նախանիւթերու այս անզուգական առատութիւնը պէտք չէ սակայն ձեզ մղէ սա եզրակացութեան թէ Ամերիկայի դաշտերը, անտառները եւ հանքերը կը կազմեն Ամերիկացւոց հարստութեան ամենամեծ աղբիւրները. գործարանները, ահա՛ Ամերիկայի բուն ոսկեհանքերը։ Ուրիշ խօսքով, Ամերիկայի հարստութիւնը չէ դիզուած դաշտերու եւ անտառներու մէջ այլ ճարտարարուեստական քաղաքներու մէջ։ Եթէ այս տեսութիւնը տարտամ գաղափար մը կուտայ, թուանշանները շուտով կրնան փարատել այդ տարտամութիւնը. 1913ին Ամերիկա վաստըկած է.—

Գործարաններէ	*տոլար*	21, 000,000,000
Հողագործութենէ	»	9,000,000,000
Հանքերէ	»	2,000,000,000
Անտառներէ	»	700,000,000
Ձկնեղէնէ		66,000,000
	Տոլար	32,766,000,000

Կը տեսնէք թէ ամերիկեան գործարաններու արտադրած ապրանքներու արժէքը, հանքերու, դաշտերու, անտառներու եւ ծովերու միացեալ արտադրութեան կրկինն է։

Բազմաթիւ Անգլիացիներ դեռ կը կարծեն թէ Մեծն Բրիտանիան աշխարհի ճարտարարուեստական ամենէն խոշոր երկիրն է, եւ Լօյտ Ճօրճի շուրջը գտնուող bookish worm*երը (Անգլիացիք «գրքի որդ» կ'անուանեն բոլոր այն վատառողջ մտքերը որոնք գրքերուն անուշ ֆըրազներով սնած ըլլալով գործնական աշխարհի դառն իրականութիւններուն անտեղեակ են) յոխորտանքով կը մատնանշեն թէ Անգլիոյ արտածումը Ամերիկեանէն աւելի մեծ է։ Այս պարագան կրնայ ճիշդ ըլլալ, բայց երբեք չ'ապացուցաներ թէ ճարտարարուեստականապէս Անգլիա կը գերազանցէ Ամերիկան։ Թուանշաններու արձակած վճիռը ճիշդ հակառակն է. 1913ին կացութիւնը հետեւեալն էր.—*

Ամերիկա

Գործարաններու մէջ շինուած		
ապրանքներուարժէքը	*Ա. Ո.*	5,513,618000
Գործաւորներու թիւը		7,718000

Անգլիա

Գործարաններու մէջ շինուած		
ապրանքներու արժէքը	*Ա. Ո.*	2,112829000
Գործաւորներու թիւը		7,102000

Ուրեմն մինչ Ամերիկայի գործաւորներու թիւը Անգլիացիներէն հազիւ 10 առ 100 աւելի է, ամերիկեան գործարաններու արտադրութեան արժէքը անգլիականին երկուք ու կէս անգամն է, ինչ որ կը նշանակէ թէ grossiste *գիներու տեսակէտով մէկ ամերիկացի գործաւոր մը կ'արտադրէ երկու եւ նոյն իսկ երեք անգլիացի գործաւորներու արտադրածին չափ։* Grossiste *գիները մէկ քանի ճիւղերու մէջ աւելի բարձր են Անգլիոյ քան Ամերիկայի մէջ, եւ փոխադարձաբար։ Միջին հաշուով անգլիականը ամերիկեանին կը հաւասարի. հետեւաբար ամերիկեան ապրանքները անգլիական արտադրութեանց հետ շատ լաւ կրնան մրցիլ եւ իրականին մէջ ալ կը մրցին ո՛չ միայն չէզոք հրապարակներու վրայ, այլ նոյն ինքն Անգլիոյ մէջ։ Գալով արտածումին, եթէ ամերիկեան թուանշանները անգլիականներուն չափ խոշոր չեն, բացատրութիւնը շատ պարզ է. Ամերիկա ինքն իր մէջ կը սպառէ իր արտադրութեան 90*

Fonds A.R.A.M

առ 100ը․ Անգլիա ստիպուած է արտադրութեան գէթ 50 առ 100ը արտածել։

Անտարակոյս աւելի հրահանգիչ պիտի ըլլայ վերոյիշեալ ընդհանուր գումարներուն մանրամասնութիւնները տալ որպէս զի ընթերցողը կարենայ խումբ առ խումբ բաղդատել ամերիկեան եւ անգլիական թիւքերը։

Ամերիկա 1913

	Անգլ․ ոսկի
Ուտելիք, խմելիք եւ ծխախոտ	1,500200000
Արոյր եւ երկաթ, մէջը ըլլալով երկաթուղիները, անօթները, հողագործական եւ ելեքտրական մեքենաները	996,100000
Հիւսուածեղէն	
Փայտեղէն	
Կաշեղէն	237,000000
Թիթեղեայ	308,000000
Քիմիական	402,318000
Քարեղէն եւ ապակեղէն	139,000000
Երկաթ եւ արոյր	323,000000
Զանազանք	500,000000
	Ա․Ո․ 5,513,618,000

Անգլիա 1913

	Անգլ․ ոսկի
Ուտելիք, խմելիք եւ ծխախոտ	357,300,000
Արոյր եւ երկաթ, մէջն ըլլալով երկաթուղիները, նաւարանները եւլն․	575,000,000
Հիւսուածեղէն	641,000,000
Փայտեղէն	88,129,000
Կաշեղէն	54,000,000
Թիթեղեայ	92,000,000
Քիմիական	115,200,000
Քարեղէն եւ ապակեղէն	43,150,000
Երկաթ եւ արոյր	123,050,000
Զանազանք	24,000,000
	Ա․ Ո․2,112,829,000

Ինչպէս ըսինք Մաք-Տօնալտի, Լօյտ Ճօրճի տեղակալները ամէն անգամ որ Անգլիոյ քաղաքական բեմին վրայ ճառամարտնելու ելլեն, թուեթակարար կը կրկնեն սա յանկերգը թէ տնտեսական աշխարհին ղեկը Անգլիոյ ձեռքը կը գտնուի եւ ո՛չ թէ Ամերիկայի, յենլով անգլիական արտածումներու խարուսիկ գերակշռութեան վրայ։ Եթէ երբեք իրենց յիշեցնենք մեր թուած թուանշաններու աննպաստ վկայութիւնը, բանւորական եւ ազատական այդ միամիտ փիլիսոփաները իբր վերջին մխիթարութիւն ձեզ պիտի պատասխանեն թէ Անգլիա անմրցելի է նաւաշինութեան եւ բամպակի ճարտարարուեստներու մէջ։ Նաւաշինութեան մէջ Անգլիա կրնայ գերազանցել Ամերիկան, բայց այս ճիւղը կարծուածին չափ կարեւոր չէ։ Արժէքի տեսակէտով նաւաշինութիւնը Անգլիոյ ճարտարարուեստական արտադրիչ կարողութեան մէկ քսաներորդը կը ներկայացնէ․ իսկ բամպակի ճարտարարուեստը թուական տեսակէտով նաւաշինութեան երեք անգամն է․ մինչեւ 1913 Անգլիոյ արտադրած տարեկան թօնաժը Ա․ Ո․ 43,500,000 եւ Ամերիկայինը Ա․Ո․15,000,000 էր․ նոյն թուականին Անգլիոյ բամպակեղէններու արժէքը Ա․Ո․ 132,000,000 էր, իսկ Ամերիկայինը Ա․Ո․ 125,000,000ի կը հասնէր։

Այսպէս նաւաշինութեան մէջ եթէ Անգլիա կը գերակշռէր Ամերիկան գրեթէ 300 առ 100 համեմատութեամբ, բամպակեղէնի մէջ փառաբանուած տարբերութիւնը հազիւ 5 առ 100 էր։ Ասոր փոխարէն Ամերիկա շատ ու շատ ետեւ կը թողուր Անգլիան հագուստեղէնի, կօշիկի, մօթէօններու, երկաթուղիի, վակօններու եւայլն․ի շինութեան մէջ․ 1913ին ամերիկեան հագուստեղէններու արժէքը Ա․ Ո․ 190,000,000, իսկ անգլիականը Ա․Ո․63,000,000 էր, ամերիկեան կօշիկները Ա․Ո․ 103,000,000, անգլիականները Ա․Ո․ 20,000,000, ամերիկեան մօթէօնները Ա․Ո․50,000,000, անգլիականները Ա․Ո․4,000,000, ամերիկեան վակօնները Ա․Ո․ 25,000,000, իսկ անգլիականները Ա․Ո․ 10,000-000 էին։ Երբ ընդհանուր կացութիւնը բաղդատենք, ստիպուած ենք ընդունիլ թէ անվիճելիօրէն Ամերիկա գլած անցած է Անգլիան։ Գաղափար մը տալու համար ի՛նչ քառարշաւ քայլերով Ամերիկա եկաւ հասաւ Անգլիոյ ճարտարարուեստի գլխաւոր ճիւղերուն մէջ, կ՚արժէ որ ընթերցողը աչքին առջեւ ունենայ հետեւեալ թուանշանները․

Fonds A.R.A.M

	Երկաթեղէն	Բամպակեղէն	Բրդեղէն	Մետաքսեղէն
	Թօնս	Տոլար	Տոլար	Տոլար
1850	564,000	62,000000	49,000000	1,810000
1860	822,000	116,000000	74,000000	6,608000
1870	1,666000	178,000000	200,000000	13,000000
1880	3,836000	193,000000	239,000000	42,000000
1890	9,203000	268,000000	271,000000	88,000000
1900	13,790000	340,000000	297,000000	108,000000
1913	30,000000	701,000000	507,000000	254,000000
	59,881000	1,858000000	1,637000000	513,418000

Ինչպէս նախապէս յիշեցինք, 1850էն վերջ Անգլիան ընդունեց Free Trade, *այսինքն «Ազատ Առեւտուր» կոչուածը որ կը նշանակէ առանց մաքսատուրքի ներածում եւ արտածում: Այս երազը երազողը եղած էր Րիչարտ Քօպտըն. այս Անգլիացին որ* spéculateur *մըն էր, մէկ անգամէ աւելի անձնական դուռը հասած էր: Անգլիա այս խելացի Դաւիթին հետեւելով միամտօրէն հաւատաց թէ* Free Trade*ը բարգաւաճման անսպառ աղբիւր մը պիտի ըլլար Մեծն Բրիտանիոյ համար: Քօպտընի դրածածած բառերը կրկնելով, իր դիւտին չնորհիւ Անգլիա առ յաւէտ պիտի մնար «The workshop of the world» որ կը նշանակէ աշխարհի գործարանը: Այդ օրերուն Անգլիա կ'արտադրէր երկու երրորդը թէ՛ աշխարհի երկաթին, թէ՛ աշխարհի բամպակին, թէ՛ աշխարհի ածուխին եւ թէ՛ աշխարհի նաւերուն:*

Անկէց ի վեր Ամերիկա, առանց յիշելու Գերմանիան եւ Ճափոնը, protectionisme*ի չնորհիւ այսինքն մաքսատուրքերու պաշտպանութեան տակ, ոչ միայն եկաւ հասաւ ամբողջ գծին վրայ, այլ շատ մը ճարտարարուեստներու մէջ դնեց անցաւ Անգլիան:* Free Trade *երազողները կ'առարկեն թէ 1850էն ի վեր անգլիական մէկ քանի ճարտարարուեստներ յառաջդիմեցին եւ բարգաւաճեցան: Այս կարճատեսները չեն ուզեր հասկնալ որ յառաջդիմութիւն ըսուած բանը յարաբերական է: Free Trade*ի դրօշին տակ *Անգլիացւոց ունեցած յաջողութիւնները եթէ բաղդատենք* protectionnisme*ի չնորհիւ Ամերիկացւոց յառաջդիմութեանց հետ, տարբերութիւնը այնքան չափազանց է որ Անգլիացին պարզապէս ամօթապարտ պիտի մնայ այդ բաղդատութեան արդիւնքէն:*

Ի՞նչպէս կամ ինչո՞ւ 60 տարուան մէջ Ամերիկա աննշան վիճակէ մը բարձրանալով, աշակերտի տրկութիւնը թօթուեց եւ անցաւ վարպետի տիրող դիրքին: Այս հարցման Free Trader*ները կը հրամցնեն մեզ այն պատասխանը զոր ակարը կուտայ արդարացնելու համար իր անկարողութիւնը անյաջողութեան պարագային: Անոնք կ'ըսեն թէ Ամերիկայի հարստութեան բնական աղբիւրներն են որ զործած են այդ հրաշքը: Շա՛տ լաւ, բայց այդ բնական աղբիւրները կեցած տեղերնին չեն բարգաւաճիր: Այդ բարգաւաճումը ուղեղ, կրթով եւ մէթոտ չ'ե՞նթադրեր: Երկրի մը արտադրիչ ուժը կը կազմէ իր հարստութեան իրական աղբիւրը, իսկ այդ արտադրիչ ուժն ալ կը չափուի զործաւորին արտադրելու կարողութենէն: Անգլիոյ եւ Ամերիկայի արտադրիչ ուժերը ճշդիւ կարենալ բաղդատելու համար, պէտք է ուրեմն բաղդատենք անոնց գործաւորներուն արտադրելու կարողութիւնը: Ստորեւ դրուած թուանշանները պիտի թոյլատրեն ընթերցողին տտուգել երկու կողմերուն չարաթական համեմատութիւնները ճարտարարուեստական մէկ քանի կարեւոր մարզերու մէջ.*

	Ամերիկա			Անգլիա		
	Ա.	Ո.		Ա.	Ո.	
Կօշիկ	3.	10.	0	1.	7.	4
Հագուստ	4.	17.	8	2.	10.	10
Բամպակեղէն	2.	13.	9	1.	10.	6
Հիւսուածեղէն	4.	4.	3	2.	18.	11
Կաշեղէն	4.	13.	1	2.	5.	0
Թղթեղէն	5.	3.	5	2.	2.	8
Երկաթուղի	4.	0.	5	2.	7.	5
Մետաքսեղէն	3.	9,	3	1.	1	2

Եթէ միջինը հանէք, պիտի տեսնէք թէ զործաւոր դլուխ Ամերիկացին գրեթէ երեք անդամ աւելի կ'արտադրէ քան Անգլիացին:

Լաւ պէտք է ըմբռնել որ ամսականները կախում ունին արտադրութենէն. գործարանատէրը ստիպուած ըլլալով հալածալել պէտք եղած դրամը նախնական նիւթի գնման եւ

Fonds A.R.A.M

գործարանի ծախքերը դոցելու, գործաւորին արտադրութիւնը կը սահեցնէ այն փոնտը որ կը բաժնուի գործարանատիրոջ եւ գործաւորին միջեւ: Ուրիշ խօսքով, արտադրուած ապրանքը կը սահեցնէ գործարանատիրոջ չահը ինչպէս նաեւ գործաւորին ամսականը: Ընկերվարականները, դրամագլուխի այդ կոյր թշնամիները, դեռ հասկցած չեն որ երբ երկրի մը ամսականները խեղճ են, այդ խեղճութեան պատճառը միշտ դրամատիրոջ ագահութիւնը չէ, այլ այդ երկրին արտադրելու սակաւ կարողութիւնը: Եթէ Ամերիկայի մէջ ամսականները երեք անգամ աւելի են քան Անգլիոյ մէջ, այդ բացատրելի է սա իրողութեամբ թէ Ամերիկացին Անգլիացիէն երեք անգամ աւելի կ'արտադրէ:

Գալով գործաւորին արտադրական ուժին, այդ կարողութիւնը երկու պղտակներէ կախում ունի — գործածուած մեքենային տեսակը եւ անոր ուժը. հանրածանօթ ճշմարտութիւն մըն է որ Ամերիկա թէ՛ աւելի արդիական եւ թէ՛ աւելի զօրաւոր մեքենաներ կը գործածէ: Փոքր բաղդատութիւն մը ըսածնիս կը հաստատէ.

	Գործաւորներու թիւը	Մեքենաներու ձիու ուժը	Իւրաքանչիւր 1000 գործաւորին գործածած մեքենային ձիու ուժը
Ամերիկա	7,718,000	4,780,000	2400
Անգլիա	7,102,000	2,000,000	1183

Անգլիական յետամնացութեան պատճառները երկուք են: Առաջին՝ գործարանատիրոջ պահպանողականութիւնը. երկրորդ Trade Unionներուն հակառակութիւնը թիւ պեղչող բայց արտադրութիւն աւելցնող արդիական մեքենաներու գործածութեան: Անգլիացի գործաւորը կը դողայ որ եթէ կատարելագործուած մեքենաներ ներմուծուին, իրմէ պահանջուած աշխատութեան քանակը պեղչելով՝ իր ստանալիք վարձատրութիւնն ալ նոյն համեմատութեամբ կը նուազի: Անգլիացի գործարանատէրն ալ կը վախնայ որ եթէ աւելի սուղ մեքենաներ գնէ, այդ նորութիւնը կընայ վէճերու դուռ բանալ գործաւորներուն հետ եւ վտանգել իր չահը որ արդէն սաստկացող մրցակցութեան բերմամբ օր ըստ օրէ անկումի ենթակայ է: Այս է պատճառը որ 1913ին Անգլիոյ մէջ կը գործածուէին 6000 ինքնաշարժ «loom»ներ («դէսթկեահ» թրքերէն եւ «métier» ֆրանսերէն), մինչ ցամաքային Եւրոպայի մէջ կային 15000: «Ձղճիմ» բառը գործածելու իրաւունք չունի՞նք երբ այս թուանշանները բաղդատենք Ամերիկայի մէջ գործածուած 200,000ին հետ:

Ամերիկեան ճարտարարուեստներու հիանալի յառաջդիմութիւնը արդիւնք չէ միայն գործարանատիրոջ եւ գործաւորին ողջմտութեան: Ամերիկեան կառավարութեան լուսամիտ տնտեսական քաղաքականութիւնը մեծապէս սատարած է ձեռք բերուած օրինակելի յաջողութեան: Ամերիկայի պետական մարդիկ կանուխէն ըմբռնեցին թէ գործարանատէրը եւ գործաւորը կը կազմեն երկրին բուն հարստութիւնը: Ուստի իրենց առաջին հոգը եղաւ պաշտպանել երկուքին աշխատութեան արդիւնքը օտար ոտնձգութիւններու դէմ: Ի՞նչ կերպով. Ամերիկա ներածուած օտար ապրանքներու վրայ դնելով արգելիչ (prohibitif) մաքսաւորքեր: Ճիշդ հակառակը ըրած են Անգլիոյ Քոպտէնեաններն որ թողլով որ անգլիական գործարանատիրոջ եւ գործաւորին աշխատութեան արդիւնքը ոտնակոխ ըլլայ օտար մրցումի անխնայ հարուածներէն: Անգլիացւոց այս տգիտութենէն առաւել կամ նուազ նպաստաւորուած է միայն middlemanը, այսինքն չահագէտ միջնորդը. մինչ Ամերիկայի մէջ սպառողը իր գրամը կը նետէ ամերիկացի գործարանատիրոջ եւ գործաւորին գրպանը, Անգլիոյ մէջ սպառողը իր գրամը կը լեցնէ օտար գործարանատիրոջ եւ գործաւորին գրպանը, որպէս զի միջնորդը, որ բաւական չամաթ հրեայ կամ օտարական մըն է, չահի ի վնաս թէ՛ անգլիական գրամագլուխին եւ թէ՛ անգլիացի գործաւորին: Եւ գիտէք թէ չանուն ի՞նչ բանի կը գործուի այս տխմարութիւնը, չանուն ժողովրդավարութեան:

Անգլիոյ Free Tradeի առաքեալները երբ յուսահատօրէն պարտուին իրողութիւններու եւ թուանշաններու անհերքելի վկայութիւններուն, ապաստանարան կը փնտռեն տարտամ ընդհանուր գաղափարներու մէջ: Անոնք կը տրտնջան թէ protectionnismeը

1.— կը սպաղնէ կեանքը,

2.— կը նպաստաւորէ հարուստը ի վնաս աղքատին,

3.— կը ստեղծէ trustներ:

Տեսականին մէջ այս դիտողութիւնները տրամաբանական կը հնչեն ականջի. բայց, ինչպէս խիստ չամաթ կը պատահի, փորձառութիւն կոչուած իրականութիւնը չարդ ու փշուր կը հանէ paper-logicը, թուղթի տրամաբանութիւնը, ինչպէս կ'ըսեն Անգլօ-Սաքսոնները.

Fonds A.R.A.M

րը: Մաքսապաշտպան երկիրներու փորձառութիւնը, որոնց գլուխը կը գտնուի Ամերիկա, ո՛չ միայն ամբողջովին ջրեց Քոպտէնի յաւակնութիւնները, այլ բառին իսկական առումով խայտառակեց զայն:

Այսօր նոյն ինքն Անգլիոյ Free Tradeները աչքերնին չփելով ապշահար կը դիտեն թէ tarifներով կաշկանդուած երկիրներու մէջ կեանքը աւելի եւ երբեմն շատ աւելի աժան է քան ազատ Անգլիա. Ամերիկայի մէջ երկաթի և քարիւղի գիները ուշագրաւ կերպով աւելի աժան են քան Անգլիա, հակառակ անոր որ ամերիկեան թոշակները անգլիականներուն եռապատիկն են. իսկ Քոպտընի հետեւորդները պարզապէս կը պապանձին երբ իրենց մատնանշէք թէ հակառակ Free Tradeի Անգլիա ալ ունեցած է եւ ունի թրըսթներ որոնց թիւը աւելի շատնալու քան թէ նուազելու հակամէտ է: Անգլիական ծխախոտի, երկաթեղէնի եւ քիմիական բաղադրութիւններու թրըսթները իրենց հսկայ դրամագլուխներով եւ ճիւղաւորումներով ոչ միայն փայլուն կերպով կը մրցին ամերիկեան թրըսթներուն հետ, այլ անոնցմէ շատերը կը գերազանցեն. Հապա անգլիական Royal Dutch Shell քարիւղի թրըսթը կամ աւելի ճիշդը կայսրութի՞ւնը, որուն անթագ կայսրը, սըր Հ. Տեթերտինկ, կառավարութիւններ կը շինէ եւ կը տապալէ: Ընթերցողը թող չկարծէ թէ խանդավառուած երեւակայութեան մը ազդեցութեան տակ մեր գրիչը հռետորական թռիչքներ կը գործէ. աշխարհի նաւթահորերուն երեք քառորդին ծորակները Royal Dutchի ձեռքը կը գտնուին. սըր Հէնրի Տեթերտինկ ո՛չ թէ կայսր մը այլ նոյն իսկ գերակայսր մը կրնայ նկատուիլ: Ուրեմն թըրըսթներու կազմութիւնը կապ չունի libre échangeի կամ protectionnismeի հետ: Անիկա բնական հետեւանքն է դրամագլուխի կեդրոնացման, կեդրոնացում մը զոր կը պարտադրէ ներկայ դարու մրցումի սաստկացումը: Ջինական, հնդկական եւ նոյն իսկ թրքական հրապարակներու վրայ Ճափոնի մղած անխնայ մրցումը յեղափոխեց Լանքաշայրի բամպակի գործարանատէրերուն դարաւոր համոզումները եւ մեթոտները: Անգլիացիք հետզհետէ կը միանան եւ կը կազմակերպուին կազմելու համար բամպակի ամենահսկայ թրըսթը որ երբեք գոյութիւն ունեցած ըլլայ, այսինքն քարիւղի Royal Dutch Shellէն վերջ Անգլիա կ'ուզէ ունենալ բամպակի Royal Dutch Shell մը: Թրըսթն է խոշոր քանակութեամբ եւ աժան գնով արտադրելու միակ միջոցը. հետեւաբար թրըսթն է օտար մրցումի դէմ ազգային ճարտարարուեստը պաշտպանելու եւ պահպանելու միակ միջոցը: Տարօրինակութեանց տարօրինակութիւնը սա է որ Լանքաշայրի բամպակի ճարտարարուեստին թրըսթի ուղղութեամբ կազմակերպուիլը ստիպողաբար յանձնարարողները եղան Քոպտընի սարուկները, ըսել կ'ուզենք ազատական եւ բանուորական տիրացուները: Ճօզէֆ Չէմպըրլէյն նախատեսեց Free Tradeի սնանկութիւնը. հարկ չկայ ներկայացնել «Joe»ն ինչպէս ժողովուրդը կը կոչէ զինքը Անգլիոյ մէջ. մեզ ամենուս ծանօթ սըր Օսթին Չէմպըրլէյնի հայրն է, որ Անգլիոյ թէ՛ ճարտարարուեստական եւ թէ՛ քաղաքական պատմութեան մէջ հաւասարապէս փայլուն էջ մը կը գրաւէ: Ժօզէֆ Չէմպըրլէյն՝ հարաւ. Ափրիկեան պատերազմին հերոսն է: Այս Անգլիացիին պիզմարքեան քաղաքականութեան շնորհիւ էր որ Անգլիա տիրացաւ Թրանսվալի ոսկեհանքերուն որոնք աշխարհի ամենահարուստը կը նկատուին: Չէմպըրլէյն՝ միայնակ՝ պատերազմ հրատարակեց Free Tradeի դէմ: Անգլիա այն ատեն ծիծաղեցաւ եւ ծաղրեց զինքը: Որովհետեւ Անգլիացիք չունէին եւ չունին Ամերիկայի եւ Գերմանիոյ առեւտրական գիտական մշակոյթը: Ասոր անհերքելի ապացոյցը սա է որ Չէմպըրլէյնը ծաղրողներու մէջ կը գտնուէին Trades Unions, Federation ofBritish Industries, եւ Bankers Association: Անգլիոյ առեւտուրի եւ ճարտարարուեստի այս երեք սիւները այսօր երկիւղածութեամբ կ'երկրպագեն Չէմպէրլէյնի տաճարին առջեւ: Աւա՛ղ որ Անգլիացիք քիչ մը ուշ կը քաւեն իրենց մեղքերը: Ներկայիս ճարտարարուեստական échelleի վրայ Ամերիկայէն եւ Գերմանիայէն վերջը երրորդական դիրք մը կը գրաւէ Անգլիան: Այս նուաստացուցիչ պարագան ամօթ մը կազմելու չափ անպատուաբեր է Անգլիացւոց. բրիտանական կայսրութիւնը իր անսպառ հարստութիւններով, անհամեմատելի փորձառութիւններով, անբաղդատելի միջոցներով ոչ միայն Ամերիկան եւ Գերմանիան պէտք էր գերազանցէր, այլ զանոնք իբր աշակերտ գործածէր ամբողջ գծին վրայ եւ ո՛չ թէ սա կամ նա ճիւղին մէջ միայն:

Հաւանաբար փորձուիք հարցնել որ եթէ Անգլիոյ ժողովուրդը տգէտ է, հապա անգլիական խորհրդարանի անդամնե՞րը: Մի՛ զարմանաք եթէ ըսուի ձեզ թէ չարիքին բուն աղբիւրը անգլիական խորհրդարանն է. սահմա-

Fonds A.R.A.M

նագրական ըէժիմին այլասերման հետեւանքով դասատու, բժիշկ, դերասան, վաստակաւոր, խանութպան, ճարտարապետ, թղթակից, քաղաքագէտ, եւ չեմ գիտեր դեռ ուրիշ ինչ մարդիկ որոնք այնքան կը հասկնան էմտական, ճարտարուեստական եւ առեւտրական գործնականն կեանքէ որքան հայ պատրիարքարանի դռնապան Ղէչօն կը հասկնայ քաղաքականութենէ, իրենց ամբոխային ճառերով եւ չառլաթան խոստումներով դիւրաւ կը յաջողին մոլորեցնել մասաճառը, նպարավաճառը, դերձակը, կօշկակարը, ջրհանկիրը, ատաղձագործը, ձկնորսը, գինեպանը, երկաթագործը եւ անվերջ շղթան այն ողորմելիներուն որոնց տուած անգիտակից քուէները մեծ ու փոքր ազգերու խորհրդարանները լեցուցած են անպէտ փիլիսոփաներու եւ վտանգաւոր բախտախնդիրներու բանակով մը: Ուրեմն parlementarismeի անկումին պատճառն ալ տգիտութիւնն է: Անգլիական աւանդամոլութիւնը ոչ թէ քառաքթէրի տոկունութեան այլ զուտ տգիտութեան հետեւանք է. հարստութիւն չահիլ, հարստութիւն պահել, եւ հարստութիւն գործածել, այս երեքն ալ տարբեր բաներ են: Առաջինը դժուար է, երկրորդը աւելի դժուար է. երրորդը ամենէն դժուարն է. կարճ խօսքով, մշակոյթ չունեցող ազգերը դատապարտուած են, եւ որովհետեւ այս մասին ազգերու ըմբռնումները եւ մեթոտները զգալիօրէն կը տարբերին, կ'արժէ որ այդ տարբերութիւնները մանրակրկիտ կերպով քննենք որպէս զի ճըշդիւ կարենանք գնահատել թէ ուսումի եւ զարգացումի ամենէն առողջ սիստեմը ո՞րն է:

Ազգերու յառաջդիմութիւնը կախում ունի մասամբ իրենց երկրին պարունակած բնական հարստութիւններէն եւ մասամբ ալ նոյն հարստութիւնները չահագործելու միջոցներէն եւ կարողութիւններէն: Այդ կարողութիւնները կ'ըլլան կամ բնածին եւ կամ ստացական. կան ազգեր որոնք առեւտուրի համար տաղանդաւոր ծնած են, ինչպէս Հրեան, Հայը, Ցոյնը եւլն. Չեխերը եւ Պօհէմացիները երաժշտութեան մէջ եւ Չինացիները արուեստներու մէջ տաղանդաւոր կը ծնին. հակառակ այս առաւելութիւններուն այս ազգերը չեն կրնար բաղդատուիլ Ամերիկացիներու, Անգլիացիներու, Գերմանացիներու հետ, որոնք անժխտելիօրէն աշխարհի մեծ եւ յառաջադէմ ազգերն են: Ոչ Ամերիկացին, ոչ Անգլիացին, եւ ոչ ալ Գերմանացին ունի Հայուն, Հրեային եւ Ցոյնին մտքի ճկունութիւնը եւ ճարպիկութիւնը. ի՞նչպէս կ'ըլլայ որ Արեւմուտքցին ճարտարարուեստական աշխարհի ախոյեանը եղած է: Պարզապէս անոր համար որ Արեւմուտքի ազգերը առեւտրական դիտութեան մէջ գերազանց կըրթութիւն մը ստացած են: Որքան դիտութեան բաժինը աւելնայ առեւտրական եւ ճարտարարուեստական յառաջդիմութեան մէջ, այնքան աւելի պիտի աւելնայ մասնագիտութեան կարեւորութիւնը: Եթէ բան մը գիտէք, պէտք է որ զայն կատարեալ գիտնաք: Նախ որակ եւ յետոյ քանակ: Քառորդ, կէս կամ երեք քառորդ գիտցողը ոչ միայն անօգուտ է այլ վնասակար: Հայը, Ցոյնը եւ Հրեան կը յոխորտան թէ ամեն բանէ կը հասկնան, ճիշդ այդ է պատճառը որ բան մ'ալ կատարեալ չեն գիտեր: Արեւմուտքցին մէկ բան գիտէ, բայց զայն կատարեալ գիտէ, և այդ մասնագիտութեան շըրջանակին մէջ է որ ճարտարարուեստական աշխարհի ղեկը իր ձեռքը կը գտնուի: Կը հետեւի թէ ըստացական կարողութիւնները աւելի կարեւոր են քան բնածին տաղանդները, ինչպէս երգիչ, ճարտասան, նկարիչ եւն., կրթութեամբ եւ մարզանքով կը կատարելագործուին:

Կրթութիւնը կ'ըլլայ զարդական կամ գործնական. եւրոպական կրթութիւնը եղած է ի սկզբան ընդհանրապէս կրօնական եւ գրական. Եւրոպայի մէջ կղերը եւ գրագէտը դարբնած են կրթական հաստատութիւններու ծրագիրը. Եւրոպական կրթութիւնը օգտակար եղած է անգործ հարուստներու եւ անգործնական մարտաւորականներու: Այս է պատճառը որ եւրոպական դպրոցներու, քոլէժներու եւ համալսարաններու դասընթացքը խճողուած է «ուրթիւն»ներով զորս Արեւելք կոյր միամտութեամբ ընդօրինակած է: Այդ «ուրթիւն»ները կրնան գործածել մեր յիշողութիւնը, բայց կը մեռցնեն մեր իմացականութիւնը: Լատին ազգերը յետամնաց են բաղդատմամբ անկլօ-սաքսոններուն. այդ յետամնացութեան խոր պատճառները կրթական են: Լատին կրթութիւնը ուժ տուած է ընդհանուր մշակոյթին. ուրիշ խօսքով լատինը կը յափշտակուի հանճարէն եւ դեղեցիկէն. Անկլօ-սաքսոնը, յարգելով հանճարն այս երկուքը, նախապատուութիւն կուտայ օգտակարին եւ պիտանիին:

Գերմանիան աշխարհի ամենէն լաւ կրթուած ազգն է. Գերմանիոյ մէջ անուանները այնքան քիչ են որ հաշուի իսկ չեն առնուիր. Գերմանացին իր ստացած գիտական կրթութիւնը կը կիրարկէ թէ՛ ճարտարարուեստի եւ թէ՛ առեւտուրի մէջ: Հոդ է գերման ընտիր կազմա-

Fonds A.R.A.M

կերպութեան գաղտնիքը: Բայց ներկայիս Ամերիկա գերազանցած է Գերմանիան: Որպէս զի իրողութիւնը համոզիչ ըլլայ, անոր ճշմարտութիւնը պէտք է ցոլանայ թուանշաններու մէջ: Ուստի փութանք ընթերցողին հայթայթել թուաբանական ապացոյցը:

Պատմական իրողութիւն մըն է թէ Puritainները եղած են ամերիկեան գաղթավայրը հաստատողները: Այս Ամերիկացիները անյագ պապակ մը ունէին ուսումի եւ զարգացումի: Դրամ չեն խնայած կրթական ոեւէ նպատակի: Աշխարհի մէջ եւ ոչ մէկ երկիր ծախսած է կամ կը ծախսէ Ամերիկայի չափ դրամ իր զաւակներուն կրթութեանը համար. հետեւեալ ցուցապատակները պերճախօս է.

8էն մինչեւ 18 տարեկան

	Թիւ	Ծախք
		տոլար
1871	12,000,000	70,000,000
1876	14,000,000	84,000,000
1881	16,000,000	95,000,000
1886	17,000,000	114,000,000
1891	19,000,000	148,000,000
1896	21,000,000	184,000,000
1901	22,000,000	228,000,000
1906	24,000,000	308,000,000
1913	27,000,000	447,000,000
		1,678,000,000

Թէ ի՛նչ վիթխարի գումար մը ներկայացնէ մէկուկէս միլիառէ աւելի տոլարը զոր Ամերիկա ծախսած է իր ներկայ սերունդին կրթութեանը համար, կը բաւէ ըսել որ այդ դրամը աւելի է քան ինչ որ Մեծն Բրիտանիա պատերազմէն առաջ կը ծախսէր իր նաւատորմին, իր բանակին, կենսաթոշակներուն (pension) եւ քաղաքային ծառայութեան (service civil) ծախքերուն համար:

Եթէ ազգի մը յառաջդիմութիւնը կախում ունի իր կրթուած ուղեղներէն, այն ատեն բարձրագոյն կրթութիւնը մասնաւոր կարեւորութիւն մը կը ստանայ: Այդ բարձր կրթութիւնն է որ կը հայթայթէ մեզի դիտուններ, երկրաչափներ, ճարտարապետներ, քիմիագէտներ, վարչագէտներ, կազմակերպողներ եւ բոլոր այն այն մասնագէտները որոնց գործունէութիւնը կը վճռէ ազգի մը ճակատագիրը: Ամերիկացիները ուժ տուած են բարձրագոյն կրթութեան անդուսպ խանդավառութեամբ եւ անսահման կորովով: 1870էն մինչեւ 1913 Ամերիկեան համալսարաններու թիւը տասնապատկուեցաւ: Այս համալսարանները հիմնուեցան անհատական նուիրատուութիւններով: Նուիրատուները ամերիկեան ճարտարարուեստի ախոյեաններն էին որոնք ինքնօգնութեամբ էին յաջողած, եւ որ կրթութեան օգուտներէն գրկուած ըլլալով ամենէն աւելի զգացած եւ գնահատած են գիտական զարգացումի օրհնութիւնները. հետեւոն քալողը գիտէ երկաթուղիին արժէքը: Ամերիկացի մեծահարուստներուն նուիրած կամ կտակած գումարներու հաշուեցոյցը հետեւեալն է.

	Տոլար
1874ին	3,250,000
1875 »	3,750,000
1876 »	4,000,000
1877 »	4,500,000
1878 »	5,000,000
1879 »	5,250,000
1880 »	6,000,000
1881 »	7,500,000
1882 »	7,750,000
1883 »	7,750,000
1884 »	8,000,000
1885 »	8,250,000
1886 »	8,250,000
1887 »	8,500,000
1888 »	9,000,000
1889 »	9,500,000
1900 »	9,750,000
1901 »	10,000,000
1902 »	10,500,000
1903 »	10,500,000
1904 »	11,000,000
1905 »	22,000,000
	22,000,000
1906 »	23,500,000
1907 »	28,500,000
1908 »	29,000,000
1909 »	29,500,000
1910 »	30,000,000
1911 »	30,000,000
1912 »	31,250,000
1913 »	31,750,000
	413,500,000

Անգլիացիք ընդհանրապէս իրենց դրամը կը նուիրեն հիւանդանոցներու, եկեղեցիներու, Société de charitéներու եւ missionnaireնե-

Fonds A.R.A.M

րու, այսինքն Անգլիացիք կ'օգնեն տկարին, աղքատին եւ անկեալին: Ամերիկացիք դրամներ կը ծախսեն որպէս զի չունենան ո՛չ տկար, ո՛չ աղքատ եւ ո՛չ անկեալ: Օգնել հիւանդին եւ աղքատին, անտարակոյս գնահատելի մարդասիրութիւն մըն է, բայց չատ աւելի խելացի մարդասիրութիւն մը չէ՞ ժամանակին կրթել եւ զարգացնել տգէտը որպէս զի ան ո՛չ աղքատանայ եւ ո՛չ ալ հիւանդանայ, քանի որ աղքատութիւն եւ հիւանդութիւն, անբուժելի կարծուած այդ երկու պատուհասները, չատ անգամ արդիւնք են տգիտութեան եւ հազուագիւտ պարագաներու մէջ վերագրելի բախտի անակնկալ վատութեան:

Ամերիկա իր համալսարանները եւ քոլէժները կը պարտի իր մեծհոգի եւ լայնմիտ միլիոնատէրերուն: Անոնցմէ երկուքը կը տուրբացնեն բոլոր միւս անունները — Քարնըկի եւ Րօքֆէլըր: Երկուքն ալ անուս եւ աղքատ մարդիկ եղած են: Դառնօրէն զգացած են ուսումի եւ զարգացումի պակասը: Ցոյց տալու համար թէ ո՛ր աստիճան կը գնահատեն մտքի լոյսը, տարեւ կը դնեն երկուքին ըրած դրամական անօրինակ նուիրատուութիւնները:

ՔԱՐՆԸԿԻ

Carnegie Institute տոլար	16,000,000
Բժշկական հաստատութիւններու	25,000,000
Սկովտիական համալսարաններու	10,000,000
Carnegie Corporation	25,000,000
Մատենադարաններու	52,000,000
Զանազան փոքր քոլէժներու	22,000,000
Տոլար	150,000,000

ՐՕՔՖԷԼԸՐ

Շիքագոյի համալսարան տոլար	24,000,000
Բժշկական հաստատութիւններու	19,000,000
Rushի համալսարան	150,000,000
Barnardի համալսարան	10,000,000
Yaleի համալսարան	12,000,000
Harvardի համալսարան	13,000,000
Զանազան փոքր քոլէժներու	26,000,000
	119,000,000

Այս հսկայ գումարներուն շնորհիւ ամերիկեան քոլէժները եւ համալսարանները կահաւորուած են չքեղ կարասիներով եւ լայն հանդստութեամբ՝ գիտական ամենավերջին պահանջմանց համեմատ: Ամերիկայի կրթական նախարարութիւնը 1913ին հրատարակած է ամերիկեան համալսարաններուն, քոլէժներուն եւ դպրոցներուն ընչացուցակը, որոնցմէ կը քաղենք հետեւեալ թուանշանները.

Հողերու արժէքը տոլար	38,000,000
Շէնքերու »	282,000,000
Կահկարասիներու, գրքերու եւ գործիքներու արժէքը	71,000,000
Տոկոսաբեր ֆոնտ	363,000,000
	804,000,000

Ամերիկացի մեծահարուստները չեն բաւականացած չքեղ շէնքերով եւ մեծանուն բրօֆէսէօրներով: Անոնք տրամադրած են նաեւ անձեռնմխելի դրամագլուխներ որոնք կ'ապահովեն իւրաքանչիւր կրթական հաստատութեան պիւտճէն: 1913ին եղած պաշտօնական հրատարակութիւնները կը ճշդեն իրր դրամագլուխ յատկացուած գումարներու կարեւորութիւնը: Այսպէս:

Columbia University տոլար	31,000,000
Stanford	24,000,000
Harvard	22,000,000
Chicago	19,000,000
Yale	16,000,000
Cornell	14,000,000
Washington	6,000,000
Pensylvania	5,000,000
Princeton	6,000,000
Rice Institute	10,000,000
Carnegie	8,000,000
John Hopkins	7,000,000
	168,000,000

իսկ 1913ին չարժուն եւ անշարժ կալուածներու արտադրած հասոյթները եղած են.—

Cornell University տոլար	7,000,000
Columbia	6,000,000
Harvard	5,000,000
Wisconsin	3,000,000
Minnesota	3,000,000
Illinois	2,500,000
Yale	2,500,000
California	2,500,000
Pensylvania	1,750,000
Washington	1,750,000
	35,000,000

Fonds A.R.A.M

Բնական է որ այսքան խոշոր դրամագլուխներ եւ եկամուտներ վայելող դպրոցներ պէտք է ունենան ընտիր մատենադարաններ: Ահաւասիկ 1913ի ցանկը·

Harvard հատոր (volume)	3,000,000
Yale	3,000,000
Columbia	2,000,000
Cornell	1,500,000
Chicago	1,500,000
Pensylvania	1,250,000
Washington	1,250,000
California	1,000,000
Illinois	1,000,000
Princeton	750,000
Wisconsin	750,000
Minnesota	500,000
Զանազան Institutներ	500,000
	18,000,000

Ամերիկեան համալսարաններու նիւթական միջոցները իրաւամբ քաղաքակիրթ աշխարհի նախանձը կը դրգռեն: Բայց մանաւանդ կազմակերպութիւնն է որ մեր հիացման առարկան կը դառնայ: Ըսել չենք ուզեր թէ Ամերիկա կը գերազանցէ Եւրոպան ամէն ճիւղի մէջ: Օրէնսգիտութեան, առաքինաբուժութեան եւ երկրաչափութեան մէջ Ամերիկա չհաճած է առաջնութեան մրցանակը· բժշկութեան մէջ Ամերիկա դեռ կը մնայ Եւրոպայի աշակերտը: Կըրնանք ապահով ըլլալ սակայն որ ամերիկեան կորովը ուշ կամ կանուխ Եւրոպայի ձեռքէն պիտի խլէ բժշկական դափնին եւս: Կազմակերպութեան տեսակէտով Ամերիկայի համալսարանները հաւասար դեռեւ վրայ չեն գրնուիր: Արեւելեան նահանգները կատարելագործութեան գագաթնակէտին հասած կրնան նկատուիլ: Արեւմուտք եւ Հարաւ դեռատի եւ անփորձ ըլլալով բաւական ժամանակի կը կարօտին Արեւելքի մակարդակին հասնելու:

Ամերիկեան ընտիր կազմակերպութեան գաղտնիքը միապետական սիստեմի մէջ է: Ամերիկացւոց հաւատոյ հանգանակը երկուք է·—

1·— Միագլուխ վարչութիւն
2·— Երիտասարդութիւն

Եւրոպայի նշանաբանն է·—

1·— Բազմագլուխ վարչութիւն
2·— Հասուն տարիք

Ամերիկայի մէջ համալսարանները եւ կառավարութիւնները կը ղեկավարուին մէկ նախագահի մը կողմէ· Եւրոպայի մէջ Քոմիթէներ եւ դահլիճներ կը վարեն համալսարանները եւ կառավարութիւնները: Ամերիկան վարող եւ կառավարող գլուխները ընդհանրապէս 50էն վար են· այդ է գաղտնիքը ամերիկեան կորովին եւ արդիականութեան: Եւրոպան վարող եւ կառավարող գլուխները ընդհանրապէս 50էն վեր են· այդ է պատճառ որ Եւրոպայի վարչական կազմը եղած է, է, եւ միշտ պիտի ըլլայ նախապաշարումներու փոշիով մգլոտած բոյն մը: Տարիքը կրնայ փորձառութեան անունդի չեմարանը կազմել, բայց փորձառութիւնն ալ ժամանակի պահանջմանց հպատակելու դատապարտուած է: Ժամանակները փոփոխուելով փորձառութիւններն ալ կը փոխուին: Գործնական կեանքի նուրբ ճշմարտութիւններուն ամենանուրբն է այս պոր ձերերը չեն ըմբռնած, որովհետեւ չեն կրնար ըմբռնել: Ամերիկացիք ձերութեան արմատացած նախապաշարումները թոյն կը նկատեն յառաջդիմութեանց, ըլլայ մշակութային, ըլլայ գիտական, ըլլայ քաղաքական մարզերուն մէջ: 35 տարեկանին փրոֆէսօր Էլիէթ Հարվարտ համալսարանին նախագահ եղաւ, խիստ փայլուն կերպով վարած է այդ հաստատութիւնը: Այս Ամերիկացին երիտասարդ տաղանդը եւ կորովը հիմնովին փոխած եւ բարեփոխած է Ամերիկայի համալսարանական դրութիւնը եւ իրեն չհեցուցած է «Ամերիկեան համալսարաններու հայր» տիտղոսը:

Եւրոպայի թէ՛ զարգացած եւ թէ՛ տգէտ շրջանակներու մէջ արմատացած է սա համոզումը թէ Ամերիկացիք մեքենական ժողովուրդ մըն են, թէ դրամը կը տիրէ եւ կը տիրապետէ անոնց սրտին եւ գլխուն մէջ, թէ եանքին չունի ո՛չ հոգի եւ ո՛չ ալ խղճմտանք· իրականութիւնը կը ջրէ այս կարգի նախապաշարեալ համոզումները: Արտասովոր տաղանդ ունեցող չատ մը Ամերիկացիներ որոնք անհատական ձեռնարկներու մէջ կարեւոր հարստութիւններ կրնային դիզել, կամովին հրաժարած են նիւթական վայելքներէ եւ կեանքերնին նուիրած են գիտութեան, հակառակ իրենց ստացած աղքատ վարձատրութեան: Ամերիկայի վկայուած բրոֆէսէօր մը կը ստանայ տարեկան 3000էն 5000 տոլար· օդնական բրոֆէսէօրները կը ստանան 2000էն 3000 տոլար, իսկ պարզ ուսուցիչները 1000էն 2000 տոլար: Կառավարութեան մօտ ծառայող մանագէտներն ալ այս սահմաններուն մէջ կը վճարուին: Արդ երբ նկատի առ-

Fonds A.R.A.M

նենք թէ պարզ որմնադիրը մը կը չահի այսքան դրամ, այնատեն ամերիկացի բրօֆէսօրներուն վիճակը կը դադրի նախանձելի ըլլալէ: Ամերիկացի դիտուններըը ենթարկուած են ուրիշ փորձանքի մը, այդ ալ պաշտօնի անապահովութիւնն է: Նուրբ հաշուով եւ դովելի ոգւով մը տոգորուած ամերիկեան կառավարութիւնը դիտմամբ ստեղծած է այս անապահովութիւնը վառ պահելու համար ուսուցչական մարմնոյն յառաջդիմական ոգին: Այսպէս ամերիկացի բրօֆէսօրները պաշտօնի կը հրաւիրուին մասնաւոր պայմանագրութեամբ մէկէն մինչեւ երեք տարուան կարճ ժամանակամիջոցի մը համար: Եւրոպայի մէջ հակառակն է որ տեղի կ'ունենայ· դաստիարակները կը պաշտօնավարեն երկար տարիներ եւ կը ստանան կենսաթոշակներ: Ամերիկացիք այնպէս կը նկատեն թէ բացարձակ ապահովութեան զգացումը ուշ կամ կանուխ կը դառնայ անփութութեան, ծուլութեան եւ յետադիմութեան պղբիւր, մինչդեռ եթէ վարձատրութիւնը ըլլայ չափաւոր եւ ժամանակամիջոցը կարճ, ենթակայ բրօֆէսօրը կամ պաշտօնեան ստիպուած կ'ըլլայ իր ներկայութիւնը արդարացնել միշտ ա՛լ աւելի ուսանելով, ա՛լ աւելի յառաջդիմելով: Կարճ խօսքով՝ Ամերիկայի մէջ կատարեալ ապահովութիւն կը նշանակէ մեղկութիւն որ միշտ արգելք եղած է յառաջդիմութեան: Ճամբուելու վտանգը ժիր ու արթուն կը պահէ պաշտօնեան, ստիպելով զինքը հանապազ դրծադել իր կամքը եւ ուղեղը մինչեւ որ քայլ առ քայլ բարձրանալով յաջողութեան սանդուխին դագաթնակէտը հասնի: Ահա թէ ինչպէս կ'ըմբռնէ Նոր Աշխարհը «բարոյական խթան» կոչուած բացատրութիւնը: Կեանքի փորձառութիւնը իրաւունքի նժարը Ամերիկացւոց կողմը կը հակեցնէ· ծերունի Եւրոպան ստիպուած է ընդունիլ այս ճշմարտութիւնը:

Ընդհանուր զարգացումի տեսակէտով, ամերիկեան համալսարաններու արտասովոր յառաջդիմութիւնը անուրանալի է: Այդ յառաջդիմութիւնը ամենէն աւելի կը չեշտուի հողագործական եւ մեքենագիտական մարզերուն մէջ: 1862 յուլիս 2ին, քաղաքային պատերազմներու այդ հեղձուցիչ օրերուն, Քոնկրէսը ժամանակ գտած է օրէնք մը վաւերացնելու ի նպաստ հողագործական եւ մեքենագիտական քոլէժներու: Այս քոլէժներուն ծրագիրն էր գործնականապէս կրթել եւ մարզել ամերիկացի երիտասարդները, հողագործութեան, մեքենագիտութեան, արուեստագործութեան (fabrication) եւ այլ կենսական արհեստներու մէջ: Համալսարաններու նախանձը զրգռած են այս քոլէժները, այնքան արագ եւ մեծ եղած են անոնց յառաջդիմութիւնը եւ յաջողութիւնը: Իրր վկայութիւն առնենք աշակերտներու վերելական աճումը.—

1892	աշակերտ	14,000
1895		16,000
1898		21,000
1901		30,000
1904		37,000
1907		43,000
1910		61,000
1913		70,000
		292,000

Հողագործական եւ մեքենագիտական քոլէժներէ զատ, Ամերիկա ունի հարիւրաւոր ուսումնական հաստատութիւններ որոնք մասնագէտներ կը պատրաստեն ձեռամբ տագնապաւոր առաջնորդներու: Ամերիկա այդ առաջնորդներուն կը պարտի իր համաչխարհային համբաւ վայելող դիտուններըը, մեքենագէտները, ճարտարապետները, եւլն· իսկ նոյն առաջնորդները իրենց հանճարը եւ կարողութիւնները կը պարտին իրենց ստացած գերազանց կրթութեան: Անգլիոյ մէջ բարձրագոյն կրթութիւնը Հայ Լայֆին (բարձր դասուն) մենաշնորհն է, Ամերիկայի մէջ ուսումը հաւասարապէս մատչելի է ամենուն: Ամէն բանէ եւ ամէն դիրքէ, թէ՛ հարուստ եւ թէ՛ աղքատ ոեւէ Ամերիկացի ազատ է ոեւէ համալսարանի կամ քոլէժի դռներէն ներս մտնել եւ հոն պատրաստուիլ կեանքի ամենաբարձր դիրքերուն կամ ամենափայլուն ասպարէզներուն: Եւրոպայի մէջ տագնապները կը թաւամին եւ կը մեռնին պատեհ առիթի չգոյութեան պատճառաւ· Ամերիկայի մէջ տագնապները ենթակայ չեն այս անիրաւութեան: «La carrière ouverte à tous les talents» ըսած է Նաբոլէոն· Ամերիկացիք գնահատած եւ կիրարկած են Պօնաբարթի խօսքը իր ամենալայն իմաստով: Եթէ Ամերիկա ունեցած է ամենակարող տնտեսագէտները, պատճառը սա է թէ այդ մեծ գլուխները կ'ընտրուին ո՛չ թէ favoriներու փոքր խումբէ մը, ինչպէս Եւրոպայի մէջ, այլ բովանդակ ազգին լայն ծոցէն:

Իսկ եթէ բաղդատութիւն մը ընել պէտք ըլլայ հողագործական եւ մեքենագիտական ճիւղերուն մէջեւ, գիտնալու համար թէ երկուքին ո՞րը ամենակատարեալն է գիտական տիպար

Fonds A.R.A.M

կազմակերպութեան տեսակէտով, հողագործութիւնը ամերիկեան կառավարութեան նախընտրութիւնը շահած ըլլալ կը թուի: Ամէն պարագայի՝ եթէ ծախսուած դրամներու գումարը հանրային հաստատութեան մը կարեւորութեանը կամ օգտակարութեանը չափանիշը նկատել սխալ չէ, այն ատեն մեր եզրակացութիւնն ալ ճիշդ է: Ահաւասիկ հողագործութեան յատկացուած գումարները.—

1842	տոլար	1000
1850		5500
1860		40000
1870		151000
1880		200000
1890		1250000
1900		3500000
1910		17000000
1913		28000000

Տնտեսական գետնի վրայ Ամերիկա երբեք այնքան առատաձեռն կամ շռայլ չէ գտնուած որքան հողագործութեան հանդէպ: Ամերիկեան եւ անգլիական գիրքերուն խոշոր տարբերութիւնը ցայտուն կերպով դուրս կուգայ իրենց կառավարութիւններուն հրատարակած թուանշաններէն, որոնք են.—

Անգլիա

1913ին ծախքերը	Ա.Ո.341,648
1913ի ամսականները	146,118

Ամերիկա

1913ի ծախքերը	Ա.Ո. 5,606,308
1913ի ամսականները	2,087,358

1902ին Ամերիկայի հողագործական նախարարութիւնը 4000 մասնագէտներէ բաղկացած պաշտօնէութիւն մը ունէր, որոնց համար կը ծախսէր տարեկան 5,000,000 տոլար, 1913ին մասնագէտներու վերոյիշեալ թիւը բարձրացաւ 16,000ի: Այս մասնագէտները կը կատարեն փորձեր եւ հետախուզութիւններ եւ ձեռք բերուած արդիւնքները կը տեղեկագրեն կառավարութեան: Այս տեղեկագիրներուն վրայ յենլով երկրագործական նախարարութիւնը կը պատրաստէ գիրքեր եւ գրքոյկներ եւ զանոնք կը ցրուէ հողագործներուն եւ համալսարաններուն: Այս հրատարակութեանց քանակին եւ որակին արտասովոր բնոյթը բացատրելու համար ածականներ անօգուտ են: Անոնց միակ վստահելի ջերմաչափը թուանշաններն են:

1913ին ամերիկեան կառավարութիւնը 42,503 էջէ բաղկացած 1983 հատոր հրատարակութեան տուած է: Այս հատորներէն 25,190-469 օրինակ ղրկուեցան Ամերիկայի համալսարաններուն, հողագործներուն և ագարակապաններուն: Դեռ չէ գտնուած ուեւէ կառավարութիւն որ այսքան դրամ եւ աշխատութիւն վատնած ըլլայ հողագործութեան սիրոյն: Ամերիկա իր հողագործները կը կրթէ եւ կը մարզէ ոչ միայն գիրքերով այլ թղթակցութեամբ ալ: Ներկայիս ամերիկեան երկրագործական նախարարութիւնը աշխարհի ամենամեծ թղթակցութեան դպրոցը կրնայ նկատուիլ: Սակայն ուեւէ փրոփականտի մէջ որպէս զի յաջողութիւնը ըլլայ այնքան կատարեալ որքան արագ, գրչի ուժին պէտք է միանայ լեզուի ուժը: Լիովին գնահատելով այս ճշմարտութիւնը, ամերիկեան կառավարութիւնը վարձած է մասնագէտ ուսուցիչներ որոնք երկրին չորս կողմը կը ճամբորդեն եւ հրապարակային ճառերով կը լուսաբանեն հանրութիւնը: Այս ճառախօսներուն թիւը 1000ը կ'անցնի: Անոնց մէջ կը գտնուին 150 խափշիկներ որոնք մասնաւորապէս մարզուած են սեւամորթ ագարակապաններուն ուսուցանելու գիտական նորագոյն մեթոտները, եւլն.: Երբ նկատի ունենանք թէ միջին հաշուով Ամերիկա տարեկան 50,000,000 տոլարի միս եւ 150,000,000 տոլարի արմտիք արտածելէ վերջ 125,000,000 ալ ստամոքս կը կերակրէ, դիւրաւ կրնանք ըմբռնել թէ ինչո՞ւ ամերիկեան կառավարութիւնը հիմնած է 63 հողագործական քոլէժներ եւ համալսարաններ եւ կը հոգայ մասնագէտներու հսկայ բանակ մը:

Ամփոփելով, հողագործութեան, մեքենագիտութեան եւ քիմիագիտութեան մէջ ընդհանուր առմամբ Ամերիկա կը գտնուի քաղաքակիրթ աշխարհի գլուխը:

ԶՕՐԻԿ

(Շարունակելի)

Fonds A.R.A.M

ՅԱՅԳԵՐԳ

Գիշերն աղուոր ու հեշտին,
Գիշերն աղուոր ու յըստակ...
Մաճ կուգամ լուռ լուսնին տակ,
Լի ըղձանմով երկինքին:

Աչքերըս վառ ես յառեր
Եմ երկինքին աստղաշող
Ուրկէ կ'իջնէ շիթ մը ցօղ
Խորն հոգիիս սիրավէր:

Ու այդ կայլակ մը ցօղէն
Կ'ըլլամ ես ծով մը անհուն,
Կոհակներով փողփողուն,
Տիեզերք մը ջըրեղէն:

Գիշերն աղուոր ու հեշտին,
Գիշերն աղուոր ու յըստակ . . .
Երազներով ջինջ, ներմակ,
Կը շնչեմ սէրն երկինքին:

ՍԻՐԵՐԳ

Այսօր նորէն
Հեռուներէն,
Փթթուն վարդեր շըրթներուս,
Մէյ մէկ բոցեր աչերուս,
Սիրոյ կարօտ ու կաթոգին,
Ի'մ անգին,
Քեզի՛ կուգամ,
Ո՛վ սէր իմ:

Հեռուներէն
Օրօրուելէն,
Ձերմակ թեւեր ուսերուս,
Ոսկի ծամեր ալ գլխուս,

Անհուն սիրով, վառ հոգիով,
Ու գինով,
Քեզի՛ կուգամ,
Ո՛վ սէր իմ:

Քեզի՛ կուգամ,
Ո՛վ սէր իմ,
Մեղրը հոսող շըրթներուդ,
Առեւանգող աչերուդ
Ու գիս լափող այդ անյատակ
Կուրծքիդ տակ
Սէր ծընծելու,
Հեծելու:

ՅՈՎՀԱՆ ՉԻՊՆԻ

Fonds A.R.A.M

ՅԻՍՈՒՍ ԵԻ ՆՁԱՆ ՊԷՅԻԿԹԱՇԼԵԱՆԻ ԵՌԱՆԿԱՐԸ

Նչան Պէյիկթաշլեանի «Ռապսի» հատորը, որ վերջերս լոյս տեսաւ, կը բաղկանայ երկու քերթողական վիպակներէ, «Նարդոս» եւ «Զիթենի», բայց անհնար է ատոնց վրայ խօսիլ առանց իրենց կցելու եւ նոյն հեղինակի «Սիդոննա»ն, որ քանի մը տարի առաջ երեւցաւ, որովհետեւ մէեւնոյն նիւթին նուիրուած են այդ երեք գործերը, եւ ատոնք կը կազմեն եռանկար մը (tryptique) ուր կը պատկերանան կեանքը, վարդապետութիւնը, գործունէութիւնն ու մահը մէեւնոյն կեդրոնական դէմքին:

Այդ կեդրոնական դէմքը՝ Յիսուսն է. երեք քերթուածները ներշնչուած են Աւետարաններէն, բայց ներշնչուած են, — մանաւանդ «Սիդոննա»ին եւ «Նարդոս»ին մէջ, — ամենալայն ազատութեամբ, այնպէս որ Պէյիկթաշլեանի ներկայացուցած «մարգարէ»ն, թէեւ Յիսուսի խօսքերը կ'արտասանէ մերթ եւ անոր արարքները կրկնէ մէկ քանին նոյնութեամբ կամ մօտաւոր կերպով կը կրկնէ, հեռու է ըլլալէ բուն Յիսուսը, ա՛յն որ Աւետարանը մեզի կ'ուսանդէ:

Աւետարանին Յիսուսը «Աստուծոյ Որդին» է, Աստուածութեան մէկ մասն է, որ, մարդկային կերպարանք զգեցած, երկնքէն իջած է երկիր՝ մարդկութիւնն իր մեղքերէն ու ցաւերէն փրկելու համար: Պէյիկթաշլեանի «Սիդոննա»ին Էմմանէլը, ինչպէս եւ «Նարդոս»ին ու «Զիթենի»ին Եշուան, է՛ն առաջ՝ մարդ մըն է, զուտ մարդ, Հրեայ մը, որ գեղեցկութեան, մարդոց կեանքին մէջ՝ աշխարհի վրայ՝ արդարութեան պաշտամունքն ունի, եւ այդ կրկնակ կրօնքին համար կ'ապրի, կը պայքարի եւ կը զոհուի: Դժբաղդաբար այդ գեղասէր եւ արդարասիրաւ անիշխանական ու զուտ «մարդկային» քարոզիչ–պայքարողի իր անձնական յըղացման վրայ կանգ չէ առած Պէյիկթաշլեան, այլ անոր խառնած է Աւետարանին «աստուածային» Յիսուսէն գծեր, եւ ատիկա, ինչպէս ցոյց պիտի տամ երեք քերթուածներու մանրամասն վերլուծման մէջ, սխալ մըն է, որ կը խանգարէ այդ գործերը, ուր մեծ գեղեցկութիւններ կան, որոնք սակայն անխառնօրէն, անթերիօրէն գեղեցիկ պիտի ըլլային եթէ հեղինակը իր հերոսը միշտ պահած ըլլար իր անձնական յղացման սահմանին ու գոյնին մէջ:

***

Նչան Պէյիկթաշլեան իր գրական ակզբնաւորութիւնն ըրած է շարք մը ոտանաւոր բանաստեղծութիւններով, որոնց մէջ քնարերգական սիրուն անձնաւորութիւն մը կը յայտնուէր. աղուոր լեզու, ճարտար տաղաչափութիւն, երիտասարդ, քնքուշ, կեանքոտ՝ մերթ հեշտասէր՝ զգայնութիւն մը, չարաճճի, շնորհալի, անթոյն հեգնութեան մը հետ մերթ խառն այդ բանաստեղծութեանց կուտային ինքնայատուկ համ մը: Ան յետոյ սկսաւ, փոխանակ լիովին արտայայտելու քնարերգակը որ կայ իր մէջ եւ ըստ ինքեան իր գրական անհատականութեան հիմնական ու լաւագոյն տարրն է, աւելի հետամուտ ըլլալ զարգացնելու իր հեղնական լիրը՝ գրքոյկով լոյս տեսած Աշուղ Շահազարի պէս երգիծական վիպակներու կամ լրագրաց մէջ երեւցած բազմաթիւ զուարճաբանական կամ կճողական քրոնիկներու եւ պատմուածքներու մէջ: Երգիծական ձիրքը իրական է Պէյիկթաշլեանի մէջ եւ իր ուրոյն չեշտն ունի: «Աշուղ Շահազար»ը շքեղ գործ մըն է, համեղ զուարթութեամբ մը ուռած. քրոնիկներուն մէջ կան որ սուր են, երգիծական գիւտերով լի. բայց Պէյիկթաշլեանի հեգնական գրականութիւնը իր թերութիւններն ունի. քիչ անգամ լուրջ է, ինչպէս էր գրեթէ միշտ Պարոնեանին եւ Ե. Օտեանին մօտ (որովհետեւ մեծ) երգիծաբանները խորքին մէջ լուրջ են եւ ծիծաղը իրենց միջոցն է ամենէն ծանր հարցերուն

Fonds A.R.A.M

վրայ իրենց կարծիքը յայտնելու համար)․ Պէշիկթաշլեան յաճախ կատակաբան մըն է աւելի քան իսկական երգիծաբան․ երկար է մերթ, չափազանց յորդ, աւելորդ ընդլայնումներով, կրկնութիւններով ծանրաբեռն, մինչ Պարոնեան իր լաւագոյն գործերուն մէջ եւ Երուանդ Օտեան գրեթէ միշտ՝ ա՛յնքան ժուժկալ են, խիտ ու զուսպ։ Կողմնակալ է յաճախ, իր հեգնութիւնը հանրային երեւոյթներու հանդէպ արտայայտած է ընդհանրապէս մէկ ուղղութեամբ, մինչ Պարոնեան եւ Օտեան — ինչպէս երգիծանքի մեծագոյն վարպետները, Ռապլէ, Մոլիէռ, Սերվանթէս, Վոլթէռ, Սուիֆթ, Հայնէ, եւլն․ — իրենց խառնուածքին ու աշխարհայեացքին համեմատ որոշ ու չեշտուած հակակրութիւններ ունին, ուրեմն եւ իրենց սլաքներուն մասնաւորապէս թիրախ կ'ընտրեն որոշ տիպարներ, բայց ընդհանրապէս իրենց հեգնութիւնը կ'արձակեն ամէն ուղղութեամբ, մարդկութիւնն ամբողջ կը տեսնեն իր տկարութիւններով, արատներով, ծիծաղելիութիւններով, եւ ոչ թէ միայն անոր մէկ հատուածը։ Իր երգիծական էջերուն մէջ, Պէշիկթաշլեան շատ յաճախ՝ փանթէզիսթ մըն է, որ կը զուարճանայ իր սլաքներն արձակելով․ ատոր համար է, որ իր հեգնաբանական արտայայտութեանց մէջ՝ եթէ կան մերթ հատուածներ որ իրապէս երգիծական են — ինչպէս միթինկային բեմբասացի հոյակապ ծաղրանկարը զոր տուած էր Մենքի առաջին թիւին մէջ, — լաւագոյն էջերը անոնք են ուր քմայքը կը տիրէ, թեթեւ հեգնութիւն մը՝ քնարերգական թռիչներու խառնուած, ինչպէս իր Աստուծոյ հանգիստը քմաքերթուածը որուն առաջին մասը երեւցաւ Զուարթնոցի մէջ կամ իր Լուսին ու Աշխարհ պատմուածքը որ Պոսթընի Հայրենիքի ամսագրին մէջ լոյս տեսաւ։

Պէշիկթաշլեանի հեգնաբանական էջերու լաւագոյններէն հաւաքածու մը մեր այդ սեռի գրականութեան մէջ ինքնայատուկ ու մնայուն տեղ մը պիտի բռնէ անշուշտ, բայց չեմ կարծեր որ անոր առաջին կարգի արտայայտութիւններէն նկատուի, մինչ իր սկզբնական շրջանի տաղաչափեալ բանաստեղծութիւններուն եւ մանաւանդ «Սիդոննա»ին եւ «Նարդոս»ին քնարերգակը կոչուած է մեր քերթողական գրականութեան մէջ առաջնակարգ տեղ մը գրաւելու։ Անոնք որ չափազանց խրախուսեցին երգիծաբանը Պէշիկթաշլեանի մէջ, վնասեցին անոր էական ձիրքերուն լիակատար զարգացման, իր բուն կոչմանը հարազատ իրականացման։ Ոտանաւորը գրեթէ բոլորովին լքած է Պէշիկթաշլեան, եւ ատիկա ցաւալի կը գտնեմ։ Քնարերգակը հեռու է անշուշտ իր մէջ երգիծաբանին տակ խեղդուած ըլլալէ, քանի որ ան աւելի լայն ու հզօր թափով մը ի յայտ եկաւ «Սիդոննա»ին, «Նարդոս»ին եւ «Ջիթենի»ին դաշնակաւոր արձակին մէջ․ բայց բանաստեղծութեան գերագոյն ձեւը՝ տաղաչափուած քնարերգութիւնն է․ քնարերգական արձակի կայսրերէն մին, Շաթօպրիան, կը գրէր թէ մեծ բանաստեղծի մը քսան տողը ամենէն ազուոր արձակի ամբողջ հատոր մը կ'արժեն։ Պէշիկթաշլեան իր հրատարակելի գործերու շարքին մէջ՝ զոր կը ծանուցանէ, կը յիշատակէ իր բանաստեղծութեանց հաւաքածուն՝ Իմ մեղքերս տիտղոսը տալով անոր․ «Երիտասարդութեան մեղքեր» կ'անուանեն իրենց կեանքի առաջին շրջանին մէջ գրուած ոտանաւորները՝ անոնք որ տաղաչափեալ բանաստեղծութիւնը լքած եւ արձակին մէջ ընդ միշտ մխրճուած են։ Ես պիտի ուզէի որ Պէշիկթաշլեան ոտանաւորը չլքէր ու ոչ միայն քերթողական արձակով, այլ մանաւանդ ոտանաւորով մեզի լիովին տար այն բոլոր երգերը որ կան իր հոգիին մէջ։

Երգիծաբանը «Սիդոննա»ին ու «Նարդոս»ին մէջ ինքզինքը մերթ կը զգացնէ, առաջին դերը թողլով սակայն քնարերգակին, համեմ մը աւելցնելով բանաստեղծական տաք ու յորդ գինիին որ այդ քերթուածներուն մէջ կը հոսի, իսկ Ջիթենիին մէջ՝ ան չափէն աւելի տեղ բռնել ուզելուն եւ մերթ լաւ որակով ալ չըլլալուն համար՝ վնասած է գործին։

***

«Սիդոննա»ն հնարուած պատմութիւն մըն է։ Իր երկու հերոսները, Էմմանէլ եւ Սիդոննա, զաւակներն են Պէշիկթաշլեանի ուղեղին։ Քերթուածին վերջերը, Էմմանէլ (որուն անունը արդէն Յիսուսի անուններէն մէկուն, Էմմանուէլի, հետ նմանութիւն ունի) Աստուածորդւոյն տիպարին քիչ մը կը մօտենայ, անկից քանի մը գծեր փոխ կ'առնէ, նոյն իսկ Աւետարանով մեզի աւանդուած անոր խօսքերէն մէկ քանին կը խառնէ իր մտածմանց արտայայտութեան, բայց երբեք չի նոյնանար անոր հետ, տարբեր անձնաւորութիւն մըն է։ Զայն եւ անոր կեանքը յղանալու համար, Պէշիկթաշլեան որոշ չափով ուղղակի եւ խորապէս ներշնչուած կը թուի իր իսկ անձնական խառնուածքէն ու կեանքէն։ Գեղեցկութեան (իր բոլոր ձեւերով) մոլեռանդ երկրպագու, արուեստի ու բանաստեղծութեան

Fonds A.R.A.M

տարփատենչ պաշտող, ազատութեան եւ սիրոյ անկաշկանդ պոհեմական երջանիկ կեանքի մը անձնատուր՝ իր ամբողջ պատանութեան շրջանին, ան յանկարծ՝ մեր մեծ աղէտէն յետոյ՝ կուգայ կ՚իյնայ Փարիզ, աղքատ, այս մեծաշուք քաղաքին ամէն տեսակի ճոխութիւններէն ու վայելքներէն ո եւ է չափով օգտուելու անկարող, իր հացը վաստըկելու համար գործարաններու խոնաւ ստուերին մէջ տարիներով մաշելու ստիպուած. այդ երկարատեւ չարչարանքին գամուած իր հրավառ դեղամոլի եւ քնարերգակի խառնուածքն է որ երազած, յըղացած, դանդաղօրէն կազմած ըլլալու է, — իր շատ սիրած մէկ մեծ գրքին՝ Աւետարանին՝ վըրայ ալ քիչ մը կրթնելով, — Էմմանէլին եւ Սիդոննային հրաշագեղ պատմութիւնը. եւ երբ Թէոդիկ զինք ազատեց այդ դժոխքէն՝ իր Տարեգրքին խմբագրութեան իբր օգնական զինք հրաւիրելով, անիկա, իր ազատութիւնը հազիւ վերագտած, երկար ինքնազսպումէն գերագըրգռուած զգայնութեան մը եւ երեւակայութեան մը խելայեղ պոռթկումովը՝ նստած գրի առած է, երանաւէտ արբշիռ աշխատանքով մը՝ որ կը զգացուի գործին մէջ ծայրէ ծայր, չարչարանքի օրերուն մէջ իր մտքին խորը կազմըւած այդ լուսաշող տեսիլը:

Պատմութիւնը կ՚անցնի այն օրերուն երբ Հրեաները կը կարծէին թէ իրենց սպասած Մեսիային գալուստը մօտ էր:

Էմմանէլ ազնուական ցեղէ հրեայ երիտասարդ մըն է. Եգիպտոս ինկած, աղքատ, իր ապրուստը ճարելու համար ամենէն տաժանելի աշխատանքները յանձն կ՚առնէ, կ՚ըլլայ բեռնակիր, ծառայ, մշակ, ի վերջոյ մեծատուններու կառուցանել տուած ապարանքներուն մէջ իբր բանուոր կ՚աշխատի Եգիպտոսի կիզիչ արեւին տակ հալելով: Ան գեղեցիկ է մարմնով եւ հոգւով: Այդ դժնդակ կեանքին մէջ մարմինը կը հիւծի, կ՚այլանդակուի, բայց հոգին աւելի կը գեղեցկանայ: Ան կը զգայ որ մարդկային տառապանքը բառնալու, ընկերական անհաւասարութեանց չարիքը ջնջելու համար մաքառիլը պէտք ըլլայ դերը որուն սահմանուած է: Պարապուրդի օրերուն կ՚երթայ Աղեքսանդրիոյ մատենադարանը՝ հին գիրքերուն մէջ թաղուելով «իր իմաստութիւնն ու դժբաղդութիւնը բազմացնել ...». ու մերթ բնութեան անհուն գիրքը կը ջանայ կարդալ, ծովուն եզրը նստած կ՚երազէ միայնակ եւ իր ճուլթիւնը կը խորացնէ, իր կոչմանը կը պատրաստուի, ու երբեմն իրեն կը թուի թէ իր անձը ծովուն վրայէն կը թռչի կ՚երթայ մինչեւ իր հայրենիքը, կը խօսի իր լծակից դժբաղդ ժողովուրդին, բազմութիւններն իր ետեւէն կը քաշէ, եւ Իսրայէլի կորած թագը կը վերագտնէ եւ զայն իր գլուխը դնելով՝ գերութենէն կը վերականգնէ իր ժողովուրդը:

Այդ գեղեցիկ առաջին գլուխը որուն հակիրճ ամփոփումն է որ տուի, շատ ճիշդ գծերով կը ներկայացնէ քերթուածին հերոսը՝ ինչպէս հեղինակը զայն յղացած է, — հրեայ յեղափոխական մը, ժողովրդասէր ըմբոստ հոգի մը, կեղեքեալներու դատին ախոյեան մը դառնալ ձգտող եւ որ նոյն ատեն իր շղթայակապ ցեղին ազատագրիչն ըլլալ կ՚երազէ: Միայն այդ գլխուն առաջին փրազն է որ այս տիպարին հետ չի ներդաշնակուիր եւ արդէն իսկ Յիսուսը կը յիշեցնէ՝ «Անվաւեր ու որբ մնացած զրոյցի մը եթէ ականջալուր ըլլանք, Էմմանէլ մեծ մարգարէին խոր ու խոնարհ կեանքին մէկ պատառը պատկերազարդուած պիտի տեսնենք»: Հրեայ «մարգարէ»ները Աստուծմէ ղրկուած մարդիկ էին: Անոր ներշնչումովը կը գործէին՝ ըստ իրենց հաւատքին ու խօսքերուն: Իսկ անոնց մեծագոյնը, Յիսուս, ոչ միայն Աստուծմէ ղրկըւած էր, այլ եւ, ինչպէս ըսի արդէն, ըստ Աւետարանին՝ Որդին էր Աստուծոյ, Աստուածութեան մաս կը կազմէր. «Էմմանէլ մեծ մարգարէ» անհնար է ըմբռնել առանց «աստուածային» տարրին, մինչ Պէշիկթաշլեանի հերոսը մարդ մըն է պարզապէս, որ իր վերանորոգչի, ազատարարի առաքելութիւնը ինք իրմէ, իր հոգիէն, իր կեանքէն ու իր կարդացած գիրքերէն ու բնութեան եւ մարդկային կեանքի վրայ խոկումներէն կը քաղէ:

Օր մը Փիւնիկեցի մեծահարուստ ու հրաշագեղ Սիդոննան, տիրուհին այն ապարանքին որուն շինութեան աշխատողներուն մէջ է Էմմանէլ, կուգայ այցելել աւարտելու մօտ շէնքը, կը տեսնէ Էմմանէլը, կը հրապուրուի անոր նայուածքին ու ամբողջ անձին խորհրդաւոր գեղեցկութենէն եւ կը հրամայէ որ զայն հանեն բանուորի կեանքէն ու բերեն իր մօտ ապրելու. «Գտայ շէնքիս մէջ աւելի գեղեցիկ շէնք մը, ու հոն կ՚ուզեմ բնակիլ»: Ճարտարապետը կուգայ Էմմանէլին հաղորդել տիրուհւոյն հրամանը. «Վաղը ա՛լ հոս պիտի չըլլաս: Վաղը երջանիկ բանւորութիւն մը կը սկսի քեզի համար: Այսպէս կը փափաքի մեր տիրուհին Սիդոննա: Աստուածները բանուորներու նման աշխատեր են Սիդոննայի մարմինը կատարելագործելու համար: Իր մէջ պակաս մը կայ: Վաղը կ՚երթաս պակասը լրացնելու»: Պակասը, երջանկութիւնն

Fonds A.R.A.M

է, սէրն է, սրտի կեանքն է, ու մտաւոր հայեացք մը աշխարհի վրայ: Սիդոննա յղփացած է աշխարհի բարիքներով, բայց չէ ճանչցած բարիքներուն մեծագոյնը, սէրը, չէ ճանչցած երջանկութիւնը. Էմմանէլ զայն պիտի պարգեւէ անոր: Եւ քանի մը պերճ գլուխներ կը նուիրուին այդ երկու գեղեցիկ էակներու հրավառ տարփանքին քնարերգմանը, ուր Աւետարանէն փարսախներով կը հեռանանք ու Երգ Երգոցին բոցակէզ մարմներգութեան մէջ կը թաւալինք:

Հեշտութեանց ծոցին մէջ թէպէտ երանութեամբ արբշիռ, Էմմանէլ չէ լքած սակայն իր երէկուան տաժանաշխատ բանուորի կեանքին ըմբոստ ու արդարապահանջ ձգտումները. ունի պահեր ուր կը տառապի այդ զեղխութեան կենցաղէն ուր բաղդը զինք փոխադրած է յանկարծ, եւ Սիդոննա կը զգայ որ անոր մէջ «բանուորէ աւելի մէկը կ՚ապրի, սովորական մեծերէ աւելի մեծ», կը տեսնէ մերթ անոր «ցասումները» եւ «աւելի քան պաշտելի կը գտնէ զայն այդ ցասումներուն մէջ»: Եւ օր մը — կը մօտենանք նորէն, տարտամօրէն, Աւետարանի Յիսուսին — խնջոյքի մը մէջ զոր կուտայ Սիդոննա, երբ բաքոսատօնը կը դառնայ սանձարձակ ու հեթանոսական ապականեալ վայելամոլութիւնն իր ծայրայեղութեան կը հասնի» («խենէշ ծերունիներ թարմաթարմ աղջիկներու հետ բաստեռունքներու վրայ կը տապլտկին, երիտասարդներուն մէջ Սոդոմը կը մխայ գարշահոտութեամբ, եւլն.»), Էմմանէլ, զզուանքէն մոլեգնած, պատէն կախուած որսորդական խարազան մը կ՚առնէ ու կը շաչեցնէ կոչնականներուն վրայ, որ սարսափահար կը ցրուին, եւ ինք քղանցքովն աչքերը փակելով կը հեռանայ: Տեսարանը ուժեղ պատկերացուած է: Սակայն ատիկա չ՚արգիլեր Էմմանէլը նորէն թաղուիլ Սիդոննայի իրեն շնորհած շռայլ ու մեղկ կեանքին մէջ, համադամներու, օշարակներու, մետաքսներու, խունկերու, ոսկիներու, ադամանդներու, եւ «շրթունքներու ամենէն խորունկէն քաղուած երկար համբոյրներու» արբեցութեան անձնատուր, — որովհետեւ մարդը, նոյն իսկ յեղափոխական, գաղափարի մարտիկ, երբ մարդակերպ Աստուած մը չէ ինչպէս Աւետարանին խորհրդանշանական մեծ դէմքը, հակասական էակ մըն է:

Եւ ահա օր մը Էմմանէլ կ՚ուզէ գիտնալ Սիդոննայի ամբողջ անցեալը, եւ Սիդոննա կը պատմէ իր կեանքը մինչեւ Էմմանէլի երեւումը, — կեանք մը արիւնով, վայրագութեամբ, տռփանքով, ոճիրով, մարմնական խելայեղ վայելքներով եւ հոգիի բացարձակ պարապութեամբ ծանրաբեռն: Այն բոլոր էջերն ուր այդ ինքնակենսագրութիւնը կը թաւալի, ինչպէս եւ անոնք ուր յետոյ Սիդոննայի աղախինը, Անա, կը պատմէ անոր վերջին մասը (Պալմիրայի մէջ), հոյակապօրէն հզօր ու գունավառ որմնանկար մըն են, Սալամպօի ու Ս. Անտոնի փորձութեան Ֆլոպէրին արժանի, եւ մեր գրականութեան ամենէն մեծարժէք հատուածներէն մին պիտի մնան: Հոն, գրեթէ ծայրէ ի ծայր, հեղինակը, հեռու Աւետարանէն, Աստուածաշունչէն, և ոեւէ գրքէ, անձնատուր իր երեւակայութեանն ու տաղանդին, յղացած է հեթանոս հին դարերու արիւնաղանդ տռփանքի, չարագործ ու յիմարեցուցիչ մարմնական գեղեցկութեան մեծ պատկեր մը եւ զայն վարպետի վրձինով իրագործած է:

Այդ ընդարձակ կենսագրութեան միայն մէկ հակիրճ հատուածին մէջ, Էմմանէլը կ՚ընդերեւայ՝ Յիսուսի՝ աստուածորդի Յիսուսի՝ ցոլքով մը: Սիդոննա, այն ատեն տասնվեց տարեկան պարմանուհի, եւ իր տարփածու բնակալ Ամնադամը, գերեվաճառէ մը կը գնեն «հրեայ սիրուն տղեկ մը» (աւելի ճիշդ պիտի ըլլար ըսել «պատանի մը», քանի որ տասնհինգ տարու է եղեր արդէն՝ ըստ վիպողին) եւ անոր մայրը: Սիդոննա կը սիրահարուի այդ պատանիին՝ պիղծ սիրով մը. Ամնադամ կը նախանձի ու դեռատի Հրեային կեանքը վտանգի մէջ կ՚իյնայ. վերջապէս Սիդոննայի աղաչանքին վրայ՝ Ամնադամ յանձն կ՚առնէ զայն ղրկել Աղեքսանդրիա անոր մօրը երբեմնի տիրոջ՝ «Արարատ աշխարհի նախկին նախարար Ատոմ»ին մօտ. ու երբ Ամնադամ, ուզելով իմանալ թէ ո՛վ է այդ պատանին, կը հարցաքննէ զայն, ան կուտայ հետեւեալ խորհրդաւոր պատասխանները. «Յուդայի երկրէն եմ... Երուսաղէմէն... Դաւթի թոռ... ունիմ եղբայրներ բազմաթիւ ... (հայրս) անմահ է ... ամէն տեղ է ... թափառելու տեղ չունի, ու ճամբաները իրմով լեցուն են... Մարդերն են որ կը թափառին եւ չեն գտներ ուղիղ ճամբան ... Մօտ է աքաղաղին կանչը»: Այս խօսքերն ըսող պատանին, որ ինքզինքը որդի կը զգայ «աշխարհը լեցնող անմահ Հօր» եւ որ արդէն իսկ մարգարէի մը, նախասահմանուած մարդու մը պէս կը խօսի, Էմմանէլին ինքն իսկ է եղած, եւ սակայն քեր-

Fonds A.R.A.M

թուածին մեծագոյն մասին մէջ անիկա իբր այդ բնաւ չ'երեւար։ Վերջերն է միայն, որ վիպողը այդ պատկերին կը ձգտի զայն մօտեցնել։

Սիդոննա կ'աւելցնէ թէ «ան (այդ երբեմնի հրեայ պատանին) իմաստուն էր և բարի, իրեն (Սիդոննային) ըսեր էր թէ մեղքի ճամբաներուն վրայ փառքով կը շրջի, բայց ուրիշ կեանքի մը մէջ թշուառ պիտի ըլլայ, տասը պատուիրաններ ըսեր էր իրեն եւ մեծ Աստուծոյ մը մասին ապշեցուցիչ խանդավառութեամբ ճառեր էր, կանխահաս իմաստութեամբ օժտուած էր եւ կեանքը կը ճանչնար հազար տարի ապրողի մը պէս»։ Ու կը յայտնէ թէ անջինջ պահած էր մտքին մէջ յիշատակն այդ պատանիոյն «որուն մէջ ճառագայթ մը կար» եւ ամէն տեղ փնտռուած էր զայն ... ու հոս յանկարծ էմմանէլ երեւան կը հանէ թէ ինքն իսկ էր այդ պատանին։

Այս բոլորը շատ աղուոր է, բայց չի ներդաշնակուիր էմմանէլի տիպարին հետ՝ ինչպէս զայն հեղինակը ցոյց տուած է մեզի՝ քերթուածին սկիզբէն մինչեւ այդ հատուածը։ Քերթուածին մեծ մասին մէջ, էմմանէլ ոչինչ ունի միստիքական, ոչինչ՝ աստուածորդիական․ Յիսուսեան դէմքին մէկ երանգը կուգայ մերթ բուն գոյնին — զուտ մարդկային գոյն — խառնուիլ, բայց ոչ նոյնանալ․ այդ խառնուրդը էմմանէլի մէջ արուեստական կը թուի․ Աւետարանին Յիսուսը՝ իր հրաշալի ծնունդէն սկսեալ մինչեւ իր հրաշալի յարութիւնը, իր բոլոր արարքներուն մէջ, «Աստուածորդի» է, խորհրդաւոր գերերկրային էակ՝ միստիքական առաքելութեամբ մը աշխարհ եկած, ան իր գաղափարական յղացմանը մէջ տրամաբանական է եւ վերին կեանքով մը կենդանի։

Իր կեանքը պատմելէ յետոյ, Սիդոննա կ'ուզէ որ էմմանէլ ալ իրենը պատմէ․ բայց ան կը խուսափի եւ կը պատասխանէ՝ «Օր մը, բոլոր աշխարհի հետ, դուն ալ կ'իմանաս իմ կեանքըս»։ Նորէն հոս Յիսուսեան կերպարանք մը կը զգենու էմմանէլ, կամ կ'ուզէ զգենուլ։ Արդէն իսկ կատարուած արարքները չենք զգար մարգարէի վայել այդ խօսքին մէջ, հեղինակը այդպիսի բան մը մինչեւ հոս ընդնշմարել իսկ չէ տուած։ Իր կեա՞նքը մինչեւ հոս․ անկից ուրիշ բան չենք գիտցած բաց ի իր բանտի չարչարանքէն, իր գաղափարապաշտ ըմբոստ մտքի պայքարատենչ երազներէն ու Սիդոննայի գրկին մէջ երանաւէտ թաւալումներէն․ թերեւս կ'ակնարկէ այն կեանքին զոր կը բաղձայ ունենալ, զոր պիտի ունենայ վաղը ...։

Եւ արդարեւ, յանկարծ հրաժեշտ կ'առնէ Սիդոննայէն ու Թերէ կ'երթայ «ուսանելու»։ Ազդեցութեանը տակ էմմանէլի որուն մէջ՝ իր պատանութեան դէմքին ոգումէն յետոյ՝ գաղափարապաշտ պայքարողը կը թուի զարթնուլ, աճիլ, ու գերակշռել, Սիդոննա կը սկսի փոխուիլ, բարձրանալ դէպ ի մտաւոր իտէալ մը։ Արդէն իսկ իր ինքնակենսագրութեան վերջերը, էմմանէլ, տեսնելով որ Սիդոննա զզուանքով ու սոսկումով կը պատմէ իր ահաւոր անցեալը, կը գոչէ՝ «Սիդոննա, եկուր քեզի հետ միանանք, ազատելու քեզ եւ ուրիշները»։ — Ո՞վ, հա՞յրդ, մա՞յրդ, եղբա՞յրներդ»։ — Ո՛չ, անոնք ամէնքը իրենց հայրենիքն ունին, ազատենք բոլոր հայրերը, մայրերը, եղբայրները»։ — «Ազատե՛նք, էմմանէլ, խօսէ՛, խօսէ՛ միայն»։ էմմանէլ կ'ուզէ սկսիլ իր մարդկային ազատարարի երազը գործադրել, եւ կը ցանկայ ու կը յաջողի իր սիրած կինը, Սիդոննան, քաշել իրեն հետ, իրեն գործակից դարձնել անոր գեղեցկութիւնը, անոր հոգեկան ուժը, անոր ունեցած ամբողջ բարոյական ու նիւթական զօրութիւնները։ Ու Սիդոննա, նոր ու բարձրագոյն անձնուիրութեան մը զարթումը զգալով իր մէջ, կը հաւանի որ ան հեռանայ պահ մը եւ երթայ Թերէ՝ իր գործիչի զէնքերը նորանոր ուսումնասիրութիւններով զօրացնելու։

Թերէէն դարձին, էմմանէլ այլ եւս ձեռք կը զարնէ գործի․ ու կը տեսնենք որ հոս նորէն, պահ մը՝ կը յիսուսանայ, հրաշքներ իսկ գործելով, բայց Յիսուս մը որուն ոգին շատ տարբեր է Յիսուսի ոգիէն։ «Շրջեցաւ՝ Սիդոննայի հետ միասին՝ Տիբերիասի ընծայած հողերուն մէջ։ Բոլոր այդ տարածուն գետինները առաջարկեց բաժնել աղքատներուն։ Սիդոննա զմայլելի համակերպութիւն մը միայն ցոյց տուաւ։ էմմանէլ շատ խանդավառուեցաւ ու սկսաւ գործի․ հաւաքեց բոլոր կաղերը, կոյրերը, հաշմանդամները, որբերը, այրիները, խեղճերը, դժբաղդները, ու լեցուց այդ հողերուն մէջ։ Թշուառներն այնքան շատ էին որ ահագին հողերը քիչ եկան։ էմմանէլ չյուսահատեցաւ սակայն, նոյն առաջարկը կրկնեց ուրիշ հողատէրերու։ Անոնք զինքը վռնտեցին։ Այն ժամանակ էմմանէլ սաստիկ բարկացաւ։ Ագարակատէրի մը ամբողջ գինին ջուրի, հացերը փուշի եւ հողը աւազի փոխեց։ Ուրիշ շըւայտի մը աչքերը կուրցուց, երրորդ մը հաշմանդամ ըրաւ։ Չորրորդ մըն ալ այդ օրերուն

Fonds A.R.A.M

մեռաւ: Էմմանէլ գնաց ողջոյց մեռելը, բացագանչելով,

— Ապրէ՛ ու տառապէ՛ բորոտութեամբ: Սարսափ ինկաւ չորկայ հողերուն մէջ»:

Ակներեւ է որ վերեւի հատուածով պատկերացուած յեղափոխական գործունէութեան առաջին մասը եթէ մարդ մը կարող է կատարել, երկրորդ մասը (որ հրաշքներու չարք մըն է), մարդու կերպարանք դգեցած Աստուծոյ մը համար միայն հնարաւոր է: Քանի մօտենանք քերթուածին վախճանին, պիտի տեսնենք Էմմանէլի հողեղէն առնական զեղեցիկ զէմքին եւս քան զեւս խորացէս եւ անճղճօրէն) չկոթուիլը Յիսուսի լուսեղէն, գուտ հոգեղէն, «աստուածային» կերպարանքին հետ:

Յետոյ, Էմմանէլ բանալ կուտայ Սիդոնիայի ապարանքին կնքուած դանճասենեակները, լի անապատ եւ ամենագէպ հարստութիւններով, ծախել կուտայ բոլորը, եւ գոյացած հսկայական գումարով Սիդոնիայի հողերուն վրայ կառուցանել կուտայ մեծ քաղաք մը, զոր կ'անուանէ «Նոր Մեսրայիմ»· հոն չինել կուտայ «համանման տուներ», ուր կը բնակեցնէ խեղճերը զոր կը հաւաքէ եւ գերիները զոր կ'ազատագրէ, անոնց ամէն մէկուն դրամ կը բաշխէ եւ աշխատանքը պարտաւորիչ կը դարձընէ ամենքին, մեծին ու պզտիկին, այրերուն ինչպէս եւ կիներուն, վեց օր աշխատանք, չաբաթ օրը հանգիստ· կը հիմնէ նաեւ «էլոհիմ» հիւանդանոցը, «էլի»ի աղբիւրները եւ «Մօլիզ»ի կեդրոնական հրապարակը· «կը հրաւիրէ տաղանդ եւ ազնուութիւն ունեցող գանազան գիտուններ, արուեստագէտներ, արհեստաւորներ, ոստանին կենսունակութեան եւ չէնութեան համար»: Ու այդ ազատագրուածներու «հոգիին հարստութեան համար» կը հիմնէ Աղոնայի տաճար, «մխիթարին բնակութեան համար ճշմարիտ ու կենդանի Աստուծոյ»: Ծայրայեղ, գրեթէ անիշխանական, ընկերվարական մըն է, որ կը գործէ եւ կը ջանայ իրականացնել իր ըմբոստ մաքին երազը· բայց եւ Հրեայ մը, որ իր ճնշեալ եւ մեծ ցեղին համար սէր ու յարգանք ունի եւ անոր աւանդական խոչոր զէմքերուն անուններով կը մկրտէ իր հիմնած ազատագրական «համամարդկային» քաղաքը· ու նաեւ, բան մը որուն պատրաստուած չէինք քերթուածին մինչեւ ցարդ ունեցած պարունակութենէն, — բայց ի պատանի Էմմանէլին հակիրճ հատուածէն, — աստուածապաշտ մըն է, Մովսիսական հաւատացեալ մը, որ «Աղոնայի (Եհովայի), միակ կենդանի ու ճշմարիտ Աստուծոյն, տաճարը կը կանգնէ հոգիներու հարստութեան համար»:

Թէ հնչակս կը յաջողի իրագործել այս բոլորը, միայնակ, առանց ո եւ է իշխանութիւն, ո եւ է հաւաքական ուժ ունենալու, օտար մեծ երկրի մը, Եգիպտոսի մէջ, ուր բռնակալ եւ զօրեղ կառավարութիւն մը կը տիրէ, տեսիլա յայտնի չէ, — եւ չենք կրնար ալ զայդ մեղադրել հեղինակին, որուն գրածը ամէն բանէ առաջ խորհրդանշանական գեղեցիկ հեքեաթ մըն է ուր քմայքն է իշխող տարրը:

Այս չէ սակայն բոլորը, Էմմանէլ չաբաթ օրերը իր ազատագրածները կը հաւաքէ հրապարակը, որպէս զի «Իր բանքը» լսեն: Մարգարէ դարձած է հիմայ· ու այդ մարգարէն մերթ բոլորովին Յիսուսի պէս կը խօսի, Աւետարանին մէջ Յիսուսի վերագրուած խօսքերէն մաս մը գրեթէ բառ առ բառ կը կրկնէ· «Երանի՛ աղքատներուդ ... ճշմարիտ ու միակ Աստուածը որ երկինքն է, ձեզի համար բացած է իր թագաւորութեան դուռը: Աւելի դիւրին է ուղտը ասեղին ծակէն անցընել քան հարուստը Աստուծոյ թագաւորութեան դռնէն: Չի կրնար հարուստը ծառայել Աստուծոյ, քան զի ան ըստրուկ է մամոնայի: Չի կրնար ծառայ մը ծառայել երկու տէրերու: Ի՞նչ կը չահի մարդ եթէ բոլոր աշխարհը չահի եւ իր անձը կորնչէ...»: Բայց եւ անմիջապէս յետոյ կ'ըսէ բաններ զոր Յիսուս երբեք չէ ըսած եւ զոր ճշմարիտ Յիսուսը չէր կրնար ըսել՝ «Աստուծոյ տան մէջ պռոնիկները, մաքսաւորները եւ դեռ չատ մը մեղաւորներ կրնան մտնել, սակայն մէկ հարուստ չի կրնար մտնել, քանզի հարուստը չունի, խոզի եւ գեւի ցեղէ է...: Ճըշմարիտ, ճշմարիտ կ'ըսեմ ձեզի, ան որ կը կոզոպտէ հարուստը՝ աղքատները երջանկացնելու համար, անիկա մեղաւոր չէ համարուիր Աստուծոյ դատաստանին առջեւ: Աւազակներէն ու գողերէն խլելով որը մը կամ այրն մը եւ կամ հիւանդ մը, թշուառ մը երջանկացնողը Արքայութեան մէջ տեղ ունի: Ու ճշմարիտ կ'ըսեմ ձեզի, Աստուծոյ համար չի կան աւելի սուրբ ոճրագործներ ու սրիկաներ քան հարուստները: Բոլոր հրէշները կրնան ներում գտնել բաց ի հարուստներէն: Սպաննեցէ՛ք զանոնք:» Ասոնք մարդկային ընկերութեան ընդվզեցուցիչ անհատասարութենէն կատղած անիշխանականի մը խօսքերն են, բայց այդպէս խօսողը Աստուծոյ անունը չի խառներ իր խօսքերուն· ամէն պարագայի մէջ, Յիսուսի վարդապետութեան ոգւոյն բոլորովին հակառակ

Fonds A.R.A.M

են ատելութեան այդ ճիչերը, գողութեան ու սպանութեան այդ հրաւէրները· Յիսուս երբեք չէ քարոզած ատելութիւն, նոյն իսկ չարին, ոճրագործին, չահագործողին, բռնակալին դէմ, ոչ ալ հարուստին· ան քարոզած է արհամարհանք այդ «աշխարհային» պիղծ ուժերուն հանդէպ, միակ ճշմարիտ ուժը, միակ իրական հարստութիւնը՝ իրեն համար՝ հոգեկանն ըլլալով· ան քարոզած է գերազանցութիւնը աղքատութեան, քարոզած է երանութիւնը պարզ ու խոնարհ կեանքին որ կ'առաջնորդէ մարդը դէպ ի զուտ հոգեկան պայծառ անբիծ կեանքի վերելքը, քարոզած է սէր, ներում, բարութիւն՝ ամենուն համար, քարոզած է սիրով բուժում մարդկային չարիքներուն:

Եգիպտոսի մեծատունները, այդ փորձանքմարդուն կատարած գործերէն ու մանաւանդ քարոզած դրդուիչ գաղափարներէն վրդոված, իրենց տունը կը փակուին, եւ դաւադիրներ մէջտեղ կը ձգեն Էմմանէլն սպաննելու համար: (Կառավարութիւնը միշտ բացակայ է այս պատմութեան մէջ):

Էմմանէլ կծիկը կը դնէ, եւ հոն, վտանգի պահուն առնող քալող «ազատարար»ը իր անտոնական վարմունքով՝ բաւական տգեղ է: «Որոշեց մեկնիլ հեռաւոր երկիր մը ժամանակաւորապէս՝ ուսումնասիրութեան մը համար: Իր ճամբորդելու փափաքը պահանջքի փոխուած էր: Հետաքրքիր էր նաեւ գիտնալ թէ իր բացակայութեան ժամանակ Մեսրայիմցիները ի՞նչ վարք ու բարքով պիտի ապրէին»: Սիդոննա կը պաղատի որ զինքը հետը տանի, Էմմանէլ կը մերժէ եւ իր սիրած կինն ալ վտանգին մէջ միմինակ ձգելով՝ կը մեկնի: Ասիկա անվայել է ոչ միայն Աստուծոյ անունով խօսող մարգարէի մը, այլ նոյն իսկ պարզ յեղափոխական գործիչի մը: Աւետարանին Յիսուսը ճիշդ հակառակը կ'ընէ· որոշապէս տեղեակ ըլլալով հանդերձ իրեն սպառնացող վտանգին, ան իր պայքարի դաշտին վրայ կը մնայ անվկանդ, կը շարունակէ իր գործը, եւ կը խաչուի· որովհետեւ ան գիտէ թէ նահատակուելով է որ իր գաղափարը յաղթական պիտի դարձնէր:

Հոս Սիդոննան է որ իր բարոյական բարձրացման ու գեղեցկացման մէջ կը յառաջդիմէ: Լպիրշ ու հարուստ երիտասարդներ կուգան իրե՛ն գանձեր առաջարկելով դարպասել· կը վռնտէ զանոնք: Գիտունները, բժիշկները, երաժիշտները զոր կը հրաւիրէ, զինք գրաւելու հետամուտ կ'ըլլան· անոնք ալ դուռը կը դնէ: Էմմանէլին դէմ նեղացած է (եւ ի՛նչքան իրաւամբ) զինք «կիսալքած» ըլլալուն համար· կը սփոփէ ինքզինքը՝ երաժշտութեան ու երազին ապաստանելով: «Սուրբ հեթանոսուհի մը դարձած է»· բայց կը տեսնենք որ հարազատ աշակերտ մը չէ Էմմանէլին, որովհետեւ ինքը յանկարծ կ'երեւայ այնպէս ինչպէս պիտի ուզէր որ Էմմանէլը եղած ըլլար քերթուածին մէկ ծայրէն միւսը եւ ինչ որ ան չէ ընաւ քերթուածին վերջին մասին մէջ· «Կը հաւատար Էմմանէլի գործերուն ազնուութեան: Կը հաւատար ոչ թէ կրօնական, այլ մարդկային, իրական իմաստով: Շատ բան չէր ըմբռներ Էմմանէլի քարոզած Եհովայէն ու Մօյիզէն, իրեն համար կրօնքները վնասակար, գրեթէ աւելորդ էին: Չէր ուզեր որ բարոյական գեղեցկութիւնները զետեղուէին խախուտ հիմերու վրայ: Չէր հակառած սակայն Էմմանէլի հետ, անոր հանճարին բացառիկ հանգամանքը յարգելով եւ անոր հրաշքները տեսնելով· Սիդոննա Սէր էր, Էմմանէլ Վրէժ»: Այս բոլորը շփոթ է, հակասական: Քիչ յետոյ պիտի տեսնենք որ երկուքն ալ «կը ներեն» զիրենք սպաննելու համար իրենց վրայ յարձակող դաւադիրներուն, եւ առաջին «կը ներեմ» ըսողը Էմմանէլն է ...— Սիդոննա, այլափոխուած, սրբացած, Սիդոննան - պարզուկ, չափազանց պարզուկ գաղափար մըն ալ ունի ընկերական հարցի լուծման մասին· «Սիդոննայի համար, տիրոջ ու ծառայի խնդիրը հասարակ ազնուութեամբ կարելի էր լուծել: Ճիշդ էր որ տիրոջ ու ծառայի մէջ հեռաւորութիւնը մեծ էր: Հարկ էր որ տէրերը իջնէին քանի մը աստիճան վար ու ծառաներուն թոյլ տային ելնել քանի մը աստիճան վեր, ու ամէն կեանք տանելի կ'ըլլար»: Սիդոննայի ուզածը եղած է այսօր, բայց ընկերական հարցը տակաւ չէ լուծուած: Իսկ թէ Էմմանէլը ի՞նչ կ'ուզէ, յայտնի չէ: Յիսուսի վարդապետութիւնը որոշ է, «ոչ տէր, ոչ ծառայ, բոլոր մարդիկ հաւասար, բոլորն ալ Աստուծոյ որդի»:

Էմմանէլ ժամանակ մը վերջ կը դառնայ, «հոգւով մարմնով յեղափոխուած»: Ի՞նչպէս յեղափոխուած, հեղինակը չի ճշդեր: Եւ եթէ այժմ «յեղափոխուած է», առաջ՝ երբ յեղափոխական մարգարէի գործեր կը կատարէր, «հասուն» չէ՞ր ուրեմն դեռ: Սիդոննա, հիւծուած, անկողին ինկած է· Էմմանէլ կ'իմանայ որ «իր բաժնած հողերուն վրայ ապրող ողորմելիները գազանացած էին եւ կը կեղեքէին ուրիշ թըշուառներ, պահելով գերիներ, Էմմանէլի անունով ոճիրներ կը գործէին, եւ ամէն տեղ, ամէն

Fonds A.R.A.M

ատեն գինի ու արիւն կը խմէին», թէ «յարձակած էին մեծատուններուն վրայ, անոնց ինչքը կողոպտած էին եւ յետոյ իրարու վրայ յարձակած էին», թէ «պոռնկութիւնը, չուայտութիւնը եւ աննախընթաց թշուառութիւնը կ'այրէին այդ նոր ոստանը որ Սոդոմ մը դարձած էր ...»: — «Սիրով, կ'ըսէ Սիդոննա, միայն սիրով կարելի է քիչ մը բարեփոխութիւն յուսալ: Ոխը, վրէժը, ասկէ տարբեր պտուղ չունին տալիք: «Աստր վրայ, Էմմանէլ, այժմ ի՛նքը Սիդոննային աշակերտ դարձած, կը հառաչէ». Այո՛, Սիդոննա, սիրով միայն ... Այո՛, Սիդոննա, սէ՛րը միայն...»: Անհունութիւններով հեռու ենք Աւետարանին Յիսուսէն, որ կիներէն չի սորվիր քարոզը սիրոյ, քանի որ ինք ուրիշ ոչինչ է բայց եթէ Սէրն իսկ, գերագոյն Սէրը: Քերթուածին այս վերջին մասերը զգալապէս թոյլ են, — եւ թոյլ են որովհետեւ հեղինակը իր գլխաւոր հերոսին հոգեկան անձնաւորութիւնը միանգամ ընդ միշտ որոշ տեսած եւ զայն իր բնական տրամաբանութեան համեմատ զարգացուցած չէ:

Մեծատունները կ'իմանան Էմմանէլին վերադարձը, կուգան պաշարել զայն իր տան մէջ: Ան, Սիդոննան գրկած, փողոց կը նետուի. կը քարկոծեն զիրենք. «Կը ներեմ ձեզի, կ'աղաղակէ Էմմանէլ, կը ներեմ եթէ նոյն իսկ զիս սպաննէք»: Յետոյ միասին կը կրկնեն. «Կը ներենք ձեզի»: Բայց անոնք չեն ներեր, եւ յարձակումը կը շարունակեն: Այն ատեն հրաշքը նորէն կը միջամտէ, սուր բարձրացնողները իրենց սուրով իրար կը խոցեն, Էմմանէլ ու Սիդոննա յանկարծ աներեւոյթ կըդառնան, որով եւ կարող կ'ըլլան հեռանալ այդ տեղէն: Սիդոննա կը մեռնի, Էմմանէլ եւ Անա կը թաղեն զայն, եւ Էմմանէլ ճամբորդական պիտոյքները աղախին Անայէն ստանալով կը մեկնի: Կը վերագտնենք զինքը՝ քերթուածին վերջին գլխուն մէջ՝ Յոպպէ ոտք դրած, Դաւթի հայրենիքին հողուն վրայ: Հոտ, նորէն կը մօտենանք Աւետարանին (ի՜նչքան անկից հեռու մնալով սակայն ...): Հողակոյտի մը վրայ կանգնած, միայնակ, բայց որպէս թէ իր դէմը մարդերու անհամար բազմութիւններ ունենայ, Էմմանէլ ճառեր կը սկսի խօսիլ (Յիսուս իրական բազմութիւններուն առջեւ կը խօսէր եւ մինակ եղած ատեն կը խոկար). յետոյ կը հանդիպի ոչխարներու հօտի մը եւ քանի մը հովիւներու, որ զայն Էլիա մարգարէն կը կարծեն. կը խօսի անոնց եւ կը կրկնէ գրեթէ բառ առ բառ Աւետարանի Յիսուսին խօսքերը. «... Թէ որ մէկը ծարաւի է, թող ինծի գայ ու խմէ ... Ես աշխարհի լոյսն եմ, ու ձեզի կուգամ ... Ան որ զիս զրկեց, ճշմարիտ է: Զիս զրկողը իմ հետս է: ...Ով որ իր անձը կը բարձրացնէ, պիտի խոնարհի, եւ ով որ իր անձը խոնարհեցնէ, պիտի բարձրանայ... սիրեցէք, սիրեցէք միշտ միմեանց...»: Այդ, ասոնք դէշ կը հնչեն ու պաղ տպաւորութիւն կ'ընեն վերջին էջերուն մէջ քերթուածի մը, որուն մեծագոյն մասին մէջ կը տիրէ ազատասէր, գեղասէր, հեշտասէր, հեթանոս ոգի մը որ Աւետարանինը չէ: Զենք կրնար հաւատալ որ Ան զրկած ըլլայ Էմմանէլը, չենք կրնար նոյն իսկ հաւատալ թէ Էմմանէլ դէթ համոզուած ըլլայ որ Ան է զինք զրկած, քանի որ ամբողջ այս պատմութեան ընթացքին Ան չ'երեւցաւ երբեք, ու Էմմանէլը զԱն միշտ իր վերեւ, իր մէջ զգալը ցոյց չտուաւ:

«Ու ճանապարհորդը, կ'ըսէ բանաստեղծը՝ վերջացնելու համար իր քերթուածը, մտաւ հօտին մէջ, կանգ առաւ ոչխարներուն ճիշդ մէջտեղը, ու թեւերը բացաւ: Անիկա ամպածովի մէջ կանգնած լուսասիւնի մը պէս էր: Անիկա նման էր Մեսիային: Հովիւները սրինգ կ'ածէին ու ճանապարհորդը կուլար»:

Ի՜նչքան աւելի գեղեցիկ ու ներդաշնակ պիտի ըլլար այս քերթուածը, որ՝ հակառակ այն թերութեանց զոր մատնանիշ ըրի՝ մեծ գեղեցկութիւններով լի է, եթէ հեղինակը Յիսուսը հանգիստ ձգէր իր խորախորհուրդ ու մաքուր մեծութեան մէջ եւ պատմէր անխառն պատմութիւնը իր սկզբնաբար յղացած կենսասէր ու գեղապաշտ, արդարածարաւ ու ըմբոստ աշխարհիկ յեղափոխականին:

***

Նոյն շփոթութիւնը կը գտնենք Պէշիկթաշլեանի նոր լոյս տեսած հատորին երկու քերթուածներուն, «Նարդոս»ին եւ «Զիթենի»ին մէջ:

«Նարդոս»ին մէջ նոյն ինքն Աւետարանին մէկ դրուագն է — Յիսուսի եւ Մարիամ Մագդաղենացիի պատմութիւնը — բոլորովին նոր ըմբռնումով մը ընդլայնուած: «Զիթենի»ն Յիսուսի կեանքին վերջին մասն է, հեղինակին մասնաւոր տեսիլին համեմատ պատմուած:

Քնարերգական հրաշալի գեղեցկութիւններ կան «Նարդոս»ին մէջ, որոնք դժբաղդաբար արատաւորուած են այն հիմնական սխալէն որ հոն, աւելի եւս ծանր կերպով քան «Սիդոննա»ի մէջ, գործուած է:

Fonds A.R.A.M

Յիսուսի ոտքերն օծող կնոջ պատմութիւնը Աւետարանին մէջ ճիշդ ներհակ ընոյթն ունի անոր զոր Պէչիկթաշլեան տուած է իր Մերիէմին պատմութեան: Աւետարանին «Մեղաւոր կինը» պոռնկական ինքնավաճառ կեանքով մ'ապրած ու այդ մեղքի կեանքէն զզուած կին մըն է որ կուգայ, Յիսուսէն, հրաշագործ գերմարդկային էակէն, խնդրել որ մաքրէ, բարձրացնէ ընկերքն իր անկումէն, մինչ Պէչիկթաշլեանի Մերիէմը տիրական գեղեցկութեամբ անյագ տափամոլութեամբ հզօր էգ մըն է, որ կ'ուզէ իր համայքին ենթարկել, իրն ընել, վայելել արտասովոր մարդ մը որուն առջեւ լսեր է թէ ամենքը կը խոնարհէին, ու իր նպատակին կը հասնի:

Մարկոսի աւետարանին մէջ այդ պատմութիւնը կը դառնանք համառօտ ու կիսատ, կնոջ մը բոլորանուէր պաշտումն ու մեծարանքն առ Փրկիչը: Ահա թէ ինչպէս կը ներկայացնէ զայն Մարկոս. «Ու երբոր ինքը Բեթանիա էր, բորոտ Սիմոնին տունը սեղան նստած, կին մը եկաւ որ չիշ մը պատուական թանկագին նարդոսի իւղ ունէր, եւ կոտրեց այն չիշն ու իւղը անոր գլխուն վրայ թափեց: Եւ կային ոմանք որ կը դժուարէին ու կ'ըսէին՝ «Ի՞նչու համար եղաւ այս իւղին կորուստը: Քանզի աւելի երեք հարիւր դահեկանէն աւելի կրնար ծախուիլ ու աղքատներուն տրուիլ». եւ սաստիկ կը յանդիմանէին զանիկա: Բայց Յիսուս ըսաւ. «Թող տուէք ատոր, ի՞նչու անհանգիստ կ'ընէք ատիկա, բարի գործ մը գործեց ինծի: Ինչու որ աղքատները ամէն ատեն ձեր հետն ունիք, ու երբոր ուզէք, կրնաք անոնց բարիք ընել, բայց պիտ ամէն ատեն չունիք: Ատիկա ինչ որ ունէր՝ տուաւ, իմ մարմինս օծեց իմ թաղմանս համար: Ճշմարիտ կ'ըսեմ ձեզի, թէ ամբողջ աշխարհի մէջ՝ ո՛ւր որ այս աւետարանը քարոզուի, ատոր ըրածն ալ պիտի խօսուի՝ իրեն ի յիշատակ:» Շատ հակիրճ է հոս պատմութիւնը, եւ անկատար. ո եւ է կին մըն է դերակատարը, որուն անունն իսկ չէ յիշուած, որուն անցեալը չէ ոգուած, որուն այդ ժեսթին բուն նպատակը իր ամբողջութեամբ չէ ցոյց տըրուած. հոս միայն կը տեսնենք մէկը որ իր ամբողջ ունեցածը, երկրաւոր պէտքերու գործածելու տեղ (նոյն իսկ բարի պէտքերու), կը նուիրէ հոգեկան կեանքին, կուտայ Աստուծոյ:

Մատթէոս կը պատմէ նոյն դէպքը դրեթէ նոյն բառերով: Ղուկասի մէջ պատմութիւնը աւելի լիակատար է, ու կ'երեւայ իր բոլոր գծերով ու իր բովանդակ նշանակութեամբ. «Փարիսեցիներէն մէկը կ'աղաչէր անոր որ իր հետը հաց ուտէ. ան ալ փարիսեցիին տունը մտաւ ու սեղան նստաւ: Եւ ահա քաղաքին մէջ մեղաւոր կին մը կար, երբոր իմացաւ թէ անիկա փարիսեցիին տունը սեղան նստեր է, չիշ մը անուշահոտ իւղ բերաւ: Ու անոր ետեւը ոտքերուն քովը նստած՝ կուլար, եւ արցունքովը սկսաւ անոր ոտքերը թրջել, ու իր գլխուն մազերովը կը սրբէր, եւ կը համբուրէր անոր ոտքերը ու իւղով կ'օծէր, ու փարիսեցին որ զայն հրաւիրեր էր, ասիկա տեսնելով, կ'ըսէր իր մտքին մէջ... «Ասիկա թէ որ մարգարէ ըլլար, պիտի գիտնար թէ ո՛վ է եւ ի՛նչպիսի կին է իրեն դպչողը, ինչու որ մեղաւոր է: Եւ Յիսուս պատասխան տուաւ եւ ըսաւ՝ «Սիմոն, քեզի բան մը ունիմ ըսելու»: Ան ալ ըսաւ. «Ըսէ՛, վարդապետ»: – Երամ փոխ տուող մը երկու պարտատէր ունէր, մէկը հինգ հարիւր դահեկան պարտք ունէր, միւսը յիսուն: Եւ որովհետեւ հատուցանելու կարողութիւն չունէին, երկուքին ալ ներեց. հիմա ըրուէ, ատոնցմէ ո՞րը աւելի պիտի սիրէ զայն: Պատասխան տուաւ Սիմոն ու ըսաւ՝ «Ինծի այնպէս կ'երեւայ թէ ան որուն որ շատ ներեց»: Յիսուս ըսաւ անոր. «Ուղիղ դատեցիր»: Ու դէպ ի այն կինը դառնալով, ըսաւ Սիմոնին՝ «Կը տեսնե՞ս այս կինը. ես քու տունդ մտայ, դուն ոտքերուս ջուր չտուիր, բայց ասիկա իր արցունքովը ոտքերս թրջեց, ու մազերովը սրբեց: Դուն ինծի համբոյր մը չտուիր, բայց ասիկա հոս մտնելէս ի վեր ոտքերս համբուրելէն չդադրեցաւ: Դուն իմ գլուխս ձէթով չօծեցիր, բայց ասիկա իմ ոտքերս անուշահոտ իւղով օծեց: Անոր համար կ'ըսեմ քեզի. «Ներուած են ասոր շատ մեղքերը. վասն զի շատ սիրեց, բայց որու որ քիչ կը ներուի, ան քիչ կը սիրէ: Ու ըսաւ այն կնոջը, «Քու մեղքերդ ներուած են»: Ու անոր հետ սեղան նստողները սկսան իրենց մէջը ըսել՝ «Ո՞վ է ասիկա որ մեղքերու թողութիւն ալ կուտայ: Եւ Յիսուս ըսաւ այդ կնոջ. «Քու հաւատքդ քեզ փրկեց. դնա՛ խաղաղութեամբ»:

Այստեղ ամէն ինչ կայ, բայց ի կնոջ անուն չէն: Այդ անունը, Մարիամ, Յովհաննէսի Աւետարանին մէջ է որ կը դառնանք, բայց Յովհաննէս այդ Մարիամը կը նոյնացնէ Ղազարոսի քոյր Մարիամին հետ, ու դէպքը հոն կ'առնէ բոլորովին ուրիշ դոյն: Ժ.Ա. գլխուն մէջ, Յովհաննէս կը գրէ՝ «Ու Մարիամին եւ անոր քրոջը Մարթային դիւղէն Բեթանիայէն Ղազարոս անունով մէկը հիւանդ էր. ասիկա այն Մարիամն էր որ Տէրը իւղով օծեց, ու անոր

Fonds A.R.A.M

ոտքերն իր մազերովը սրբեց, եւ որուն եղբայրը Ղազարոս հիւանդ էր ...»: Ասոր կը յաջորդէ ընդարձակ սրտայոյզ հատուածը, ուր Ղազարոսի մեռնիլն ու օգնութեան կանչուած Յիսուսին ձայնովը յառնելը կը պատմուի: Ժ.Բ. գլխուն մէջ է որ Յովհաննէս կը պատմէ Մարիամի ձեռքով «ոտքերու օծումը» որ ԺԱ. գլխուն մէջ յիշուած է. «Իսկ Յիսուս Զատկէն վեց օր առաջ Բեթանիա եկաւ, ուր էր Ղազարոս մեռեալը, զոր Յիսուս մեռելներէն յարոյց: Եւ հոն անոր ընթրիք մը հրամցուցին, եւ Մարթա անոր սպասաւորութիւն կ'ընէր, եւ Ղազարոս անոր հետ սեղան նստողներէն մէկն էր. իսկ Մարիամ մէկ լիտր նարդոսի պատուական մեծագին իւղ առնելով, Յիսուսի ոտքերը օծեց ու իր մազերովը անոր ոտքերը սրբեց եւ տունը իւղին անուշահոտութեամբ լեցուեցաւ: Այն ատեն աշակերտներէն մին, Իսկարիովտացի Սիմոնեան Յուդա՝ որ զինքը պիտի մատնէր, ըսաւ. «Ի՞նչու համար այդ իւղը չծախուեցաւ երեք հարիւր դահեկանի, որ աղքատներուն տրուէր»: Այս խօսքն ան ըսաւ, ոչ թէ որովհետեւ աղքատներուն համար հոգ կ'ընէր, այլ որովհետեւ գող էր, եւ դանձանակն ինքը կը պահէր, եւ ինչ որ հոն ձգուէր՝ ինքը կը կրէր: Իսկ Յիսուս ըսաւ. Թող տուր ատոր. ան այդ իւղն իմ պատանքուելու օրուան համար պահեց: Վասն զի աղքատներն ամէն ատեն ձեր հետ ունիք, բայց ես ամէն ատեն չունիք»:

Յովհաննէսի պատմուածքը, ինչպէս կը տեսնուի, արդէն տարբեր է մեւս երեք աւետարանիչներուն պատմուածքէն: Մատթէոսի եւ Մարկոսի մէջ, կին մը անանուն՝ կուգայ «բորոտ Սիմոն» անուն մարդու մը տունը ճաշի նստած հրաշագործ մարգարէ Յիսուսին ոտքը դնելու իր դերեզկութիւնը, իր անգնահատ ամբողջ կեանքը, իր ամբողջ ունեցածը (մեծագին իւղի շիշը). Ղուկասի մէջ «մեղաւոր» կին մըն է որ նոյն ժեսթը կ'ընէ՝ որպէս զի իր «անմաքրութիւնէն» լուացուի, որպէս զի մեղքով աղարտուած իր հոգին լուսաւորուի: Յովհաննէսի մէջ, օծող կինը մին է Ղազարոսի քոյրերէն, որ ոչ միայն «մեղաւոր» կիներ չեն, այլ քնքուշ, գորովագին, յարգալից, պաշտող բարեկամներ են Յիսուսի, որ կը սիրէ զանոնք՝ ինչպէս և իր բարեկամ Ղազարոսը՝ եղբայրական սիրով մը, եւ երբ Ղազարոսի մահը կ'լմնայ, կ'արտասուէ (Յիսուսի արտասուելը երկու անգամ մեայն կը տեսնենք Աւետարանին մէջ, անգամ մը իր հայրենիքի մեծ քաղաքին՝ Երուսաղէմին վրայ որուն ապագայ կործանումը կը նախատեսէ եւ կը փղձկի (Ղուկաս, ԺԹ.), եւ անգամ մը՝ իր սիրելի «բարեկամ»ին Ղազարոսին մահուընկն վշտահար անոր քրոջ Մարիամին լալը տեսնելէն սիրտը չարժած՝ կ'արտասուէ,— արցունք դժբաղդ հայրենիքին վրայ, արցունք բարեկամներու վշտին ի տես):

Ամէն ինչ՝ Յովհաննէսի ներկայացուցած Մարիամին, ինչպէս եւ անոր քրոջ եւ անոնց տան հետ Յիսուսի ունեցած յարաբերութեանց մէջ, գերազանցօրէն մաքուր է, հեռու ո եւ է սեռային զգացումէ: Այդ Մարիամը, իր եղբօր վերակենդանացումէն յետոյ, իր տան մէջ Յիսուսի ի պատիւ տրուած ճաշի մը, իր երախտագիտութիւնը, իր մեծարանքը կը յայտնէ «յարուցիչ» մարգարէին՝ անոր ոտքը օծանելով (հիւրին ոտքը լուալ կամ իւղով օծանելը արդէն Արեւելքի մէջ մեծ պատուասիրութեան աւանդական ձեւ մըն էր):

Այդ Մարթան ու Մարիամը կը գտնենք նաեւ աւետարանին մէջ Ղուկասի, որ Ղազարոսի մահուան ու յարութեան խօսքը չ'ըներ, բայց Մարթա եւ Մարիամ քոյրերուն պատկառոտ բարեկամութեան վերաբերմունքը Յիսուսի հանդէպ կը յիշատակէ շատ սիրուն հատուածի մը մէջ. «Եւ եղաւ որ երբ անոնք կ'երթային, ինքը (Յիսուս) գիւղ մը մտաւ, եւ կին մը, Մարթա անուն, զայն իր տունն ընդունեցաւ: Եւ անոր քոյր մը ունէր, որուն անունը Մարիամ էր, որ եկաւ Յիսուսի ոտքերուն քով նստաւ եւ անոր խօսքերը մտիկ կ'ընէր, բայց Մարթա, որ սպասաւորութեամբ շատ զբաղած էր, եկաւ անոր քով եւ ըսաւ. «Տէ՛ր, քու հոգդ չէ՞ որ քոյրս զիս մինակ թողուց սպասաւորութեան մէջ. ըսէ ատոր որ ինծի օգնէ»: Պատասխան տուաւ անոր Յիսուս եւ ըսաւ. «Մարթա՛, Մարթա՛, դուն շատ բաներու համար հոգ ընելովդ կը տագնապիս, բայց կայ մէկ բան մը որ անհրաժեշտ է, եւ Մարիամ այդ լաւագոյն բաժինը ընտրեց, որ իրմէ պիտի չառնուի»:

Մարթա հիւրասէր, անձնուէր, յարգալից, պարզամիտ կինն է որ կ'ուզէ պատուել մեծ հիւրը. Մարիամ, աւելի նուրբ, աւելի հոգեկան նութեամբ ճոխ, Յիսուսի ոտքը նստած, անոր խօսքը կ'ուզէ լսել, անոր իմաստութենէն նչոյլ մը իւրացնել, անոր ներշնչած «երկնայնութեան» ոգիովը թափանցուիլ: Միստիքական հեքեաթի գմայլելի ու խորախորհուրդ պատկեր մըն է ատ, ուր ոչինչ կայ տուփական:

Պէտք է նկատենք այստեղ որ Յովհան-

Fonds A.R.A.M

նէսի յիշատակած այդ Մարիամը Մագդաղենացի չի կոչուիր, իսկ միւս երեք աւետարանիչներուն «կիները» անանուն է: Մագդաղենացին կը դանենք Ղուկասու Աւետարանին Ը. գլխուն մէջ. «Եւ եղաւ որ անկէ ետքը՝ ա՛լ ինքը (Յիսուս) քաղաքէ քաղաք եւ գիւղէ գիւղ պտըտելով կը քարոզէր, եւ Աստուծոյ թագաւորութիւնը կ՚աւետարանէր, ու տասերկուքը (աշակերտները) իր հետն էին, ու նաեւ քանի մը կիներ որ չար ոգիներէ ու հիւանդութիւններէ բժշկուեր էին, Մարիամ որ Մագդաղենացի կ՚ըսուէր եւ ուրկից եօթը դեւ ելեր էր, եւ Յովհաննէս Հերովդէսի տան վերակացու Քուզային մատուռինը՝ Շուշան, և շատ ուրիշներ, որոնք իրենց ստացուածքովը անոր ծառայութիւն կ՚ընէին» Նոյն Մարիամ Մագդաղենացին կը դանենք նորէն Յիսուսի խաչին ոտքը, աստուածամայր Մարիամին քով, եւ դարձեալ՝ Յիսուսի մեռնելէն ու թաղուելէն ու ու յարութիւն առնելէն յետոյ, երբ՝ «իղարեր կիներուն գլուխը՝ ան կուգայ օծել մեծ վարդապետին անուշիկ մարմինը (զոր չեն դաներ դերեզմանին մէջ, այլ կը հանդիպին հրեշտակին որ անոնց կ՚աւետէ անոր յարութիւնը): Կարդալ ամբողջութեամբ Յովհաննու վսեմ Ի. գլուխը, ուր իղարեր Մարիամին, որ կուլայ դերեզմանը թափուր գտնելով եւ կարծելով որ Յիսուսի մարմինը առած տարած և թերեւս վտս մը նետած են, կ՚երեւայ յարուցեալ Յիսուսը եւ կ՚ըսէ՝ «Դնա եղբայրներուս եւ ըսէ՛ թէ ես կ՚ելլեմ Հօրս քով ու ձեր Հօրը քով, իմ Աստուծոյս եւ ձեր Աստուծոյն քով»:

Իրապէս, երեք Աւետարաններուն «օծող կամ իղարեր» կիները տարբեր կիներ են, զոր ընդհանրապէս կը նոյնացնեն Մարիամ Մագդաղենացի անունին տակ. մին Ղուկասի մեղաւոր կինն է անանուն, (Մարկոսի եւ Մատթէոսի մէջ ալ յիշատակուած, առանց իր «մեղաւոր» անցեալին կարեւոր մանրամասնութեան). միւսը Ղազարոսի քոյր՝ Հոգեսէր, մաքրամաքուր Մարիամը. երրորդը՝ Մարիամ Մագդաղենացին, որմէ Յիսուս «եօթը դեւ հաներ էր», այսինքն զոր իր ախտաւոր անառնական կեանքէն մաքրեր, բուժեր ու բարձրացուցեր էր հոգեկան կեանքի: Օրմանեան սրբազան իր Համապատումին մէջ կը գրէ՝ «Լատինք կը սիրեն Մագդաղենացի Մարիամը նոյնացնել (Ղուկասի յիշատակած) մեղաւոր կնոջ հետ, եւ այդ մեղաւոր կնոջ կատարած օծումը կը նոյնացնեն այն օծումին հետ զոր Ղազարոսի քոյր Մարիամ կատարեց Սիմոն բորոտին տունը, եւ այսպէս երեքէն մէկ անձնաւորութիւն կը կազմեն: Մագդաղենացիին նկարագիրը, նախ դեմի պոռնիկ մը եւ յետոյ ճգնասուն ապաշխարող մը, դեղեցիկ արտաքինութիւններ ալ ներչնչած է Եւրոպայի ճարտար նկարիչներուն եւ քանդակագործներուն: Սակայն մենք կը պնդենք թէ Մագդաղենացին Մարիամ ոչ յիշուած մեղաւոր կինն է, եւ ոչ ալ Բեթանիայի Ղազարու քոյր Մարիամն է...: Ինչ որ Լատինք ստեղծեցին, ժամանակին կազմուած պարզ երեւակայական տեսութիւն մըն էր, զոր այժմ նոյն իսկ նորադոյն եւ լաւագոյն լատին հեղինակները այլ եւս պաշտպանելի չեն գտներ...: Մարիամ Մագդաղենացի եւ Մարիամ Բեթանացի եւ Կափառնաումի մեղաւորը երեք տարբեր կիներ են»:

Օրմանեան իրաւունք ունի, բայց ինք ալ Ղազարոսի քոյր Մարիամը եւ Մատթէոս ու Մարկոս աւետարանիչներուն յիշատակած անանուն կինը նոյնացնելու եւ Ղազարու յարութենէն յետոյ Մարթայի եւ Մարիամի պատուասիրական ճաշը եւ Սիմոն բորոտի կամ փարիսեցիին տան մէջ տրուած ընթրիքը միեւնոյն դէպքը նկատելու եւ ատոր համար այդ Սիմոնը Մարթային ամուսինը ենթադրելու սխալը կը գործէ: Մարկոսի եւ Մատթէոսի անանուն կինը եւ Ղուկասի մեղաւոր կինը միեւնոյն հերոսուհին կը թուին միեւնոյն աւանդական պատմութեան, որ Ղուկասի մէջ աւելի մանրամասն վիպուած է:

Երեք պարագային մէջ ալ, ոչինչ կայ մարմնատարփի եւ երկբառնչ, ոչ միայն Յիսուսէն դէպ ի այդ կիները, այլ նոյն իսկ այդ կիներէն դէպ ի Յիսուս, — ճիշդ հակառակն է որ կը գտնենք Աւետարանին մէջ:

Գեղանի կնոջ մը ընթրիքի մը մէջտեղ Յիսուսի ոտքերը թանկագին իւղով օծելն ու մազերովը զանոնք սրբելը, ուրիշ գրողներ ալ – ու նկարիչներ, երաժիշտներ – մղած է այդ դրուագին մէջ տարփական տարր մը տեսնելու եւ այդ տեսիլն արտայայտող գործեր արտադրելու:

Ղազարոսի քոյրերուն դուրդուրանքը Յիսուսի համար, եւ այն պարագան որ Յիսուսի հետեւող ու ծառայող խումբ մը կիներ կը յիշուին Աւետարանին մէջ եւ թէ խաչին ոտքը կը տեսնենք Մարիամ Մագդաղենացին ու Յիսուսի մեռնելէն յետոյ գերեզմանին առաջին այցելուները իղարեր կիներ են, կարծել տուած են մանոնց (քիչերու, եւ ոչ Յիսուսի խորհրդանշանական մեծ դէմքը խորապէս ըմբռնողներուն)

Fonds A.R.A.M

թէ Յիսուս, որ հմայիչ գեղեցկութեամբ դէմքով մը կ'երեւակայուի, կիներէն մանաւորապէս ջերմ սիրով մը սիրուած է եւ ինքն ալ անոնցմէ գէթ մին, Մագդաղենացի Մարիամը, սիրած է սրտի ու մարմնոյ սիրով:

Ոգին որ կը տիրէ չորս Աւետարաններուն մէջ, բոլոր խօսքերը, բոլոր արարքները որ հոն կը վերագրուին Յիսուսին, որոշապէս կը հերքեն այդ մեկնութիւնը: Աստուածաբաններուն «կատարեալ Աստուած եւ կատարեալ մարդ» բանաձեւը կարելի չէ տառացի ըմբռնել, եւ եթէ տառացի ըմբռնուէր, հակասութիւն մը պիտի ըլլար Յիսուսի մէջ Աստուած մը տեսնելու գաղափարին դէմ: Արդէն աստուածաբանները «կատարեալ մարդ»ին կը կցեն «առանց մեղքի», եւ առանց մեղքի կատարեալ մարդ չի կրնար գոյութիւն ունենալ՝ ըստ այն օրէնքներուն զոր Աստուած ինքն իսկ, չենք գիտեր ինչո՞ւ, հաստատեր է: Աւետարանին Յիսուսը ուրիշ կերպ չէ կարելի ըմբռնել բայց եթէ մարդու կերպարանք զգեցած Աստուած: Աւետարանին Յիսուսը կը ծնի «անարատ յղութեամբ», ու վսեմ տրամաբանութիւն մը կայ այդ խորհրդանշանական մանրամասնութեան մէջ, մարդկութիւնը փրկելու եկող Աստուածը չի կրնար ծնիլ՝ ինչպէս ոեւէ մարդ՝ հասարակ զուգաւորումէ մը: Հելլէն տափամոլ ու չափազանց «մարդակերպական» դիցաբանութեան Արամազդը չէ աս, որ երկրի գեղեցիկ կանանց հետ զուարճանալու համար մարդու եւ նոյն իսկ այս կամ այն անասունին երեւոյթն զգենու. Յիսուս՝ մարդը անասնական վիճակէն բարձրացնելու, իր մեղքերէն մաքրելու, հոգեկան կեանքի զայն վերացնելու համար է որ կը ղրկուի Աստուածութենէն՝ որուն մէկ մասն է, եւ հրաշքով, կոյսի մը ծոցէն, մարդու երեւոյթ առած, կուգայ աշխարհ՝ իր առաքելութիւնը կատարելու. եւ որովհետեւ անոր էութիւնը զուտ հոգեկան է մարմնական պատեանի մը մէջ, տրամաբանական է նաեւ որ ան յարութիւն առնէ եւ երթայ այն վերին կայանը ուրկից եկած էր, մինչ բնաւ տրամաբանական չէ որ այդ աստուածային երեւոյթը սովորական մարդու մը պէս տարփական յարաբերութիւններ ունենայ երկրի կանանց հետ: Յիսուս չի դատապարտեր այր ու կնոջ սէրն ու միացումը որ բնութեան մէկ հիմնական ու նուիրական օրէնքն է, մարդկային ազգը – ինչպէս եւ բոլոր կենդանի էակներու տեսակները – յաւերժացնելու համար անհրաժեշտ, ըստ Աստուածաշունչի Ծննդոց Գրքին՝ արարիչ Աստուծոյ հրամանովն իսկ առաջին օրէն հաստատուած. «Աճեցէք եւ բազմացարուք»: Կ'օրհնէ ինքն իսկ այդ օրէնքը, անոր գործադրութեան մէջ ոչինչ կը գտնէ պիղծ՝ երբ ան ընտանիքի կազմութիւնն ու մարդկային ազգի մշտնջենաւորումն ունի իրեն նպատակ եւ ոչ թէ զեղխ ու ամուլ մարմնայագեցում մը լոկ. բայց իր վարդապետութիւնը, որուն էական գիծը հեթանոս մարմնապաշտութեան, խոզակերպ չուայտութեան դէմ հակազդելու մէջ կը կայանար, հոգիին գերակշռութիւնն ունի իրեն նպատակակէտ. երկրաւոր կեանքը՝ ըստ իրեն՝ վաղանցուկ բոպէ մըն է, պատրաստութիւն մը՝ զուտ հոգեկան կեանքին որ յաւիտենական է. եւ ճշմարիտ երանութիւնը ան ցոյց կուտայ ո՛չ երկրի տժգոյն, փխրուն, անցաւոր հաճոյքներուն, այլ հանդերձեալ յաւերժական կեանքին մէջ, ուր ընդունուելու արժանի պիտի ըլլան անոնք որ երկրաւոր կեանքին մէջ կը ճգնին մաքուր մնալ, հոգեկան կեանքին ձգտիլ՝ ինչքան մարդկային բնութիւնը կարող է ատոր: Եւ այդ պատճառով է որ, առանց կուսակրօնութիւնը մարդոց պարտադրելու, ընդհակառակն ամուսնութիւնը մարդոց մեծամասնութեան համար խրախուսելով եւ զայն Աստուծմէ հիւսուած սուրբ ու անքակտելի կապ մը ներկայացնելով հանդերձ, մարդոց բարձրագոյնները կը համարի անոնք որ իրենց մէջ ուժը կը գտնեն երկրի հաճոյքներէն ձեռք քաշելու եւ իրեն պէս՝ երկրի վրայ իսկ՝ հոգեկան կեանքով ապրողներ, մարդկային հօտը դէպ ի հոգեկան կեանք քաշողներ դառնալու:

Ահա ինչ որ Աւետարանը կ'ըսէ այդ մասին. «Եւ փարիսեցիները անոր մօտենալով, զանիկա կը փորձէին եւ կ'ըսէին. արժա՞ն է որ մարդ մը իր կինն արձակէ ամէն պատճառի համար: Ան պատասխան տուաւ եւ ըսաւ անոնց. Չէ՞ք կարդացեր թէ ան որ սկիզբէն մարդն ստեղծեց՝ արու եւ էգ ստեղծեց. ասոր համար մարդն իր հայրն ու մայրը պիտի ձգէ եւ իր կնոջը պիտի յարի, ու երկուքը մէկ մարմին պիտի ըլլան. ուստի ա՛լ երկուք չեն, այլ մէկ մարմին. ուրեմն, ինչ որ Աստուած միաւորեց, մարդը թող չզատէ: Ըսին իրեն՝ Հապա Մովսէս ինչո՞ւ պատուիրեց արձակման թուղթ տալ եւ արձակել: Ըսաւ անոնց՝ Մովսէս ձեր սրտերուն կարծրութեանը համար ձեզի հրաման տուաւ ձեր կիներն արձակել, բայց սկիզբէն այդպէս չեղաւ: Սակայն ձեզի կ'ըսեմ. ով որ առանց պոռնկութեան պատճառի իր կինը արձակէ եւ ուրիշ մը առնէ, շնութիւն կ'ընէ. եւ ով որ արձակուածը

Fonds A.R.A.M

առնէ, չնութիւն կ'ընէ: Աչակերտներն ըսին իրեն՝ եթէ այդպիսի բան կայ այր ու կնոջ մէջ, լաւագոյնն է չամուսնանալ: Եւ ինքն անոնց ըսաւ. Ամենքը կարող չեն առնել, այլ անոնք միայն որոնց տրուած է: Ինչու որ կան ներքինիներ որ իրենց մօրը ծոցէն այդպէս ծնան, եւ կան ներքինիներ որ մարդոց ձեռքով ներքինի եղան, եւ կան ներքինիներ որ ինքզինքին ներքինի ըրին երկնքի թագաւորութեան համար. ով որ կրնայ առնել, թող առնէ» (Մատթէոս, Գլ. ԺԹ.): Ու Ղուկասի Աւետարանին մէջ (Գլ.Ի.) կը գտնենք սա հատուածը որ կը լրացնէ վերեւի մէջբերումը. «Եւ Սադուկեցիներէն ոմանք եկան (որ հակաճառութիւն կ'ընէին թէ յարութիւն չկայ) եւ անոր հարցուցին ըսելով. Վարդապետ, Մովսէս մեզի գրեց՝ Թէ որ մէկուն եղբայրը կին ունենալով մեռնելու ըլլայ, ու մեռած առեն զաւակ չունենայ, թող անոր եղբայրն առնէ անոր կինը եւ իր եղբօրը զաւակ հանէ: Արդ, եօթը եղբայրներ կային, եւ անդրանիկը կին մ'առնելով զաւակ չունեցած մեռաւ: Երկրորդն ալ առաւ այն կինը եւ ինքն ալ մեռաւ առանց զաւակի: Երրորդն ալ առաւ զայն. նոյնպէս եօթն ալ, եւ զաւակ չձգեցին ու մեռան: Ամենէն ետքը կինն ալ մեռաւ: Ուրեմն յարութեան առեն ասոնցմէ որո՞ւն կինը պիտի ըլլայ ինչու որ եօթն ալ զայն իրը ամուսին ունեցան: Եւ Յիսուս պատասխան տուաւ անոնց եւ ըսաւ. «Այս աշխարհս որդիները կին կ'առնեն եւ էրկան կը տըրուին: Բայց անոնք որ արժանի պիտի ըլլան միւս աշխարհին հասնելու, ու մեռելներէն յարութիւն առնելու, հոն ոչ կին պիտի առնեն ոչ էրկան պիտի տրուին. անոնք ա՛լ չեն կրնար մեռնիլ, քանզի հրեշտակներուն հաւասար են, եւ Աստուծոյ որդիք են, ինչու որ յարութեան որդիք են»:

Այս է Յիսուսի վարդապետութիւնը, այս է իր պատուէրը երկրաւոր կեանքի համար եւ իր խոստումը հանդերձեալ կեանքի, հոգիներու Արքայութեան համար, որ քալ հաւատացեալներուն է մշտապէս վերանորոգելի կուսութեամբ զեղուհիներ հրամցնող Մուհամմէդին Արքայութենէն հիմնովին տարբեր է:

Պէչիկթաշլեան եղած է անոնցմէ որ «Մադդաղենացւոյն» պատմութեան մէջ երկրաւոր սիրոյ, իսկական «կատարեալ մարդ»ու մարմնական հրայրքի խմաստ մը ուզած են տեսնել: Իր երեք քերթուածներուն մէջ, այդ տեսին է որ կ'իշխէ:

Ես կ'ընդունիմ բանաստեղծին, արուեստի մարդուն լիակատար ազատութիւնը Աստուածաշունչին, Աւետարանէն կամ ո եւ է հին խորհրդաւոր գրքէ իր ուզած ձեւով ներշնչուելու եւ անկից հանելու գործ մը իր անձնական ուրոյն մեկնութեամբ, իր ինքնայատուկ վերաստեղծմամբ, պայմանով սակայն որ այդ «նոր» գործը էականին մէջ չհակասէ բնաւիսպարին ոգւոյն, կամ եթէ հակասէ, ինք իր մէջ իրը նոր յղացում՝ տրամաբանական ու լիակատար ըլլայ:

«Ազատախոհ» Ռընանը գրած է Յիսուսի կեանքը, քայլ առ քայլ հետեւելով Աւետարաններին, բայց վճռապէս մէկդի դնելով Յիսուսի աստուածութեան հանդամանքը, զայն ներկայացնելով իրը մեծ մարդ մը, գերագոյն մարդը, ամենէն աստուածայինը մարդերուն, բայց մարդ մը, որ բնական ծնունդով որդին եղած է Մարիամին եւ Յովսէփին, որ եղբայրներ ու քոյրեր ունեցած է (ինչ որ կ'ատնդուի արդէն անվաւեր նկատուած Աւետարաններով) եւ որ Աստուած չի նկատեր ինքզինքը, այլ որդի մը Աստուծոյ՝ ինչպէս պէտք է ըլլան եւ կրնան ըլլալ բոլոր մարդիկ, Աստուծոյ մը որ Հայր մըն է մարդկութեան եւ ոչ բռնաւոր մը. իր Յիսուսը հրաշք չի գործեր, բայ ի իր խօսքին գործած հրաշալի ազդեցութենէն: Այս յղացումը խորապէս տարբեր է Աւետարանի Յիսուսին տիպարէն, որ յետոյ դալիք յոյն աստուածաբաններուն բնազանցական, բարդ եւ ուղեղային Աստուածամարդը չէ անշուշտ, բայց որ Աստուած իր մէջ կը զգայ միամտօրէն, բնազդօրէն, պարզօրէն, ինքինքը աստուածային: Հօր առաքեալը, որդին եւ գոյակիցը կը զաւանի, եւ ա՛յնքան մարդկայնօրէն Աստուած է եւ ամէն վայրկեան հրաշալիին մէջ կ'ապրի: Այդ յղացումը տարբեր է, բայց ինք իր մէջ տրամաբանական ու յստակ է:

Մարիամները՝ ըստ Ռընանի երկուք են, Ղազարոսի քոյր Մարիամը, զոր կը նոյնացնէ (Օրմանեանի պէս) բորոտ Սիմոնի տունը տըրուած ճաշկերոյթին Յիսուսի ոտքն օծանող կընոջ հետ, եւ Մագդաղենացի Մարիամը. բայց երկու պարագային ալ իր Յիսուսը, թէեւ լոկ մարդ, իրը մարդկութեան բարձրացման դասին նուիրուած հոգի՝ զերծ ցոյց կը տրուի կանանց հանդէպ սեռային հակումներէ:

Հոս կ'ուզեմ տալ թարգմանութիւնը երկու Մարիամներուն նուիրուած Ռընանի էջերուն, որոնց հետ չհաւկան է բաղդատել Պէչիկթաշլեանի այնքան տարտամ տեսիլը.

«Բեթանիա գիւղը, մանաւանդ, որ

Fonds A.R.A.M

շինուած է բլուրին կատարը, Մեռեալ ծովու եւ Յորդանանի կողմը նայող զառիթափին վրայ, Երուսաղէմէն մէկ ու կէս ժամ հեռու, Յիսուսի նախասիրած տեղն էր: Հոն ճանչցաւ ընտանիք մը երեք անձէ բաղկացած, երկու քոյր եւ մէկ եղբայր, որոնց բարեկամութիւնը իրեն համար շատ հրապոյր ունէր: Երկու քոյրերէն մին, որուն անունն էր Մարթա, հաճոյակատար, բարի, փութկոտ աղջիկ մըն էր. միւսը, որուն անունն էր Մարիամ, ընդհակառակն, Յիսուսին հաճելի էր իր տեսակ մը երազկոտութեամբն ու շատ զարգացած հայեցողական բնազդներովը: Յաճախ, Յիսուսի ոտքին տակ նստած, անոր մտիկ ընելով՝ իրական կեանքի պարտականութիւնները կը մոռնար: Իր քոյրը, այն ատեն, որուն վրայ կը մնար տան ամբողջ սպասաւորութիւնը, մեղմօրէն կը գանգատէր: «Մարթա՛, Մարթա՛, կ'ըսէր Յիսուս, դուն շատ բանի համար կը մտատանջուիս ու հոգ կ'ընես. արդ, մէկ բան մը կայ միայն որ անհրաժեշտ է. Մարիամ լաւագոյն բաժինն ընտրեր է, որ իրմէ պիտի չխլուի»: Եղբայրը, Եղիազար կամ Ղազար, նոյնպէս շատ սիրելի էր Յիսուսին. վերջապէս, բորոտ Սիմոն անուն մէկը, որ տանը տէրն էր, կը թուի թէ ընտանիքին մաս կը կազմէր: Հոտ՝ երկիւղած բարեկամութեան մը ծոցը՝ Յիսուս կը մոռնար հանրային կեանքի զզուանքները: Այդ խաղաղ ընտանեկան շրջանակին մէջ, ան կը սփոփուէր այն նեղութիւններէն զոր փարիսեցիներն ու դպիրները անդադար կը պատճառէին իրեն»: Բաց ի Սիմոնին այդ տան տէրն ու Ղազարի ազգականն ըլլալու անյաջող կարկտանէն, այս հատուածը շատ լաւ կը նկարէ եւ կը մեկնէ Յիսուսի եւ Մարթա – Մարիամ – Ղազար երրեակին բարեկամութեան իսկութիւնը:

Եւ ահա ճաշկերոյթին տեսարանը.

«... Զատկի տօնէն վեց օր առաջ հասաւ Բեթանիա: Ըստ իր սովորութեան իջաւ Ղազարի, Մարթայի եւ Մարիամի՝ կամ բորոտ Սիմոնի՝ տունը: Իրեն մեծ ընդունելութիւն ըրին: Բորոտ Սիմոնի տան մէջ ճաշկերոյթ մը տեղի ունեցաւ ուր շատ մը մարդիկ հաւաքուեցան, Յիսուսը տեսնելու փափաքէն մղուած: Մարթա կը ծառայէր, ըստ իր սովորութեան: Կը թուի թէ յարգանքի արտաքին նշաններու կրկնապատկումով մը, կը ջանային հասարակութեան արտմութիւնը փարատել եւ իրենց հիւրին բարձր արժէքը ուժգնօրէն ի վեր հանել, Մարիամ, խնջոյքին տալու համար աւելի մեծահանդէս երեւոյթ մը, ճաշի միջոցին ներս մտաւ, ձեռքը բռնած անուշահոտ իւղով լի սանօթ մը զոր Յիսուսի ոտքերուն վրայ թափեց: Յետոյ սանօթը կոտրեց, ըստ հին սովորոյթի մը որուն համեմատ կը կոտրէին այն ամանը զոր գործածած էին ականաւոր հիւր մը պատուասիրելու: Վերջապէս իր պաշտամունքի արտայայտութիւնները մինչեւ ցայն վայր անծանօթ չափազանցութեանց հասցնելով, մինչեւ գետին ան ծռեցաւ ու իր երկար մազերով իր վարպետին ոտքերը սրբեց: Տունը լեցուեցաւ իւղին անուշ բուրմունքովը, ի մեծ ուրախութիւն ամենուն, բաց ի Սկարիովտացի Յուդայէն: Նըկատի ունենալով այդ համայնքին խնայասէր սովորութիւնները, ատիկա ճշմարիտ շռայլութիւն մըն էր: Ժլատ գանձապահը հաշուեց իսկոյն թէ քանի՞ կրնար ծախուիլ այդ իւղը եւ թէ ի՞նչ գումար պիտի բերէր աղքատներու սնտուկին: Յիսուս դժգոհ մնաց այս զգացումէն որ բան մը իրմէ վեր կը դնէր: Ան պատիւները կը սիրէր. որովհետեւ պատիւները իր նպատակին կը ծառայէին եւ իր Դաւիթի որդիի տիտղոսը կը հաստատէին: Ուստի երբ աղքատներու խօսքն ըրին իրեն, բաւական կծու կերպով պատասխանեց. «Դուք ձեզի հետ միշտ աղքատներ պիտի ունենաք, բայց զիս միշտ պիտի չունենաք ձեզի հետ»: Եւ խանդավառուելով, անմահութիւն խոստացաւ այդ կնոջ, որ այդ ճգնաժամային վայրկեանին (1) սիրոյ գրաւական մը կուտար իրեն»: «Սէր» բառը հոս ո եւ է երկդիմութիւն չունի, գորովագին յարգանք, հիացական անձնուիրութիւն կը նշանակէ: Պիտի դիտել տամ անցողակի որ Ռընանի մեկնաբանութիւնը շատ չեմ սիրեր, եւ Աւետարանին դրուագը (Ղուկասի մէջ) շատ աւելի խոր է ու գեղեցիկ. Ղազարը, Մարթան ու Մարիամը, որ ոչ մէկ կապ ունին բորոտ Սիմոնին հետ, այդ խորհրդաւոր ճաշկերոյթին մասնակցիլ տուած է Ռընան, ու Ղազարի քոյր Մարիամին իր տան մէջ իր եղբօր վերակենդանացումէն յետոյ երախտագիտական օծանումի ժեստը բերած միացուցած է Սիմոնի տունը եկող Յիսուսի ոտքերուն վրայ նարդոս թափող եւ մազերովը սրբող անծանօթ մեղաւոր կնոջ վարմունքին հետ. այդ մեծահանդէս պատիւներուն մէջ տեսակ մը քաղաքականութիւն ուզած է տեսնել, – ինչ որ անհամաձայն է Յիսուսի նըկարագրին,– իսկ Յիսուսի խօսքն ալ մեկնած է

---

(1) Յիսուս վեց օր յետոյ Երուսաղէմ պիտի երթար, ուր գիտէր թէ մահացու վտանգ կը սպասէր իրեն:

Fonds A.R.A.M

Դուլթի որդիի մը ինքնասիրութեամբ, մինչ Ղուկասի պատմուածքին մէջ Յիսուսի խօսքը կը նշանակէ՝ Աղքատներուն օգնել լաւ է, բայց Աստուած սիրել ու պատուել, Աստուծոյ ոգիովը թափանցուիլ, աղքատները սիրելն ու անոնց օգնելը եւ դեռ ասոնց նման բոլոր ազնիւ ու մաքուր գաղափարները քարոզող աստուածաւէր, աստուածորդի մարգարէն սիրելն ու պատուելը աւելի արժէքաւոր է:

Իսկ ահա վերջապէս ինչ որ Ռընան կը գրէ կանանց հետ ընդհանրապէս եւ Մագդաղենացի Մարիամին հետ մասնաւորապէս Յիսուսի յարաբերութեանց մասին:

«Կիները, արդարեւ, զինքը փութկոտութեամբ կ՚ընդունէին: Անոնց հետ ունէր վարուելու այն վերապահ ձեւերը որ երկու սեռերուն միջեւ գաղափարներու շատ քաղցր միացում մը կարելի կը դարձընեն: Այրերու եւ կանանց անջատումը, որ Արեւելցւոց մէջ ամէն փափուկ զարգացման արդիւնք է եղած, այն ատեն՝ ինչպէս եւ այժմ՝ անշուշտ շատ նուազ խիստ էր գիւղերուն մէջ քան մեծ քաղաքներուն: Երեք չորս անձնուէր գալիլիացի կիներ միշտ կ՚ընկերանային երիտասարդ վարդապետին եւ անոր ունկնդրելու եւ զայն խնամելու հաճոյքը ձեռքէ ձեռք կը քաշէին: Նոր աղանդին մէջ, անոնք խանդավառութեան եւ հրաշալիի տարր մը կը բերէին որուն կարեւորութիւնը դիւրին է ըմբռնել: Ասոնցմէ մին, Մագդաղենացի Մարիամը, որ իր խեղճ գիւղաւանին անունը ա՛յնքան նշանաւոր դարձուցած է, շատ գգայարորոք կին մը եղած ըլլալ կը թուի: Իր ժամանակի ասացուածքներու համեմատ, ան եօթ դեւ ունեցած էր իր մէջ, այսինքն թէ ջղային ու բառ երեւութին անբացատրելի հիւանդութիւններով տառապած էր: Յիսուս իր մաքուր ու քաղցր գեղեցկութեամբ, այդ վրդովեալ կազմուածքը խաղաղեցուց: Մագդաղենացին անոր հաւատարիմ մնաց մինչեւ Գողգոթան և անոր մահուընէն երկու օր յետոյ առաջնակարգ դեր մը կատարեց, որովհետեւ ինք եղաւ գլխաւոր գործիքը որու միջոցով յարութեան հաւատքը հաստատուեցաւ...: Յովհաննա, Անտիպասի պալատին վերակացուներէն մին՝ Քուզայի կինը, Շուշան եւ ուրիշներ որոնց անունը անծանօթ մնացած է, միշտ անոր կը հետեւէին եւ կը ծառայէին: Ասոնցմէ ոմանք հարուստ էին, եւ իրենց ստացուածքները անոր տրամադրութեան տակ կը դնէին որպէս զի ան չստիպուէր իր արհեստը(1) գործադրել ապրելու համար»:

Ինչպէս կը տեսնուի, նոյն իսկ Մարիամ Մագդաղենացիին «մեղաւոր անցեալ մը» չի վերագրեր Ռընան, այլ ջղային հիւանդութիւններ, զոր Յիսուս «իր մաքուր ու քաղցր գեղեցկութեամբ» կը բուժէ. իսկ բուժումէն յետոյ ան հլու աշակերտուհի մը, հետեւորդ մը, աղախին մը, փողար մը կը դառնայ Յիսուսին, եւ ոչ երբեք սիրուհի մը, ոչ իսկ թաքուն տարփանքով մը անոր քայլերուն կապուած կին մը: Ինծի կը թուի որ եթէ կարելի չէ, ինչպէս ըսի արդէն, Սիմոն բորոտի տունը եկող մեղաւոր կինը եւ Մարթայի քոյրը նոյնացնել, կարելի է (եւ շատ սիրուն պիտի ըլլար) նոյնացնել այդ մեղաւոր կինը եւ Մարիամ Մագդաղենացին, որմէ Յիսուս եօթը դեւ է դուրս հաներ. մեղաւոր կինը Յիսուսի ոտքերը նարդոսով օծանելէ եւ անոր բերնէն «Քու մեղքերդ ներուած են, գնա խաղաղութեամբ» խօսքերը լսելէ յետոյ, երբ կը մեկնի, ինքզինքը թեթեւցած, լուացուած կը զգայ իր անցեալի աղբէն ու դառնութենէն, իր եօթը դեւերէն. ասիկա շատ աւելի հարազատ մեկնութիւն մը կը թուի ինծի քան Ռընանի «ջղային հիւանդութեանց» վարկածը, եւ այդ եօթը դեւերուն Յիսուսի գեղեցկութեան ազդեցութեամբ միայն վտարումին Ռընանեան բացատրութիւնը քիչ մը fade ու թոյլ կը գտնեմ. մեղաւոր կինը իր պղծութեան ոգիներէն ազատիլը եւ դէպ ի վեհ, պայծառ ու խաղաղ մաքրութիւն մը վերանալը կը զգայ՝ իր հրաշագործ համբուրովը հմայիչ, ամբողջ անձին մոգութեամբը տիրական, իր գործերուն, խօսքերուն խորհրդաւոր ուժովը ներգործող այդ գերդմարդկային էակէն արտաշնչուած հոգեկան հոսանուտին ալիքներուն տակ կերպարանափոխուելով:

Անճիշդ է Օրմանեան սրբազանի այն նկատողութիւնը թէ Սիմոնի տան մեղաւոր կինը չի կրնար Մարիամ Մագդաղենացին ըլլալ, քանի որ այս վերջինը Յիսուսին մինչեւ վերջը հետեւող կիներէն մին եղաւ, ու Յիսուս մեղաւոր անցեալ ունեցող կնոջ մը պիտի թոյլ չտար որ իրեն հետեւող սուրբ կանանց խումբին մէջ մտնէր: Յիսուս ներումն իսկ է, անկեալներուն, տառապողներուն բարեկամն է, մեղքերը լուալու համար աշխարհ եկած ոգին է, զղջացողներուն, չարէն ազատիլ ու մաքրուիլ ցանկացողներուն համար գութ ու գուրգուրանք ունի·

(1) Հիւսնութիւն:

Fonds A.R.A.M

այդ «մեղաւոր» կնոջ, որ պոռ մը եղած է մարդկային ընկերութեան անարդարութեանց ու զեհկութեանց, արցունքները եւ իր անձին մէջ ճառագայթող գաղափարին առջեւ անոր խոնարհ երկրպագումն ու իւղանուէր մեծարանքը տեսնելէ յետոյ, Յիսուս ամենէն աւելի զա՛յն իր հետեւորդներուն մէջ ունենալուն ուրախ պիտի ըլլար: Իսկ այդ կինը, Յիսուսին ոտքին տակ դնելէ յետոյ իր ամբողջ հոգին ու կեանքը, եւ ինքզինքն անոր ներումի եւ մաքրագործման խօսքերովը սրբուած զգալէն յետոյ՝ կրնա՞ր, հակառակ Յիսուսի «Գնա՛ խաղաղութեամբ» ըսելուն, չդառնալ դէպ ի Փրկիչը, ստուերի մը պէս անոր հետեւելու համար, մինչեւ խաչը, մինչեւ գերեզմանը:

Հան Ռինէր, Ռընանէն քսան–երեսուն տարի յետոյ, գրած է իր Հինգերորդ Աւետարանը, ուր ինք եւս, օգտուելով չորս Աւետարաններէն, զանոնք մեկնելով իր ըմբռնած ձեւով, ներկայացուցած է Յիսուս մը զուտ մարդ, հրեայ խանդավառ ու միստիքական հայրենասէր մը, պայքարող ու վերանորոգիչ մեծ վարդապետ մը՝ համամարդկային իմաստասիրական եւ յեղափոխական գաղափարներով: Աստուածայինը վտարուած է հոն, հրաշքները կը յիշուին մերթ բայց իբր տեսիլներ զոր վարպետէն հմայուած աշակերտները կ'ունենան (մին կ'երազէ որ ան ծովուն վրայ կը քալէ, ուրիշներ կ'երազեն պայծառակերպութեան տեսարանը, Յիսուս Ղազարը կը յարուցանէ մոլութեանց թոյնին տակ անոր բարոյական մահացումէն): Հան Ռինէր իր պատմուածքի ձեւին մէջ հետեւած է Աւետարաններու (մանաւանդ Մատթէոսի) պարզ հակիրճ, միամիտ ձեւին, չորս աւետարաններուն մէջ պատմուած դրուագներէն շատերը ընդելուզած է իր գործին մէջ՝ իր ոճով եւ իր մեկնութեամբ զանոնք յարդարելով, ու անոնց աւելցուցած է ինքնահնար դրուագներ ալ՝ որ սակայն կը ներդաշնակուին միւսներուն հետ, և Մարդ–Յիսուսի տիպարին հիմնական գծերուն հետ. այդ Մարդ–Յիսուսը շատ աւելի մօտ է նորէն Աւետարանի աստուածամարդ Յիսուսին քան թէ Պէշիկթաշլեանի հակասական Էմմանէլ–Եշուան:

Սոսկ մարդ մը տեսնելով հանդերձ անոր մէջ, Հան Ռինէր զայն ցոյց կուտայ իր առաքելութեամբը, իր հանրային գործովը, իր գաղափարական կեանքովը ամբողջովին համակուած: Ան ունի բարեկամներ, գործակիցներ աշակերտներ՝ այր ու կին, բայց տրամադրութիւն ու ժամանակ չունի կանանց զգուանքներուն մէջ թաւալելու: Եւ ահա ինչպէս կը պատմէ Հան Ռինէր, զմայլելի էջի մը մէջ, — ուր ինքն իրմէ շատ բան դրած է, բայց ուր ա՛յնքան հաւատարիմ է Աւետարանի ոգւոյն, պատմութիւնը Սիմոն Փարիսեցիին տան մեղաւոր կնոջ, զոր ինք որոշապէս կը նոյնացնէ Մարիամ Մագդաղենացիին հետ.

«Փարիսեցի մը խնդրած ըլլալով Յիսուսէն որ իր տունը ճաշէր, Յիսուս մտաւ անոր տունը եւ սեղան նստաւ:

«Մարիամ Մագդաղենացին, որ գէշ կեանք մը վարած էր եւ որ ատենէ մը ի վեր ամբոխին մէջ կ'երթար Յիսուսի խօսքերը մտիկ ընել, իմանալով որ ան Փարիսեցիին տան մէջ սեղան նստած էր, անուշահոտ իւղով լի ալապաստրէ անօթ մը բերաւ հոն:

«Եւ Յիսուսի ետեւը կեցած, անոր գլխուն վրայ թափեց անուշահոտ իւղը. ու կ'արտասուէր, ու երկչոտօրէն անոր մազերուն կը դպչէր ձեռքերովն ու շրթներովը:

«Փարիսեցին որ հրաւիրած էր Յիսուսը, ասիկա տեսնելով, ըսաւ անոր. «Քու աշակերտներդ քեզ իբր մարգարէ մը կը ծանուցանեն, եւ ահա չես գիտեր թէ ո՞վ է այն կինը որ քեզի կը դպչի եւ թէ ան գէշ կեանք վարող կին մըն է»:

«Յիսուս պատասխանեց. «Սիմոն, դուն ինծմէ աւելի ձախող մարգարէ ես: Որովհետեւ երբ կը տեսնես ծառ մը որուն կեղեւը խորտուբորտ է, կ'ըսես՝ «Այս ծառը գէշ է»: Ու գլուխդ չես վերցներ նայելու համար թէ այդ ծառը որուն կեղեւը խորտուբորտ է՝ լաւ պտուղներ չունի՞ արդեօք:

«Եւ երբ կը տեսնես մէկը որ Օրէնքին համեմատ չ'ապրիր, կ'ըսես՝ Ասիկա գէշ մարդ է:

«Բայց դուն միայն Օրէնքին տառն ու կեղեւը գիտես, եւ ան քեզ կը մոլորեցնէ քու բոլոր տատանումներուդ մէջ:

«Ու հեռու այս կնոջ սիրտը գուշակած ըլլալէ, եւ ոչ իսկ տեսար իր արցունքները որ կը հոսին:

«Սիմոն, դուն այնքան ձախող մարգարէ ես որ նոյն իսկ երբ առուակին եղերքը գտնուիս, չես գիտեր թէ աւելի վեր ելլելով ազբերակը պիտի գտնես:

«Ես քու տունդ մտայ, եւ դուն իմ գլուխս իւղով չօծեցիր, բայց այս կինը մազերուս մէջ անուշահոտ իւղ մը հոսեցուց, ու արցունքներ աւելի եւս անուշահոտ, եւ համբոյրներ որ բարութեան ու սիրոյ բուրմունք մը ունին:

«Ահա ինչու քեզի կ'ըսեմ թէ իր մեղքե–

Fonds A.R.A.M

րուն, որ բազմաթիւ են, թողութիւն պիտի տրուի, որովհետեւ ան չատ սիրեց, բայց ա–նոնց որ նուազ կը սիրեն, նուազ թողութիւն պիտի տրուի։»

«Այն ատեն, Փարիսեցին ըսաւ անոր· «Ո՞վ ես դուն որ մեղքերու թողութիւն կուտաս։ Աստուծմէ զատ ո՞վ այդպիսի իշխանութիւն մը ունի»։

«Եւ Յիսուս պատասխանեց· «Ոչ մէկ մարդ իշխանութիւն ունի ուրիշ մարդու մը մեղքերուն թողութիւն տալու· բայց իւրաքանչիւր ոք, իր սիրտը փոխելով եւ սիրող սիրտ մը տալով ինքզինքին, իշխանութիւնն ունի ինքն իսկ իր մեղքերուն թողութիւն տալու»։

«Ու կնոջը դառնալով, հարցուց անոր· «Զի՞ս զգար որ քու մեղքերուդ թողութիւն արուած է»։

«Մարիամ Մագդաղենացին գլխով նշան ըրաւ թէ այդպէս կը զգար։ Ու նորէն կ'արտասուէր, եւ իր արցունքները ուրախութեան արցունքներ էին»։

Նկատելի է որ Հան Բինէր ջնջած է Յիսուսի ոտքերուն օծումը եւ մազերով սրբումը, որովհետեւ Արեւմուտքի մըն է ևայդ ոտքերու լուացումը կամ անուշահոտ իւղով օծումը,– հին Արեւելքին հիւրընկալներուն պատուասիրութեան աւանդական ձեւ մը – արեւմտեան բարքերուն ու մտայնութեան չատ ալ հաճելի չէ, եւ որովհետեւ այդ մանրամասնութեան հեշտասիրական թաքուն իմաստ տրուելու կարելիութեան վտանգէն ալ ուզած է զերծ պահել իր պատմուածքն այդ տեսարանին, ուր ինք ուզած է խոնարհ հոգիի մը եւ սիրելիչ մեծ Ոգիի մը հանդիպման բարոյական վեհ ու յուզիչ պահերը միայն տեսնել։

Այդպիսի օրինակներ դեռ չատ կարելի է տալ։ Կարդացէք Մեթեըլինքի Յուդա Իսկարիովտացի մխարար Թատերախաղը· Յիսուս որ հոն վերջին պահուն մխայն կ'երեւայ ու քանի մը բառ կ'ըսէ, կը լեցնէ ամբողջ գործը իր աստուածային վարպետի լուսեղէն ոստուերով· Մագդաղենացին հոն՝ հաւատարիմ, անձնուէր, խանդավառ հետեւորդ մը, երկրպագու մը, պինուորուհի մըն է վարպետին· Յուդան իսկ, որ լիբբ խօսքերով, հայհոյանքներով կը սկսի, Յիսուսը տեսնելով՝ ծունկի կ'իյնայ եւ զայն մատնելու համար ստացած քսակը անոր ոտքին տակ կը նետէ· բայց Յիսուս անոր կ'ըսէ՝ «Գնա՛ խաղաղութեամբ եւ ըրէ՛ ինչ որ պէտք է կատարուի»։

Նոյն ոգին, նոյն երեւոյթը ունին Լէոնիա Անարէէվի Յուդային մէջ (որուն թարգմանութիւնը կը հրատարակէ Զուարթ-ևոց հանդէսը) Յիսուսն ու Մարիամ Մագդաղենացին, որոնց միջեւ Անարէէվն ալ մոգէն չէ անցուցած տրուփական կապ մը հաստատել։ Անարէէվի համար Յիսուս «լուսեղէն ամպ» մըն է, աստուածային «երեւոյթ» մը։

Օսքար Ուայլտ գրած է Սալոմէն, Աւետարանէն առնելով ոչ Յիսուսի կեանքէն դրուագ մը, այլ Յիսուսի գալուստը իր կեանքին գնով ծանուցանող Յովհաննէս Կարապետի խորհրդաւոր դէմքը եւ անոր նահատակման պատմութիւնը, զոր արդէն իսկ Ֆլոպէր երգած էր իր սքանչելի Հերովդիադային մէջ։ Ֆլոպէրը եւ Ուայլտ ցոյց կուտան հեթանոս կինը, մին՝ Հերովդիադան, միւսը՝ Սալոմէն, պիղծ ու ապիւնուչա կրքերով վառուած, բայց կը յարգեն Յովհաննէսի տիպարը, զայն կը պահպանեն իր միստիքական լուսապսակով, հոգեկան կեանքի մեծ քարոզողի իր նկարագրովը զոր Աւետարանը կ'աւանդէ։

Ալֆրէտ տը Վինիի իր հոյակապ Ջիբեւեաց պարտէզը քերթուածին մէջ ներչնչուած է Աւետարանէն, զայն իր յուսեռես ու զառնացած իմաստասիրութեան մէջէն տեսնելով եւ մեկնելով։ Յիսուս հոն կ'ուղղուի իր երկնաւոր Հօրը և աշխարհի վրայ Զարին, Յաւին, Անարդարութեան տիրապետման համար կը գանգատի, կը բողոքէ ու բացատրութիւն կ'ուզէ անկից, նոյն իսկ կը տրտնջայ մարդուն ծագման ու վախճանին անծանօթ, անտոյդ պահուած ըլլալուն համար, եւ արդարութեան լիակատար իշխանութիւնը կը պահանջէ, կ'ուզէ ճշմարտութիւնը ամբողջապէս մարդոց յայտնուած տեսնել։ Իր Յիսուսը աւելի ապատ մտածող է, նուազ միստիքական, աւելի արդիականօրէն յեղափոխական քան Աւետարանինը, բայց Աստուածորդին է միշտ, որ Հայր Աստուծոյ կ'ուղղուի, Աստուածութեան մարդասէր, արդարատեսչ, դիմած տարրն է, նորէն մօսիկ, հաւատարիմ Աւետարանի Յիսուսին, հակադրուած ստեղծող ու վարող տարրին, որ տիեզերքի ամբողջական կեանքն ունի ի նկատի եւ ոչ անհատներու գոյութիւնը, եւ որ – քերթուածին մէջ – այդ յուզուած սրտի աղաղակին կը պատասխանէ անկարեկիր հաշուող մտքի լուսթիւնով մը։

Իտալացի տաղանդաւոր նոր գրողներէն մին, Ճիովաննի Փափինի իր երիտասարդութեան քանի մը դրուագներուն մէջ Յիսուսը չարաչարուած, խաչուած, դժոխք իջած, երրորդ օրը յարութիւն առած, երկինք համբարձած, Հօր աջ կողմը նստած, անկից գալիք դատաւոր Աստուծոյ Որդին, Ամենակալ Հօր Միածին Որդին, Հոգիներու Փրկիչը, Աստուածային Բանը, Մարդեղացեալ Աստուածը, Աստուածամարդը, Աստուածային Սէրը, Աստուածային Ողորմութիւնը, Աստուածային Արդարութիւնը, Աստուածային Իմաստութիւնը, Աստուածային Զօրութիւնը, Աստուածային Գեղեցկութիւնը, Աստուածային Ճշմարտութիւնը, Աստուածային Կեանքը, Աստուածային Լոյսը, Աստուածային Ճանապարհը, Աստուածային Դուռը, Աստուածային Հովիւը, Աստուածային Գառը, Աստուածային Որթատունկը, Աստուածային Հացը, Աստուածային Գինին, Աստուածային Ջուրը, Աստուածային Հրեղէն Սիւնը, Աստուածային Ամպը, Աստուածային Աղաւնին, Աստուածային Ոսկեղէնը, Աստուածային Խունկը, Աստուածային Զմիռնը, Աստուածային Ալֆան եւ Օմեգան, Աստուածային Սկիզբն ու Վախճանը, Աստուածային Առաջինն ու Վերջինը, Աստուածային Արմատն ու Ցողունը, Աստուածային Վարդն ու Շուշանը, Աստուածային Առաւօտեան Աստղը, Աստուածային Արեւը, Աստուածային Արդարութեան Արեւը, Աստուածային Առաքինութեան Արեւը, Աստուածային Ճշմարիտ Լոյսը, Աստուածային Ճշմարիտ Արեւը, Աստուածային Ճշմարիտ Ճանապարհը, Աստուածային Ճշմարիտ Կեանքը, Աստուածային Ճշմարիտ Հացը, Աստուածային Ճշմարիտ Գինին, Աստուածային Ճշմարիտ Ջուրը, Աստուածային Ճշմարիտ Հրեղէն Սիւնը, Աստուածային Ճշմարիտ Ամպը, Աստուածային Ճշմարիտ Աղաւնին, Աստուածային Ճշմարիտ Ոսկեղէնը, Աստուածային Ճշմարիտ Խունկը, Աստուածային Ճշմարիտ Զմիռնը, Աստուածային Ճշմարիտ Ալֆան եւ Օմեգան, Աստուածային Ճշմարիտ Սկիզբն ու Վախճանը, Աստուածային Ճշմարիտ Առաջինն ու Վերջինը, Աստուածային Ճշմարիտ Արմատն ու Ցողունը, Աստուածային Ճշմարիտ Վարդն ու Շուշանը, Աստուածային Ճշմարիտ Առաւօտեան Աստղը, Աստուածային Ճշմարիտ Արեւը, Աստուածային Ճշմարիտ Արդարութեան Արեւը, Աստուածային Ճշմարիտ Առաքինութեան Արեւը, Աստուածային Ճշմարիտ Լոյս

ու յանցաւոր հանգամանքը եւ զայն քաւեց իր «Պատմութիւն Յիսուսի» ընդարձակ գրքով, որուն հայերէն թարգմանութիւնը Հ. Արսէն Ղազիկեան մեզի տուաւ երկու տարի առաջ: Զգուած՝ աստուածաբան հաւատացեալներու «Յիսուսի կեանք»երէն կամ Աւետարանի մեկնաբանութիւններէն գոր կը համարի «լիակատ ու ծթուած», «անկենդան հասարակ տեղիքներով լի», դժգոհ նաեւ ազատախոհներու նմանօրինակ գործերէն ուր Յիսուսի դէմքին ու կեանքին ներքինը, էականը, – աստուածայնութիւնը – ջնջուած է, ուզած է ան գրել մարդակերպ Աստուած–Յիսուսի կեանքին բանաստեղծի աչքով, սրտով ու ոճով կատարուած մեկնութիւնը, ու արտադրած է գործ մը, որ դեղեցիկ է, թէեւ քիչ մը երկարաբան, գործ մը ուր իմաստասիրական ու քնարերգական զմայլելի հատուածներ կան, բայց որ Աւետարանին պատմութիւնը չէ՝ նոր տեսիլով մը վերանորոգուած, այլ նոյնութեամբ՝ իր բոլոր հրաշապատում մասերով՝ վերարտադրուած, անձնական ու փայլուն ոճով մը չարադրուած ու հնարամիտ, պերճախօս, սրտալից լուսաբանութիւններով մեկնուած: Փափինի արդիական Ոսկեբերան մըն է, իր չափազանց կաթոլիկ (Պետրոսի «առաջնութիւն»ը անճահօրէն չեչտող, մինչ Աւետարանին բուն ոգին՝ Աստուծոյ առջեւ հաւասարութիւնն է մարդոց, եւ նոյն իսկ՝ ու մանաւանդ՝ առաքեալներուն), աւելի արուեստագէտ աւելի նկարիչ ու ոճաբան, քան եկեղեցւոյ հին Հայրերը, բայց իր մտածումով ու տեսիլով քիչ ինքնատիպ:

Իտալացի նկարիչներէն չատեր, – անոնք որ Ճիոթթօէն, Ֆրա Անճելիքօէն եւ այլ փրիմիթիֆներէ, ինչպէս եւ խորունկ Վինչիէն ու հզօր Միքել–Անճելօէն յետոյ եկած են, Յիսուսի կեանքէն կարգ մը դրուագներ կտաւի վրայ պատկերացուցած են այնպէս որպէս թէ Իտալիոյ մէջ իրենց օրով պատահած դէպքեր ըլլային: Դէմք, դիւտաւորում, բնանկար, չէնքեր, ընդհանուր մթնոլորտ եւ անձնաւորութեանց ու տեսարաններու նկարագիրը՝ գրեթէ զուտ իտալական է հոն, ու Վերածնութեան շրջանի իտալական: Վերոնէզի «Կանայի հարսնիք»ը վենետկան ինքնոյքի մը մեծափարթամ ու երփնագան (բոլորովին հեթանոս) պատկերացումն է: Բայց յայտնի է որ նկարիչը այդ ունեցած է իրեն նպատակ՝ Աւետարանին մէկ տեսարանը իրեն պատրուակ առնելով, եւ ատոր մէջ լիովին յաջողած է: Աւետարանին ամենէն հարազատ, ամենէն հոյակապ արտայայտիչը՝ Բամպրանտն է, որ արդէն, Վինչիին հետ, մեծագոյնն է նկարիչներուն:

Պէչիկթաշլեանի Յիսուսը թէ՛ Աստուած է, թէ՛ մարգարէ, թէ՛ հրեայ հայրենասէրը, թէ՛ կրքոտ անիշխանական, եւ թէ՛ տուփամոլ սիրահար: Այսկա անկարելի է: Բնական է որ այդ աններդաշնակ խառնուրդը պիտի վնասէր գործին:

Բայց դառնանք Նարդոսին:

Ահա՛ թէ ինչպէս Յիսուսի եւ Մագդաղենացիին պատմութիւնը հոն նոր լոյսով մը դուռնաւորուած, նոր իմաստով մը մեկնաբանուած կը գտնենք:

Մերիէմ, Գեննեսարէթի լճին եզերքը ծաղկող Մակտալա քաղաքէն բղխած հրաշալիք մըն է գեղեցկութեան: Բանաստեղծը՝ հետեւելով իր երեւակայութեան թռիչքներուն՝ անոր ծննդավայրին մոգական հրապոյրը եւ անոր անլուր գեղեցկութեան զգլխիչ զօրութիւնը կը տարփողէ աքանչելի էջերու մէջ որ գործին լաւագոյն մասերէն են:

«ԱՐՇԱԼՈՑՍԻՆ – Գեննեսարէթի լիճը այնքան կապոյտ էր ու այնքան զուլալ, որ իր մէջ կը ցոլային լուսազգեստ ծառերն իրենց խրթին ճիւղերով, խիտ տերեւներով եւ խաւուտիկ ծաղիկներով ու թռչնիկներով: Գեննեսարէթի լիճին մէջ կը ցոլանար նաեւ Աստուծոյ Արքայութիւնը, վասն զի անոր երկնքին մէջ էր Տիրոջ թագաւորութեան գահանիստ ոստանը:

«ՎԵՐՋԱԼՈՑՍԻՆ – Գեննեսարէթի լիճը նման էր ծաղկեպսակներով լեցուն աւազանի: Անոր ջուրերուն վրայ տեսանելի կ'ըլլար սերմանող կոյս մը, որ բանկած զոհարներ կը ցանէր, լայնալիճ չարժումներով: Ու մոգական խարոյկահանդէս մը իր գոյները կը բանար պատմուճաններու նման, որոնք բանուած էին ոսկի արծաթով ու նախշուն մետաքսով: Հեռուն, անհուն խորը լիճին՝ տեսանելի կ'ըլլար երփներանգ տաճար մը, ամբողջ վառ խճանկար, որ կ'այրէր ջուրերուն մէջ, լիճին մէջ հոսեցնելով գոյներու արու եւ էգ երակներ:

«ԼՈՒՄՆԻ ԼՈՑՍԻՆ – Գեննեսարէթի ծովուն չուրջը հրեշտակներ, սպիտակ հագած, բոլորապար կը գառնային, մինչ լճափնեայ Մակտալա քաղաքին մէկ բարձունքին վրայ դիրար կը համբուրէին երկու լուսեղէն էակներ: Ու դիշերը կը ճերմկնար հրեշտակներուն սպիտակութենէն, սիրահարներուն լոյսէն: Ու փիլիսկէն մինչեւ Աստրիք, եւ Հրէաստանէն մինչեւ

Fonds A.R.A.M

Բեթրա՝ գիշերը կը նմանէր ձիւնադաշտի մը, որուն վրայէն կը բալխիրէր լուսնակը։

ԱՐԵԽՈՒ ԼՈՅՍԻՆ.— Գեննեսարէթի լիճին շուրջը իրենց շղարշները կը բանային ափնածիր քաղաքները, Թալմանութա, Տիբերիա, Գերգեսա, Քորազին, Բեթսայիթա, Քէնէրէթ, Կափառնաում եւ Մակտալա։ Անոնք նման էին թեւերնին իրար ուսի նետած արձանախումբի։

«Եւ ամէնքն ալ այդ քաղաքներէն՝ հանդիսացան նշանաւոր, իրենց զաւակներով։ Սակայն ոչ մէկը հաւասարեցաւ Մակտալա քաղաքի փառքին։ Քանզի այնտեղ ծնաւ, ու տարիներ յետոյ, եկաւ այնտեղ ապրեցաւ կին մը՝

«ՄԵՐԻԷՄ ...»։

Մերիէմի գովքը հիւսելու համար, բանաստեղծը կը հնարէ Լուսանիալ անուն հին պատմաբան մը որ այդ ահաւոր գեղուհիին ամենազօր հմայքը կ'ոգէ եւ աստուածուհիներու հետ մրցող եւ անոնց յաղթող սխրագործութիւնները կը պատմէ. ու կը հնարէ նաեւ հին երգիչ մը, Մատմաննացի Աքազ, որ գեղեցկութեան այդ հրաշքը երգեր է հետեւեալ տաղին մէջ որ իր յորդապեղ լուսողող ծայրայեղութեան մէջ արժանի է Երգ Երգոցին ու մանաւանդ արաբ մուալլաքաթներուն հետ բաղդատուելու։

«Էլոհիմ ծնաւ լոյսը, լոյսը ծնաւ գեղեցկութիւնը, գեղեցկութիւնը ծնաւ աղջիկ մը, ու անոր անունը Մերիէմ դրաւ։

«Անոր հասակը Աքայեայի սինարձաններուն պէս էր։

«Անոր վարսերը նման էին պաուքաշի ու կրնային ծածկել իր մերկութիւնը, իբրեւ վերմակ։

«Անոր դէմքին դաշնակութիւնը նման էր Երուսաղէմի տաճարէն դէպ ի երկինք բարձրացող երգի։

«Անոր յօնքերը երկու փոքր ու սեւ փետուրներու պէս էին։ Սիրող մարդոց ճակատագիրը այդ փետուրներով գրուեցաւ։

«Անոր աչքերը աստղերու պատուհաններ էին։ Այդ պատուհաններուն ետեւ նետաձիգ հոգիներ կային։

«Անոր սեւ թարթիչները այնքան երկար էին որ իրենց ծայրերով կրնային սիրտ մը նետահարել ու ծածկել այդ սրտէն հոսող արիւնը։

«Անոր շրթունքը թառ մըն էր, որուն վրայ թառելու համար շատ մը թռչուններ Մակտալա գաղթեցին։

«Անոր լուսագեղ ստինքներուն ստուերին տակ երիտասարդներ մանկացան ու մանուկներ յանկարծօրէն հասունցան։

«Անոր գեղեցկութեան ջերմութիւնը այրեց գիս ու անապատները քշեց։

«Գիշեր մը միայն իր աչքերն ու ծոցը կարենայի բաց պահել ու յետոյ յաւիտեան բորոտութիւնը դար վրաս, կամ կապէին գիս մեռելի մը ու նետէին քաղաքէն դուրս։»

Պէտք է դիտել որ քերթուածին այս սկզբնական էջերէն իսկ, բանաստեղծը կը ծանրանայ իր գլխաւոր հերոսին — որովհետեւ Մերիէմն է գլխաւոր դերակատարը Նարդոսին մէջ, եւ ոչ Յիսուս — խելայեղիչ գեղեցկութեան վրայ, որ եւ պիտի կազմէ քերթուածին տիրական տարրը։ Աւետարանին հասարակ մեղաւոր կինը, ո եւ է պոռնիկ մը, որուն գեղեցիկ ըլլալուն խօսքն ալ չ'ըներ Աւետարանը, եւ որ կուգայ Յիսուսէն փրկութիւն ուզել եւ ոչ թէ տիրել անոր, հոս կը դառնայ արտասովոր ֆիզիքական հրապոյրով գինուած գեղեցկութեան թագուհի մը։

Լուսանիալին եւ Աքազին կը յաջորդէ ինքն իսկ Պէշիկթաշլեան՝ պատմելու համար լուսապանծ ու մշտայաղթ աշխարհակալուհիի կեանքը Մերիէմին, պերճանքի, փառքի, հեշտանքի, անդիմադրելի զօրութեան կեանք մը, կենդանի կուռք մը՝ պաշտուած անթիւ տարփակէզ հառաչողներով, որոնք իրեն համար իրար կը սպաննեն, կամ կը հիւծին կ'անէանան տառապանքէ. Հռոմն իսկ իր ահեղ զօրութեամբ կ'արհամարհուի, կը կոխոտուի անկից, կը խոնարհի անոր առջեւ, մեծագոյն Հռովմայեցի իշխանաւորները անոր ոտքին տակ են՝ մէկ ժպիտը հայցող. «աշխարհ Մակտալա եւ թագուհին Մերիէմ»։ Բայց դեռ ոչ ոք կրցեր էր սիրով տրոփեցնել անոր սիրտը։ Եւ ահա ան կը լսէ որ Յուդայի երկրին մէջ ծագեր է ուրիշ մեծութիւն մը որուն նմանը չկայ աշխարհի մէջ. լսեր է երեւումը աղքատ բոպիկ վարդապետի մը, «Ռապպի»ին, որ գեղեցիկ է ու հրաշալի, եւ ջուրերու, հոգիներու, երազներու, ծաղիկներու եւ փուշերու վրայէն կը քալէ ու կ'առաջանայ դէպ ի Մերիէմի սիրտը։ «Ամէն անգամ որ Մերիէմ կը լսէ անոր մասին, տարօրինակ այլափոխութիւն մը կ'ունենայ, իր հոգին կը լուսափոխուի ասուպներու ճառագայթով»։ Եւ ահա Մերիէմի մէկ բարեկամը, Սադուկեցի Սալպաթը (այս տիպարը զոր Պէշիկթաշլեան հնարած է, շատ կենդանի է, տրամաբանական ու շահեկան) կուգայ իրեն խօսիլ այդ Ռապպիի մասին։ Սալպաթ մաք-

Fonds A.R.A.M

սաւրներուն պետն է ու Հռոմայեցւոց ծախուած կը կարծուի, մինչ հրեայ բուռն հայրենասէր մըն է ներքնապէս, որ իր երկրին հոգեկան լուծէն ազատմանը կը մտածէ ամէն վայրկեան. ազատարար մըն է, որ ո՛չ Մեսիայի գալստեան կը հաւատայ, ո՛չ հոգիներու յարութեան, ո՛չ դեւերու, ո՛չ հրեշտակներու: Բայց կը զգայ թէ այդ խորհրդաւոր զօրութեամբ օժտուած մարդը որ է Յիսուսին եւ զոր ժողովուրդը կրնայ սպասուած Մեսիան կարծել, կարող է գտնել այն ուժը որ պէտք է Հրէաստանն ազատելու համար Հռոմայեցւոց տիրապետութենէն: Կը կարծէ նաեւ, սակայն, թէ որպէս զի ժողովուրդը հոգի զգացումով մը վառուած ոտք ելլէ, Յիսուսին անձին ու խօսքին մոգութեանը լաւ պիտի ըլլար միացնել Մերիէմի դեղեցկութեան զօրութիւնը. ու ան կը համոզէ Մերիէմը թէ Յիսուսին ինքն իսկ Մեսիան է որ եկած է Հրէաստանի թագաւոր ըլլալու համար, թէ ինք՝ Մերիէմ՝ պէտք է անոր սորուկը, ընկերը, մղիչը, օգնականը, «թագուհին» ըլլայ:

Մերիէմ ճամբայ կ'ելլէ դէպ ի Յիսուսին. «Սալոմաթի ծրագիրներէն աւելի բռնուած սիրոյ ծովուն մէջ՝ հոսանքին ինքզինքը ձգեց, ոչ այնքան Հրէաստանի թագուհին ըլլալու իղձէն, որքան Յիսուսին սիրուհին ըլլալու տենչանքէն»:

Պատմելու համար անոր երթը մինչեւ Բեթանիա, ուր դիտէ թէ Յիսուսին պիտի գտնէ՝ անոր Երուսաղէմ հանդիսաւոր մուտքէն առաջ, որ մօտալուտ է, բանաստեղծը հիւսած է մէկէ աւելի էջեր, որ չատ գեղեցիկ են: Ան կ'երթայ իրրեւ մարմնեղէն հրաշագեղ պարագայ սակայն մը որ կ'ուզէ լեցուիլ գերագոյն սիրով. ամենքը իր ճամբուն վրայ Յիսուսին գովքը կ'ընեն ու կ'ըսեն՝ «Ան զօրութիւն է, սրբութիւն է եւ գեղեցկութիւն. ան Սէր է. կը սիրէ մանուկները, մայրիկները, մեղաւորներն ու մաքսաւորները, ու դեռ բոլոր մոլորած հոգիները»: Ու Մերիէմ կը մտածէ. «Այդ մարդը որ իր սիրով լեցուն թեւերը բաց կը պահէր ամենուն համար, անշուշտ ինքն ալ կարօտ էր սիրոյ»: Ու կ'երթայ ինքզինքը յանձնել անոր իրը «սիրոյ բաժակ»: Կ'ուզէ որ ան իր սիրոյն ու գեղեցկութեանը մէջ գտնէ երջանկութիւնը զոր չունի եւ բազմապատիկ զօրութիւնը զոր ունի, եւ մանաւանդ կ'ուզէ որ ան տայ իրեն սիրոյ վայելքը զոր դեռ չէ ունեցած իր զուտ նիւթական հեշտանքի կեանքին մէջ:

Քանի կը մօտենայ, հոգեկան ազդեցութիւնները կը զգայ՝ մերթ՝ որ զինքը կը բարձրացնէն, բարութեան, նուիրման ոլորտի մը կը մօտեցնեն: Կը մտնէ երիքովի բանտը եւ բանտարկեալները կը մխիթարէ համբուրելով զանոնք, ափերով դինարներ կը բաշխէ անոնց: Բայց չատ աւելի յաճախ, մարմնեղէն տեսլեն է որ կ'ունենայ հզօր ու գեղեցիկ Յիսուսին որուն սրտին կ'ուզէ տիրանալ, որուն ինքզինքը կ'ուզէ տալ ամբողջապէս. «Անիկա նման էր Աստուծոյ հարս գացող գեղեցկադոյն քրմանուշի»: Եւ գիշեր մը նոյն իսկ երազին մէջ կը տեսնէ զայն որ կուգայ կը մտնէ՝ մերկ՝ իր ննջարանը, անկողնոյն վրայ կը բարձրանայ և «ալ ոտքը կը դնէ իր ձախ ուսինքին վրայ ու ձախ ոտքը ալ ուսինքին վրայ» (ինչ որ զարմանալի տեսարան մըն է տարփական մարմնամարզութեան ...: Բայց զգայամոլ, խելայեղ կնոջ մը երեւակայութիւնը տրամաբանութիւն ու վայելչութիւն չի ճանչնար): Վերջապէս կը հասնի Բեթանիա, Սիմոնի տունը, ուր ճաշկերոյթ կայ եւ ուր կը գտնուի Յիսուսին իր աշակերտներով եւ բազմաթիւ կոչնականներով. կ'երթայ անոր եաեւ ոտքերուն տակ կը նստի, մտիկ կ'ընէ անոր խօսքերուն, եւ յանկարծ հեկեկալով կուլայ. Յիսուս կը լսէ, կը դառնայ, ու Մերիէմ, փարելով անոր ոտքերուն եւ իր արցունքներով զանոնք օծելով, կ'ըսէ՝

«Ռա՛պպի, Ռա՛պպի, ահա՛ իմ հոգիս մեղքի աղբանոց...

«Ռա՛պպի, Ռա՛պպի, ահա՛ իմ մարմինս պղծութեան տախտակ...

«Սրբէ՛ զիս:

«Մրգանոց գերեզմանն ու ցայլքս անապատ:

«Ծաղկեցո՛ւր զիս:

«Ինչպէ նման կեղտոտ եմ ու մէջս վախճան դեւ ունիմ:

«Բժշկէ՛ զիս:

«Սատնքներս՝ մեղքի տոպրակներ՝ ահա ոտքերուդ տակ: Ձղմէ՛ զանոնք: Անոնք լեցուն են կաթերով ու օձերով:

«Փրկէ՛ զիս:

«Ջուկդ եմ, մխիթարն քուկդ, ո՛վ Ռապպի, իմ Ռապպի:

«Սրբէ՛ զիս:

Ու ծոցը բանալով կը հանէ նարդոսի մարմարեայ սափիկը եւ իւղը կը թափէ Յիսուսին «նահատակ ոտքերուն եւ շնորհալի սրունգներուն վրայ»: Յիսուսին կ'ըսէ Մերիէմին (գրեթէ բոլորովին Աւետարանի Յիսուսին պէս խօսե-

Fonds A.R.A.M

լով) «Տալիթա կումի, օրհնեալ ես դու ի կանայս. դուն իմ թաղմանս համար գիս օծեցիր: Ե՛լ, կին դու, ներուած ես, սրբուած ու օծուած»:

Մինչեւ հոս հասկանալի է պատմութիւնը և գեղեցիկ (բաց ի «ատինքներու կոխոտում»էն, «չնորհալի սրունքներ»էն ու ասոնց նման քանի մը մանրամասնութիւններէ, եւ մանաւանդ Գաբրիէլ հրեշտակին առ Մարիամ Կոյսն ուղղած «Օրհնեալ ես դու ի կանայս» նուիրական խօսքին մեղաւոր ու տարփակէզ Մերիէմին անպատշաճ եւ անիմաստ կիրարկումէն): Հասկանալի ու գեղեցիկ, եթէ մոռնանք Յիսուսի դէմքը եւ Ռապպին ընդունինք իբր խորհրդաւոր զօրութեամբ հրեայ մեծ հայրենասէր գործիչ մը եւ Մերիէմը մարդկային խղճութենէն զգուած, մեծ ու մաքուր մարդու մը խորունկ սէրը փնտռող երանատենչ գեղուհի մը: Բայց այդ վայրկեանէն սկսեալ, Նարդոսին մեղկացուցիչ բոյրն է որ տիրական կը դառնայ պատմութեան մէջ, եւ Մերիէմն է որ կ'իշխէ Ռապպիին, մարմինն է որ կ'իշխէ հոգիին, եւ ոչ հակառակը, ինչպէս կը սպասէինք՝ նախապատրաստական գլուխներուն ընթերցումէն յետոյ:

«Նարդո՛ս...

«Այդ պատուական իւղին հոտով լեցուեցաւ ամբողջ սրահը:

«Տունը՝ նման Թարսիս նաւուն, ընկղմեցաւ բոյրի ծովուն մէջ:

«Մոգութեան չառայլներ արձակուեցան ու ինկան հոգիի կահոյրներու մէջ:

«Օդը ծաղկեցաւ եւ լոյսերու մէջ ծաղիկներ կախուեցան:

«Սարոնի դաշտին բոլոր ծաղիկները ալեկոծուած էին ու անուշահոտութեան ալիքներուն մէջ կը տատանէին հանդիսականները:

«Ամբողջ շէնքը թեւ բացած ու փոխադրուած ըլլալ կը թուէր Սողոմոնի ծաղկաստաններուն մէջ:

«Ու տեսիլներ կը քօղազերծուէին պերճազեղ կիներու նման»:

Հոս, րոպէ մը, նորէն Աւետարանին կը դառնանք. Եուտա (Յուդա) դիտել կուտայ (ինչպէս Աւետարանին մէջ) թէ «մեղք ու ամբարշտութիւն ու մսխում է» Մերիէմին ըրածը. «Այդ իւղը կ'արժէր չորս հարիւր դինար, կըրնայինք երեք հարիւրի ծախել եւ դրամը բաժնել աղքատներուն»: Ռապպին կը պատասխանէ՝ գրեթէ ինչպէս Աւետարանին մէջ՝ «Եուտա, մի՛ խանգարեր այս գեղեցիկ պատարագը, ու թող տուր կինը դոհունակ. այսօր հարսնիքի օր է, ու փեսային համար շատ չէ տուփ մը իւղը: Աղքատները միշտ ձեզի հետ ունիք, բայց զիս միշտ ձեզի հետ չունիք: Ճշմարիտ կ'ըսեմ ձեզի թէ՝ Տուփ մը նարդոսը շատ չէ հոգի մը շահելու համար. եթէ կարելի ըլլար իւրաքանչիւր տուփով անձ մը փրկել, ես ձեզի կ'ըսէի որ ցամաքները նարդոսի ծով չինենք ու ծովերուն վրայ նարդոս վաճառենք»:

Եւ ահա, անմիջապէս յետոյ՝ նորէն «Երգ Երգոց»ի մեղկութեանցը մէջ կ'իյնանք ...: Նարդոսին (ու զուտ հեթանոս նարդոսի մը) բուրմունքը հետզհետէ կը սաստկանայ եւ Ռապպին, բոլորովին կորսնցնելով այն քիչ մը ճառագայթը զոր ունէր գլխուն չուրջ (ըստ քերթուածին առաջին մասերուն), պարզ արու մը կը դառնայ, եւ Մերիէմին լարած իգական ծուղակին մէջ կ'իյնայ գլխիվայր. «Մերիէմ հոլանեց իր թեւերը ու պարմանուհիի մը անմեղ համարձակութեամբ արձանացաւ Ռապպիին դիմաց: Իր սեւ շղարշը կիսովին անկում ունեցաւ ու իր կուրծքէն սպիտակ լոյս մը ժայթքեց: Անոնք աչք աչքի գիրար խենթեցուցին: Ու յամրաբար, անդիմադրելիօրէն, քաշուեցան իրարմէ: Բոյրի ալիք մը եկաւ պայթիլ իրենց վրայ: Անոնք նետուեցան իրարու գիրկ: Խաչուեցան իրարու վրայ:

«Համբոյրը մեխակ, մանիշակ, նունուֆար, շուշան, շահոքրամ, յասմիկ ու յամպար կը թափէր անոնց շրթներէն:

«Ու սրահը կը փոխուէր ծաղկալճի, որուն վրայ կը նաւարկէին Ռապպիի աշակերտները, իւրաքանչիւրը իր ուղղութեամբ, իր գինովութեամբ ու երազով:

«Կոչնականները իրենց ամբողջ մարմնով ուղղուեցան դէպ ի համբուրուող զոյգը, ինչպէս օձերը կ'երկարին դէպ ի դեռակիթ կաթով դարալիր ճակոյկը:

«... Տանը պարտէզին աւազանին վրայ աղաւնիները գմբէթ մը կազմած էին: Կամարներուն վրայ սիրամարգներ պարզած էին իրենց տտուններուն կիտուածազրօշները:

«Նարդոսի հոտը ամբողջ տունն էր բըռներ...»:

Խաչելութեան մռայլ ու վսեմ պատկերը՝ հասարակ դիրկընդխառնումի մը հետ նոյնացած... տգեղ է պարզապէս: Ու ինչքան ալ այդ տարփաշունչ էջն իր ոճի գեղեցկութիւններն ունենայ, չեմ կրնար դիտել չտալ տարօրինակ անընականութիւնը, ըսենք՝ անկարելիութիւնը այդ տեսարանին: Ե՞րբ է տեսնուեր որ վարդապետ մը, մարգարէ մը,— այն ալ հին Արեւելքին

Fonds A.R.A.M

մէջ, — իր աշակերտներուն, զինք հիւրընկալող տանտէրին եւ անծանօթ կոչնականներու բազմութեան մը առջեւ, յանկարծ դէմը ելլող գեղանի կնկան մը թեւերուն մէջ նետուի եւ «երկայն համբոյրով մը իրարու խառնուին», ի տես եւ գրեթէ ի ծափ բոլոր «բարեպաշտ հանդիսականներուն» ... Զգենք անպատշաճութիւնը, քանի որ Յիսուսն է դերակատար ընտրուած այս զարմանալի «իրերախառնումին», չլսուած բան է ասիկա՝ ո եւ է պարագայի՝ նոյն իսկ հեքեաթներու մէջ:

Ա՛լ այնուհետեւ Երգ Երգոցը կը յորդի, կ'ողողէ քերթուածը: Գլուխ մը ամբողջ (վեց էջ) նուիրուած է Ռապպիին ու Մերիէմին խելայեղ տարփավայելմանց՝ Բեթանիոյ մէկ մենաւոր տան մէջ. հոյակապ գլուխ հեշտական սիրոյ քնարերգութեան, հեղեղ մը ինքնատիպ, ճոխ ու գերադրականօրէն զգայնոտ մարմներգութեան, ուր սակայն Ռապպին ա՛լ Ռապպի ըլլալէ բոլորովին կը դադրի ու տխեղերգով մը կը հեռանայ միակ ճշմարիտ Յիսուսէն, Աւետարանի Յիսուսէն որուն «թագաւորութիւնը այս աշխարհէն չէ», որուն սիրտը չի կրնար կապուիլ կնոջ մը, նոյն իսկ իր մօրը, վասն զի այդ սիրտը ամբողջ մարդկութեան նուիրուած է: Ու հեղինակը ինքն իսկ րոպէ մը կը զգայ որ իր հերոսը չափազանց կը խոտորի մարգարէներու եւ Րաբբիներու ճամբէն, ու կը մղուի տեղ մը, անցողակի, գրել՝ «Ռապպիի մէջ հրեշտակ մը կը սկսէր խոր ու անուշ քունով մը նիրհել եւ սատանայ մը արթննալ...»:

Անդին, Յուդա, որ Մերիէմին կը ցանկայ եւ անոր տիրացող Յիսուսին կը նախանձի, կ'երթայ գտնել Երուսաղէմի քահանաները, դպիրները, փարիսեցիները, եւ կը սկսի ամբաստանել Յիսուսը, իր մատնութեան գործը նախապատրաստել:

Վերջին գլխուն մէջ կը տեսնենք Յիսուսի աշակերտները որ կուգան առաւօտուն պաշարել սիրոյ գիշերով մը արբեցած զոյգը, եւ կ'իմացնեն թէ Երուսաղէմի մէջ ժողովուրդը կը սպասէ իր Մեսիա-Թագաւորին եւ թէ սպիտակ աւանակ մը եւ գորգեր ու նուագիչ աղջիկներ ղրկած են, որպէս զի Մեսիան փառքով մտնէ իր քաղաքը... ու Ռապպին հոն նորէն մարգարէ կը դառնայ եւ Աւետարանի խօսքեր կը յեղյեղէ («Աստուծոյ թագաւորութեան ժամը հընչած է») ու կը պատրաստուի երթալ Երուսաղէմ, Մերիէմն ալ կողքին ի վեր.

«Եշուա ոտքի ելաւ. նոյնպէս Մերիէմ: Ու անոնք դրկեցին զիրար, աշակերտները զիրար կը համբուրէին: Սիրոյ բանակը կազմուած էր: Ծառերէն, ամպերէն ու աստղերէն Նարդոս կը տեղար»:

Հոս կը վերջանայ Նարդոսը:

***

«Ձիթենի»ն, որ երկրորդ մասը կը կազմէ «Ռապպի» հատորին, շարունակութիւն մըն է «Նարդոս»ին, աւելի ընդարձակ գրուածք մը, աւելի անհաւասար, եւ ուր հեղինակին յատկութիւններն աւելի քիչ կ'երեւան ու թերութիւնները աւելի կը շեշտուին, եւ ուր մանաւանդ այս եռանկարին հիմնական թերութիւնը (Յիսուսի անձնաւորութեան շարափոխութիւնը) արտառոց ծայրայեղութեանց կը հասնի: Երգիծաբանը հոս չափազանց կը խառնուի քնարերգակին — ու ո՛չ յաջող րոպէներու երգիծաբանը, — ու կ'եղծանէ զայն յաճախ. ու մերթ, նոյն իսկ երբ բանաստեղծը լուրջ ըլլալ ուզել կը թուի, կարծես նորէն հեգնաբանը կը զգաս որ՝ Փրանգներուն ետին պահուըտած՝ ընթերցողին քթին կը խնդայ. այսպէս, քերթուածին առաջին էջին մէջ իսկ բանաստեղծը կը սկսի սա աղուոր տողերով. «Իրիկունը այն պահն է, երբ Աստուած իր խաղաղ թեւերը կը տարածէ երկրի վրայ: Երբ կը մօտենայ երկինքը մեզի: Երբ լռութիւնը կը խորանայ: Այս իրիկունին մէջ պիտի արձակեմ հոգիէս մի շատրուան: Պիտի զովանաք մխիթարութիւնով եւ պիտի ըլլաք կենսուրախ՝ աստուածաբնակ խանդավառութիւնով: Դեռ պիտի երջանկանաք գեղեցկութեան տեսիլներով: Եկէք ձիթենիին տակ: Ես պիտի պատմեմ ձեզի: Պիտի պատմեմ աստուածային Եշուային պատմութենէն նոր մի գիրք»: Այս բոլորը ձեզ կը տրամադրէ վեհ ու մաքուր, խոր ու գեղեցիկ պատմութիւն մը լսելու, պատմութիւն մը ուր Աստուծոյ շունչը պիտի զգաք (նկատեցէք որ «Աստուած» բառը կրկնուած, շեշտուած է հոն, Յիսուս հոն՝ ըսկիզբէն իսկ՝ «աստուածային» ածականով կ'երեւայ): Եւ ահա անմիջապէս յետոյ հեղինակը կ'աւելցնէ. «Անոր (Եշուային) համար շատ բան գրուած է եւ ըսուած, բայց վարդապետը դժգոհ է այդ գովքէն, քանզի անոնք գեղեցկութիւնով չեն: Իր դժգոհութիւնը անձէս գիտեմ, քանզի ճշմարիտ, քանզի ճշմարիտ էի Եշուա ես??: Անոր յարութիւնը ճշմարիտ է, այնպէս ինչպէս ճշմարիտ է անոր բանքը եւ ի վեր քան զամենայն ինչ անիկա գեղեցկութիւն է»:

Աւետարանները, ուրեմն, գեղեցկութիւնով

Fonds A.R.A.M

չէն գրուած … վարդապետը դժգոհ է անոնցմէ, եւ ատիկա գիտէ հեղինակը, որովհետեւ ինքն իսկ Յիսուս եղեր է ճշմարտապէս … Յիսուս մը որ ամէն բանէ առաջ գեղեցկութիւն է (ի՞նչ տեսակ գեղեցկութիւն, անորոշ կը մնայ այդ էական կէտը) եւ որուն յարութիւնը ճշմարիտ է (մինչ պիտի տեսնենք որ յարութիւնը գոյութիւն չունի այս քերթուածին վերջը եւ հոն նկարագրուած խաչելութենէն ու հոգեվարքէն յետոյ չի կրնար արդէն գոյութիւն ունենալ..):

Վիճելի ճաշակով այս կատակներէն յետոյ կուգան Երուսաղէմի գովքը երգող չորս մը տողեր, որոնք շատ գեղեցիկ են, բայց ատոնց անմիջապէս կը յաջորդէ այլանդակ տեսարանը Յիսուսին որ Զատկի մեծ տօնէն եօթն օր առաջ Երուսաղէմ կը մտնէ իր աւանակին վրայ նստած, իր քովն ի վեր ունենալով Մերիէմը ուրիշ աւանակի մը վրայ բազմած, առաքեալներով պաշարուած, եւ առջեւնին՝ երաժիշտներ ու պարուհիներ որ «համաչափ ու հանդիսաւոր կը բարձրացնեն իրենց ծունկերը եւ իրենց տափագիծ սրունքները կը նետեն երաժշտութեան մէջ» եւ «կը բարձրացնեն իրենց գլուխները հովին վրայ ու իրենց ստինքները կը սահին քաղցրացած ալիքներուն վրայէն…»: Բագո՞սն է որ կուգայ, թէ Յիսուսը…

Սալպաաթն ալ հոն է, Եշուային եւ Մերիէմին մէջտեղը, իբր ղեկավարը այս բարեկենդանական թափօրին:

Ի՞նչպէս Պէշիկթաշլեան չէ անդրադարձած թէ այդ հին օրերուն, Արեւելքի մէջ, Հրէաստան մանաւանդ, ուր երկնառաք Մեսիայի մը, գերմարդկային Փրկիչի մը կը սպասէին, այս կնամոլ արուն որ գեղեցիկ էգ մը հետն առած կուգայ Սուրբ Քաղաքը մտնել եւ դէպ ի Տաճարը յառաջանալ, լեմոնի կեղեւներով, հայհուչներով, եթէ ոչ քարերով, պիտի ընդունուէր դայթակղած ժողովուրդէն: Եւ այդպիսի Եշուա մը չէ որ հարիւր միլիոնաւոր մարդոց (եւ մարդկութեան բարձրագոյն մասին) հոգւոյն ու մտքին տիրող կրօնք մը, իմաստասիրութիւն մը, բարոյական մը պիտի ներշնչէր եւ ընդգրկել տար:

Թերեւս առարկողներ ըլլան թէ Մուհամմէտը «մարգարէն» եղաւ՝ նախ որոշ ժողովուրդի մը, յետոյ մարդկութեան մէկ ստուար մասին, ամբողջ հարէմ մը ունենալով հանդերձ: Այո՛, բայց Մուհամմէտը ինքն իսկ, երբ կը քարոզէր իր վարդապետութիւնը կամ երբ զայն տարածելու, տիրական դարձնելու համար իր աշխարհակալի երիվարին վրայ հեծած կ'արշաւէր իր բանակին գլուխը, իր կիներովն ինքզինքը չէր պաշարեր: Ու ի՞նչ է Մուհամմէտի «երկրաւոր» ուժապաշտ կրօնքը, – աւելի քաղաքական ու բարոյագիտական քան իմաստասիրական ու հոգեկան, – Յիսուսի երկնաշունչ գաղափարապաշտ վարդապետութեան մօտ. համեմատել կարելի չէ ազդեցութիւնը զոր ունեցաւ մահմետականութիւնը մարդկային քաղաքակրթութեան վրայ–յետադիմական ազդեցութիւն– Յիսուսի Աւետարանին ունեցած ազնուացուցիչ, բարձրացուցիչ, նրբացուցիչ ներգործութեան հետ:

Այլ եւս չեմ շարունակեր մանրամասն վերլուծումը «Զիթենի»ին, որովհետեւ ամէն մէկ էջին այսօրինակ նկատողութիւններ պիտի ունենայի ընելիք: Վէպին շարունակութեան մէջ, հեղինակը թէ՛ չափազանց փոխ առած է Աւետարանէն (Յիսուսի հանդիսաւոր մուտքը Երուսաղէմ, լերան քարոզ, առակներէն ամբողջ հատուածներ՝ աւելի կամ նուազ պատօրէն յիշատակուած, Աւագ շաբաթի տեսիլներ, Յուդայի մատնութիւն, խաչելութիւն), եւ թէ՛ հեթանոս մարմներգական տարրը ծայրայեղօրէն ընդլայնած ու շեշտած՝ այդ սուրբ ու վեհ պատմութեան քովն ի վեր, այնպէս որ «տոկմ»երուն կառչած կոյր հաւատացեալ մը ըլլալու պէտք չկայ ամենաանախորժ տպաւորութիւն մը կրելու համար այդ երկու ներհակ անհաշտ տարրերուն աններդաշնակ, անտրամաբանական –և պարզապէս տգեղ– խառնուրդէն: Եշուայի ու Մերիէմի սիրոյն մէջ գէթ ազնուական գորովի, «սրտով» իրար սիրող եւ մանաւանդ մարդկային մեծ իտէալի մը բարձր կապովն իրարու զօդուած երկու հատընտիր էակներու միացումն ալ չէ որ կը գտնենք, ինչ որ անհարազատ, բայց վերջապէս գեղեցիկ յղացում մը պիտի ըլլար՝ զուտ մարդ, մեծ մարդ Յիսուսի մը տիպարին վրայ պատասխանատու բանաստեղծի մը կողմէ գրուած վիպաքերթուածի մը մէջ: Հասարակ տարփանքն է, այն հրայրքը որ աշխարհիս բոլոր էակները, – ճանճերէն ու մուկերէն մինչեւ փիղը, կապիկն ու մարդը — կը վառէ եւ որ «պիղծ» չէ անշուշտ, քանի որ կեանքի յաւերժացման հիմնական մեծ ու նուիրական օրէնքին գործադրումն է ամբողջ բնութեան մէջ, բայց որ չի բաւեր «մարգարէ» մը, «Փրկիչ» մը, նոյն իսկ ժողովրդանուէր մեծ գործիչ մը կազմելու: «Զիթենի»ին մէջ, մարմնական հրայրքը՝ այլ եւս յաճախանք մը, սեւեռեալ գաղափար մը դարձած է… Յուդա կը մատնէ Յիսուսը, որովհետեւ կը ցանկայ Մե-

Fonds A.R.A.M

րիէմին եւ Յիսուսը մեռցնել տալով կ'ուզէ Մերիէմին տիրանալ... Յիսուս անգամ մը կը տեսնէ իր աշակերտները քնացած, եւ անոնք իրենց երազին մէջ Մերիէմը կը տեսնեն եւ լպիրշ ցանկութեան խօսքեր կ'արտասանեն... Խաչուելէն քիչ օր առաջ, Յիսուս Մերիէմին հետ տարփարբշիռ գիրկընդխառնումի տեսարան մը կ'ունենայ զոր բանաստեղծը կը նկարագրէ երկարօրէն՝ տարօրինակ մանրամասնութիւններով («Մերիէմ լեզուն հանեց եւ Եշուայի ականջին մէջ պտըտցուց...»):

Խաչելութեան վսեմ օրուան աւելի մօտիկ, նորէն գիրկ գրկի են երկուքը, բայց մինչ այս անգամ Մերիէմ կ'ուզէ «սիրով արբենալ» (ինչպէս միշտ), Եշուային կը թուի թէ ինք արդէն մեռած է, «մեռել է, դիակ», եւ թէ «Մերիէմն է որ զինք մեռցուցած է եւ թէ Մերիէմն է որ պիտի կարենայ յարուցանել զինք...»: «Ու խորապէս զգաց թէ ոչ կրնայ ապրիլ, ոչ կրնայ մեռնիլ անՄերիէմ...»:

Ու նորէն կը փաթթուին, իրարու կը խառնուին, հառաչներով, ճիչերով, հատկտեալ բառերով (որ Երգ Երգոցին գեղեցկութիւնն ալ չունին այլ եւս): Ի՛նչ տարօրինակ մարգարէ, ի՛նչ ողորմելի աստուածորդի, ի՛նչ խայտառակ տիպար՝ նոյն իսկ իբր մարդկային դատի մը նուիրուած պարզ գործիչ...:

Եւ ահա կը հասնինք վերջին գլուխը — խաչելութիւնը: Ի՛նչ կը տեսնէ Յիսուս խաչին կատարէն: Կը տեսնէ ազգեր որ իրար կը կոտորեն Յիսուս Քրիստոսի անունով, խաչեր որ իրար կը հալածեն, իրարու դէմ կը կռուին, — ասոնք շատ աղէկ, — կը տեսնէ հեթանոս տեսարաններ՝ իր վարդապետութիւնովը քօղարկուած (աս ա՛լ աղէկ, բայց Զիթենին ու Նարդոսն ալ այդ տեսիլին մէջ կը մտնեն...)· սակայն կը տեսնէ նաեւ, կը տեսնէ մանաւանդ –մարմնամոլական սեռեռալ գաղափարը կը վերբերեալ հոտ՝ նոյն իսկ այդ հուսկ ծանրակշիռ պահուն – Մերիէմը, որ «ձիթենիէ մը կախուած է (մերկ), ու շրթունքներէն, ծիծերէն ու պորտէն կը հոսի նարդոսը ... ինք նարդոսի շատրուան: Հրեշտակներ կ'իջնեն ու կը լըւան անոր (ոչ Յիսուսին, այլ Մերիէմին) ոտքերը»: Աս դեռ չի բաւեր· առաքեալներն ալ ձիթենիէն կախուած են, մերկ, եւ կը նային Մերիէմին... Մերիէմ կը ժպտի, եւ առաքեալները անդադար կը նային Մերիէմին...»: Աւելին կայ, ամենէն սոսկալին· «Ժողովուրդներ կուգան ու կ'երկրպագեն անոր (ոչ Յիսուսին, այլ Մերիէմին)· «Անիկա Թագուհին է եւ կը բաշխէ հաց ու գինի եւ կ'ըսէ՝ Առէք կերէք, այս է մարմին իմ... այս է արիւն իմ, արբէք ի սմանէ ամենեքեան...»: Ու անիկա կ'ըսէ դեռ «Սիրեցէք միմեանց, համբուրուեցէք· սիրեցէք ինչպէս սիրեց զիս Եշուան... անոր սէրն ու վարդապետութիւնը արդար էր ու հոտաւէտ նման նարդոսի» («վարդապետութիւնը» ա՛լ հոս աւելորդ է ու կեղծ կը հնչէ): Ու ժողովուրդները կ'երգեն՝ «Ողջո՛յն քեզ, Մարիամ»: Յիսուսի խորախորհուրդ զմայլելի խօսքը նախատեսուած մահուընէն քիչ առաջ՝ հրաժեշտի վերջին ընթրիքին իրիկունը արտասանուած, (իր արիւնը, իր մարմինը, այսինքն իր ոգին, իր խօսքը, իր յիշատակը՝ յաւերժական կերակուր եւ ըմպելիք իտէալի ծարաւ մարդկային հոգիներուն) Մերիէմ վաւաշոտ կնկան բերանը դըրուած եւ անոր մսեղէն վաղանցուկ անձին վերագրուած կամ անոր տուած տափական երանութեան մէկ խուսափուկ րոպէին կիրարկըւած?...: Բոլոր մարդոց եղբայրութեան հրաշալի գաղափարը զոր Յիսուս բերաւ աշխարհին, հոգիի ու սրտի սիրոյ քարոզը՝ չփոթուած սեռային գիրկընդխառնումին հետ, աստուածային Փրկիչի մը երկնքէն աշխարհ գալուն իբր հողեղէն կամուրջ ծառայող մաքուր կոյսին՝ ըստ խորհրդանշանական աւանդավէպերու վըսեմագոյնին՝ աւետաբեր հրեշտակին կողմէ ուղղուած խօսքը՝ «Ողջոյն ընդ քեզ, Մարիա՛մ» ուղղուած ականջ լըկող Մերիէմ անուն տափամոլ կնոջ մը??, – աններեւակայելի՛ սխալ, աններելի՛ յանցանք:

«Զիթենի»ին միակ շահեկան անձնաւորութիւնը Սալպաաթն է, որուն դէմքը, «Նարդոս»ին մէջ արդէն ուրուագծուած որոշ ու ճիշդ՝ ինչպէս դիտել տուի, հոս իր տրամաբանական բովանդակ զարգացմանը կը հասնի: Սալպաաթ, որ հրեայ հայրենասէր մըն է՝ առանց ոեւէ ընկերվարական ոչ ալ միստիքական ձգտումի եւ որ ինքն իսկ Եշուան ու Մերիէմը միացուցած էր եւ անոնց կրկնակ հմայքն ուզած էր գործածել յօգուտ Հրէաստանի ազատագրման դատին, կը նկատէ վերջ ի վերջոյ՝ լսելով Եշուայի քարոզութիւնները՝ որ ան բոլոր մարդոց փրկութեան համար կ'ուզէ աշխատիլ, թէ ան նոյնքան կը սիրէ Հելլեններն ու հեթանոսները որքան իր հրեայ հայրենակիցները, թէ ան վերջապէս «միջազգայնական» հակումներ ունի եւ վերացական իտէալներ· վտանգաւոր կը համարի զայն իր սիրած դատին համար եւ ինքն իսկ իր մարդոց միջոցաւ խոշոր գումարներով (շատ աւելի քան Աւետարանին մէջ բռուածը)

Fonds A.R.A.M

կաշառել կուտայ Եուտան որպէս զի մատնէ Եշուան: Եւ այդ դումարներէն զատ, Մերիէմը կը խոստացուի Եուտային, որ խելայեղօրէն կը բաղձայ զայն ունենալ ...: Սալպաաթը հեռուղական ու լաւ յղացուած տիպար մըն է: Բայց հոս Եուտան է որ այլափոխուած, խաթարուած է: Իսկական Յուդան, Աւետարանները, ոչ չար մարդ է, ոչ նախանձոտ, ոչ սիրահար, ոչ ըրամամոլ(1)· ան նախասահմանեալ մարդն է մատնողի անհրաժեշտ դերը (զոր մարգարէները ծանուցած էին) կատարելու, ինչպէս Յիսուս նախասահմանեալ էր աշխարհ գալու, քարոզելու, մատնուելու, չարչարուելու, խաչուելու եւ յարութիւն առնելու: Յիսուսի խաչ ելլելուն համար մատնիչ մը պէտք էր, եւ Յուդային վիճակուած էր այս դժբաղդ ու տխուր դերը· մէկակ իմացականութեամբ, հասարակ ողջմտութեամբ ու առօրեայ դրականութեամբ այդ ժզդոյն աշակերտը Յիսուսին, խորհրդաւոր ուժէ մը մղուած՝ կուրաբար կը կատարէ այն դերը զոր պէտք է կատարէ (մեծարժէք նոր մտածողներ, դրագէտներ այդպէս մեկնած, նկարած են անոր տիպարը(1): Եւ թէ ան իր ճակատագրին հետեւած է եւ ոչ դրամի կամ վրէժի համար իր սեւ դերը կատարած է, ասկա այնքան ճիշդ է որ Յիսուսի մահուան դատապարտուելէն յետոյ՝ ան կ'ուրթայ, ոչ թէ Մերիէմ մը փնտռել, ոչ ալ իրեն տրուած դրամը հաճոյքներու մէջ վատնել, այլ ինքզինքը կախել...: Ինչքան աւելի զեղեցիկ ու յուզիչ է այս բոլորը, ինչքան խորհուրդով լի՝ Աւետարանին մէջ, եւ ինչքան այդ մեծ, անհունապէս մեծ ու մօտյլ, բարդ, խոր պատմութիւնը փոքրացած, չափազանց յստակացած, չափազանց հանապազօրեայ վէպ մը դարձած է «Զիթենի»ին մէջ:

***

*Պէտք է հոս յիշատակել թէ Պ. Հրանդ Բալուեան իր Զուարթնոց ամսագրի մէկ ընդարձակ յօդուածին մէջ, նկատած էր որ Պէչիկթաշլեանի Էմմանէլ-Յիսուսը Աւետարանի Յիսուսէն չատ տարբեր է եւ ներհակ տիպար մը կը ներկայացնէ· «Եթէ, կը գրէր, անցեալ կեանք մը պիտի վերապատրաստի, պէտք է առնել այնպէս ինչպէս որ կայ, ու արուեստագէտին արժանիքը հոն է, երբ կրնայ այդ բոլորը ոճաւորելով իր հոգիէն ալ մասնիկ մը աւելցնել· Ուայլտի «Սալոմէ»ն առոր ապացոյց: «Պէչիկթաշլեան փոխանակ համակ հոգի բուն Յիսուսի հատնող հեծեծուն անհատականութենէն ներս մտնելու, զայն վերածած է արտաքին տեսքոտ կարծրութեամբ հմայող մարմնի մը: Էմմանէլ ունի «նուրբ դեղեցկութիւն, մոգական ճառագայթներով լի նայուածքներ, նոճիի քնարական հասակ» եւլն· ու առով վայրկեանի մը մէջ կնոջ մը հոգին՝ Սիղոննան, կը գրաւէ չնորհիւ իր արտաքին վայելչութեան: Իսկ առոր ղէմ կայ հոգեկան խորունկ սիրոյ վերացական զգայութիւնը, որ բուն Յիսուսինն է, մանաւանդ ինքը՝ աննիւթականին հիմնադիրը: Հիմնադիրին հոգիէն վերցնել անրջականը, բոլորովին սխալ մօտեցում է: Յիսուսէն ծնունդ կ'առնէ հոգեկան խորունկ զգայութեան սպրումը»:

Պ. Բալուեան կը նկատէ նաեւ թէ «Յիսուս կնոջ մը հետ ապրող մարդ չէ եղած», եւ թէ նոյն իսկ ինքն է որ իր վարդապետութեամբ ձգտեցաւ զսպել սիրոյ մէջ կիրքը, որ առաջ՝ հեթանոս չրջանին՝ կը տիրապետէր եւ հոգեկան խանդաղատանքի զգացումը չանաց անոր տեղ իշխող դարձնել:

Այս բոլորը ճիշդ է, — բաց ի Յիսուսը աննիւթականին հիմնադիրը համարուելու կէտէն· Յիսուսէն առաջ արեւելեան հին կրօնքներէ ոմանց, յատ մեծ փիլիսոփաներէ մէկ քանին՝ մասնաւորապէս Պղատոնին մէջ՝ աննիւթականին, հոգեկանին, գաղափարականին պաշտամունքը կար արդէն· Յիսուս մեծագոյնը եղաւ հոգեպաշտ քարոզիչներուն, — բայց Բալուեան ինքն ալ, բուն Յիսուսը «դիտականօրէն» ներկայացնելու յատկանութեամբ՝ այլակերպ ու հակասական ցաւագար մը կը դարձընէ զայն:

«Ճիշդ է որ Յիսուսի պատկերը գոյութիւն չունի եւ ինչ որ երեւցած է բոլորն ալ երեւակայութեան արդիւնք, բայց իր ժամանակին պատմիչներէն՝ ըստ Եւսեբիոսի, անիկա չունի դէմքի գեղեցկութիւն, ու կրկին՝ Տէրտուղիանոս, Օրիգինէս, Օրէլիուս Օգոստինոս կը վկայեն թէ Յիսուս չատ տգեղ էր?, Նիկեփորոս Գալէոթոս յոյն պատմիչն ալ, որ կը յենու աւելի հին վկայութիւններու վրայ, կը հաստատէ թէ անոր դէմքը ցորենի գոյն ունէր, աչքերը փայլուն էին ու գեղնորակ, իսկ մազերը չատ երկայն: Յիսուսի հասակը «նոճիի քնարական» չէր, ընդհակառակն կարճահասակ»: Պ. Բալուեան աւելի եւս ժխտական է Յիսուսի բարոյա-

(1) Միայն Յովհաննիէսն է որ Աւետարանին մէջ գայն «գող» կ'անուանէ՝ առանց բացատրելու այդ ծանր բառը· միւս աւետարանիչները չունին այդպիսի ամբաստանութիւն:

Fonds A.R.A.M

կան անձնաւորութեան հանդէպ․ «Յիսուս թերութիւններ ունէր, նախ չատակեր էր, եսասէր, խենթ ու ժառանգաբար ալքօլամոլ, որուն պատճառաւ իր մայրը Մարիամ, ծանօթ իր զաւկին վիճակին, կը հետեւէր եւ ծածկօրէն կը վշտակրէր։ Քանի անգամ իր եղբայրները զրկուած էին բռնօրէն կապելով տուն բերելու համար զայն, սակայն չէին կրնար զսպել դիւահար խենթը» (եւ այս այլանդակութեաց իբր ապացոյց Գ. Բալուեան կը յիշատակէ Ղուկասու, Մատթէոսի եւ Յովհաննու Աւետարաններէն հատուածներ, որոնք բոլորովին ուրիշ բան կ'ըսեն...)։ Իր պատմական(?) և ախտաբանական(??) յիսուսանկարը բաւական չհամարելով, Գ. Բալուեան իրեն օգնութեան կանչած է նաեւ «Փարիզի հոգեբանութեան համալսարանի մեծանուն փրոֆէսէօր Պինէ–Սանկլէն», որ Յիսուսի խենթութիւնը տիտղոսով իր եռահատոր աշխատութեան յառաջաբանին մէջ համարձակեր է եղեր ըսել թէ «Քննութիւններու մէջ իջնելով՝ այլ եւս Յիսուսի մարսողական ու սեռային գործարաններն իսկ կրցած է ուսումնասիրել», եւ հաստատեր է եղեր թէ «Յիսուս չամուսնացաւ, զաւակ ու նոյն իսկ սիրուհիներ չունեցաւ» (ինծի կը թուի որ այս Պինէ–Սանկլէին մարսողական եւ այլ գործարաններն ու մանաւանդ ուղեղն է որ կ'արժէ ախտաբանական քննութեան մը ենթարկել)։ Հոս ալ կանգ չ'առներ Գ. Բալուեանի կատաղութիւնը Յիսուսի հանդէպ (որուն վրայ կը խօսի, ճիշդ Պինէ–Սանկլէին պէս, որպէս թէ հետը քան անգամ օղի խմած ու նարտ խաղացած ըլլայ)․ «Յիսուսի մասին կատարուած նորագոյն հոգեբանական, մարդակազմական, ախտաբանական աշխատութիւններ կուգան յայտարարել թէ Յիսուս թունդ ազգայնական մը եղած է մինչեւ երեսուն տարեկան, իսկ անկէ վերջ առաջացած որոշ հիւանդութիւններ (ժառանգական ալքօլամոլութիւն, կողատապ, խենթութիւն, թոքախտ, լուսնոտութիւն) իր միտքը խախտած եւ ձեւացուցած են խառնակ մտայնութիւններու ետեւէ առաջացող անձնաւորութիւն մը։ Բայց այս բոլորին մէջ ոչ մէկ ատեն ընկերվարական է...։ Յիսուս նկարագրով երկու խոշոր թերութիւն ունէր, եւ ատոնք կ'արգիլեն անհատ մը ընկերվարական դառնալու․ 1․ Յիսուս սիրեց անոնք որ գինքը սիրեցին․ ատկէ դուրս, աղքատ, հարուստ թէ միջակ, բոլորը ատեց․ 2․ Ահելի եսասէր մը, այն որ իրեն համար էր՝ լաւագոյնն էր, իսկ ատկէ դուրս՝ ուրիշներու համար՝ աւելորդ»։

Ու ասոր իբր փաստ Գ. Բալուեան կը բերէ Աւետարանէն դրուագներ, որ՝ եթէ ուշադրութեամբ մարդ զանոնք կարդայ, ճիշդ հակառակը կ'ապացուցանեն, — ինչպէս որ ճիշդ այս բոլորին հակառակը ցոյց կուտայ արդէն բովանդակ Աւետարանը, (ու մարդ կ'ապշի թէ ի՜նչպէս այս ծաղրանկարը գծող Գ. Բալուեանը իր նոյն յօդուածին մէջ այդ նոյն Փիզիքապէս ու բարոյապէս անճոռնի ցուցանքը կը համարի «աննիւթականին հիմնադիրը», «հոգեկան ապրումներու վերացական զգայութեանց, անրջականին մարմնացում եւ մարդկութեան մէջ տարածիչ...»։ Ապահովապէս, բաղդ չունի Յիսուսը մեր նոր սերունդին քով...։ Ու նորէն Պէշիկթաշլեանի էմմանէլը, որ արդէն ինքն իր մէջ շատ համակրելի տիպար մըն է, շատ աւելի մօտ է ճշմարիտ Յիսուսի խորհրդապատկերին՝ քան Գ. Բալուեանի յիմարապատկերը․ ու նոյն իսկ Նարդոսի եւ Զիթենիի Եշուան, հակառակ իր անկման րոպէներուն, գինով մարդու մղձաւանջի այս տեսիլին քով՝ բաւական ներկայանալի մարգարէ մը կը դառնայ։

***

Յիսուսի կեանքը, գործը, վարդապետութիւնը՝ ինչպէս Աւետարաններն ու Առաքեալներու Թուղթերը մեզի կ'աւանդեն զանոնք, հրաշալի համադրութիւն մըն են եբրայեցի մարգարէներուն միաստուածեան, արդարատենչ, մաքրասէր հայեացքներուն, արեւելեան հնագոյն կրօնքներէ ոմանց ազնուագոյն հոգեկան տեսիլներուն ու բարոյական ցուցմունքներուն եւ հելլէն պղատոնականութեան ոգեպաշտ ու համամարդկային ձգտումներուն, ոչ այնքան՝ հմուտ վարդապետներու գիտակից ու մեթոտիկ հաւաքմունքով կազմուած որքան խանդավառ, սրտալից, բնազդով հարուստ, երազատես ու գաղափարապաշտ խումբ մը Հրեաներու բորբոքեալ զգայնութեամբն ու երեւակայութեամբը բնականօրէն գոյացած, ու տիրապետուած՝ ցաւերով ու մեղքերով ծանրաբեռն մարդկութեան տառապանքին խորքէն ու նաեւ գերի ու չղթայակապ իրենց մեծ ցեղին խոցուած ու արդարածարաւ սրտէն բղխող սիրոյ, ներումի, նուիրման, եղբայրութեան քաղցրը, խոր ու տրտում ոգիով մը, որ նոր է՝ իր ձեւացուցած աշխարհին ամբողջութեամբը, եւ կը հակադրուի թէ՛ եբրայական հին աշխարհայեացքին, թէ՛ ասիական ոգւոյն եւ թէ՛ հելլէն մտքին տիրական գծերուն, աւելի ազնիւ, փա-

Fonds A.R.A.M

փուկ, յուզիչ ու «մարդկային» քան ինչ որ մարդիկ յղացած էին մինչեւ այն ատեն:

Պատմական ա՞ն մըն է Յիսուս, թէ մարդկային մտքի յղացում մը, – ինչպէս էր Պրոմեթեւսը, մարդկային ազգը փրկելու համար բրոնակալ Արամազդին դէմ ըմբոստացող եւ ատոր համար Կովկասի ժայռին վրայ դամուած բարի աստուածը, որ տեսակ մը նախապատկեր է Յիսուսի: Աստուծոյ Որդի՞ն էր իրօք, որ կոյսի մը արգանդէն մաքուր յղացմամբ աշխարհ եկած էր՝ մարդկութիւնը փրկելու, ինչպէս հաւատացեալները կը դաւանին, թէ հրեայ յեղափոխչունչ հայրենասէր մը, անհուն սրտով ու անպատում հանճարով արտակարգ մարդ մը, որ ինքզինքը Մեսիան կարծեց, հաւատաց իր աստուածատուր կոչումին ու կատարեց այն մեծ դերը զոր Աւետարանը իրեն կը վերագրէ: Որհրդաւոր, փափուկ, կնճռոտ հարց, որուն կարելի է եւ պէտք է մօտենալ ազատախոհի անկաշկանդ եւ ճշմարտախոյզ հայեացքով, բայց պահելով ամենախոր յարգանքի եւ սքանչացման զգացում մը կեանքի մը հանդէպ որ՝ իրական թէ երեւակայուած՝ գեղեցկագոյնն է երկրի վրայ երեւցած կեանքերուն, ու վարդապետութեան մը հանդէպ՝ որ ազնուագոյն ճշդտումներն իր մէջ կը պարունակէ եւ քաղաքակրթութիւններու ամենէն մեծը, ամենէն ընդարձակը, ամենէն մարդկայինը, ամենէն մշտակենդանն ու մշտանորոգը յառաջ բերաւ: «Մտածումը, չարիքներու եւ բարիքներու ակնաղբիւր, կը գրէ Պալզաք Մարդկային կատակերգութեան ընդհանուր յառաջաբանին մէջ, կրօնքով միայն կրնայ պատրաստուիլ, զսպուիլ ու ղեկավարուիլ, ու միակ կարելի կրօնքը քրիստոնէութիւնն է»· ու դարձեալ՝ «Քրիստոնէութիւնը լիակատար սիստեմ մըն է մարդուն ախտավարակ ձգտումներուն զսպումի եւ մեծագոյն տարրը ընկերական կարգի»: Իսկ Թէն, իր ժամանակակից Ֆրանսայի ծագումը գործին վերջաբանին մէջ կը յայտարարէ թէ քրիստոնէութեան իւրաքանչիւր տկարացման կը համապատասխանէ բարքերու մէջ անկում մը· «Հանրային ու սոսկական բարքերը կ'ապականին... բիրտ կամ հաշուամոլ եսականութիւնը դերակչիռ կը դառնայ, անգթութիւնն ու հեշտամոլութիւնը կը փոխուին, ընկերութիւնը աւազականոց մը կամ բոզանոց մը կը դառնայ: Հինաւուրց Աւետարանը կայ միայն որ մեզ կը բռնէ աղիտաբեր զառիթափին վրայ, որ կ'արգիլէ անզգալի սահումը որով, անընդհատօրէն եւ իր սկզբնականութեան բոլոր ծանրութեամբ, մեր ցեղը կը նահանջէ դէպ ի իր ատորնագոյն տարրը»:

Ես չատոնց կորսնցուցած եմ «ածխագործին հաւատքը» որ տառապէս կ'ըմբռնէ Աւետարանին պատմութիւնը: Անարատ յղութիւնը, պայծառակերպութիւնը, հրաշքները, սուրբ ընծառակերպութիւնը, խաչելին յարութիւնը ինծի համար խորհրդանշանական պատկերներ են, որոնց ներքեւ խորին ճշմարտութիւններ կան, բայց խորհրդաններ են եւ ոչ թէ պատմական իրողութիւններ: Մեսիականութիւնը հրեայ լեզուի (ու միտիքական) ժողովուրդին ըմբոստ ու խանդաբորբոք հոգւոյն ստեղծումն է, իսկ մեռնող ու յարութիւն առնող աստուածի յղացումը, մարդոց սիրոյն համար չարչարանք յանձն առնող աստուածի տեսիլը, մարդկութիւնը իր ցաւերէն ազատելու համար երկինքէն իջած աստուածի կամ Աստուծմէ ղրկուած մարգարէի, փրկիչի գաղափարը Յիսուսէն առաջ ու յետոյ ուրիշ ժողովուրդներու մէջ ալ ի յայտ եկած է: Այդ բոլորը՝ յղացումներն եղած են տառապող մարդկութեան մեծ մտքերուն, հին առեններուն մէջ, երբ կը կարծուէր թէ մեր երկիրը կեդրոնն էր տիեզերքին, միակ բնակուած աշխարհը որ կար, անշարժ, մարդուն համար ստեղծուած, արեւն ու աստղերը՝ լուսատու ջահ կամ զարդ մարդկութեան բնակավայրին, ու արարիչ Աստուածը՝ վերը իր երկնաւոր պալատին մէջ բազմած, իբր հսկայ թագաւոր մը, վարիչ ու դատաւոր մեր երկրագնդի ու միայն մեր երկրագնդի մարդոց ու գործերուն: Այսօր որ տիեզերքի անհունութեան եւ մլիոնաւոր գունդերու մէջ կենդանի էակներու գոյութեան կարելիութեան համոզումն ունինք, դժուար է ընդունիլ որ ամպերէն վեր՝ վերին պալատի մը մէջ նստած աստուածային ինքնակալ մը — մեր աշխարհի արքաներուն մեծացումը — մխիթարն մեր աշխարհին բնակիչներուն փրկութեան համար ղրկած ըլլայ իր որդին, իր անձնաւորութեան մէկ մասը, որպէսզի մարդու կերպարանք զգեցած՝ իր առաքելութիւնը կատարէ, եւ յետոյ՝ խաչուի, յարութիւն առնէ եւ իր մարդկային մարմնով երկինք վերամբառնայ:

Յիսուսի դէմքին եւ վարդապետութեան խումբ մը մեսիական Հրեաներու երեւակայութեան լոկ ծնունդ ըլլալու թէզն ալ, զոր պաշտպանողներ կան — ինչպէս ի միջի այլոց ոօքթ· Քուչու՝ Ֆրանսայի մէջ, ինչպէս մեր ողբացեալ հայրենակիցը՝ Տէրպէտէրեան՝ մեր մէջ, — ինծի անհաւանական կը թուի: Զուտ

Fonds A.R.A.M

երեւակայութեամբ ստեղծուած անձնաւորութիւն մը չէր կրնար այդպիսի հզօր շարժում մը յառաջ բերել աշխարհի մէջ, մեծ ու տեւական կրօնքի մը հիմը դնել: Պէտք է իրապէս գոյութիւն ունեցած ըլլայ Յիսուս, որդի Յովսէփի ու Մարիամի, արտակարգ անձնաւորութիւն մը որ եղած է թէ՛ հրեայ հայրենասէր եւ թէ՛ մանաւանդ համամարդկային եղբայրութեան քարոզիչ — հակասութիւն չկայ այդ երկու տարրերուն միջեւ՝ ինչպէս Աւետարանը զանոնք կը ներկայացնէ, —որ իր մէջ անկեղծօրէն խոր հաւատքով տեսած է իր ցեղին մեծ մարգարէներու ծանուցած Մեսիան, որ ինքզինքը զգացած է Աստուծոյ Որդին ու Առաքեալը, որ իր կոչումն իրականացնելու համար քարոզած, պայքարած ու խաչուած է: Մնացեալը՝ հրաշապատում զարգացումն եղած ըլլալու է, իր աշակերտներուն, հետեւորդներուն եւ անոնց յաջորդներուն խանդավառուած երեւակայութեան, պաշտումին, երազանքին մէջէն, այն իրական կեանքին որ գոյութիւն ունեցած է եւ որուն խորհրդանշանական պատկերներով մեկնաբանուած, ճոխացած, աճած ու ծաղկած վիպումն են Աւետարանները եւ Առաքեալներու Թուղթերը, Յիսուսի մահէն երկար տարիներ յետոյ գրուած:

Ազատախոհին համար իսկ, եթէ Յիսուս նոյն ինքն Աստուած չէր որ եկաւ երկրի վրայ այդ կեանքն ապրիլ եւ այդ վարդապետութիւնը քարոզել, բարձրագոյն ներկայացուցիչն էր Աստուածային Ոգիին որ տիեզերքի մէջ կը տիրէ, որուն վրայ որոշ գաղափար ունենալ անհնար է մարդուն, բայց եւ զոր անհնար է ուրանալ: Այդ Աստուածային Ոգին, անհուն եւ յաւիտենական աղբիւր ու ղեկավար տիեզերական կեանքին, որ ներշնչած է եւ պիտի միշտ ներշնչէ մեր երկրագունդին ընտրելագոյն զաւակները, յայտնուած պէտք է ըլլայ ուրիշ հազարաւոր գունդերու հատընտիր զաւակներուն մէջ: Անոր շունչն է որ հասարակ հովուհի Ժան տ'Արքը հերոսուհի և իր երկրին փրկիչ կը դարձնէ, որ Մեսրոպի մը մէջ կը յայտնուի եւ ցեղ մը կորուստէ կ'ազատէ, որ կը շողայ Փիդիասներու, Սոփոկլներու, Պեթովըններու, Տանթէներու, Միքէլ-Անճելօներու, Շէյքսփիրներու, Պալզաքներու, Հիւկօներու, Նեւտոններու, Քլօտ Պերնարներու, Փասթէօրներու և ուրիշ մեծ ու բարերար հանճարներու մէջ. ան կը թելադրէ Պրոմեթեւսի դէմքը, կը ներշնչէ Զրադաշտը, կ'երեւայ Պուտտայի մը դիմակին տակ. և ան է որ տրոփած է աւելի մաքուր ու կատարեալ կերպով քան մեր երկրագունդին վրայ յայտնըւած ոեւէ դէմքի տակ՝ Յիսուսի կերպարանքին մէջ: Եթէ կարենայինք օր մը հաղորդակցութեան մտնել ուրիշ բնակուած գունդերու հետ, պիտի գտնէինք հոն անշուշտ բանաւոր էակներ, մեզի պէս՝ ցաւերով, երազներով, տենդերով լի ժամանակաւոր կեանքի մը սահմանուած, ձեւերով տարբեր, խորքին մէջ գրեթէ նոյն, եւ անոնց ամենուն ալ ծոցէն բղխած պիտի տեսնէինք Փրկիչի, մարգարէի, Մեսիայի, ազատարար հերոսի դէմքեր:

Մարդկային սրտին ու մտքին գերագոյն բարձունքն է Աւետարանը, ուր մարդը կը վերանայ մինչեւ սեմը Աստուածային Ոգիին, մաքրուելու, հոգիանալու, աստուածամերձ դառնալու համար, եւ ուր Աստուածային Ոգին գթածաբար կը խոնարհի մինչեւ մարդկային տառապանքն ու անստուգութիւնը եւ կը լուսաւորէ, կը սփոփէ, կը կազդուրէ, կ'առաջնորդէ մարդկութեան սիրտը: Եւ ահա ինչու խորապէս կը ցաւիմ որ Պէշիկթաշլեան, փոխանակ այս մեծ նիւթին պատկառանքով, երկիւղածութեամբ, հաւատարմութեամբ մօտենալու, զայն հեթանոսացուցած է, երբ նոյն իսկ Օսքար Ուայլտ, Ժթ. դարու ամենէն «չնական» մտքով արուեստագէտը, Յիսուսը «Ապողոնի վինին չափ երաժշտական» կը գտնէ, ինչ որ Պ. Բալուեան ինքն իսկ Յիսուսը խենթ, ցաւագար, եսասէր ու չար հռչակող իր նոյն յօդուածին մէջ կը յիշատակէ:

Պէշիկթաշլեան, ինչպէս ըսի արդէն, պէտք էր հաւատարիմ մնար Աւետարանի ոգւոյն եւ անոր շաւղին մէջ հիւսէր իր «անվաւեր Աւետարանը», Յիսուսի վերանորոգուած, իւրայատուկ ձեւով վիպուած ու մեկնաբանուած իր պատմութիւնը, եւ կամ, ինչ որ լաւագոյնը պիտի ըլլար, քանի որ ինք խառնուածքով միստիքական մը եւ ոգեպաշտ մը չէ, այլ երկրպագու մը զուտ երկրաւոր գեղեցկութեան ու զուտ երկրաւոր արդարութեան (որ՝ անոնք ալ՝ իրենց կրօնքն ունին, Հելլեններէն հիմնադրուած եւ անմահ մնացած), Յիսուսին չդպչէր բնաւ ու իր զգայնոտ, պերճատեսիլ, տարփատենչիկ քնարերգակի ու նաև մամոնատեաց և բռնատեաց պայքարասէր ընդվզողի ներքին աշխարհը արտայայտէր ինքնահնար հերոսներու մէջ: Հակառակ այս բոլորին Սիդոնեան ու Նարդոսը՝ մեծարժէք քերթուածներ կը մնան, (Զիբենին քանի մը չահեկան հատուածներ ունենալով հանդերձ վրիպած գործ մըն է): Ատոնց մէջ կան բազմաթիւ հզօր ու ճոխ էջեր, ուր բանաստեղծը յորդ

Fonds A.R.A.M

ու վառ կենդանութեամբ արտայայտած է իր խառնուածքը, երգած է իր երազները, տեսիլները, հայեացքները կեանքի վրայ: Առանց մէջ կը գտնենք ոճ մը որ լաւագոյն հատուածներուն մէջ մեծապէս ինքնատիպ է, հոյզով լեցուն, նոր պատկերներով հարուստ, միանգամայն ուժեղ ու նուրբ, խիտ ու առատահոս, ինքնաբուխ ու յղկուած, արդիական առանց արտառոցութեան:

Շատ չեմ սիրեր այն հատուածները, Չիթենիին մէջ յաճախադէպ, ուր մէկ կամ երկու բառով փրազներ — փրազի մանրուքներ — ահագին թիւով իրարու կը յաջորդեն, հեռագրական ոճի մը անախորժ անակնկալը բերելով մտցնել այն լայն ու թաւալուն ներդաշնակութեամբ ոճին մէջ զոր ունի Պէչիկթաշլեան իր լաւ ներշնչուած վայրկեաններուն եւ որ այսպիսի նիւթի մը պատշաճագոյնն է արդէն: Չեմ սիրեր նաեւ հին անուններու հրէական կամ յունական բնիկ ձեւով (ու մերթ ալ ֆանթէզիսթ quasi–բնիկ ձեւերով) գործածումը՝ հայացած աւանդական անուններէն ոմանք ալ պահելով հանդերձ (Եշուա, Եուտա, Մերիէմ, Էլի, Մոյիզ, փոխանակ Յիսուսի, Յուդայի, Մարիամի, Եղիայի, Մովսէսի): Լըքօնթ ոը Լիլ ալ իր թարգմանութեանց մէջ նոյն սիստեմն ուզեց կիրարկել, բայց իրեն հետեւող չատ քիչ ունեցաւ եւ այսօր ամենքը հին անուններու ֆրանսացած ձեւերը կը գործածեն: Ատոնք, սակայն, մանր բիծեր են միայն, որ չեն վնասեր այս եռանկարին գեղեցիկ մասերուն որ մեծապէս գեղեցիկ են:

Ինչ որ կ'ուզեմ, այս յօդուածս վերջացնելու համար, ճշդել, սա է որ երբեք չեմ մտածեր թէ Պէչիկթաշլեան Յիսուսի դէմքն ու գործը չափազանց մարդկայնացնելով ու հեթանոսացնելով, հակակրօնական սրբապղծութեան ոեւէ գիտակից ու կանխորոշ դիտաւորութիւններ ունեցած ըլլայ. իր դիտաւորութիւնները եղած են զուտ գաղափարական. իր գործին մէջ ամէն ինչ անկեղծութիւն, յուզմունք, գեղեցկի սէր, գրական մեծաչուք գործ մը արտադրելու մաքուր ցանկութիւն է. նոյն իսկ «կրօնական ոգի կայ իր եռանկարին մէջ, բայց հեթանոս կրօնքի մը, երկրաւոր գեղեցկի կրօնքին, մարմնեղէն սիրոյ կրօնքին, — ազատութեան եւ արդարութեան բուռն տենչանքի մը աշխարհիկ կրօնքին հետ միացած: Հին Հելլենի մը պէս, ու նոյն իսկ նախապղատոնեան Հելլենի մը պէս, տեսած է կեանքը, ինչպէս եւ Յիսուսն ու անոր վարդապետութիւնը, եւ արտայայտած է, միամտութեամբ, համոզմունքով, հոգեկան բուռն ջերմութեամբ, իր այդ տեսիլը: Սխալած է իր հերոսին հանդէպ բռնած դիրքին մէջ, բայց սխալած է այնպիսի մտաւոր մղումներով որ ոչինչ ունին դոեհիկ ու ժխտական, այլ՝ իրենք իրենց մէջ՝ ազնիւ են ու գեղեցկի տարփանքին գաղափարապաշտութիւնն ունին:

Ու պէտք է նաեւ նկատել տամ թէ Պէչիկթաշլեանի այս երեք վիպագերթուածները առաջին փորձն են զոր հայ նոր բանաստեղծ մը կատարած ըլլայ, Ֆլոպէրի, Անաթոլ Ֆրանսի, Օսքար Ուայլտի, Անտրէեվի ճամբուն հետեւելով, քրիստոնէական հին Արեւելքին առաջին օրերուն մեծ դէմքերն ու գաղափարական պայքարները վերապրեցնելու՝ իւրայատուկ ձեւով յղացուած ու չարադրուած գեղարուեստական գործերու մէջ, եւ ասիկա նշանակելի արժանիք մըն է:

Պէչիկթաշլեանի այս քերթողական վիպակներուն անվիճելիօրէն գեղեցիկ մասերը, իրենց տեսակին մէջ՝ զմայլելի էջեր են եւ անկորուստ պիտի մնան մեր նոր գրականութեան բարձրագոյն արտադրութեանց շարքին մէջ: Ու այդ գեղեցիկ հատուածները մեզի տուող բանաստեղծէն մենք իրաւունք ունինք աւելի եւս ուժեղ ու չքեղ եւ աւելի կատարեալ ու խոր գործեր սպասելու:

Ա. ՉՕՊԱՆԵԱՆ

Fonds A.R.A.M

ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻՆ

ԻՐ ԺԱՄԱՆԱԿԸ, ԸՆԿԵՐԱԿԻՑՆԵՐՆ ՈՒ ԳՈՐԾԵՐԸ

1· 1930 թ· Հանդէս Ամսօրեայի յունուար–ապրիլ համարներում, ինչպէս եւ Անահիտի մէջ,, հրապարակ է իջած Հ·Ն·Ակինեան՝ Խորենացու Ողբի և Պատմութեան քննադատութեամբ աշխատելով ապացուցանել իր այն կարծիքը, թէ Խորենացին Ը· դարի անձնաւորութիւն է, թէ Ղեւոնդ պատմիչի հետ նոյն անձն է, թէ «Խորենացի» բառն իսկ, բառախաղական մեկնաբանութեամբ, «ընդ խորս էանց» բառերից է ծագած:

Առաջիկայ տողերով ինձ թոյլ եմ տալիս Խորենացու մասին այն կարծիքներն արտայայտել, որ ի վաղուց հետէ (1908 թ·) իմ մէջ հաստատուած են: Կրկնութիւններից խուսափելու համար՝ մենք Ողբն ու միւս գրական գործերն առանձնակի չենք նայում Հ· Ակինեանի նման, այլ չաղկապուած Խորենացու ելեւէջների հետ, միայն թէ Ողբի վրայ երկարօրէն կանգ կ'առնենք:

2· Անտեսել մինչեւ ցարդ կատարուած քննադատութիւնները՝ հաստատուած Զ· Դարի պատմիչներից եղած փոխառութիւնների վրայ, եւ Խորենացուն դարձեալ Ե· դարի մատենագիր համարել՝ մենք չենք կարող: Խորենացին իր ժամանակի կէտից խախտուած է: Պատմական փաստերի փոխառութիւնն ու այլ պարագաները, մեր ազգային պատմիչների — Սեբէոս, Ղեւոնդ, Արծրունի, Ցուվհ· Կաթողիկոս, Ասողիկ եւ ուրիշներ — յականէ յանուանէ եւ կամ լռելեայն արած յիշատակութիւնները՝ Խորենացուն բերում կանգնեցնում են Է· դարի առաջին քառորդում, որից աւելի ուշ դնել նրան ապարդիւն կանք է, գործադրուած ինչպէս Գ· Խալաթեանի, այսպէս եւ սրան հետեւող Հ· Ակինեանի կողմից:

3· Արդէն չատ տարիներ առաջ (1899 թ·) Ստ· Մալխասեան իր «Սեբէոս ու Խորենացի» գեղեցիկ ուսումնասիրութեան մէջ բացայայտ ցոյց տուաւ, թէ 660 թուերին պատմագրող Սեբէոս եպիսկոպոսն, իր գրուածքի Բ· գլուխը կազմելիս՝ օգտուել է Խորենացուց իբրև «հաւաստի եւ ճշմարիտ» մատենագրից, պատմիչից: Ստ· Մալխասեանի այս համոզիչ ուսումնասիրութիւնից յետոյ՝ չատ այլ ընդ այլոյ կարծիքներ արտայայտուեցան այս խնդրի չուրջը, բայց անհերքելի է մնում Մալխասեանի այն կարծիքը, թէ 660 թուականներից առաջ Խորենացին իբրեւ հաւաստի ու ճշմարիտ պատմիչ կրթուած հասարակութեան յայտնի էր:

Սեբէոսից յետոյ 790 թուերին Ղեւոնդ Երէց պատմիչն է գալիս, որը ո՛չ Խորենացու անունն է տալիս, եւ ո՛չ էլ Սեբէոսինը, թէեւ վերջինիս պատմութիւնից չատ նիւթեր է քաղում: Բայց նա Խորենացուց անչափ լեզուական փոխառութիւններ անելով՝ անուղղակի ճանապարհով նրա նախընթաց գոյութիւնն է հաստատում: Այս ոճական նմանութիւնները Գր· Խալաթեանին և նրան հետեւող Հ·Ակինեանին այն կարծիքին են առաջնորդել, թէ բանագողը Խորենացին է եւ ոչ թէ Ղեւոնդը: Մենք հակառակն ենք կարծում: Նոյն Ղեւոնդը բազմաթիւ ոճական նմանութիւններ ունի նաեւ Եղիշէի հետ, եւ ինչպէս այս նմանութիւնների հիման վրայ կարելի չէ պնդել, թէ փոխառուն Եղիշէն է եւ ո՛չ թէ Ղեւոնդը, այսպէս եւ պէտք է վերաբերուել Խորենացու եւ Ղեւոնդի յարաբերութեան: Խորենացին հեղինակաւոր անձն է ճանաչուած ո՛չ միայն իբրեւ պատմիչ, այլ իբրև ոճաբան, եւ Է· ու յաջորդ դարերի պատմիչները — Սեբէոս, Ղեւոնդ, մանաւանդ Արծրունին, Դրասխանակերտցին ու Ասողիկը — աշխատել են Խորենացու բառերն ու դարձուածները, նրա բերած նմանութիւնները ընդօրինակելու, այս մի ան–

Fonds A.R.A.M

հակառակելի պարզ ու ակներեւ ճշմարտութիւն է: Հ. Ակինեան Խորենացու Ղեւոնդից ունեցած կախումն ապացուցանելու համար՝ չանք խնայած չէ մի ընդարձակ բառացուցակ ներկայացնելու, բայց գէթ մի անգամ անդրադարձած չէ, որ այդ բառերի մեծագոյն մասը մեր ե. դարի ընտրելագոյն հեղինակներն եւս գործածում են, եւ գարձեալ՝ նոյն բառերը նոյն Խորենացին գործ է ածում ինչպէս Պատմութեան, այսպէս նաեւ իր հնագոյն աշխատութիւններից մէկի, այն է՝ «Պիտոյից Գրքի» մէջ, որ անշուշտ Ղեւոնդից որ եւ է կախում չունի:

Պատմիչ Թովմա Արծրունին (910) ո՛չ միայն առանձին յարգանքով է խօսում Խորենացու վրայ՝ նրա գրած Պատմութիւնից նիւթեր քաղելով, այլ և նրա կեանքի մասին մի Թանկագին տեղեկութիւն եւս տալիս է, որ կռուան կարող է լինել մեզ նրա կեանքի ժամանակաշրջանն որոշելու: Մենք այլ եւս աւելորդ ենք համարում Դրասխանակերտցու, Ասողիկի եւ ուրիշների խօսքերը մէջտեղ բերելու:

4. Հաստատապէս ընդունելով այն պարագան, որ Խորենացին իր պատմութեան մէջ միշտ կանգուն է ճանաչում թագաւորութիւնը Պարսից, որոնց անշուշտ ատում էր («զորոց ատեմք զբանս եւ զգործս», Երուսաղէմի առման ու Տաճի գերութեան տեղիս 614թ. մինչդեռ 651 թուին նա խոպատ կործանուեցաւ, միւս կողմից էլ այն պարագան, որ Խորենացին բնաւ ծանօթութիւն չունի Արաբացւոց կատարած գործերի մասին, որոնց առաջին ելոյթը Հայաստանի մէջ 640 թուին կատարուեցաւ, թէեւ ճանաչում է նրանց իբրեւ ազգ (Աչխարհացոյց էջ 612), ապա պարզ է, որ նա 640–651 թուականներից մի քանի տարով առաջ էր ապրում. նրա կեանքի վերջին կէտը մօտաւորապէս պէտք է 635 637 թուականներին դնել: Թովմա Արծրունին Խորենացու կեանքի տեւողութեան մասին միջանկեալ նախադասութեամբ խօսելով՝ ասում է. «Որոյ ժամանակ կենացն տեւեալ ձգեալ ամս հարիւր եւ քսան, լի եւ պարարտ ծերութեամբ»(*): Արդ՝ վերոյիշեալ ենթադրական բայց հաւանական 635–637 թուականներից հանելով Խորենացու կեանքի տեւողութեան 120 տարին, ստանում ենք 515–517 թուականը, երբ հաւանօրէն ծնուել է Մովսէսը՝ Խորխոռունեաց դաւառի գիւղերից մէկում: Ապագային, 574 թուին, այս Մովսէսը Խորխոռունեաց Մաշտոց եպիսկոպոսից յետոյ՝ Խորխոռունեաց եպիսկոպոս դարձաւ. բայց 640 թուականին, Արաբներէն ելոյթի ժամանակ, նա արդէն մեռած է, եւ նրան Գրիգոր եպիսկոպոսը փոխարինած (Նախէն Շինողի Կանոնք): «Խորենացի» կոչումը, որ միշտ կապուած է Մովսէս անուան հետ, ծննդեան տեղի յայտարար չէ. այդ բառը շատ այլանդակ մեկնութիւններ է ստացել — Խորօնք, Խորին Հայք, ընդ խորս Հանց, եւլն.— դա կրճատումն է «Խորխոռունեաց եպիսկոպոս» բացատրութեան, ճիշդ այնպէս, ինչպէս որ «Անձեւացեաց եպս.ը» դարձել է Անձեւացի, Աբջարունեաց եպս.ը, Աբջարունի, եւն.: Այս փոփոխութիւնը շատ վաղ է կատարուած: Գիրք Թղթոցի մէջ պահուած դաւանաբանական թուղթը, որ 608 թուին միւս հայ եպիսկոպոսների հետ Մովսէսը նորընտիր Աբրահամ կաթողիկոսին տուեց, հետեւեալ վերնագիրն ունի՝ «Երանելի մեծի քերթողահօրն Մովսիսի Խորենացի եպս.ի. այստեղ «Խորենացի եպս.ի» անսովոր բացատրութեան տակ պէտք է կարդալ «Խորխոռունեաց եպս.ի»: Պէտք է դիտել նաեւ, որ հին ժամանակներում առանց թեմի եպիսկոպոսներ չէին ձեռնադրում եւ թեմական եպիսկոպոսները ընդհանրապէս նոյն դաւառի նախարարական տոհմերից էին լինում եւ կամ տեղացի: Խորենացի կոչման երկրորդ անգամ հանդիպում ենք 670 թուերին պատմագրող Սեբէոսի մօտ եւ այնուհետեւ Թովմասի եւ ուրիշների մօտ:

5. Սահակ Պարթեւի ու Մաշտոց վարդապետի մահուամբ հայ ազգի լուսաւորութեան գործը երբեք կանգ չառաւ, այլ ամբողջ ե. դարի ընթացքում մինչեւ Բարգէն կաթողիկոսի 506 թուին գումարած Դուինի ժողովը, երբ հայ եկեղեցին յոյն քաղկեդոնիկ եկեղեցուց կերպապէս բաժանուեցաւ, հայ եկեղեցականներն իրենց կրթութիւնը Բիւզանդիոնի մէջ էին առնում. այնտեղ կրթուեցան ո՛չ միայն Սահակ Մաշտոցի երէց թարգմանիչները՝ Եղնիկ, Ցովսէփ, Կորիւն եւ ուրիշները, այլեւ սրանց յաջորդող Գիւտ, Մանդակունի, Ազան Արծրունի, Ղազար Փարպեցի եւ այն գործիչները, որոնց անուններր Ղազար Փարպեցին իր յայտնի Թղթի մէջ մի առ մի յիշատակում է: Սոքա, ինչպէս ասացինք, միայն Բիւզանդիոնի մէջ

(*) Թովմա Արծրունու աղաւաղ հատուածի բառական յաջող լուծումը կատարել է Ն. Բիւզանդացի (Կորիւն, էջ 390): Այս հատուածի «որոյ» յարաբերականի յարաբերեալը միայն ու միայն Խորենացին է, այլապէս ըմբռնելը հայերէնի կատարեալ տգիտութիւն է:

Fonds A.R.A.M

կրթուեցան, եւ ո՛չ միայն Ս. Գրքի թարգմանութեան մասնակցեցան, այլեւ տուին հայ գրականութեան Ս. Գրքի այլ եւ այլ մասերի մեկնական գործերի թարգմանութիւնը եւ այլ պիսի պատմական գործեր, որոնք այս կամ այն կերպ Ս. Գրքի հետ կապուած են: Այսպէս ե. դարի թարգմանութիւններ են՝ Բարսեղ Կեսարացւոյ՝ Վեցօրեայքը, դուցէ նաեւ Կանոնքը, Կիւրեղ Աղեքսանդրացւոյ՝ Հին Կտակի այլ եւ այլ գրքերի մեկնութիւնները եւ «առ Նեստոր երկու թուղթք հանդերձ երկոտասան նզովիւք» միայն, Ոսկեբերանի մեկնութիւնները միայն, եւ այն ճառերը՝ որոնք քրիստոնէական խոհական կեանքն են պատկերացնում, Եւսեբիոս Կեսարացւոյ Քրոնիկոնն ու Եկեղեցական Պատմութիւնը: Սոցա ժամանակակից Եկեղեցւոյ միւս նշանաւոր Հայրերի գրուածները, որոնց մէջ դաւանաբանական ու այլ խնդիրներ են տրամաբանօրէն չօչափուած, մեր երէց թարգմանիչները բնաւ չեն թարգմանած:

506 թ. Դուինի ժողովը հայ եւ յոյն եկեղեցիների յարաբերութեան մէջ անջրպետ դրաւ. կազմուեցաւ քաղկեդոնական եւ հակաքաղկեդոնական եկեղեցի: Ցունաց լայնածաւալ պետութեան մէջ էլ կազմակերպուած էին այդպիսի եկեղեցիներ եւ հակաքաղկեդոնականները հարուստ գրականութիւն էին մշակած եւ հայ եկեղեցուն անհրաժեշտ էր այդ գրականութեան հետ ծանօթանալ՝ Ցունաց յարձակումների դէմ պաշտպանուելու համար: Հակաքաղկեդոնական կեդրոններից նշանաւոր էին Պաղեստինի Կեսարիան եւ մանաւանդ Եգիպտոսը իր Ալեքսանդրիա քաղաքով:

534 թուին Ցուստինիանոս կայսրը Բելիսարիոսի ձեռքով Վանդալների իշխանութիւնն իսպառ խորտակեց Աֆրիկէի մէջ եւ ամբողջ Եգիպտոսն իր իշխանութեան տակ առաւ, որին նրանք տիրում էին 431 թուից սկսած: Արիոսական վանդալ թագաւորների երեսից տառապող եգիպտական եկեղեցականները ազատ չունէ աւին, սկսան բոլոր ուժով Որոշինէսին իր հակառակորդների դէմ պաշտպանել եւ քաղկեդոնի դէմ միաբնակ վարդապետութեան հիմքերը մշակել:

Հայ եկեղեցին, որ արդէն 506 թ. քաղկեդոնը մերժել էր եւ մի բնութեան վարդապետութիւնն ընդունել, բնականաբար պէտք է ձգտէր Աղեքսանդրիայի հետ յարաբերութիւն ստեղծելու, ինչպէս որ նոյն ժամանակներում Ասորիները էին կապ հաստատել:

Զ. դարի առաջին չորեքնում հայ եկեղեցը քաղաքականապէս բարեյաջող պայմանների մէջ չէր. մի կողմից Պարսիկները կրօնական հալածանքներով նեղում էին հայ ժողովրդին, միւս կողմից էլ հայ հողի վրայ Յոյներն ու Պարսիկները էին իրար հետ կռւում. վերջապէս վայրենի Հոների արշաւանքը կատարուեցաւ Հայաստան, որոնք մինչեւ Սասուն ու Փոքրը Ասիա հասան: 545 թուին միայն Խոսրով Նուշիրվանի ու Ցուստինիանոսի միջեւ երկարատեւ խաղաղութեան դաշինք կապուեցաւ՝ Յոյների կողմից առանձին հարկատուութեան պայմանով, եւ մեր երկրի համար բարեյաջող պայմաններ ստեղծուեցան: Ժամանակի կաթողիկոս Ներսէս Բագրեւանդցին՝ օգտուելով երկրի խաղաղ վիճակից, Դուինի Բ. եւ Գ. ժողովները գումարեց 551 եւ 553 թուերին, որոնք ո՛չ միայն հայ եկեղեցու բարեկարգութեան համար կանոններ մշակելով զբաղուեցան, այլ եւ տարաբական ու դաւանաբանական խնդիրներով, եւ Բարգէն կաթողիկոսի նզովքը նեստորականութեան ու քաղկեդոնականութեան դէմ նորոգեցին: Ահա ճիշդ այս ժամանակ որոշուեցաւ նաեւ մերձաւոր յարաբերութիւն կապել Աղեքսանդրիական եկեղեցու հետ, թէ՛ դաւանաբանական հմտութիւն ձեռք բերելու եւ թէ՛ զարթնող տոմարական խնդիրները կարգաւորելու համար՝ ուղարկելով այնտեղ Հայաստանի զանազան դաւառներից ուսումնածարաւ, քաջուշիմ, երկարոգի երիտասարդ կրօնաւորներ: Ըստ երեւութին աշակերտներ ուղարկելու գործը յանձնուեցաւ Դուինի ժողովի նշանաւոր անդամներ՝ Խորխոռունեաց Մաշտոց եւ Ռշտունեաց Սահակ եպիսկոպոսներին (որոնց իսկ դուցէ գաղափարն էր), որոնք իրենց մեծ անուանակիցների – Մեսրովբ Մաշտոցի ու Սահակ Պարթեւի — նման այդ գործը գլուխ բերին: Այդ առաքումը եւ առաքման բուն նպատակը ահա ինքնին պատմում է մեզ Խորենացին՝ իր Պատմութեան Գ. Գրքի ԿԱ. գլխում՝ ասելով. «Քանզի անդէմք էին (յայնմ ժամանակի Սահակ եւ Մեսրովբ) մերում արուեստի (դիտութեան), ի բաղում մասանց թերացեալ գործն գտանէր (թարգմանութիւն Ս. Գրոց), վասն որոյ առեալ մեծին Սահակայ եւ Մեսրովբայ զմեզ առաքեցին յԱղեքսանդրիա՝ ի լեզու պանծալի, ի ստոյգ յօդանալ ճեմարանին վերծանութեան»: Դժբախտաբար՝ Խորենացու այս հատուածի սխալ ըմբռնողութեան պատճառով, բազմաթիւ տարակուսանքներ են ծագած: «Բայց, ասում է Խորենացին, Ս. Գրքի այդ հին

Fonds A.R.A.M

թարգմանութիւնը շատ մասերով, շատ կողմերից թերի էր, որովհետեւ նրանք, այսինքն՝ հին ժամանակներում ապրող Սահակն ու Մեսրովբ մեր գիտութեան անտեղեակ էին, որ գործն աւելի կատարեալ լինէր, այս նպատակով այժմ մեծն Սահակ ու Մեսրովբ (ակնարկ Ռշտունեաց ու Խորխոռունեաց եպիսկոպոսներին) մեզ Աղեքսանդրիա ուղարկեցին, որ յոյն լեզուի գիտութեան հմտանանք, յոյն լեզուի հիմնական ուսումնասիրութեամբ զբաղուինք ու վերծանութեան ճեմարանին իսկապէս անդամ դառնանք»:

Ի նկատի առնելով՝ որ Խորենացու վերոյիշեալ հատուածի մէջ «Զոր առեալ մեծին Սահակայ եւ Մեսրովբայ» ենթակաները հետ ընդհետ կրկնւում են, որ շատ անտեղի է, եթէ միեւնոյն անձերի համար առնուի, ուստի այնպէս ենք կարծում, որ վերջին անգամ կրկնուած «մեծն Սահակ եւ Մեսրովբ» խօսքերը Զ.դարում ապրող Ռշտունեաց Սահակ ու Խորխոռունեաց Մաշտոց եպիսկոպոսներին են վերաբերում։Անունների համութիւնը հատուածի միտքը մթագնած է, բայց վերոյիշեալ բացատրութեամբ ամէն տեսակ թիւրիմացութիւններ վերանում են եւ շատ իբր գիտական արտայայտուած կարծիքներ չքանում են: Յայտնի է, որ Խորենացին «Մաշտոց» անուանակոչութիւնը միայն մի անգամ է գործածում՝ ասելով. «Զոր եւ թարգմանել երանելի *վարդապետն (այս բառից յետոյ մի քանի տպագրութիւններ ի զուր աւելացնում են «մեր» բառը, որ բոլորովին անտեղի է) Մաշտոց»: Ուրիշ ամէն տեղ Կորիւնին հակառակ Մաշտոց անուան փոխարէն նա Մեսրովբ անունն է գործածում, գտնելով այս անուանակոչութեան մէջ մի վսեմութիւն, յարգանքի առարկայ մի բան եւ որ ցարդ ստուգապէս լուսաբնուած չէ*(1)*: Անշուշտ նոյն եղանակով էլ Խորխոռունեաց Մաշտոց եպիսկոպոսին յարգած լինելու համար նրան Մեսրովբ է կոչում: Գալով Սահակ Ռշտունու տուած «մեծ» մակդիրին, կարող ենք ասել, թէ այդ կա՛մ ձեռագրական սխալ է, եւ կա՛մ դարձեալ Խորենացու յարգանքի նշան:*

Թէ ի՛նչ կողմերից արդեօք Ս.Գրքի թարգմանութիւնը թերի էր, այս կէտը պարզել անկարող ենք, քանի որ հնագոյն ձեռագրեր ունենալու բախտից զրկուած ենք: Բայց անշուշտ Ս.Գրքի թարգմանութեան մէջ թերութիւններ կային, որ պէտք էր ուղղել: Որքան էլ որ Սահակ Պարթեւը յոյն լեզուի գիտութեամբ շատ Յոյներից գերազանց էր (Փարպեցի), բայց եւ այնպէս նա յոյն լեզուն այնպէս ուսումնասիրած չէր Դիոնիսեան քերականութեամբ, ինչպէս մեր երկրորդ կամ կրտսեր թարգմանիչները եւ որը նրանց սեպհական արուեստը, գիտութիւնն էր կազմում. ուստի Ս.Գրքի բնագրի սխալ ըմբռնումներ կամ սխալ թարգմանութիւններ՝ մարգարէութիւնների կամ Սաղմոսների մէջ, կարող էին հայ թարգմանութեան մէջ սպրդած լինել. ահա այսպիսի թերութիւններ պէտք էր ուղղել, և երկրորդ կամ կրտսեր թարգմանիչները այդ ուղղումները փորձեցին կատարել:

Պէտք է գիտել, որ ճիշդ այս ժամանակներում Ասորիների մէջ եւս ձգտում երեւցաւ Թրակացու քերականութեան ուսումնասիրութեամբ պարապելու եւ իրենց ունեցած հին փեշիտտօ թարգմանութիւնը Եօթանասնից Որոգինէսի վեցիջեանի համեմատութեամբ սրբագրելու, որ եւ կատարւում է Մաբուգի եպս. Փիլոքսէնի ձեռքով(515):

Անշուշտ՝ երկրորդ աշակերտների սեպհական արուեստը, գիտութիւնն էր կազմում, Ս. Գրքի մեկնաբանութեան մէջ Աղեքսանդրիայի վերծանութեան(*) *ճեմարանի ուղղութեան հետեւել, այն է՝ Ս.Գրքի մէջ յիշուած ամէն մի դէպք, ամեն մի երեւոյթ խորհրդական, այլաբանական իմաստով բացատրել, Փիլոն Եբրա-*

---

(1) Մատաթիա Գարագաշեան *մէջրուփ* (փառաւոր) արաբերէն բառին հայացմամբ կազմուած պատուանուն մը կը համարի *Մեսրոպ* կամ *Մեսրովբ* բառը, բռնազբօսիկ մեկնութիւն: Գառնիկ Ֆնտգլեան Ս. Մաշթոցի այդ պատուանունը կը համարի, աւելի խելքի մօտ մեկնութեամբ մը, *մար*, եւ *սրովբէ* բառերով կազմուած, «սրովբէանման տէր» իմաստով (Տես իր ուսումնասիրութիւնը Մաշթոցի վրայ, *Անահիտ* 1904, եւ Կորիւնի *Վարք Մաշթոցի*ն քննական հրատարակութիւնը պարունակող իր հոյակապ հատորը): (Ծ. Խմբ.)

(*) Խորենացու *վերաբանութիւն* բառի փոխարէն, որ այնքան դատարկ մեկնութիւնների ու սխալ թարգմանութիւնների տեղիք է տուած, նախադասում ենք «վերծանութիւն» ճշգրիտ ընթերցուածը պահել, ինչպէս որ Վենետիկի 1796 թուի հրատարակութիւնն էլ ունի: Վերծանութիւն՝ նշանակում է մեկնութիւն եւ տարբեր է Թրակացու վերծանութիւնից, որ է՝ քաջ առոգանութեամբ ընթերցում: Մամբրէի մակդիրն եւս՝ «Վերծանող», նշանակում է մեկնիչ եւ ոչ թէ ընթերցող:

Fonds A.R.A.M

յեցու(50) հետեւողութեամբ, մինչդեռ Սահակ Պարթեւ Եփրեմեան սիմվոլիկ կամ Անտիոքեան մեկնաբանական դպրոցին էր հետեւող, որի լաւագոյն ներկայացուցիչ Յովհան Ոսկեբերանի ինչպէս եւ Եփրեմի Գործերը ոսկի հայ լեզուով իր աշակերտների ձեռքով հայ ժողովրդին էր տուել: Անտիոքեան դպրոցն արհամարհանքով էր նայում Աղեքսանդրեան դպրոցի ներկայացուցիչների վրայ՝ կոչելով նրանց «Կկզայօն եւ կոկողաբան փիլիսոփայք» (Վարդան, էջ 77):

Հայ պատանիների աստուածաբանական ուսումը «Առ այլս առաքելով աճեցուցանելոյ» ձգտումից զատ՝ Դուինի ժողովը մի առօրեայ պէտքի լրացման եւս կարօտութիւն ունէր, խանգարուած եկեղեցական տոմարը կարգաւորել, որպէս զի Հայ Եկեղեցու տօներն ու հայ Թուականն այնուհետեւ անսայթաք առաջ երթան, իսկ տոմարական խնդիրների կարգաւորումը հնագոյն ժամանակներից միմիայն Աղեքսանդրիայի հմուտ մաթեմատիկոսներին էր վերապահուած:

Ահա այսպիսի նպատակներով Աղեքսանդրիա եւ ոչ թէ Բիւզանդիոն ուղարկուեցան հայ երիտասարդ կրօնաւորներ, որոնք հելլենաբան դպրոցի հիմքը հաստատեցին ո՛չ միայն հայ անտաշ, պարզ մտքին յունական փիլիսոփայական, դիալեկտիկ մտքի ուղղութիւնը հաղորդելով, նրան հելլենացնելով՝ այլ եւ այդ մտածողութեան համեմատ եւ հայ գրական լեզուն կաղապարելով:

6. Բայց պաշտօնապէս Աղեքսանդրիա ուղարկուած աշակերտներից դուրս՝ կային բազմաթիւ հայ պատանիներ, որոնք իբրեւ հպատակներ՝ ենթակայ էին յոյն կուլտուրայի ազդեցութեան:

Զ. դարում յոյն կուլտուրան, թէեւ միանման ամէն տեղ ընդհանրապէս, բայց տարբեր ուղղութիւններ ունէր Աղեքսանդրիայի եւ Անտիոք-Բիւզանդիոնի մէջ, եւ այս տարբերութիւնը լիապէս երեւում է Աղեքսանդրիայի ու Բիւզանդիոնի հայ ուսանողների գրական գործերի ու գրական լեզուի մէջ: Աղեքսանդրիայի քրիստոնէական դպրոցն աւելի փիլիսոփայական, աւելի մտահայեցողական ուղղութիւն ունէր եւ նուիրուած, քրիստոնէութեան հիմնական գաղափարի – «լոգոս»ի – և փրկչաբանական այլ նուրբ խնդիրների հիմնաւորութեան ու պարզաբանութեան: Այս ուղղութեան գլխաւոր ներկայացուցիչներն էին՝ Կղեմէս Աղեքսանդրիացի, Որոգինէս, Աթանաս, Գրիգոր Նազիանզացի, Գրիգոր Նիւսացի և Կիւրեղ Աղեքսանդրիացի, որոնք եւ բոլոր տիեզերական ժողովների մէջ առաջնորդող դեր խաղացին: — Միաժամանակ՝ հեթանոս փիլիսոփայութեան զարգացման մէջ էլ Աղեքսանդրիան շատ առաջ էր գնացած. Նոր-Պիւթագորեան վարդապետութիւնը, Նոր-պղատոնականութիւնն իր բոլոր ճիւղաւորումներով (Պորփիւր, Սաք) եւ Գնոստիկեան վարդապետութիւնը՝ քրիստոնէական ու հեթանոսական գաղափարների խառնուրդ, այնտեղ մեծ զարգացման հասան: Իսկ գնոստիկեան գաղափարները խորապէս ազդեցին առաջին քրիստոնեայ Հայրերի գրուածների վրայ, ինչպէս եւ Հրէական Աղեքսանդրեան դպրոցը, որ պղատոնեան, ստոյիկեան վարդապետութեանց ու Հրէութեան հաշտարար խառնուրդ էր, որի գլխաւոր ներկայացուցիչն էր Արիստոբուլ եւ մանաւանդ Փիլոն (50):

Դրական գիտութիւններն էլ, Պտղոմէոս Եղբայրասէրի օրերից սկսած որ այնտեղ Աղեքսանդրիայում Գրատուն ու Մուսէոն հաստատեց և որի մասին ինքը Խորենացին էլ հիացմունքով է խօսում (Ա.բ.), Գ. դարից Ն.Ք.Բ. մինչեւ Զ դար՝ բարձր զարգացման հասան: Բնագիտութիւն, մաթեմատիկա, երկրաչափութիւն, տիեզերագիտութիւն, բժշկութիւն եւ այլ մակացութիւններ, որոնց սկզբնատառերն է յիշատակում Խորենացին Ա.բ. գլխում, իրենց ընտիր ներկայացուցիչներն ունեցան:

Ոչ պակաս զարգացման հասաւ եւ լեզուի ուսումը — քերականութիւնը, որ ո՛չ միայն լեզուի ուսում էր, այլ եւ քննադատութիւն ու գրականութեան պատմութիւն — ստուգաբանութիւն, ներկուռ վերծանութիւն, ղրուցատրութիւն, հնադէտ պատմութեանց բացատրութիւն եւ մանաւանդ դատումն քերդածաց: Դիոնեսիոս Թրակացին ու Արիստարքոսը լեզուագիտութեան մէջ ամենահեղինակաւոր անձնաւորութիւններն էին: Միայն մի բանի մէջ տկար էր Աղեքսանդրիան, այն է՝ բանաստեղծութեան ու վիպական գրականութեան ստեղծման մէջ: Նա ժողովրդից խզուած կտրուած էր. բայց Հոմերոսի առաջին ուսումնասիրութիւնն այնտեղ կատարուեցաւ:

Այսպէս չէր Բիւզանդիոնը (Անտիոքը): Դաւանաբանական խնդիրները հիմնուած չէին հին յոյն փիլիսոփայական սկզբունքների վրայ, ինչպէս էին Որոգինէսի, Գրիգոր Նազիանզացու կամ Նիւսացու եւ ուրիշների ըմբռնումները: Սրա մտածողութեան հիմքը աւելի իրական էր, աւելի գործնական: Բիւզանդիոնի

Fonds A.R.A.M

դպրոցի մէջ հին յոյն փիլիսոփաների գրուածքները գաղափարների, մտածողութեան տեսակէտով չէին ուսումնասիրւում, այլ զուտ լոկ ոճական: Առաջին անգամ Ղեւոնդիոս Բիւզանդացին(543), Արիստոտէլի Ստորոգութեանց ու Վերլուծականքի ուսումնասիրութեամբ, որոնք մէկ անունով «Օրգանոն» կոչուեցան, իրեւ թէ մտածողութեան գործիք, սեռի ու տեսակի գաղափարները ուզեց պարզել ու Քաղկեդոնի դաւանաբանական սկզբունքները հաստատելու ծառայեցնել: Նա աշխատեց հաշտեցնել Կիւրեղ Աղեքսանդրիացուն Հռոմի Լեւոն Ա. Պապի հետ:

Բիւզանդիոնի դպրոցը ո՛չ մի նշանաւոր մաթեմատիկոս, տիեզերագէտ, երկրաչափ ու բժիշկ չունէր. դրական գիտութիւնների այնտեղ անտեսուած էին: Զկային նոյն իսկ քերականադէտներ. միայն կային հմուտ օրէնսգէտներ, ու բանաստեղծներ, որոնք հարուստ ժողովրդական վիպական գրականութիւն մշակեցին, ինչ որ Աղեքսանդրիան չունէր:

Զ. դարի հայ ուսանողների տարբեր մրթնոլորտների մէջ ստացած կրթութեան արդասիքն են և՛ նրանց գրական գործերը, և՛ գրական լեզուն: Աղեքսանդրեան դպրոցի հելլենաբան հայ թարգմանութիւնների կողքին, որոնք իրական, գործնական կեանքի հետ ոչ մի առընչութիւն չունին — Իրենէոսի Յոյցք, Կուղի Հակաճառութիւն, Որոգինէս, Փիլոն, Նեւսացի, Թրակացի, Արիստոտէլ եւլն. եւլն., մենք տեսնում ենք նոյն ժամանակի Բիւզանդեան հայ թարգմանիչների գործերը, իրենց բովանդակութեամբ հայ ժողովրդի մտքին ու երեւակայութեան աւելի մօտ, Պատմութիւն Վարուց Աղեքսանդրի, Իմաստութիւն Իւիաբայ, Եզովբոս, Անվաւերականներ, Բարուխոս, Սեկունդոս, Սեքստոս եւն. եւն.: Աղեքսանդրեան հայ ուսանողների գրական լեզուն չափաւոր կամ խրթին հելլենաձեւ է, ժողովրդական բարբառից հեռու, չափուած ու ձեւուած Թրակացու քերականութեան կանոնների համեմատ: Նախկին պարզ բառերի փոխարէն՝ նոր ածանցներով կազմուած նոր բառեր ու ձեւեր – բաղկանալ, ներգործել, ներմարդութիւն, սէ, դէ, նէ, էգնայ, էմեռանել, մի, մու, եզ, եւլն.– մտան հայ լեզուի մէջ, եւ նրանց չարաղաղութեան կարգն ու կրճատման օրէնքները փոփոխութեան ենթարկուեցան: Մինչդեռ Բիւզանդիոնի հայ ուսանողների լեզուն ազատ է Թրակացու խրթնաբանութիւններից եւ աւելի մօտ հայ ժողովրդական բարբառին թէ՛ բառերով եւ թէ՛ չարադասութեամբ, խառն ոսկեզարեան գեղեցիկ ձեւերով ու դարձուածքներով, ինչպիսի խառնուրդ էր ներկայացնում եւ նոյն ժամանակի բիւզանդական հեւեսրների, բանաստեղծների ու ժամանակագիրների լեզուն:

Այս հիմնական զանազանիչ կէտերի մասին խօսելուց յետոյ, որոնք Մորենացու զանգատի առիթ տուին, թէ «ծիծաղին զմեօք եւ արհամարհեն զանհասատանովք եւ որ ոչինչ պիտանացու ունիցի արուեստ», անցնենք մեր գրութեան ընդհատուած թելը չարունակելու:

7. Ասում ենք, որ 553 թուին ասորի Արդիշոյ երէցի եպիսկոպոս ձեռնադրուելուց յետոյ հաւանօրէն կատարուեցաւ երկրորդ թարգմանիչների առաքումը Աղեքսանդրիա: Աշակերտների այս խումբը կազմում էին. 1. Եղիշէ, 2. Դաւիթ, 3. Մովսէս Մորենացի, 4. Մամբրէ Վերծանող, 5. Զորափորեցի Աբասի որդի Գրիգոր եւ 6. Բիշկան որդի Վրթանէս՝ երիտասարդ կրօնաւորները, ամենքն էլ մի սրտով ու գաղափարով տոգորուած մարդիկ:

Այս հայ երիտասարդ ուսանողները Դուինից դուրս գալով՝ ամբողջ Հայաստանի հարաւային գաւառները դժուարին ճանապարհներով կտրում, անցնում են («ըստ հարաւային մասանցն պարսյածեալք») մտնում են Եդեսիա, որ այն ժամանակները Հայոց գաւանակից միաբնակ Ասորիների կեդրոնն էր. եւ առժամանակ այստեղ մնալուց եւ Եդեսիոյ դիւանը աչքէ անցնելուց յետոյ՝ նրանք իրենց ճանապարհը չարունակում են, եւ 554–555 թ.թ. մտնում են «ի Ս.Տեղիսն երկրպագանել»: Վերջապէս Պաղեստինի կեսարիա քաղաքն են գնում «մնալ վայրկեան մի ի Պաղեստինացւոց հրահանգս», փոքր ի շատէ ուսանելու այն դպրոցին մէջ, որ տակաւին Որոգինէսն էր հաստատած՝ ճիշդ Աղեքսանդրիայի դպրոցի ուղղութեամբ: Եղիշէն իր Թափոր լերան նկարագրութեան մէջ այս հայ կրօնաւորների հոգեկան զգացումներն է պարզում եւ միանգամայն գեղեցիկ խօսքերով նոյն տեղի միանձանց կեանքը պատկերացնում:

Պէտք է ի նկատի առնել, որ այս ժամանակներն Երուսաղէմի եկեղեցին էլ, կամ Սիոնն էլ, ինչպէս մի խօսքով ասում էին, նոյնպէս հակաքաղկեդոնական դաւանութիւն ունէր, եւ մեր ուսանողները բնականաբար իրենց ազատ էին զգում իրենց դաւանակիցների չրջանում, եւ հալածանքի չէին ենթարկւում, ինչ որ տեղի ունեցաւ մի քանի տարի վերջը, երբ Յոր-

Fonds A.R.A.M

նաղ (Իւվենալ) պատրիարքը 572 թուին քաղկեդոնիկ դաւանութիւնն ընդունեց, իսկ յաջորդ Յովհաննէս պատրիարքը (574–577) հալածանք հանեց Հայերի դէմ՝ սրանց վանքն իսկ այրելով։

Վերջապէս հայ երիտասարդները ցամաքային երկայն ճանապարհներ դանդաղօրէն («սաղապաճեմ») կտրել–անցնելուց յետոյ՝ 555 թուերին Եգիպտոսի Աղեքսանդրիա քաղաքն են հասնում, որ իրենց բուն նպատակն էր կազմում։ Դուին եւ Աղեքսանդրիա, այնքա՜ն հեռու իրարից։ Այս երկայն ցամաքային ճանապարհորդութիւնը, ինչպէս եւ վերադարձի ծովային ու ցամաքային ուղեւորութիւնը Խորենացուն առատ նիւթ տուին իր վերջին աշխատանքը՝ Աշխարհացոյցը գրելու, մանաւանդ նրա Հայաստանի մասը։

Տ. Ի՞նչ սովեցան, ումնի՞ց, եւ ո՞րքան ժամանակ մնացին այստեղ, ահա հարցեր, որոնց պատասխանը պէտք է տալ։ Բնականաբար նրանք այն պէտք է սովորէին, ինչի համար յատկապէս ուղարկուած էին. 1. լիովին հմտանալ պանծալի յոյն լեզուին՝ նրա լիակատար քերականութիւնն ուսումնասիրելով. 2. զարգացնել, աճեցնել իրենց ունեցած աստուածաբանական հմտութիւնը՝ վերծանութեան ճեմարանին աշակերտելով։

Խորենացին առանձնապէս ուսումնասիրում է քերականութեան այն մասը, որ յանգեալ արուեստի՝ պուետիկոսութեան մասին է խօսում (Խոր. Գ. լբ.), այն է «դատումն քերդածաց, որ լաւագոյն է յամենեցունց, որք ներ արհեստիս են»։ Վերջապէս Խորենացին եւ իր ընկերները «ամենիմաստ արուեստն» (գիտութիւն) են սովորում (Խոր. Ողբ), այն է՝ ուսողութիւն, երկրաչափութիւն, աստեղաբաշխութիւն, որ անհրաժեշտ էին տոմարական գիտութիւններ ձեռք բերելու համար, որով կարող էին Հայ Եկեղեցու խանգարուած տոմարը կարգաւորել ու հայ տոմարը հաստատել։

Խորենացու եւ իր ընկերների գրուածների մէջ՝ իրենց ուսումնասիրութեան հետքերը լիովին արտափայլում են։ Նրանք ամենքն էլ իրենց գործածած լեզուով Դիոնիսեան քերականութեան հետեւող են ընդհանրապէս, իրենց կրօնական գրուածներով ու թարգմանութիւններով՝ վերծանութեան ճեմարանի աշակերտ։ Իրենց տիեզերագիտական ու բժշկական ծանօթութիւններով (մանաւանդ Եղիշէն ու Խորենացին) նոյն են։ Ապաքէն յայտնի է, թէ ի՛նչպիսի հիացմունքով խօսում է Խորենացին ամենիմաստ արուեստի մասին իր Պատմութեան Ա. բ. գլխում (որպէս զԱյր առ Բէ եւ զԹօ առ Փիւրն)։ Վերջապէս քերդածների քննադատութեան գեղեցիկ օրինակ Պիտոյից Գիրքն է տալիս։ Հայ ուսանողներից միմիայն Դաւիթ Անյաղթ իր անհատական բերմունքով Արիստոտէլի ու Պղատոնի փիլիսոփայութեան ուսումնասիրութեամբ է զբաղւում, «Խաչի ներբող»ով կրօնական գրականութեան հարկը տալուց յետոյ։

Ովքե՞ր էին հայ ուսանողների ուսուցիչները։ Այս մասին տեղեկութիւն չունինք. Խորենացին իր ուսուցչին առանց բնիկ անունը տալու՝ նոր Պղատոն է կոչում։ Ամենիմաստ գիտութիւն աւանդողը երեւի Դիոնեսիոս Կրտսեր վանականն էր (556) եւ կամ սրան յաջորդող տոմարական գիտութեան հմուտ Էաս Աղեքսանդրիացին, որ քրիստոնէական տոմարն առանձին ժողովով 56 թուին հաստատեց։

Կարծում ենք, որ եօթը տարիներ Աղեքսանդրիայի մէջ մնալուց ու եռանդոտ աշխատանքից յետոյ (կամ Խորենացու բառերով «անվեհեր երագութեամբ կրթեալք»)՝ հայ ուսանողները ճանապարհ են ընկնում հայրենիք վերադառնալու, ցանկութիւն ունենալով նաեւ տեսնել Աթէնքը, Սոկրատի, Պղատոնի եւ ուրիշ փիլիսոփաների հայրենիքը։ Նաւելով Կիպրոսի ու Կիլիկիայի ափերով՝ նրանք Ելլադա ընկնելու փոխարէն Իտալիա ընկան, եւ առ ժամանակ Հռոմ մնալուց յետոյ, որ այս ժամանակները քաղաքական չփոթումներից բոլորովին ազատ էր, նրանք Աթէնք են անցնում, ուր ձմերելուց յետոյ 565 թ. գարնան Բիւզանդիոն են մտնում, Յուստինիանոսի մահուանից (11 նոյ. 565 թ.) մի քանի ամիս առաջ, իրենց հայրենիքը տեսնելու փափաքով, որից 12 տարիներ առաջ հեռացել էին։

9. Ի՞նչ վիճակի մէջ ձգել էին նրանք Հայաստանը եւ ի՞նչ վիճակի մէջ գտան։ Համեմատաբար խաղաղ էր Հայաստանի դրութիւնը կրօնական ու քաղաքական տեսակէտներով 553 թուին, երբ նրանք հեռացան։ Բայց 12 տարուայ մէջ շատ բան փոխուեցաւ։ Աշտարակացի Ներսէսի վերջին տարիները Նեստորականների քարոզութիւնը Հայաստանի մէջ կրկին զօրացաւ։ Նրանք մինչեւ իսկ համարձակութիւն ունեցան Դուինի մէջ առանձին եկեղեցի հաստատել ու չփոթումներ առաջ բերել։ Սոխպողական հարկից ստիպուած Ներսէս կաթողիկոսը Դուինի 555 թուի ժողովը գումարեց եւ բուռն զօրութեամբ Նեստորականների դէմ կռուեցաւ։

Fonds A.R.A.M

Նրա յաջորդ Յովհան Գաբեղինացու օրով (557–574) մեր երկրի մէջ քաղաքական ու կրօնական յուզմունքներ աւելի եւս զօրացան, անդուսպ Նեստորականներն ու քաղկեդոնականները մեծ նուաճումներ էին կատարում թէ՛ Սիւնեաց, եւ թէ՛ Հայութեան դաւանակից Աղուանից երկրում: Սիւնեաց Վահան իշխանն ու Վրթանէս եպիսկոպոսը Հայութեան լրութիւնից բաժանուեցան եւ սէր ու խնամք ցոյց տուին Նեստորականներին՝ անլսող դանուելով Յովհան կաթողիկոսի ժողովական թղթին (565): Հայաստանի մէջ միաժամանակ Պաւղիկեան կոչուած աղանդաւորներն եւս սկսան գործել եւ քարոզել, թէ եկեղեցին ու իր ընդունած խորհուրդները արժէք չունին, թէ ո՛չ մեղք կայ եւ ո՛չ էլ մեղքի համար պատիժ, հետեւաբար բարոյական ամեն կապանքների խորտակում: Պարսիկ մարզպաններն եւս ամէն կերպ աշխատում էին հայ ժողովրդի մէջ կրակապաշտութիւն տարածել, նրան հարկերով կեղեքել, բարոյապէս ապականել ու չնութիւնը խրախուսել: Ահա մի այդպիսի չփոթմունքների ժամանակ Աղեքսանդրիայի հայ մտաւորականները Հայաստան դարձան: Նրանց պաշտպան Ռշտունեաց Սահակ եպիսկոպոսը 560 թ. արդէն վախճանած էր եւ նրան Քրիստափոր եպիսկոպոսն էր փոխարինած. վերադարձի ժամանակ 565 թուին մեռաւ նոյնպէս Խորխոռունեաց Մաշտոց եպիսկոպոսը:

Իրենց վերադարձից յետոյ էլ հայ երկրի դրութիւնը քաղաքականապէս աւելի վատթացաւ. չորս հինգ տարի վերջը 572 թուին Վարդան Բ. Մամիկոնեանի ապստամբութիւնը ծագեցաւ. հայ նախարարութիւնը երկպառակեցաւ, հայ երկիրն այրացաւեր դարձաւ. Պարսից ուժի առաջ Վարդանն ու իրեն համախոհ իշխանները տկարացան եւ Յովհան կաթողիկոսի հետ 572 թուի վերջերը Բիւզանդիոն փախան: 574 թուին Գաբեղեանն այստեղ վախճանեցաւ եւ նրան յաջորդեց Հայոց հայրապետութեան երեւի առժամեայ տեղապահ Եղուարդեցի Մովսէս եպիսկոպոսը, որ թէեւ Հայոց հայրապետանոցի մէջ սնուած ու կրթուած անձնաւորութիւն էր, բայց քաջարթուն գործիչ, դաւանական խնդիրների հմուտ եւ կրթուած եկեղեցականներին պաշտպան (ինչպէս օրինակ Կիւրիոնին): Սա էր երեւի հոգում նաեւ Աղեքսանդրիա ուղարկուած հայ կրօնաւորների թուակը:

Գաբեղինացու օրով (565) մեր կրթուած կրօնաւորները Հայաստան դառնալով՝ Եղուարդեցի Մովսէս եպիսկոպոսի պաշտպանութեամբ Հայոց հայրապետանոցի մէջ պաշտօններ ստացան: Վարդան պատմիչ (եր. 76 եւ 77) ասում է, թէ «Մովսէս, Մամբրէ եւ Դաւիթ հզային զուտն կաթողիկոսարանին» նրա աննդեան պէտքերն էին հոգում, եւ դարձեալ թէ «Անդրանիկ իսկ էին եկեղեցւոյ եւ դատաւորք հայրապետանոցին»: Մխսների — Վրթանէսի, Գրիգորի եւ Եղիշէի — մասին բան չէ ասուած. բայց անշուշտ սրանք էլ որ եւ իցէ պաշտօն ունէին. Վրթանէսի շարասպար(*) կոչումն արդէն ակնարկում է, որ նա Հայոց մայր – եկեղեցու երգապետը, դասապետն էր: Եղիշէն դրան երէց էր, այսինքն՝ հայ հայրապետարանի սենեկապետը. մնում է միայն անորոշ Զօրափորեցի Գրիգոր քերթողի պաշտօնը: Ապա սրանց ամենքին «ժողովողը», ամենքի «նաւահանգիստ, օգնական ու յորդորեցուցիչ» եղուարդեցի Մովսէս եպիսկոպոսը հանդիսացաւ, որի ձեռքին էր հաւանօրէն գտնւում Հայոց հայրապետութիւնը Վարդան Բ.ի ապստամբութեան ու Գաբեղինացու փախստեան ժամանակ:

Իրրեւ կրթուած մտաւորականներ՝ որոնք պէտք է մտածէին բնականօրէն իրենց հայրենիքի վիճակի վրայ, որ այդ ժամանակ Պարսից ու Յունաց տէրութեան մէջ տառապում էր եւ միեւնոյն ժամանակ ինքն էլ իր մէջ երկպառա-

---

(*) Այս բառը ծագում է՝ *չար*՝ եղանակ, երգ, եւ *սաղար*՝ պետ, գլուխ բառերից: Զ. դարի բառ է, ինչպէս եւ *չարական* բառը՝ կազմուած *չար* եւ *կան* յոգնականացուցիչ ածանցով՝ *զօրական* բառի նման: Շարի եւ երգի տարբերութիւնն այս է, որ առաջին բառը գործ է ածւում հոգեւոր իմաստով, իսկ վերջինը՝ աշխարհային իմաստով, ինչպէս որ Եղիշէն ասում է. «երգս լկտութեան», «երգս հեթանոսական»: Այդ բառերի տարբեր իմաստով գործածութիւնը խորենացու մօտ եւս տեսնւում է. նա ցոյց է տալիս եւ *չարի*՝ հոգեւոր երգերի՝ ծագումը, ասելով. «Եւ զշա՝ առ սէ». (Ա.բ.): Յայտնի է, որ եկեղեցական բազդր եղանակների առաջին հեղինակ հանդիսացաւ Բ. դարում գնոստիկ Բարդեծանը իր գաղափարները բարոզելու համար: Նրա օրինակին հետեւեցին Եփրեմ Ասորին եւ Յոյները: Մեր եկեղեցական եղանակների առաջին կարգաւորումը, ինչպէս եւ հոգեւոր երգերի յօրինումը միմիայն Զ. դարից է: Ապագային *չար* բառը մոռացւում է եւ *երգ* բառը անխտիր գործածւում է:

Fonds A.R.A.M

կուած, պէտք էր հայ ժողովուրդին մի ազգութեան, մի հայրենիքի գաղափար քարոզել, քաջութեան ու անկեղծութեան ոգի ներշնչել նրան կենդանի պատկերներով: Առաջին անգամ Եղիշէի ու Խորենացու գրչի տակ ազգ, հայրենիք բառերը լայն իմաստով են գործածւում եւ հայրենասիրութեան ու ազատութեան համար գիտակցական մահը դրւատւում:

Վերոյիշեալ գործիչներից իւրաքանչիւրն որ եւ է խոշոր նախարարական տան հետ է կապւում՝ այդ մտերմութեամբ ընդհանուր միութեան գաղափարն առաջ տանելու համար: Եղիշէն՝ Մամիկոնեանց տան հետ. Զորավորեցի Գրիգորը՝ Վրաց հետ, որի շնորհիւ անշուշտ 572 թուի ապստամբութեան Վրացիք եւս մասնակցութիւն ունեցան. Վրթանէս քերթողը՝ Բագրատունեաց հետ. իսկ քերթողահայր Մովսէսը՝ Խորխոռունի, Ամատունի, Կամսարական, Բագրատունի ու Արծրունի իշխանների հետ: Միւս երկու հայ մտաւորականները՝ Մամբրէն ու Դաւիթ Անյաղթը իրանց բնական հակումով ու գրական պարապմունքներով անշուշտ սակաւ մասնակցութիւն են ունեցած հայ կեանքի հասարակական խնդիրներին:

10. Խորենացին իր ժամանակի Խորխոռունեաց ու Ամատունեաց մասին մեծ գովեստով է խօսում. «Արք քաջք եւ անուանիք, որպէս եւ որք առ մեօք են այժմ երեւելիք» (Ա. ժբ.). Ամատունեաց համար ասում է. «Որպէս եւ այժմ իսկ է տեսանել՝ անձնեայք եւ բարեձեւք եւ ուժեղք» (Բ. ծէ.): Մինչեւ Է. դար որ եւ է նշանաւոր Խորխոռունի եղած չէ բաց ի Վարդան Մամիկոնեանի զինակցից, եւ ոչ էլ Ամատունի՝ բաց ի Վահան սպարապետից ու հազարապետից: Առաջին անգամ Է. դարի սկզբներում հրապարակ է հանում Սեբէոսը երեք քաջ ու անուանի Խորխոռունիներ, որոնք ձգտումն ունեցան Պարսից ու Յունաց լուծը թօթափելու եւ ազգային թագաւորութիւնը վերականգնելու. 1. Ատատ Խորխոռունի մեծ պատրիկը 602 թ. 2. Թէոդորոս Խորխոռունին 610թ. եւ 3. Վահան Խորխոռունի 650 թ.: Սրանց գործակից ու գաղափարակից էին՝ 1. Կոտիտ Ամատունի. 2. Թէոդորոս Տրպատունի. 3. Մամակ Մամիկոնեան. 4. Սամուէլ Վահեւունի եւ 5. Ստեփաննոս Սիւնի: Անշուշտ Խորենացին իր վերոյիշեալ գովեստի խօսքերով Է. դարի այս նշանաւոր իշխաններին է ակնարկում: Սրանք 572 թուի Վարդան Բ.ի ապստամբութեան մասնակից եղան, որ կատարուեցաւ «հանդերձ միաբանութեամբ ամենայն Հայաստանեօք»: Ապստամբութեան անյաջող ելքի պատճառով՝ Հայաստանի ազատութեան գաղափարը այս նախարարների մէջ երբեք չմեռաւ, այլ ապագային կրկին ու կրկին արծարծուեցաւ:

Ինչպէս որ Եղիշէն Դաւիթ երէց(*) Մամիկոնեանի խնդրով գրած (568–570 թուերին) Վարդանանց Պատմութեան մէջ քաջութեան ոգի ու միութեան գաղափար է ներշնչում իր ժամանակի հայ իշխաններին, գիտակցական մահ իրենց ազգի, իրենց հայրենիքի համար, ճիշդ այդպէս է վերաբերւում Խորենացին իր ժամանակի հայ նախարարներին: Իր 565–568 թուերին գրած «Պիտոյից գիրքը» գաղափարներով շատ հարուստ է, ու նրա հոգին լիովին պարզում: Պիտոյից Գրքի ու Պատմութեան ներքին աղերսը՝ թէ՛ ըստ բովանդակութեան, եւ թէ՛ ըստ ոճոյն՝ անկասկած է, եւ միայն կաշկանդուած մտքերի համար դրանք կարող են տարբեր հեղինակների գործ համարուիլ: Երկու գրուածների տարբերութիւնը այն բանի մէջ է միայն, որ առաջինը համեմատաբար երիտասարդ հասակի գործ է, վաղվռուն, բուռն աւիւնով գրուած, հելլենաբան լեզուով, իսկ երկրորդը՝ ծերութեան հասակի գործ, աւելի հանդարտ, աւելի պարզ ոճով:

Իր այս նշանաւոր գործը Խորենացին ըսկսում է մանուկների դաստիարակութեան խընդրով. նախ եւ առաջ շեշտում է այն մեծ նշանակութիւնը, որ մանուկների դաստիարակութեան մէջ մանկավարժներն ունին, որոնց խնամքին են յանձնում ծնողներն իրենց զաւակներին, որ ապագային լաւ մարդ դառնան, իրենց պարծանք եւ իւրաքանչիւր տան ու գաւառի շինութեան պատճառ: Ցոյց է տալիս լաւ ու վատթար դաստիարակութեան ու դասատուութեան արդասիքը, թէ ամէն ինչ աշխատանքով (կրթութեամբ) է առաջ գնում, իսկ խամութեամբ ամէն մի բնական ստացում, ընդունակութիւն փճանում է, թէ աշխատասիրութիւնը ո՛չ միայն մտաւոր յառաջդիմութեան է նպաստում, այլ և մաքուր, բարոյական կեանքի իւրացման: Անչափօրէն գովում է

(*) Այս Դաւիթը Վասակ Մամիկոնեանի թոռն էր: Վասակի որդի Գրիգորն երեք զաւակներ ունէր. երէցը կամ անդրանիկը՝ Դաւիթ, երկրորդը՝ Վասակ, իսկ երրորդը՝ Մանուէլ: Դաւիթը իբրեւ Մամիկոնեան շատ հմուտ էր Ս. Գրքին: «Ո՛վ մեծդ ի գիտութեան Աստուծոյ» ասում է նրա համար Եղիշէն: Վարդան Բ. եւ Մանուէլ Դաւթի Վասակ եղբօր զաւակներն էին:

Fonds A.R.A.M

իմաստութեան սէրը, թէ փանաքի ու զօրութեամբ ակար մարդն իսկ՝ խելքի ու իմաստութեան շնորհիւ թէ՛ պատերազմի եւ թէ՛ խաղաղութեան ժամանակ թագաւոր է, այն ինչ անիմաստութիւնն ամէն ինչ վերիվայր է կործանում, կամ ինչպէս Պատմութեան մէջ ասում է. «Առ ի յիմաստն աղամարութեամբ» բանական ոգիով մարդն անկատար է դառնում: Այս գեղեցիկ խօսքերը յիշեցնում են մեզ Խորենացու դասընկեր Եղիշէի ասածները, թէ «Կոյր զրկի ի ճառագայթից արեգական եւ տգխութիւն ի կատարեալ կենաց»: Խորենացին յորդորում է իր ժամանակակիցներին մաքուր ամուսնական կեանք ունենալ, որ դժբախտաբար այլանդակուած էր, ինչ որ պարզում է շնացողի կամ Թէանովլի օրինակով. ցոյց է տալիս, թէ մաքուր կեանքը չորս բարոյական առաքինութիւններ է զարգացնում մարդու մէջ. ա. խոհականութիւն. բ. ողջախոհութիւն. գ. արիութիւն, եւ դ. արդարութիւն: Յայտնում է թէ աղքատութիւնը շատ ծանր չարիք է, որից մարդս պէտք է խուսափի առանց երբեք դատարկ մնալու. պէտք է հարստութեան ձգտիլ՝ մանուկներ սնուցանելու եւ դաստիարակելու, ծնողների ծերութիւնը տածելու, որբեր ու այրիներ խնամելու եւ ընդհանրապէս անկարօտ ապրելու համար. բայց հոգեւոր հարստութիւնը նիւթականից միշտ բարձր է: Մեր հին մատենագիրները — Եզնիկ, Փաւստոս — յիշում են այն բոլոր բարոյական արատները, որ հայ ժողովուրդի մէջ բուն էին դրած. Խորենացին եւս խօսում է նոյն բարոյական պակասութիւնների մասին — շնութեան, մատնութեան, մարդասպանութեան, հուղկահարութեան, գերեզմանակրկտութեան, զրկողութեան ու հարբեցողութեան մասին, եւ ցոյց է տալիս, թէ ի՛նչպիսի հասարակական չարիքներ են եւ թէ ի՛նչպէս պէտք է նրանց գոյութիւնը կարճել: Խօսում է ճանապարհորդութեան տուած բազմատեսակ օգուտների մասին, բայց չեշտում է նաեւ նաւաստիների կեանքի ծանր պայմանները, որոնք պարապոյ ժամ չունենալով անկարող են իմաստութեան հետամուտ լինելու: Պատերազմը, ասում է, չարիք է, բայց անհրաժեշտ չարիք, երբ պէտք է թշնամիների դէմ հայրենի գաւառներ ու քաղաքներ պաշտպանել, ժողովուրդը խաղաղութեան մէջ պահել, աստուածային տաճարներն ապահովել եւ ծերատածութիւն, մանկասնութիւն ու սուրբ ամուսնութիւն ապահով կացուցանել: Պատերազմի յաջող ելքը զինուորականների հմտութիւնից ու միաբանութիւնից կախում ունի. նրանք պատերազմելիս՝ թշնամու դարանակալութիւնից պէտք է զգոյշ լինին, բայց միեւնոյն ժամանակ նրանց դէմ դարանակալութիւն նիւթեն: Զինուորի պարտքն է՝ իր երկրի փրկութեան զգուշանալ, մարդկային կեանքի խաղաղութեան պահապան լինել. նրանք ամենքին սիրելի են, որովհետեւ ամենքի կեանքը նրանցից է կախուած: Զինուորների քաջութեան յիշատակը սերնդից սերունդ անցնում է անդրիներով, կենդանագրերով (Եղիշէն «բնագիր» է ասում) ու մատենագրութեամբ: Բայց ի՛նչպիսի չարիք են հասցնում դաւաճան, մատնիչ զինուորականները, որոնց տեղը դժբախտաբար Հայաստանի մէջ շատ էր. այդպիսիներին առանց ներողամտութեան պէտք է անգամ անգամ յօշոտել: Զինուորութեան նուիրուած այս հիացական տողերի հետ պէտք է կապակցել այն հիացական տողերը, որ պատմութեան մէջ Խորենացին Տիգրան Ա.ին է նուիրում եւ հակառակ սրան Ողբի տխուր խօսքերը – «Զօրականք անարիք, գինատեացք, հեշտասէրք...» Թողնելով Պիտոյից Գրքի միւս մասերի մասին խօսելը՝ մեր յօդուածը շարունակենք:

11. Ինչպէս ասացինք, 572 թ. ապստամբութիւնն անյաջող անցաւ: Հայաստանը քար ու քանդ եղաւ: Յովհան Գաբեղեանը Բիւզանդիոն տարագրուելով՝ ստիպուեցաւ Քաղկեդոնի դաւանութիւնն ընդունելու: Այս հանգամանքը Պարսից բաժնի եկեղեցականների մէջ մեծ շփոթում առաջ բերեց: Երբ 574 թ. Գաբեղեանը մեռաւ եւ Հայաստանի մէջ առժամեայ խաղաղութիւն հաստատուեցաւ, Դուինի մէջ ժողով գումարուեցաւ, որ կաթողիկոս ընտրեց Եղուարդեցի Մովսէս եպիսկոպոսին, որ զբաղուեցաւ նաեւ Հայոց եկեղեցական տոմարի վերջնական հաստատութեամբ: Անշուշտ նոյն թուականին նորընտիր Մովսէս կաթողիկոսը իր անուանակից Մովսէս քերթող կրօնաւորին, որ Հայոց հայրապետանոցին մէջ դասատուութեան պաշտօն էր վարում, Խորխոռունեաց եպիսկոպոս ձեռնադրեց, Մաշտոց եպսկոպոսի տեղ որ վախճանուած էր 565 թուին: Ըստ երեւութին նախարարական երկիրների վիճակաւոր եպիսկոպոսները կա՛մ ցեղակցութեամբ եւ կա՛մ տեղայնութեամբ էին ընտրւում եւ Խորենացին էլ իբրեւ Խորխոռունեաց երկրի աղքատ բայց կրթուած գիւղացի (Բ. գր.) եպիսկոպոս կարգուեցաւ:

574–590 թուականներին՝ Պարսից ու Յունաց մէջ պատերազմի ու խաղաղութեան օրեր

Fonds A.R.A.M

եղան· այդ ժամանակները Որմզդի դէմ դուրս եկաւ եւ Միհրան Մեհեւանդակ Զօրէն իշխանը (588 Թ·), որ եւ հրաւիրեց հայ նախարարներին իրեն հետ միանալ՝ խոստանալով հայ թագաւորութիւնը վերականգնել· բայց հայ նախարարների մի մասը այս հրաւէրն անպատասխան թողեց, իսկ միւս մասը Մուշեղ Մամիկոնեանի առաջնորդութեամբ Վահրամին յաղթեց եւ Որմզդի որդուն Խոսրով Փարուէզին թագաւորեցրեց (590 Թ·)։ Պարսիկների եւ Յոյների միջեւ 13ամեայ խաղաղութեան դաշինք կապուեցաւ եւ այս դաշնադրութեամբ Հայաստանի մեծագոյն մասը, Ազատ գետից սկսած՝ Յունաց ձեռքն անցաւ։ Բայց այս խաղաղութիւնը Հայաստանին բերեց աւերմունք, սուր, եկեղեցական պառակտում ու ծանր հալածանք։ Մաւրիկիոս կայսրը առաջին անգամ յղացաւ Հայաստանը առանց Հայի թողնելու գաղափարը· հայ ժողովրդին տեղահան արաւ· նշանաւոր նախարարներ Թրակիա ու հեռաւոր Ափրիկէ աքսորեց· Հայոց միատարր եկեղեցու դէմ ձեռք բարձրացրեց եւ 594 թուին Դուինի հանդէպ գտնուած Աւան գիւղաքաղաքում քաղկեդոնիկ Յովհան Սինականին կաթողիկոս կարգեց։ Հայաստանի յոյն զինուորները մեծամեծ չարիքներ էին գործում· ո՛չ միայն հայ եկեղեցիներն էին քանդում, կոյսեր պղծում, այլ եւ գինդ ու ապարանջան յափշտակելու համար հայ կանանց ձեռներն ու ականջները կտրում։ Ահա այս խժդժութիւնների ժամանակ հայ նախարարների՝ Ատատ Խորխոռունու, Կորիւն Ամատունու եւ ուրիշների մէջ գաղափար ծագեցաւ Հոների օգնութեամբ թօթափել վերջապէս Պարսից ու Յունաց լուծը· «Բռնութեամբ զերկիրդ մեր ի մեզ դարձուսցուք» ասում են նրանք· բայց աւելցնում է Սեբէոսը՝ «քակտեցան խորհուրդք միաբանութեան ոչ հաւատալով միմեանց»։ Այս դէպքերը տեղի ունեցան 592 թուին· չորս տարի վերջը 596 թուին նոյն խորհուրդը կրկին ծագեցաւ, բայց նախարարների երկպառակութեան պատճառով ազատութեան գաղափարը գլուխ չեկաւ եւ միայն հայ երկրի աւերման պատճառ դարձաւ։

601 թուին չարագործ Մաւրիկիոսը սպանուեցաւ, նրա մահն իսկ հայ ժողովրդի համար պատիժ դարձաւ։ Խոսրով Ապրուէզ իր բարերարի մահուան վրէժխնդիր եղաւ եւ Պարսից եւ Յունաց մէջ պատերազմը սոսկալիօրէն նորոգուեցաւ։ Դուինը աւերուեցաւ, հայրապետանոցի մայր եկեղեցին այրուեցաւ, եւ հայ երկիրը Հայի արիւնով ներկուեցաւ։ Այս դժբախտութեան ժամանակ ծերունի Մովսէս կաթողիկոսն էլ վախճանեցաւ եւ հայրապետութիւնը մի քանի տարի առանց գահակալի մնաց։ Ահա այս ժամանակ 604 թուին Խորխոռունեաց Մովսէս եպիսկոպոսը իր յայտնի Ողբը գրեց, որի վրայ պէտք է երկարօրէն կանգ առնենք։

12· Որ Ողբը Խորենացու գրուածքն է, այդ անտարակուսելի է։ Ոչ միայն ընդհանուր լեզուական նմանութիւնը, այլ եւ Ողբի ու Պատմութեան Բ· ղբ· գլխի համեմատութիւնն այս կարծիքն են հաստատում։ Բայց որ Ողբը Պատմութեան վերջաբանն է կազմած, շատ տարակուսական է։ Նա իր բովանդակութեամբ պատշաճաւոր չէ այն ժամանակաշրջանին, որով Խորենացին իր Պատմութիւնն է փակում· այս կէտի մէջ Հ· Ն·Ակինեանի դիտողութիւնը իրաւացի է։ Ողբը հայ ազգի եկեղեցական, քաղաքական ու բարոյական ծանր ճգնաժամն է պատկերացնում եւ գրուած է 604 թուին՝ Պատմութեան գրութիւնից (610–620) մի քանի տարով առաջ։ Եւ ապագային, երբ Խորենացու Պատմութիւնը հանրածանօթ դարձաւ, մօտաւորապէս 150 տարիներ վերջը, Ողբը՝ իբրեւ անկախ գրութիւն, մի անճարակ գրագէտի ձեռքով Պատմութեան կցուեցաւ՝ առանց երբեք երկու գրուածքների ներքին իմաստին թափանցելու, բուն վերջաբանի փոխարէն, որ էր Տաղ չափաւ յինքն եւ ի Սահակ Բագրատունի»(1)։ Որ Ողբը սկզբնապէս անկախ գրութիւն է եղած՝ հաւաստիք կարող է լինել

(1) Խորենացւոյ մատենագրութեանց հատորին մէջ որ Վենետիկ տպուած է 1863ին, Պատմութեան երրորդ գրքի ցանկին ներքեւ կայ սա ծանօթագրութիւնը· «Յերկուս օրինակս որ ունին զցանկս գլխոց՝ ի կատարածիս, կայ եւ գլուխ այսպիսի՝ «Տաղք չափաւ յինք եւ ի Սահակ Բագրատունի», այլ ի կարգին չերեւի եւ ոչ ի մին ի հինգ օրինակացն»։ Իսկ Աբեղեան իր հրատարակութեան մէջ, Գ· գրքին ցանկին ներքեւ վենետկի այս ծանօթագրութիւնն արտատպած է, անոր կցելով հետեւեալը· «Խ· (ձեռագրախումբը) վերջում (ցանկի վերջը) ունի՝ Տաղք չափաւ յինք եւ ի Սահակ Բագրատունի»։ Դժբաղդաբար Խորենացւոյ Պատմութեան այս թանկագին տաղաչափեալ յիշատակարանը մեզի հասած ձեռագիրներէն եւ ոչ մէկուն մէջ դեռ չէ գտնուած։

(Ծ· Խմբ·)

Fonds A.R.A.M

այն պարագան, որ 1· Խորենացու Պատմութեան ձեռագրերից ոմանց մէջ նա՝ իբրեւ վերջաբան, իսպառ պակասում է· 2· որ անկախօրէն Յայսմաւուրքների մէջ է դանւում առանց չհշտելու թէ Խորենացու Պատմութիւնից է առնուած, ինչպէս սովորաբար այդպիսի դէպքերում է դրւում, այլ միայն թէ «Ասացեալ մեծին Մովսիսի քերթողի»։

Ողբի կցումը Պատմութեան հետ հաւանօրէն կատարուած է Ը· դարում։ Մեր պատմիչներից առաջինը, որ Խորենացու Պատմութեան ծանօթ է, Սեբէոս եպիսկ·ն է(*)։ Թէեւ սա ոճական փոխառութիւններ Խորենացու Պատմութիւնից ունի – «Զիմն ասեմ առասպելս, վիպասանութիւն, չարադրելով ասացից» եւլն·, բայց Ողբի մասին որ եւ է ակնարկ չունի։ Բայց Ը· դարի վերջերը, 790 թուերին Դեւոնդ երէցն է հրապարակ գալիս, զգուշաւոր, մեղմ, Խորենացուց տարբեր խառնուածքով անձնաւորութիւն, որ ինչպէս Եղիշէի ղերուածքից է ոճական փոխառութիւններ կատարում, նոյնպէս նաեւ Խորենացու Ողբից ու Պատմութիւնից, եւ այս նմանութիւնները Հ· Ակինեան ի մի է հաւաքած։ Ապա 790 թուականից առաջ է կատարուած Խորենացու Ողբի ու Պատմութեան միացումը, եւ բանաքաղը ոչ թէ Խորենացին, այլ Դեւոնդ երէցն է հանդիսանում։

Ողբի ընդհանուր սքեման Գր·Նազիանզացու «ի Մելիտոս» ողբի կերպով է հաստատուած, որի հետ էլ բաւական չատ նմանութիւններ ունի։ Նազիանզացու դործերի հայացումը, ինչպէս «Կնիք Հաւատոյ» ժողովածուից կարելի է հաւաստուել, Զ· դարու վերջերն է կատարուել եւ կանխենք ասելու, որ ինչպէս Նազիանզացու, նոյնպէս եւ Փիլոնի, Նիւսացու եւ ... Հռոմի եպիսկոպոսի դործերի թարգմանիչը ուրիշ մէկը չէ, եթէ ոչ Խորենացին, որ կատարել է տակաւին Աղեքսանդրիայի մէջ, ինչպէս եւ Հռոմում դուցէ իր ընկերակիցների, մասնաւորապէս Եղիշէի մասնակցութեամբ։ Բառերի դասաւորութեան ու համաձայնութեան, նախադասութիւնների կազմութեան ակնարկ նմանութիւններն այս կարծիքն աներկբայ են կացուցանում։ Ուսանողութեան ժամանակ նա թարգմանել է նաեւ Նազիանզացու դրուածների հետ սերտ կապակցութիւն ունեցող մի ուրիշ աշխատութիւն, այն է՝ Նոննոսի «Մեկնութիւն Առասպելեացս» դիրքը, որից իր Պատմութեան մէջ մեծապէս օգտուած է։ 565 թուականից յետոյ, երբ պէտք էր նեմ կառավարել եւ վերջը ծագած խռովութիւնների ժամանակ, Խորենացին դժուար թէ ժամանակ ունենար այսպիսի թարգմանութիւններով պարապելու, որի համար կեանքի խաղաղութիւն էր պէտք, ինչպէս Պիտոյից Գրքի մէջ ասում է։

Այսպիսի անհրաժեշտ չեղումներից յետոյ՝ անցնենք Ողբի բովանդակութեան, բայց դարձեալ մի քանի խօսք։ Ողբի մէջ Հ·Ն·Ակինեանը Ը· դարի արաբական խժդժութիւնների, նրանց ծանր հարկապահանջութեան նկարագիրն է ուզում տեսնել եւ Ողբի գրութեան ժամանակը տանում հասցնում է Հարուն էլ Ռաշիտի օրերը, 790 թուականներ։ Զո՛ւր աշխատանք եւ միայն կանխակալ կարծիքի արդասիք։ Ինչո՞ւ չտեսնել այստեղ քաղկեդոնիկ Մաւրիկիոսի կատարած սոսկալի չարիքները հայ քրիստոնեայ ժողովրդի գլխին, եւ այն՝ յանուն քաղկեդոնականութեան։ Ողբը հայ ժողովրդի կեանքի թշուառութեան նկարագիրն է 590 թուականից յետոյ, ինչպէս այժմ կը տեսնենք։

Խորխոռունեաց Մովսէս եպիսկոպոսը, որին ի վաղուց անտի սիրելի էր իր հայրենիքի պատմութիւնը (Ա·ա·), որ դիտէր իր հայրենիքի քաջ ու արգասաւոր կեանքը, նրա փառապանծ ու քաջանուն նախարարութիւնը, որ ճանաչում էր Հայի անկախ կեանքն ու հոյակապ թագաւորները՝ Տիգրաններ, Արտաշէսներ, Լուսաւորչի տոհմի փառաւոր քահանայութիւնը եւ հայրենի դրական կեանքի բարգաւաճումը, Զ· դարի դժոխային անցքերի տակ այդ բոլորը յիշելով՝ բարձրաձայն ողբում է· «Ողբամ զքեզ, Հայոց աշխարհ, ողբամ զքեզ՝ հանուրց հիւսիսականաց վեհադոյն, զի բարձաւ թագաւոր եւ քահանայ, խորհրդական եւ ուսուցող» (Մովսէս կաթողիկոսի մահուամբ)։ Եւ խօսքը դարձնելով Զ· դարի վերջերը կատարուած դէպքերին՝ շարունակում է· «Վրդովեցաւ խաղաղութիւն, արմատացաւ անկարգութիւն, դրդուեցաւ ուղղափառութիւն, կայկայեցաւ տգիտութեամբ չարափառութիւն»։ Եւ արդարեւ՝ Յունաց ու Պարսից միջեւ ծագած պատերազմների

(*) Այս պատմիչի ընտիր գործը դժբախտաբար երեք անգամ էլ չափազանց սխալ-շատ է տպագրուած, թերթերի ու հատուածների տեղափոխութեամբ նա շատ շատ է աղաւաղուած, լեզուական սխալներ խիստ շատ· կարօտ է նոր, խնամուած հրատարակութեան։

Fonds A.R.A.M

եւ յայն վատթար քաղաքականութեան պատճառով հայ երկրի խաղաղութիւնը վրդովուեցաւ, անկարգութիւնը եկեղեցականների ու աշխարհականների մէջ զօրացաւ եւ քաղկեդոնիկ Մաւրիկիոսի ձեռքով Սիւնականի կաթողիկոսացմամբ (594) չարափառութիւնը մեր երկրի մէջ հաստատուեցաւ: Նա չարունակում է. «Ողորմիմ քեզ, եկեղեցի Հայաստանեայց, խրթնացեալ ի բարեզարդութենէ բեմին, ի քաջէն զրկեալ հովուէ եւ հովուակէ»: Ասօքը թէ՛ նիւթական եւ թէ՛ բարոյական բարեզարդութեան խրթնացման մասին է: Ցայտնի է որ պատերազմների ժամանակ Դուինի մայր եկեղեցու բոլոր զարդերն ու հարստութիւնը կարին փոխադրուեցան իբրեւ առաւել ապահով տեղ. բայց ապա այդ հարստութեան քաղկեդոնիկ Սիւնականը տէր դարձաւ: Այստեղ յիշուած քաջ հովիւն ու հովուակէցն էլ ո՛չ Սահակ Պարթեւն է եւ ո՛չ Մեսրովբ Մաշտոցը, ինչպէս սխալմամբ սովորաբար հասկանում են, այլ նոյն Եղուարդեցի Մովսէս կաթողիկոսը եւ նրա հովուակից Մամիկոնէից Աբրահամ եպիսկոպոսը: Մովսէս կաթողիկոսը Մաւրիկիոսի հրապոյրներից երբէք չխաբուեցաւ, հայրենի եկեղեցու դաւանութեանը չդաւաճանեց, այլ կայսեր հրաւէրին հանդէպ բացարար գոչեց. «Ինձ քաւ լիցի ընդ Աղատ գետն անցանել, զթխեալն ի փուան ուտել եւ ի ջերմոյ արբենալ»:

«Ոչ եւս տեսանեմ զբանաւոր հօտ քո ի վայրի դալարուղ ... այլ ցրուեալս անապատաց եւ դահավիժութեանց»: Այս խօսքերով ողբասաց Մովսէսը հայ եկեղեցու այն անուէրունջ վիճակն է ներկայացնում, որ նա եղուարդեցու մահուանից յետոյ ունեցաւ (604): Այս դառն ժամանակի համեմատութեամբ աւելի երանելի էր նախկին ժամանակը. «Երանի առաջնոյ եւ երկրորդի փոխոխման, զի էր ինչ ժամանակ հեռանալոյ փեսային եւ փեսաւիրին, եւ (բայց) հարսնդ համբերեցեր ողջախոհութեամբ զամուսնութիւն պահելով: Դարձեալ՝ մինչ երբեմն ոմն սիղեխաբար յանդգնեալ յարձակեցաւ յանարատ առագաստդ, եւ (բայց) հարսնդ ոչ ապտեղեցար. թէպէտ եւ բռնութիւնն զփեսային ի բաց վարեաց, որդւոց բարձրացելոց անարգելով զծնողն, համայն եւ խորթոցն՝ ըստ արժանեացն զօտար հայրն եւ վեհամուտ յօրայն ընդունելով, սակայն դու եւ ոչ յայնմ զքեզ ամայի բոլորիցն ցուցեր՝ զանդրէն քոյոցն(*) յուսալով դարձ. հովուակցաւն ոչ որպէս տայդերք, այլ իբր նոյնաղաւաղ զուգահարք զմանկունսդ փայփայեցեր: Իսկ յերրորդ հեռանալս ոչ է ակնկալութիւն դարձի լուծեալ ի մարմնոյս ընկերսն եւ գործակցաւն ... անհոդող դու այրութեամբ (մնացեր) եւ եղկելիք մեք, որ զրկեցաք ի հայրենի վերակացութենէ»:

Պարզենք այս հատուածի իմաստը, որ այնքան թիւրիմացութիւնների առիթ է տուած եւ որ լի է ժամանակակից դէպքերի խուլ ակնարկութեամբ: Ողբասացը՝ խօսում է հայ եկեղեցու բերանով, որի կեանքի մէջ երեք փոփոխմաններ են կատարուած, բայց տարբեր հեռանքներով: Այդ փոփոխմաններից առաջինը 572 թուի ապստամբութեան անյաջող ելքից յետոյ կատարուեցաւ, երբ Ցուխան Գաբեղէն ու հաւանօրէն նրան գործակից Մամիկոնէից Աբրահամ եպիսկոպոսը, հայ եկեղեցու «փեսան ու փեսաւիրը», Բիւզանդիոն փախան եւ օգնութիւն գտնելու ակնկալութեամբ Ցուխան կաթողիկոսը յայն եկեղեցու հետ հաղորդուեցաւ: Բայց հայ եկեղեցու լրութիւնը ամէն մէկ մերձեցում մերժեց ու անարատ մնաց. «Բայց հարսնդ համբերեցեր՝ ողջախոհութեամբ զամուսնութիւն պահելով»: Երկրորդ փոփոխումը 590–594 թուերին տեղի ունեցաւ, երբ ոմն (Մաւրիկիոս կայսրը) հայ եկեղեցու դաւանութիւնն աշխատեց աղտեղել Քաղկեդոնի քաղոզութեամբ. բայց դու Հայ եկեղեցի, զարձեալ անարատ մնացիր. «բայց հարսնդ ոչ աղտեղեցար»: Այն ժամանակ Մօրիկը բռնութեամբ «զփեսայն ի բաց վարեաց» – Մովսէսի կաթողիկոսութիւնը մերժեց եւ նրա փոխարէն Սիւնականին հայրապետ կարգեց յոյն բաժնի վրայ, եւ յունաբաժին Հայերից չատերը իրենց ծնող եղուարդեցու դէմ ըմբոստացան, ինչպէս խորթ, ի վաղուց անտի հոռոմացած հայ զաւակները՝ իրենց ունեցած արժանիքի համեմատ օտար հօրն, այսինքն Սիւնականին ու նրա գործակից կարինի Թէոդորոս եպիսկոպոսին ընդունելով: Բայց դու, Հայոց եկեղեցի, ասում է Խորենացին, այսպիսի ծանր պայմանների մէջ էլ քեզ ամայի ցոյց չտուիր՝ միշտ յուսալով քուկիններիդ, քեզնից բաժանուած զաւակներիդ դարձը (որ իրօք մի քանի

(*) Խորենացու բոլոր տպագրութիւնների մէջ (Արեղեանի հրատարակութիւնը չեմ տեսած) «ֆոյոյն» է, բայց իմաստը պահանջում է «ֆոյոցն» դնել:

Fonds A.R.A.M

տարի վերջը կատարուեցաւ) եւ հովուակից, ոչ տագրի, այլ իբրեւ իսկական հօր ձեռքով (Մամիկոնէից Աբրահամ եպիսկոպոսի ձեռքով) մանուկներիդ փայփայեցիր Յունաց բաժնի մէջ)։ Երրորդ փոփոխումը քեզ համար, Հայ եկեղեցի, աւելի վատթար եղաւ, որովհետեւ քո փեսան՝ Մովսէս կաթողիկոսը՝ Գարսից բաժնի մէջ մեռաւ, իսկ նրա գործակից Աբրահամ Մամիկոնեանը՝ Յունաց բաժնի մէջ, ուր 560 թուերից իբրեւ վիճակաւոր եպիսկոպոս եւ տեղապահ գործում էր։ Դու, Հայ եկեղեցի, առանց հոգացողի մնացիր իբրեւ այրի, իսկ մենք՝ խեղճ, որ հայրենի վերակացութիւնից զրկուեցանք։

Այսպիսի լուսաբանութեամբ Ողբի այս հատուածը Զ. դարի կատարեա՛լ պատկերն է ներկայացնում որոշ փաստերի ակնարկութեամբ, եւ միանգամայն չատ մութ կողմներ են պարզուում։

Շարունակենք։ Ողբասացը, համեմատելով հայ ազգի կրած տառապանքները հրէական ազգի թշուառութիւնների հետ, մերը աւելի է գտնում, որովհետեւ մենք գործիչներ չունենք։ «Անտիոքոս (Մաւրիկիոս) բռնադատէ Թողուլ զօրէնս հայրենիս, եւ (բայց) Մակաբէ ոչ փրկէ. այժմ մարտք ի ներքուստ եւ արհաւիրք արտաքուստ. մարտք ի հերձուածողաց եւ արհաւիրք ի հեթանոսաց»։ Այս տողերի մէջ ոչ միայն իր ժամանակի կրօնական ներքին կռիւներն է ներկայացնում, այլ եւ Ապրուէզի պատերազմները Հայաստանի մէջ իր բարերար Մաւրիկիոսի սպանման համար։ «Եւ խորհրդականն չէ ի մէջ (Եղուարդեցին), որ խրատէր եւ յարմարէր ի պատերազմ» (ընդդէմ հերձուածողաց)։ Այս խորհրդականի յիշատակութեան առթիւ՝ նա գարձնում է խօսքը իր անձնական վշտերն արտայայտելու։ Ցիշում է, որ Դուինի 559 թուի ժողովական հայրերը — Ռշտունեաց Սահակ, Խորխոռունեաց Մաշտոց, Եղուարդեցի Մովսէս եւ ուրիշները — «ծնան զիս իւրեանց վարդապետութեամբ եւ ուսուցին՝ առ այլս առաքելով աճեցուցանել. եւ մինչ նոքա զմերն յուսային դարձ եւ պատուասիրել իմով ամենիմաստ արուեստիւս և կատարելագոյն յարմարութեամբս համայն եւ մեք (աշակերտքս) փութայինք զիմեալք ի Բիւզանդիոյ յուսայաք հարանեաց պարել՝ անվեհեր երագութեամբ կըրթեալք, եւ առագաստի ասել երդս, արդ փոփանակ խրախճանութեանն ի վերայ դերեզմանի (նոցա) ողբս ասելով հառաչեմ, ուր եւ ոչ տեսութեանն ժամանեցի աչաց նոցա կափուցմանց եւ լսել զվերջին բարբառն եւ զօրհնութիւնն»։ Ասել ենք, որ Խորենացու եւ իր ընկերների վերադարձից առաջ արդէն Սահակ Ռշտունին 560 թուերին, Մաշտոց Խորխոռունին 565 թուերին վախճանած էին. իսկ 604 թուին, երբ Խորենացին Դուինից հեռու Յունաց բաժնի մէջ էր գտնուում, Եղուարդեցին վախճանեցաւ։ Առանձնապէս խօսքը դարձնելով նորոգ հանգուցեալին՝ նա թուում է նրա հոգեկան բարեմասնութիւնները, եւ այն պաշտպանութիւնը, որ նա ցոյց էր տուած «Առ բարի աշակերտաց հանդիպումս» հաւաքելով նրանց Հայոց հայրապետանոցի մէջ, լինելով «ժողովող, նաւահանգիստ, օդնական եւ խրատուիչ»։ Ինչպէս ասել ենք, 574 թուին Եղուարդեցին կաթողիկոս դառնալով՝ Մովսէս քերթողին աւելի բարձրացրեց՝ Խորխոռունեաց եպիսկոպոս ձեռնադրելով։ Այս է ակնարկում ողբասացն ասելով. «Վերացաւ ի գլխոյս փարթամացուցիչ պսակն դեղեցիկ եւ կենցաղօգուտ»։

Այս Ողբի մէջ ինձ համար պարզ չեն միմիայն հետեւեալ տողերը. «Զհէ՞ք իմ մանուկ եւ թագաւոր, գխորհրդակցութեամբ վատթար՝ աղտաւ ի բաց ընկեցիկն եւ նախ քան զմահ մեռելութիւն անփառութեամբ՝ յաթոռոյն ի վայր կործանեալ, եթէ գիս ինքն (արտասուեցից)»։ Այստեղ համեմատութեան եղրներն անպատշաճ են. որի՞ն ողբամ, ի՞նձ թէ իմ մանուկ թագաւորին։ Որ Զ. դարում հայ Արշակունիները կային, այդ անտարակոյս է. Սեբէոսը է. դարում յիշում է ասելով. «Ետ նմա կին ի տանէն Արշակունեաց» (եր. 188)։ Գուցէ թէ այս Ողբի գրութեան ժամանակները՝ հայ թագաւորական թագի թեկնածու մի ոմն պատանի է եղած, եւ Խորենացու խօսքը ակնարկութիւն է այդ Արշակունու մասին։

Այնուհետեւ ողբասացը հայ ժողովրդի ամբողջական կեանքն է պատկերացնում է. դարի սկզբներում։ «Վարդապետք տխմարք եւ ընդլինքնահաճք... նախանձոտք... գայլք եղեալ զիւրեանց հօտս զիշատելով (զիշատող)»։ Արդէն ասել ենք, որ երկու տիպարի վարդապետներ կային Հայաստանում՝ Աղեքսանդրեան ու Բիւզանդական դպրոցների մէջ ուսած. մինչդեռ առաջիններն ամենայերմ պաշտպան են հանդիսանում հայ եկեղեցու վարդապետութեանց, վերջիններն աւելի ճկուն են, աւելի Յունաց համակերպող, որոնց օրինակ կարող է լինել Կոմիտաս կաթողիկոսի եղբօրորդին Թէո-

Fonds A.R.A.M

դորոս, որ Եգրի մխութեան մէջ չատ տխուր դեր խաղաց: Ահա այս տիպարի վարդապետների համար է անուշտ Խորենացու խօսքը, որոնք արհամարհոտ մեծամտութեամբ վարուում էին Խորենացու եւ իր ընկերների հետ:

«Վիճակաւորք հալածք ... ծոյլք, ատեցողք արուեստից ... սիրողք վաճառուց եւ կատակերգութեանց»: Ոչ ամէն վիճակաւոր եպիսկոպոս Մամիկոնէից, Ամատունեաց, Խորխոռունեաց եպիսկոպոսների նման էր. Հայաստանի բազմաթիւ եպիսկոպոսներից, մանաւանդ Ցունաց բաժնից կային այնպիսիներ, որոնք Խորենացու խօսքը լիովին արդարացնում էին՝ դիտութիւններ ատող, վաճառք եւ զբօսանքներ սիրող: Տակաւին Դուինի 553 թ. բարեկարգչական կանոնները կուում են ահա տոկոսներով փող բաժնող, եկեղեցական պաշտամունքների մէջ անփոյթ դտնուող, որսորդութեամբ ու վաճառականութեամբ պարապող եկեղեցականների դէմ:

«Փողոմրդականք վէպք, ստահակք, մեծախօսք, անվաստակք, վնասակարք, փախչողք ի ժառանգութենէ»: Ի՜նչպիսի սիրուն պատկեր քաղաքացու կեանքի, որ անուած էր Գաւղիկեանների քարոզութեամբ: Սրանք 555 թուերից առաջ արդէն քարոզում էին, թէ եկեղեցու խորհուրդներն ոչինչ են, թէ խաչի երկրպագութիւնն աւելորդ է, թէ ո՛չ մեղք կայ եւ ո՛չ էլ մեղքի համար պատիժ: Այս ու այլ այսպիսի դաղափարների ազդեցութեան տակ մարդիկ պիտի լինէին վէպ, անհնազանդ, աչխատանք ատեցող, ձրիակերներ, «փախչողք ի ժառանգութենէ», որովհետեւ ժառանգութեան հետ աչխատանքի դաղափարն է կապուած. իսկ սրանք ընդհակառակն ձգտում էին «ակերներին ծառայ դարձնել եւ նրանց փոխարէն ահիպարանոց ձիերով շրջել»:

«Զօրականք անարիք, ստապարծք, պղերգք, հեչտասէրք եւ կողոպտիչք»: Իր Պիտոյից Գրքի մէջ Խորենացին զօրականի հրապուրիչ պատկերն է գծագրած. գովում է նրանց սքանչելի կերպարանքը, նրանց ողջախոհութիւնը, նրանց արիական ոգին, որ հայրենի դաւառն ու մարդկութեան խաղաղութիւնն է պաչտպանում. նրանք հարուստ են ո՛չ թէ կողոպտելով, այլ իրենց ստացուածքն ամբողջ պահելով ու աւարաբաժին ստանալով. իսկ ա՜յժմ, բոլորովին այս պատկերին հակառակ՝ «Զօրականք անարիք... հեչտասէրք... կողոպտիչք...»:

«Իշխանք ապստամբք, զողակիցք զողոց... յափչտակիչք, աչխարհաւերք, աղտեղասէրք»: Այս տողերի հանդէպ Հ. Ակինեանը իր զարմանքն է յայտնում, երբ մեւս կողմից տեսնում է, որ «մեծազդի իշխան մը» պատմութեան մեկենաս է հանդիսանում: Զո՛ւր զարմանք: Եթէ Հայաստանի մէջ բարձր արժանիքի տէր նախարարներ կային, ո՛րքան չատ էր եւ «աչխարհաւեր, ապստամբ» նախարարների տեղը: Մի՞թէ ապստամբ չէ՞ր Սիւնեաց Վահան իշխանը, որ 570 թուերին «ապստամբեալ ի բաց եկաց ի Հայոց ... զի մի՛ եւս կոչեսցի անուն Հայոց ի վերայ նորա»: 590 թուերին Սիւնեաց տէր Փիլիպպոսը երկու անգամ իր հայ արենակիցների դէմ դուրս եկաւ եւ աւերմունքի պատճառ դարձաւ: 600 թուերին Սիւնեցի Սահակ իշխանը եւ նրա հետ ուրիշները ամբաստանեցին Ստեփաննոս Սիւնեցին, որ ապստամբ է եւ Հայութեան լըրութեան հետ միացած, ու նրան դլխատել տըւին: Այս բոլորը Խորենացու աչքի առաջ կատարուած, եւ նա իրաւունք չունի՞ վերոյիչեալ յանդիմանական խօսքերն ասելու: Ո՛րքան այս տիպարի մանր նախարարներ են եղած Հայաստանում, որոնք իրար երկիր յափչտակելով ու աւերելով են դրաղուած եղել...:

«Դատաւորք տմարդիք... անընտրողք ի բաւանց»: Խորենացին, որ հայ հայրապետանոցի դատաւորի պաչտօն էր վարում, բնականաբար այստեղ Հայաստանի աչխարհիկ դատաւորներն ի նկատի ունի:

Խորենացին իրրեւ եկեղեցական մտածող կարծում է, թէ այս բոլոր չարիքների հետեւանք «Աստուածառաք իսկ ամենեցուն եկեալ հասանէ բարկութիւն» (Պիտոյից Գրքի). եւ նա առանց յատկապէս ցոյց տալու, թէ յաջորդ յիչատակած երեւոյթներն իսկապէս կատարուած են, չարունակում է. «Եւ ապա յանդիմանութիւն այսոցիկ ընդ՞նչ, եթէ ոչ անտես առնել Աստուծոյ, եւ տարերց փոփոխել զբնութիւն. գալուն երաչտացեալ, ամառն անձրեւայոյզ, աչուն ձմեռնացեալ, ձմեռն սաստկասառոյց: Հողմք բքարարք, խորչակարերք, ամպք հրընկէցք, կարկտածուք, անձրեւք անժամանակք եւ անպիտանք, օդք դառնաչունչք եւ եղեմնարկուք: Զրոցն առատելուն անօգուտ եւ նուազելն անհնարաւոր: Երկրի անբերութիւնք պտղոց եւ անաճելութիւնք կենդանեաց: Այլ եւ սասանումնք եւ դղրդմունք»: Խորենացու այս ընդհանուր խօսքերով յիչատակած պատուհասների մէջ՝ Հ. Ն. Ակինեան Աստրական տարեգրի 770 թուականի մէջ պատահած բնական երեւոյթներն է տեսնում եւ իսկոյն Ոդբի գրութեան ժամանակն է որոչում, թէ գրուած է 770 թուից

Fonds A.R.A.M

յետոյ: Ցանձնարարում ենք Հ. Ակինեանին՝ կանխագոյն տարեգրութիւնների մէջ էլ նման դէպքերի նկարագրութիւններ որոնել, գուցէ այն ժամանակ Ողբի գրութեան տարեթիւն ևս լի կանուխ նշանակէ: Ապաքէն այդպիսի բնութեան երեւոյթներ ամէն տեղ, ամէն րոպէ, առանց կանխորոշման կարող են կատարուել եւ կատարուում են. նրանք աստեղաբաշխական տուեալներ չեն, որ մեզ ծառայեն որ եւ է երեւոյթի ժամանակը ճշդելու:

Ողբի վերջին հատուածը Զ. դարի հայ ժողովրդի ու ազատանիների քաշած թշուառութիւնների ճշգրիտ նկարագիրն է: «Թագաւորք տիւեալք (Ապրուէզ եւ Մօրիկ) խիստ եւ չարաչարք, բեւրիս բառնալով ծանունս եւ զբժուարակիրս, հրամանս տալով անտանելիս: Վերակացուք անհարթարարք, անողորմք ... հաւատ վաճառեալ ընդ անուտի կենցաղոյս: Հէնք (Հ. Ակինեանը այս բառով Չինկանաներ, ծայթեր հասկանալով Ողբի գրութեան ժամանակին ուզում է աւելի ուշացնել) եկեալ անհատք ի յոյովից կողմանց: Գերփումն տանց եւ յափշտակութիւն արարոց. կապումն գլխաւորաց եւ բանաք յայտնեաց. յօտարութիւն վարումն ազատաց եւ անթիւ նեղութիւնք ոմանց. առումն քաղաքաց եւ քանդումն ամրոցաց. աւերումն աւանաց եւ հրդեհումն չինուածոց. սովք անբաւք եւ հիւանդութիւնք եւ մահք բազմօրինակք»:

Այս տխուր նկարագրի փաստերը կարելի է գտնել մեր Է. դարի ընտիր պատմիչ Սեբէոս եպիսկոպոսի մօտ. եւ Ողբի մասին այսչափ:

13. Զ. դարի հայ եկեղեցու կնճռոտ խընդիրներից մէկն էլ Վրաց Եկեղեցու անջատման հարցն էր: Մորենացին իր Պատմութեան մէջ ցոյց է տալիս Վրաց Եկեղեցու հաստատման հանգամանքներն ու նրա կապակցութիւնը հայ Եկեղեցու հետ: Այս կապակցութիւնը, Մորենացուց առաջ՝ չէշտուած է նաեւ Աբրահամ կաթողիկոսի Թղթերից մէկում, որքան յիշում եմ:

Մորենացին Վրաց դարձի Պատմութեան աղբիւր Ագաթանգեղոսն է ցոյց տալիս, բայց նա օգտուել է անշուշտ եւ Սոկրատ Սքոլաստիկոսի «Եկեղեցական Պատմութիւնից» մտցնելով նրա մէջ տեղական աւանդութիւնների հիման վրայ մանր փոփոխութիւններ, ինչպէս քարոզչուհու անունը — «կին ոմն՝ անուն Նունէ, յընկերաց Ս. Հռիփսիմեանց, եւլն.»: Սոկրատը կրկին Թարգմանութեամբ ունինք՝ սովորաբար մեծ ու փոքր կոչուած: Առաջինը՝ յունարան Թարգմանութիւնը՝ կատարուել է Փիլոն Տիրակացու ձեռքով 696 թ. օտարութեան մէջ եւ որը ներկայ յոյն բնագրի հետ աւելի համաձայն է. իսկ երկրորդը՝ փոքր կոչուածը, մանր յաւելումներով ու կրճատումներով, 696 թուականի Թարգմանութիւնից դրեթէ հարիւր տարիներ առաջ է կատարուած եւ որը Սեբէոսն էլ է կարդացած (էջ 16) եւ Թարգմանութիւնը նուիրուած է եկեղեցաց չինող Ներսեհ ապիհիւպատ պատրիկին: Այս Թարգմանութիւնը կատարուել է 570 թուականներին եւ Թարգմանիչը ուրիշ ոք չէ, եթէ ոչ Մովսէս Խորենացին, որին սիրելի էր եւ սովորութեան համեմատ պատմական գործերով զբաղուելն ու Թարգմանելը: Պատմական փաստերի ճշգրիտ ըմբռնողութեան համար հարկ կայ երեք Ներսեհ կամսարական ընդունելու: Առաջին Ներսեհ կամսարականին Փարպեցին է յիշում, որ 485 թուերին Շիրակի տանուտէրութիւնը ստացաւ եւ հաւանօրէն 530 թուերին էլ վախճանեցաւ 70–75 տարեկան հասակում, եթէ ընդունինք, որ տանուտէր եղած ժամանակ 25–30 տարեկան կրտրիճ էր: Երկրորդ Ներսեհ կամսարականը, փոքրը Սոկրատի յիշատակարանի համեմատ «Ապիհիւպատ պատրիկ եւ եկեղեցաց չինող» կոչուածը, իմ կարծիքով նոյնպէս ապրում էր Զ. դարի կէսերից մինչեւ Է. դարի սկզբնական թուականները: Այս Ներսեհը գուցէ նոյն անձնաւորութիւնը լինի Ներսէս ստրատելատի կամ զօրավարի հետ, որ Դարա քաղաքի առումից յետոյ (605 թ.) Ցունաց ձեռքով Պոլսի մէջ ըսպանուեցաւ (Սեբ. 115): Երրորդ Ներսեհ կամսարականը հաւանօրէն Է. դարի սկզբներում է ծնուած եւ ապրել է մինչեւ 694 թուերը: Սա յիշում է իբրեւ «Տանուտէր Շիրակայ եւ Արշարունեաց» Նախճաւանի, Մրենի եկեղեցիների արձանագրութիւնների մէջ՝ առանց երբէք յիշատակուելու թէ եկեղեցիներ է չինել: Սա Դրիգոր Աբշարունեաց եպիսկոպոսի «Մեկնութիւն ընթերցուածոց» գրքի մեկենասն է եղած. 690 թուին պատրիկ է նշանակուած եւ 694 թուին էլ վախճանած: Պարզ է, որ փոքր Սոկրատը կարող էր Թարգմանուած լինել երկրորդ Ներսեհ իշխանի հաճութեամբ, որ Թալինի Ս. Աստուածածին եկեղեցին էր չինած: Եկեղեցու չինութեան մինչեւ ցարդ մնացած արձանագրութիւնը թուական չունի, որովհետեւ չինութիւնը կատարուել է հայ թուականի վերջնական հաստատութիւնից՝ 574 թուից՝ առաջ:

Սոկրատի Թարգմանութեան հետ կապուած է եւ «Սեղբեսարոսի Վարք»ի Թարգմանութեան խնդիրը, որ Մորենացու կեանքի ժամանակի ո-

Fonds A.R.A.M

բոչման նկատմամբ այնքան մեծ աղմուկ հանեց։ «Սեղբեստրոսի Վարք»ի հելլենաբան թարգմանութեան մէջ («Վարք»ի միւս թարգմանութիւնը յետոյ է կատարուած) հետեւեալ ծանօթագրութիւնը կայ. «Յառաջ քան զութուտասան ամ ի թարգմանելոյ Փիլոնի գրբոց զայդ՝ Սոկրատայ եկեղեցական Պատմութիւն, թարգմանեալ էր Արասուն Գրիգորի Ջորափորեցւոյ թարգմանի (հրամանաւ) ընդ փառաւորս յիշելոյ Ներսեհ Վրաց իշխանի փեսային Կամսարականաց զԳիրս Պատմութեան Վարուց սրբոյն Սեղբեստրոսի եպիսկոպոսին Հռովմայ»։ Ասողիկի ցուցմամբ Սոկրատի թարգմանութիւնը Փիլոնի ձեռքով կատարուել է 696 թուականին, որից 18 տարի զեղչելով՝ ստանում ենք Սեղբեստրոսի Վարքի թարգմանութեան թուականը — 678. եւ որովհետեւ Խորենացին Մեսրոպի նկարագիրը տալիս է այս թարգմանութեան բառերով, ապա Միաբանի եւ ուրիշների կարծիքով նա 678 թուականից յետոյ է ապրել։ Բայց կարծում ենք, որ վերոյիշեալ ընթերցուածի մէջ մի փոքրիկ փոփոխութիւն պէտք է մտցնել եւ այնուհետեւ ամէն տեսակ սին կարծիքներ կը ցրուին կ'երթան. Ծանօթագրի յիշատակած 18 տարին — «յառաջ քան զութուտասան ամ» — մի այնպիսի չնչին ժամանակաշրջան է, որ դժուար թէ ծանօթագրի առանձին ուշադրութեան արժանանար՝ այդ երկու թարգմանութիւններն արտագրելիս. ուստի այդ հատուածն առաջարկում ենք մի այսպիսի յաւելուածով կարդալ՝ «Յառաջ քան զհարիւր եւ զութուտասան ամ ի թարգմանելոյ Փիլոնի եւլն.». մի այսպիսի յաւելուածով Սեղբեստրոսի Վարքի թարգմանութեան տարին, այն է՝ 578 ենք ստանում, որ ուրիշ կողմից էլ ճշդւում է։

Ինչպէս յայտնի է, Սեղբեստրոսի Վարքը թարգմանուել է Կամսարականների փեսայ «Վրրացի Ներսեհ իշխանի» ցանկութեամբ։ Այս Ներսեհը անշուշտ ուրիշ մէկը չէ, եթէ ոչ Վրթանէս քերթողի Թղթի մէջ յիշատակուած «Վրրացի Ներսեհ իշխանը» (Ուխտ. Բ. ԻԲ.)։ Թարգմանութիւնը պէտք է որ 610 թուականից առաջ, երբ Վրացիք Հայերից վերջնականապէս անջատուեցան, կատարուած լինի, այն է՝ 578 թուերին, Կիւրիոնի Արարատի քորեպիսկոպոս կարգուելուց 14 տարի առաջ։ 610 թուականներից յետոյ՝ երբ Հայոց ու Վրացու մէջ կրօնական կատաղի թշնամութիւն ընկաւ, անկարելի էր, որ վրացի Ներսեհ իշխանը Կամսարականների հետ խնամութեամբ կապուէր եւ մի այսպիսի գործի հայերէն թարգմանութիւնը Արասի որդի Գրիգոր քերթողին յանձնարարէր կատարելու, որ Կիւրիոն կաթողիկոսին կատաղի թշնամի էր, մինչդեռ ինքը Ներսեհ՝ նրա մօտ բարեկամը։

Գրիգոր քերթող «Սեղբեստրոսի Վարք»ի բնագրի հետ ծանօթացած կարող էր լինել 564–565 թուերին, երբ այս թարգմանը Խորենացու եւ միւս ընկերների հետ Աղեքսանդրիայից հայրենիք վերադառնալիս՝ Հռովմ ընկաւ։ Իւր ընկերոջ Գրիգոր քերթողի 578 թ. կատարած թարգմանութիւնից բնականաբար լիապէս կարող էր օգտուել Խորենացին Մաշտոցի նկարագիրը տալիս իր Պատմութեան մէջ, որ գրուել է 610–620 թուերին։

Ի դէպ ասենք, որ այս Գրիգոր քերթողի թարգմանութիւններ համարում ենք լեզուական տեսակէտով. 1. Իրենէոսի Ցոյցք եւ 2. Տիմոթէոս Կուզի Հակաճառութիւնքը, դուցէ Աղեքսանդրիայում կատարուած։

14. Հայրապետական Աթոռի պարապութեան ժամանակ, որ 4–5 տարի տեւեց, Խորխոռունեաց ու Ամատունեաց եպիսկոպոսների միակ ջանքն էր Դուինի հետ միանալ եւ հայրապետութեան միութիւնը գլխաւորել։

Սմբատ Վրկան մարզպանի հզօր պաշտպանութեամբ վերջապէս Վրթանէս քերթողին յաջողւում է Դուինի ժողովը գումարել եւ Ուխտանեաց Աբրահամ եպիսկոպոսին կաթողիկոս ընտրել։ Այս նորընտիր կաթողիկոսին ահա 608 թուին տալիս է Խորխոռունեաց եպիսկոպոսը այն դաւանական Թուղթը, որ Գիրք Թղթոց մէջ պահուած է — Ցերկուց բնութեանց մի բնութիւն — եւ որի մասին Յովհան իմաստասէրն էլ յիշատակութիւն է անում։

Հայ եկեղեցու զօրացման ու վերակազմութեան համար Սմբատ մարզպանի ցոյց տուած հզօր պաշտպանութիւնը՝ անհուն բերկրանքով Խորենացու սիրտն է լցնում եւ սա հայ ազգի ապագայ գոյութեան առհաւատչեան Բագրատունեաց տոհմի մէջ է տեսնում։ Խորենացու համակրանքը դէպ ի Բագրատունիք այստեղից է ծագում։

Աբրահամ ու Կոմիտաս աչալուրջ կաթողիկոսների ժամանակ, երբ մեր երկրի մէջ փոքր ի շատէ խաղաղութիւն էր տիրում՝ գէթ մինչեւ 622 թուականը, Խորենացին միջոց ունեցաւ ինքնագիր գործերով պարապելու։ Մինչեւ այդ ժամանակները նա գրեթէ միմիայն թարգմանութիւններով էր պարապած.— «Այր եմ ծերա-

Fonds A.R.A.M

ցեալ եւ հիւանդոտ եւ անպարապ ի թարգմանութեանց» (Գ.կե.), այժմ ձեռնամուխ է լինում իր նշանաւոր գործերը — Հայոց Պատմութիւնն ու Աչխարհացոյցը — հրապարակ հանելու: Աղեքսանդրիայի մէջ իր ընկերների հետ մեծ տեմպով աշխատելով («անվհեհեր երազութեամբ կրթեալք») նա թարգմանել էր· 1· Փիլոն Եբրայեցու՝ վերծանութեան դպրոցի հիմնադիրներից մէկի՝ գրուածները, որոնք խորապէս ազդել են Պիտոյից Գրքի ու Պատմութեան վրայ: 2· Դրիդոր Նիւսացի· 3· Գրիգոր Նազիանզացի· 4· Նոննոս՝ Մեկնութիւն առաքելոց: Հայերենիք վերադառնալուց յետոյ թարգմանել կամ գրել է՝ 5· Թրակացու քերականութիւն· 6· Մեկնութիւն քերականին· 7· Պիտոյից Գիրք· 8· Սքոլաստիկոսի՝ եկեղեցական պատմութիւն· 9· Ողբ եւ 10· Ճերկուց բնութեանց:

Այս ժամանակները գրաւոր մատենութիւն է հաստատում Խորենացու եւ Սմբատ Բագրատունու երկրորդ որդի Վարազ Սահակի մէջ(*), որ մի պարսկասէր անձնաւորութիւն էր, ու Պարսից առասպելներին սիրահար: Արդ՝ այս իշխանը, երեւի ծանօթ Խորենացու գրական գործերին ու յատկապէս Ողբին, առաջարկում է գրել Հայոց դիւցազնական պատմութիւնը, ինչպէս որ ճիշդ այդ ժամանակները Խոսրով Ապրուէզի հրամանով Պարսից դիւցազնական պատմութիւնը գրուելու ձեռնարկուեցաւ: Սըրտի անհուն բերկրանքով 94ամեայ Խորենացին յանձն է առնում իշխանի այս ցանկութիւնը կատարելու՝ չնայելով այն բոլոր դժուարութիւններին, որ մի այսպիսի գործ գլուխ բերելու համար նրա առաջ կարող էին դուրս գալ: Ոչ միայն պատմական աղբիւրները թարգմանուած չէին, կամ մատենադարաններ չկային, («մի՞թէ մատեա՞ն մերձ կայցէ ինձ, կամ գպրութիւնք քոց հայրենեաց»), այլ եւ հէնց հայ աշխարհի ժողովրդական անգիր գրականութիւնը հաւաքուած չէր· բայց Խորենացին յանձն է առնում գրելու, որ Հայերը «ստէպ ստէպ եւ անյապ առնիցեն զընթերցումն պատմութեանց իւրեանց»):

Ինչպէս Պիտոյից Գրքի մէջ լմատատութեան եւ գրական գործերով պարապելու միակ պայմանը Խորենացին թագաւորութիւնն է համարում, այսպէս եւ Պատմութիւնը գրելիս՝ նա ցանկանում է, որ չըջապատն անդորը լինի, եւ ոչ թէ վտանգներով ու վրդովմունքներով լի, ինչ որ պատահեցաւ Խոսրով Ապրուէզի արշաւանքների պատճառով Հայաստան ու Պաղեստին, երբ ոչ միայն կարին ու Երուսաղէմ առնուեցան, այլ եւ քրիստոնեաների ամենամեծ սրբութիւնը — Ս· Խաչը — գերի տարուեցաւ: Այս վտանգների առթիւ է, որ Խորենացին գոչում է· «Եւ սիրելի էր ինձ յայնժամ (առ Պարսրաւ) դալ Փրկչին եւ դիս գնել եւ առ նոքօք յաշխարհ զմուտն իմ լինել եւ նոցա տեսութեամբն խրախճանալ եւ յարղեացս վտանգից ապրել· այլ վաղ ուրեմն փախեաւ ի մէնջ պատահումն այն, թէ արդեօք եւ վիճակ» (Ա.Իբ.):

Պատմութեան գրութեան ժամանակաշրջանը համարում ենք 609–620 թուականը: Գրութեան ժամանակն աւելի ճշդութեամբ կարող էինք որոշել, եթէ վաստօրէն Խորենացու հետեւեալ տողերը մեզ պարզ լինէին· «Ասա ուրեմն Պարսից թագաւորութեանն, որպէս լըսեմք, յայլոց յարուցեալ գունդս եւ Ասան անուանել» (Բ. Լ.): «Վերջերս» խօսքը ո՞ր ժամանակի ակնարկութիւն է: Թղթոց Գրքից պարզ երեւում է, որ 610 թուին արքունի գընդի (Մարզպետական, Մարզաստան) եպիսկոպոսը սեփական գնդի եպիսկոպոս էր կոչւում: Նոյն «սեփական» կոչումը Սերէոսի մէջն էլ երեւում է 639 թուականին, բայց միեւնոյն ժամանակ Ասան գնդի եպիսկոպոս կոչումն էլ երեւում է, իսկ 645 թուականից աւելի յաճախ է այս կոչումը գործածւում: Ուրեմն՝ Բ. գրքի գրութեան ժամանակ Խորենացու համար այդ նորօրինակ Ասան կոչումը հրապարակ է գալիս: Դարձեալ՝ «ի Պարսից առասպելաց» հատուածի մէջ Պարսից համար ասում է· «Զի զորոց առեմք զրանս եւ զգործս, այսօր ձեռամբ իմով չարագրեմ գայնոսիկ»: Այս պարսկասիրութիւնը անշուշտ հետեւանք է այն պակուցիչ դէպքին, երբ 614 Ապրուէզի յաղթական զօրքը երուսաղէմն առաւ ու խաչափայտը գերի վարեց· ապա ուրեմն առաջին գիրքը գրուած էր այդ տողերի գրութեան ժամանակ: Այս դիտողութիւնները կարող են լինել պատմութեան գրութեան ժամանակն որոշելու նկատմամբ: Պատմութեան գրութեան վերջին թուականը գտնելու համար որոշ փաստ չունինք, բայց բնականաբար պատմութիւն, այն էլ հա-

(*) Մանուէլ Բագրատունին երկու որդի ունէր՝ Սմբատ Շում (610 թ·) եւ Գիէ (Գագիկ) Դաշտկեար: Սմբատ Շումի որդիքն էին՝ 1· Վարազ Տիրոց (660), 2· Վարազ Սահակ (638), եւ 3· Սմբատ ասպետ: Վարազ Տիրոցի որդին էր Սմբատ Բագրատունի· Վարազ Սահակինը նոյնպէս Սմբատ Բագրատունի:

Fonds A.R.A.M

յոց պատմութիւն, դրելը բաւական ժամանակ էր պահանջում: Խորենացին Արաբացւոց Հայաստան արշաւելը, որ 640 թուին կատարուեցաւ, չդիտէ. ապա նա Պատմութիւնը այս ժամանակից առաջ է վերջացրել: Միւս կողմից էլ պարզ երեւում է, որ պատմութիւն խնդրող Սահակ Բագրատունին՝ մինչեւ պատմութեան գրութեան վախճանը կենդանի էր (Գ. կե.), նա վախճանեցաւ 640 թուականից առաջ, որովհետեւ Արծախից Արաբացիների դէմ 640 թուին օգնութիւն տուողը Սահակի որդի Սմբատն է հանդիսանում (Սեբ. 189): Եւ որովհետեւ Պատմութիւնից յետոյ Խորենացին ուրիշ աշխատութիւններ եւս կատարել է, ապա պատճառ է, որ Պատմութեան գրութեան վերջին թուականը 620 թիւը համարենք:

Պատմական դէպքերի ճշդութիւնը յայտնի կացուցանելու համար Խորենացին Պիտոյից Գրքի մէջ երկու սկզբունք է առաջ բերում. «Ամենայն իրաց հաստատութիւն երկուք այսքիւք են որ ունին գհաստատութիւն. նախ որ առնուամբ թագաւորացն ուրուք ժամանակաւ, եւ ապա անուանակոչութեամբ տեղեացն, յորս գործեցեալն միչա նշանաւոր ցուցանիւր»: Նոյն սկզբունքները գործադրում է Պատմութեան դէպքերը ճշդելու համար:

Պատմութեան գրութիւնից յետոյ Սահակ Բագրատունու խնդրով Խորենացին գրել է «ի Պարսից առասպելեաց» հատուածը: Նա որ հմուտ էր յունական պերճ ու ողորկ առասպելներին, նոյնչափ էլ Պարսից «փծուն» ու «անճուռնի» առասպելներին, որոնք Սահակ Բագրատունուն սիրելի էին:

15. 620–25 թուերին Խորենացին գրել է Աշխարհացոյցը՝ Պտղոմէոսի, Պապ Ալեքսանդրացու եւ Կոնստանդին Անտիոքացու գրուածների հետեւողութեամբ: Այդ գրուածքի Հայաստանի մասը բոլորովին ինքնուրոյն գործ է. հեղինակի ուսանողութեան ժամանակ կատարած ցամաքային ու ծովային ճանապարհորդութիւնն առատ նիւթ մատակարարեց այս աշխատութեան համար: Բայց սա չատ փոփոխութիւններ է կրած յետսմուտ յաւելումներով:

Պատմութիւն սրբոց Հռիփսիմեանց եւ ընտ: Այս աշխատութիւնը Խորենացին գրել է 615 թուականի Հռիփսիմեան տաճարի նորոգութեան առթիւ: Նա բովանդակում է ժամանակակից կոմիտաս կաթողիկոսի «Անձինք նուիրեալք» չարականի չատ նմանութիւնները: Իրենց լեզուով՝ այդ երկու գրուածքները օտար չեն քննաւ խորենեան ոճին:

Թուղթ Սահակայ Արծրունւոյ եւ պատասխանի. Խորենացու վերջին գործերից է, տպագրուած չատ անփոյթ ու թերութիւններով լի: Այս Սահակ Արծրունին այն իշխանն է, որին է. գարում Սերէոսն է յիշատակում (էջ 124) եւ որի արքասիրտ վասակ որդին 613 թուին Պարսիկների ձեռքով սպանուեցաւ: է. գարում սերտ մտերմութիւն կար Բագրատունեաց ու Արծրունեաց միջեւ. վարազ Շապան Արծրունին Սմբատ Բագրատունու գլխաւոր գործակիցներից մէկն էր: Սահակ Արծրունին կարզալով Սահակ Բագրատունու մօտ, երեւի Դարիւնքում, Խորենացու Հայոց Պատմութիւնը, իր չնորհակալութիւնն է յայտնում եւ ցանկանում է ստուգապէս իմանալ Հոզեաց վանքի Տիրամօր պատկերի պատմութիւնը: Խորենացին՝ անձանօթ Սահակ Արծրունուն, իր խնդակցութիւնն է յայտնում այդ պահանջի առթիւ եւ միանգամայն ապագայի նախատեսութեամբ, որչափ մարդիկ բնականաբար դէպքերից կարող են ապագան կռահել, յայտնում է, թէ հայ ազգի ապագան երկու նախարարական տոհմերին՝ Բագրատունեաց եւ Արծրունեաց է պատկանում: Իր պատասխանի մէջ Խորենացին պարզօրէն այս էլ է յայտնում, թէ ինքը Սահակ ու Մեսրովբի ժամակակիցը եղած չէ, թող թէ եւ նրանց փոխանորդը. թէ նրանց կենցաղավարութիւնը յիշեցնէ՝ ցաւում է, որ իր կեանքով նրանց արժանաւոր չէ: Կարելի՞ է սրանից աւելի պարզ խոստովանութիւն, թէ ինքը Պարթեւ Սահակի ու Մեսրոպի ժամանակակիցը չէ. միմիայն նրա խօսքերի համաստի անըմբռնողութիւնը նրա կեանքը 2. դարից տանում կապում է 6. դարի մեծ գործիչների կեանքի հետ:

16. Ինչպէս յայտնի է, 632 թուին Կարինի ժողովում մեր եկեղեցական կեանքի համար մի խոչոր երեւոյթ կատարուեցաւ, որ նոր երկպառակութեան պատճառ դարձաւ: Այդ ժողովում Եզրաս կաթողիկոսը իր համախոհներով միակամայց վարդապետութիւնն ընդունեց, որ քաղկեդոնութեան ու միաբնակութեան խառնուրդ էր: Ի՞նչպէս վերաբերուեցաւ այդ խընդրին Մովսէս Խորենացին: Մենք ունինք նրա վերջին գրուածքը — Ցաղագս Վարդավառին խորհրդոյ: Այստեղ հայ եկեղեցու մի բնութեան վարդապետութիւնը քարոզելուց յետոյ՝ հակառակ Եզրի ընդունած երկու բնութեան՝ նա ասում է. «Ճանապարհորդեաց... միով դիմօք, միով կամաց չարժողութեամբ». ուրեմն

Fonds A.R.A.M

Խորենացին Մաթուսաղային ու Թէոդորոսին հակառակ հայ եկեղեցու ամբողջ լռութեան հետ անբաժան մնաց: Կարեւոր է նոյնպէս դիտել, որ Վարդավառի կամ Պայծառակերպութեան տօնը եկեղեցու մէջ Զ. դարում հաստատուեցաւ: Ծառի լեզուն Խորենացու Պիտոյից Գիրքն է յիշեցնում:

632 *թուից յետոյ Խորխոռունեաց Մովսէս եպիսկոպոսը այլ եւս երկար չապրեցաւ: Նա «լի եւ պարարտ ծերութեամբ» իր արդիւնաշատ կեանքը կնքեց* 120 *տարեկան հասակում* 638 *թուին.*

Նոր Նախիջեւան

Ա. ՋԱՄԻՆԵԱՆ
Մայիս 1931

Իմ գիւղս

Նորէն թախի'ծն է գրկեր գիւղն աւերուն,
Ու հով մը խուլ կը կաղկանձէ դաշտին մէջ
Սուգն անպատում տերեւաթափ ծառերուն,
Եւ աշունն ալ կ'իյնայ առէջ առ առէջ:

Ու ես առջեւ գիւղանկարին այս տրտում
— Պատերազմի արհաւիրքներն ողբերգող —
Կը տառապիմ արտասուելու անկարող:

Ո՜վ իմ գիւղակս հայրենի, ո'րբ, աւերած,
Այժըմ աւա՜ղ լըքուած նոյն իսկ երազէդ,
Ջորցած բաղեղ մ'ինչպէս ծառին պըլլըւած,
Կը յամառիս պահել պատրանք մ'անցեալէդ:

Դուն իմ սրտիս առկայծող ջահն ես սիրուն
Զոր կը սպառնան մարել հովե'րը վաղուան.
Բայց ես, գի՜ւղ իմ, քեզ պիտի բնաւ չըմոռնամ...:

Ա. ՍԵՄԱ

Fonds A.R.A.M

ՆԻՒԹԵՐ Կ. ՊՈԼՍՈՑ ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

ԳՐԱԿԱՆ ԳՈՒԵՇԻԿ ՍԵՌԻ ՄԸ ՍԿԻԶԲԸ, ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ ԵՒ ՎԵՐՋԱԻՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

Բ.

(Շարունակութիւն)

Բայց այս գլուխը վակելէ առաջ կ'ուզենք հետեւեալ դիտողութիւնն ալ ընել «Ճեմարանի» խոովութիւններու մասին:

Սելճանաւոր Ամիրաներու եւ Խանաֆներու միջեւ տեղի ունեցած սոյն կռիւներու առեն՝ նախայարձակ կողմը Ամիրաներու դասակարգը եղած է միշտ:

Ստորեւ կ'ընդօրինակենք աղտոտ ոճով խմբագրուած եւ կռուի ազդանշանը տուող թուղթիկներու առաջինը՝ Սարքաֆ Ամիրաներու կողմէ Խանաֆներու ուղղուած եւ որուն հեղինակը եղած է վերոյիշեալ Պուէտ Յաչատուր Միսաքեան, համբաւաւոր գրագէտը:

Մեր մինչեւ հիմա գիտցածին համեմատ, այս վերջինը միայն «բարձր գրականութիւն»ը մշակած էր, բայց այս թուղթիկը ցոյց կուտայ որ այդ փողոցային սեռին ալ ձեռք զարկած էր: Իբր գրական հետաքրքրական նմոյշ մը՝ յարմար դատեցինք Միսաքեանի այս գրութիւնն ալ դնել հոս, աւելցնելով մեւնոյն առեն որ, ասոր իբր պատասխան գրուած է մեր նախորդ յօդուածին մէջ յիշատակուած ոտանաւորը, որուն մէջ օրուան Պատրիարքը, Ամիրաները եւայլն անխնայ խայտառակուած են:

Սարրաֆներու կողմանէ Խանաֆներուն

1· *Ճեմարանը Իւսկիւտարու,*
Գլ· Խախայն վերակացու·
Որ կ'անուանի գիրն Իզմիրու(1)
Թաթթօ ճէպպար Լազիստանու:
2· *Յակոբիկը Մանուէլեան,*
Խալֆայ Ամիրային փեսայն,
Ինքզինքը կը պարծենայ
Իւսկիւտարու Աստուածաբան:
3· *Կարմիր Կիրակիին օրը,*
Ժողովք ըրաւ Ճեմարանը,
Երեք հարիւր ոսմիկ մարդիկ,
Որ նա՛ գլուխն էր Ումէտը(2):
4· *Հո՛ն քարոզեց չաներեսը,*
Այն կեղծաւոր Յակոբիկը·
«Ձէ՞ք մեղքընար այս մարդիկը,
«Պիտի գոցվի Ճեմարանը···»:
5· *Մեր Ամիրայ իշխանները,*
Շատ ոխ ունին իրենց սիրտը·
Անոնցը Ամիրային
Փճացնեն չինած չէնքը:
6· *Հոն Սիւնկիւճիւ Պաղտասարը*(3),
Այն պատկերհան սեւ Ումէտը,
Քրիստիկ գիւլիւբա Միքայէլը,
Գրգռեցին չար ժողովը:
7· *Զաւխըննեբուն թէսատէ պաշին,*
Այն Իսկէնտէր Մեխանաճին,
Եւ աստէփսիզ Ալէմտաղցին,
Այն Ռափայէլ ըէսիմճին
8· *Առին թուղթ մը ինկան օրթան,*
Մէօհիւրլէմիշ ընող ո՞վ կան,
Թող համարձակ ելլան օրթան,
Իշխաններէն թո՛ղ չի վախնան:
9· *Ինձի Անդրէաս, քեօռ խուլումճին,*
Եղիազար բիս թօաֆճին,
Քսպզպ Թադէոս ըոըչվատճին(1)

(1) Խաչատուր Միսաքեան եւ Պարտիզպանեան:

(2) Սիւնկիւճի պաշի Պաղտասար Աղա·

(3) Պէհզատ Ումէտիկ, նկարիչ:

Fonds A.R.A.M

Ցուտ մը Թուղթին մէօհիւր զարկին։
10· *Ասոնք եղան չար օրինակ·*
Իրենց լեզուով միշտ համարձակ,
Ժողովրդոց մէջ ձրգեցին
Խռովութիւն, աղմուկ եւ կագ։
11· *Բայց այդ չար բանը ժողովին,*
Հասաւ ականջը Պատրիարքին,
Եւ միւշթէչար Պօղոս արհին
Բերել տուաւ զանոնք առջին։
12· *«Այդ ի՞նչ է քի դուք ըրեր էք,*
«Կիրակի օրը ժողվեր էք,
«Ճեմարանը ճէմ եղեր էք,
«Թուղթ մը գրեր ու մօհրեր էք։
13·— *«Ճեմարանը չի գոցվելու,*
«Եւ օրէ օր չէրէֆ տալու,
«Իրատ մասրաֆը նայելու,
«Ժողովեցանք խարար տալու։
14· *«Մինչեւ հիմա Աղաները*
«Կը հոգային պակասները·
«Ասկէ ետեւ էսնաֆները
«Պիտի նային ամէն բանը։
15· *«Ազգին այսքան ղուրուշները,*
«Կերեր էին իշխանները·
«Պիտի նայինք թէֆթէրները,
«Կ'ուզենք ասոնց հիսապները։
16· *«Հիւանդանոց ու Տնանկը,*
«Դպրատուններ ու Որբերը,
«Եկեղեցին ու վանքերը,
«Կ'ուզենք անոնց հիսապները»։
17· *Ըսաւ Պօղոս արհին պայծառ·*
«Դո՛ւք ո՞վ մարդիկ, չէ՞ք ամչնար·
«Աստուծմէ ալ չէ՞ք մի վախնար
«Որ ըրեր էք այդ ժողով չար։
18· *«Ամիրայից ա՛յնքան ջանքը,*
«Առատ տուրքը ու բարիքը,
«Մոռցրվելու բանե՞ր է մի
«Անոնց այնքան երախտիքը։
19· *«Քանի՞ փորձանք, քանի՞ մեծ ցաւ*
«Ազգին գլխուն պատահեցաւ·
«Ամիրայից այսքան ջանքը
«Ասոնց ամէնքը տէֆ ըրաւ։
20· *«Քանի՞ ժամեր, քանի՞ վանքեր,*
«Հիւանդանոց, դպրատուններ,
«Մինչեւ հիմա որ շինվեցաւ,
«Որո՞ւն ջանքն է, դուք չէ՞ք գիտեր։
21· *«Փոխան այսքան բարիքներու*
«Շնորհակալութիւն տալու,
«Ելեր հիմա կը յանդգնիք

(1) Կաշառակեր։

«Հայհոյելու, զրպարտելու։
22· *«Հեթանոսաց ազգին եղանք*
Ամէն կողմէ խաղք խայտառակ·
Ո՛չ սէր ունինք, ո՛չ միաբան,
Ո՛չ խղճմտանք եւ ոչ հաւատք»։
23· *Երբ լսեցին այս խօսքերը*
Հոն երթցող պարոնները,
Խռովեցան, բորբոքեցան,
Ինկան չուտ մը չարշինները,
24· *Պանտրմացի Օհաննէսը,*
Փիս Թօփճի սեւերեսը,
Եւ դիվլիթի կիւզէլ ըսված
Թէլպիս(1) *Գեւորգ չաներեսը։*
25· *Թէրթիպ ըրին այս չարիքը*
Ճեմարանի տղաքները,
Եւ արգուհալ տըվլին մէկտեղ
Թագաւորին ուրբաթ օրը։
26· *Խուզխունճուխի վարդապետը,*
Այն Օհաննէս անհաւատը,
Խռովարար հէ՛մ կեղծաւոր,
Հէ՛մ սուտըրուց անօրէնը·
27· *Ճեմարանի դաս տըվողը,*
Տէր Օհաննէս ըսուած գողը,
Աստուածաբան պարծենցողը,
Հաւատ օրէնք չունեցողը·
28· *Ասոնք մէկտեղ ըսկըսեցին*
Իխտիլալ տալ ժողովուրդին·
Խեղճ միամիտ էսնաֆները
Ուխը հազար հոգի կային։
29· *Էսնաֆներուն գլխաւորը*
Կանչեց կրկին Պատրիարքը·
«Արզուհալին միտքը ի՞նչ էր
«Որ տըվեր են տղաքները»։
30· *Ըսին ասոնք միաբերան·*
«Մենք չենք գիտեր, հա՛յր պատուական,
«Մեր մէջը չատ ռամիկներ կան,
«Որ ինչ ըսեն կը հաւատան»։
31· *Ես Միսաքեան Խաչատուրս,*
Ո՛չ թէ ազգին այլ Ամիրայից
Երախտագէտ ըլլալովս...(2)
(*Ընդօրինակուած մեր քովը գտնուած ձեռագրէն։ Տե՛ս նաեւ Անուխեան հաւաքածոյ։*

(1) Սրիկայ։

(2) Այս վերջին մասը անաւարտ կը թուի, հաւանօրէն կը պակսի տող մը։

Մեզի անընդունելի կը թուի որ Միսաքեանի պէս մեծ գրագէտ մը այս խայտառակ ոտանաւորը շարադրած եւ այս վերջին տողերը մանաւանդ գրած ըլլայ։ Թերեւս ուրիշ մը գրած է եւ անոր վերագրած են։ Ծ· ԽՄԲ·

Fonds A.R.A.M

Գ.

«Ճեմարանի» կռիւներու ատենէն կը սկսի Ամիրաներու բուն գիրար հարուածելու շրջանը: Ճարտարապետ Ամիրաները ու սարրաֆ Ամիրաները իրարու ոխերիմ թշնամիներ դարձած էին: Որովհետեւ «Ճեմարանը», իբր յղացում եւ գործ ճարտարապետներու խմբակին, սեղանաւորներու ատելութեան առարկան եղած էր: Այս ատելութիւնը հետզհետէ անձնական թշնամութեան յանգեցաւ: Միւս կողմէ՝ սեղանաւոր (սարրաֆ) Ամիրաներն ալ հաշտ չէին իրարու հետ եւ գիրար չէզոքացնելու եւ տապալելու կ'աշխատէին անդադար ուղղակի կամ անուղղակի միջոցներով:

Կ. Պոլսոյ Հայութիւնը, խռովութիւններէ պարտասած, ինքզինքը այս միջոցին նուիրեց կրթական գործին: Եւրոպա ղրկուած երիտասարդներ կը վերադառնային հետզհետէ եւ գլխաւոր ոյժը կը կազմէին այն խմորումին որ պիտի պատրաստէր ու հաստատէր ապա Ազգային Սահմանադրութիւնը 1860ական թուականներուն, երբ արդէն Ամիրաներու արեւը մարը կը մտնէր եւ փառքը կ'անհետանար արագօրէն, իրենց իսկ ձեռքով:

Այս ժամանակամիջոցին էր որ օր մը (15 դեկտեմբեր 1852) յանկարծ երեւցաւ Թռուցիկ մը, միեւնոյն գռեհիկ տեսակէն, բայց միակը իր տեսակին մէջ որ երբեք երեւցած ըլլայ հայ գրականութեան մէկ ոեւէ շրջանին:

«Ճեմարանի» կռիւներու ատեն գրի առնուած բոլոր «Ոտանաւոր»ները գլխաւոր շարժառիթ ունեցած են ընդհանուրին շահը եւ ազգին օգուտը, թէեւ նաեւ անձնական կիրք եւ ատելութիւն, նոյնպէս նախանձ՝ իրենց դերը ունեցած են որոշ չափով ատոնց յօրինումին մէջ:

Բայց այս նորօրինակ, աղտոտ ու գարշելի գրութիւնը, համակ անձնական թշնամութեան եւ քինախնդրութեան արդիւնք, իր կէտ նպատակին ունեցած է լոկ վատօրէն հարուածել, աղարտել պատիւը եւ արժանիքը ազգասէր եւ ուսումնասէր, վերջին աստիճան վեհանձն անձնաւորութեան մը, որպիսին եղած է Մկրտիչ Ամիրայ Ճէզայիրլեան:

Նոյն վարնոց «Ոտանաւոր»ին հեղինակին ու իր խորհրդակիցներուն սրտին թոյնը, ժահրը ա՛լ աւելի ցայտուն կերպով կը ցոլացնէ այն պարագան որ վերոյիշեալ Ամիրային անվերականգնելի կերպով անկումին իսկ վաղորդայնին գրի առնուած է ան, երբ Ճէզայիրլեան ոչ միջոց ունէր եւ ոչ կարողութիւն յարմար կերպով պատասխանելու իր ոսոխներուն եւ ինքզինքը պաշտպանելու:

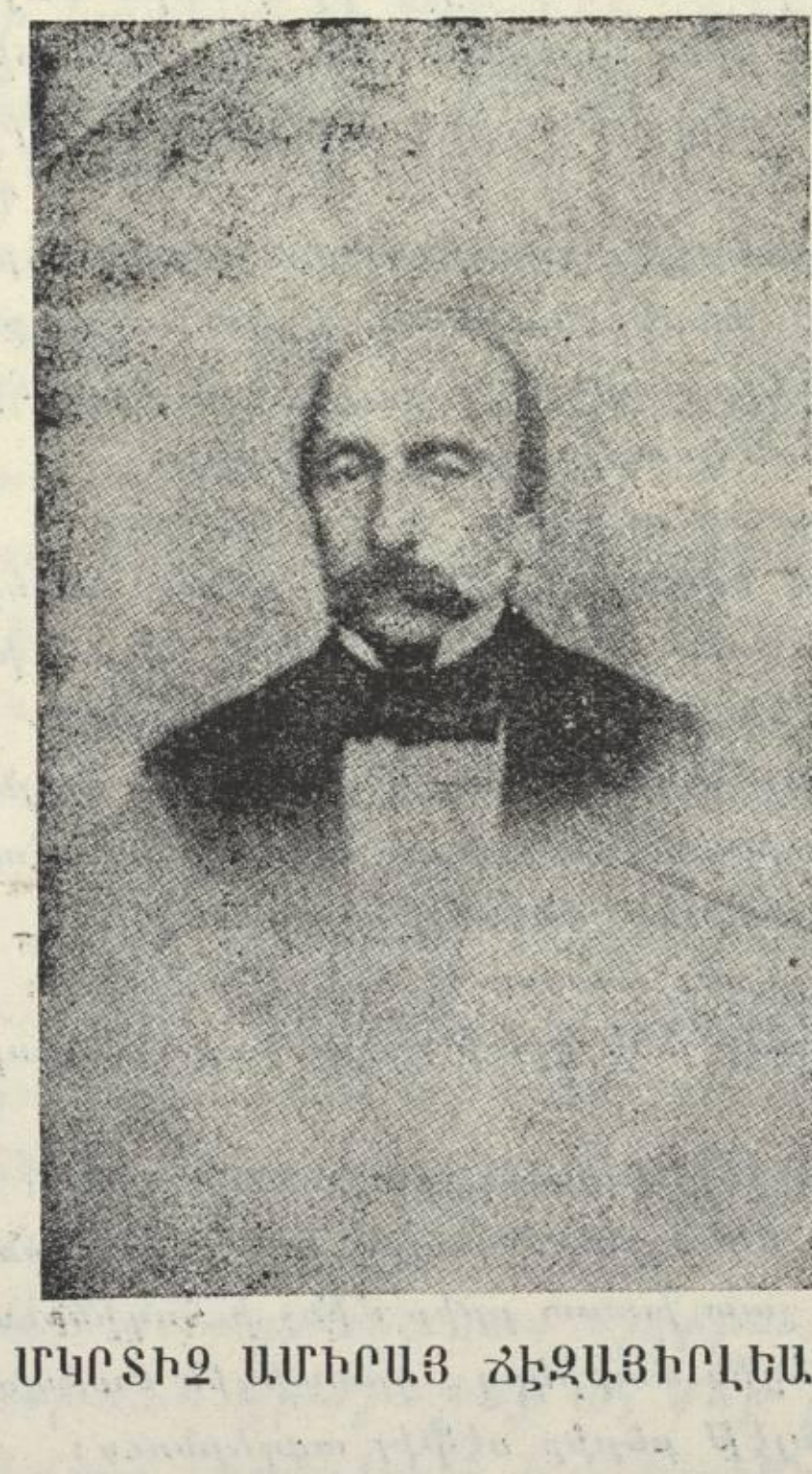

ՄԿՐՏԻՉ ԱՄԻՐԱՅ ՃԷՋԱՅԻՐԼԵԱՆ

Ահաւասիկ վատութեան այս գլուխգործոցը, որուն հեղինակը, ամիրայական պնակալէզ մը եւ շատ կարելի է գրական ծանօթ դէմք մը, պէտք է փնտռել ճարտարապետ Կարապետ Պալեան Ամիրային հացկատակներուն մէջէն, ո—

Fonds A.R.A.M

րովհետեւ յիշեալ «խալֆայ Ամիրայն» ամենէն մեծ եւ ամենէն ոխերիմ թշնամին եղած է Մեծ Եպարքոս Րէշիտ փաշայի սեղանաւոր Ճէզայիրլեան Մկրտիչին։

կ. Պոլսոյ Ճէզայիրլեան Ամիրային թշնամիներուն կողմանէ գրուած

1. *Ճէզայիրլի Զատէն փէք չատ յիշեցին,*
Թէրպիյէ ըլլայ տէյի Պուրսա քըշեցին.
Տիրայէթլիւ գիտնալով առաջ քաշեցին.
Վերջապէս Զարպխանան ծակը կըտտեցին։
2. *Խելքը տեղ ընել տըվին ըրին Ամիրայ.*
Օտան խենթով լեցուն սալթ թիմարխանայ։
Իհսան չատ ըրէ – կ'ըսեն – հէ՛յ մեծ Ամիրայ.
Հիչ չէր մտածեր քի չունիմ Զարպխանայ։
3. *Նաֆիլէ տեղն է եղեր ըրած իհսանն,*
Մաքսերուն թէնզիլ կ'ընեմ տէյի առեր էր համըն.
Խենթերուն հետ կը խորհէր իր տիպսիզ բանն,
Հինտիստան հասուցին իր թօփին ձայնն։
4. *Զորս հինգ եաղըճի, հինգ վեց տիրեքթօռ,*
«Մեծ ազգապետ ես» կ'ըսէին, կ'ընէին չատ զօռ.
Փայթօնով կը բերէին խանը չարաթն երեք օր,
Խելքը միտքը կուրցած, երկու աչքը քեօռ։
5. *Անխելք տիրեքթօռք, չաչխըն եաղըճիք,*
Խեղճ Մկրտիչն բացը հանեցիք։
Իր տունը աւրելով՝ ձերը շինեցիք.
Կիպլի եղած էսրարներն օրթան հանեցիք։
6. *Փէք չատ չէրէֆ տըվաւ նոր շինած խանին,*
Այժմիկ արզու կ'ընէ Զինիլի խանին.
Աշխարհս մաթ մնացին իր թօփին ձայնին.
Շատ խըեանէթ է եղեր Տէրուեթեան մալին։
7. *Եալը մը կը շինէր, չկար նմանը,*
Ամերիքայ հասաւ իր մեծ համբաւը։
Տեսնեմք ո՞վ պիտի վայլէ նոր փառլախ խանը,
Ասլա չէր մտածեր իր բռնած բանը։
8. *Զէր եկեր քու միսալըդ ի մէջ ազգերնուս.*
Փէք չատ խաստ ըրիր մինչ ի հոգինուս.
..նեցին մարիկըդ, կըտտեցին մահպուս.
Րէզալէթ բերիր ռէֆիլ ազգերնուս։
9. *Փայթօնով պտըտող փառլախ Ամիրան,*
Փսթիկը պառկեր է հիմա Զարպխանան։
Ամէնքը կը կանչեն քի ի՞նչ ըրիր փարան.
Մահպուսը տարած օրերնին կը քալէր եաեան։
10. *Պուռռունսըզ Յակոբ կ'ըսեն, չափխըն չան տըղան,*
Հասըզ հիտապըզ է, կ'ըսէր, ունեցած փարան,
Հիմա թօփ որ նետեց, իր պոչըն մնաց արան։
11. *Լիմօնճի օղլու կ'ըսեն, տիրէքթօռ աղա՛յ,*
Լիմօնդ ծախէ պէ՛ հէյ Ստեփան աղայ.
Ֆրանսըզ աքըլլը Աղաթօն աղայ (1),
Շուտով ազատեցար դուն Սահակ աղայ(2)։
12. *Ամբարտաւան մտօք բէք չատ բարձրացաւ,*
Սադայէլին նման անդունդը անցաւ.
Բոլոր տալխաւուխներուն բանը լմնցաւ
. . . . :
13. *Հօրը գերեզմանին վրայ մասրաֆ չատ ըրաւ,*
Ամբարտաւան չունը տուվան ալ չառաւ։
Երնէ՜կ մեռնողին քի, չի տեսած մեռաւ.
Բարկացաւ Աստուած նազարն ետ առաւ։
14. *Ծերունի մայրը կը կանչէ «Ո՞ւր տարին տըղաս,*
Բարի էր չի ծնէի այս անգէտ խախաս,
Շատ տէրտ ու խոցեր ձգեց իմ վրաս,
Երանի իր հոգոյն, թէզ մեռաւ աղաս»։
15. *Ն. Ֆ.գն էր որ քեզ օրթայ հանեց (3),*
Արապխտանու կէօմրիւկներն քու տունդ աւրեց։
Հագգի ըսուած չունը քեզ գլխէ հանեց.
Զաստուածդ Նաֆըզն էր որ մարիկըդ ...նեց,
16. *Հիմա կուլայ կ'աղաչէ։ «Այս ի՞նչ էր ըրի,*
Տալխաւուխի խօսքերուն մտիկ չատ ըրի։
Հօրս թողած տօլապին ալ խանահաթ չըրի,
Ինծի ցատկէ ըսողին տընակը աւրի»։
17 *«Գիտցայ քի պիտի մնամ տայմա Ամիրայ,*
«Մահպուսը պառկելով տխպս եղաւ եարա։
«Զուրի պէս կը խարճէի ոսկի ու փարայ,
«Հիմա ձուն գլխուս, չը մնաց թըռաշի փարայ»։
18. *Բռնած գործերն էր պուլաշըխ ընթի.*
Ամբարտաւան խելքով՝ ըրածն էր խենթի։
Ասլա չէր հանէր օր մը՝ ուրիշի խելքի,
«Պուռռունսըզ»ներուն մարն ալ կը ք..ի պէլքի։
19. *Անթիւ վաստակ ըրիր, ի՞նչ ըրիր փարան։*
Անխելքութեամբ բռնեցիր, դուն գացիր արան։
Ուտողներուն ամէնն ալ էլէրնին տարան,
Ա՛լ չե՛ս կրնար գտնալ այս բանին չարէն։
20. *Ալթուն էֆէնտի կ'ըսեն Մըսրայ քէֆէրէն,*
Տիրեքթօռ ըսվեցաւ մաքսերուն վրան,
Խուտուրմիշ էր եղեր իփսիզ չան տըղան,

---

(1) Մկրտիչ Աղաթօն։ (2) Սահակ Ապրօ։ (3) Նաֆիզ փաշա։

Fonds A.R.A.M

Մահպուս մտած օրն կ'ազերսէր «ո՞ւր է մեր Աղան»։

Ի Կոստանդնուպոլիս 15 դեկտեմբեր 1852 (Ընդօրինակուած մեր քովը գտնուած ձեռագրէն։ Տե՛ս նաեւ Անուխեան հատաքածոյ)։

Այժմ կարգը եկաւ քանի մը տեղեկութիւններ տալու այս անխրատուած մեծ մարդուն վրայ։

ՄԿՐՏԻՉ ԱՄԻՐԱՅ ՃԷԶԱՅԻՐԼԵԱՆ

Մկրտիչ Ամիրային բուն մականունը Հովուեանց է։

Այս ազգատոհմին ծագումը կը տարուի դէպ ի չատ հին ժամանակները, յիշեալ Ամիրան փառաբանողներուն կողմէ։ Այսպէս Յովհաննէս Հիսարեան որ ճէզայիրլեանին տունը ուսուցիչ եղած է, իր «Բանասէր» հանդէսին մէջ (1851) Յուլիս, թիւ է։ էջ 318) հետեւեալ տեղեկութիւնները կուտայ մեզ այս մասին որոնք ամէն պարագայի մէջ մեծ ստուգութեան կարօտ են։ որովհետեւ կարդ մը Ամիրաներ իրենց ազգատոհմին պատմութիւնը մինչեւնոյն ձեւով գրել տրուած են՝ իրենց հայկատակ «պատուելի»ներուն եւ անպատճառ իշխանական ծագում մը ունենալ ճգնած եւ կամ այնպէս հաւատացնել ուզած են։

«Աւանդութեամբ կը պատմեն թէ Կիլիկեցւոց պայազատութիւնն իսպառ ջնջուելէն ետեւ, Անի քաղաքին գաղթականներէն սերեալ Պունեաթ կամ Պունիաթ անունով իշխան մը՝ Սեբաստիայի մէջ կուգայ իր բնակութիւնը հաստատելու եւ անժառանգ ըլլալուն տաներէց քահանային խորհրդովը Հայոց նախարարաղն ցեղերուն մէկէն պատանի մը որդեգրելու կը յօժարի։ Այս պաշտօնը գործադրելու քահանան յանձնառու ըլլալով, դէպ ի Վան քաղաքը ճանապարհորդութեան կ'ելլէ, ուր Արծկէացի որբ պատանի մը ձեռք կը բերէ՝ Պուղամ կամ Ապուղամբէ անուն, որուն վեհանձն չարժուածքն եւ բնաւորութիւնը ապացոյց էին իր ազնուականութեանը։

«Ուստի պատանին հետը առած կը դառնայ ի Սեբաստիա։ Պարոն Պունիաթ չնորհակալութեամբ կ'ընդունի իր որդեգիրը ու մեծ սէր կը ցուցնէ վրան եւ քանի մը տարիէ ետեւ կ'ամուսնացնէ։

«Այս միջոցիս Սուլթան Սէլիմ Եաւուզին դէպ ի Պարսկաստան Շահ Իսմայիլ Թագաւորին վրայ ըրած արշաւանքէն վախնալով՝ Պ. Պունեաթ չ'ուզեր Սեբաստիայէ մէջ մնալ. ուստի կը քաշուի Ակնայ երկիրը, ուր քաղաքին մօտ գիւղ մը կը հաստատէ իրեն բնակութեան համար, որուն անունն ալ իւր որդեգրին անուամբը Ապուղամբի կը դնէ որ ժամանակ անցնելով Ապուչեխի փոխուած է։ Ծերունի Պ. Պունեաթը գինքը կատարեալ երջանիկ պիտի համարէր աս վիճակին մէջ թէ որ Պ. Պուղամէն ծնած զաւակները ողջ մնային։ Բայց ասոնց խանճարուրն միանգամայն պատանքն կ'ըլլար, բայց ի վերջինէն, որուն անունը դրին Հովիւ ի յիշատակ ազգատոհմին Հովուեանց։

«Ահա այս Հովիւը երկրորդ նախահաւ կը համարուի Հովուեանց զարմին, որուն ութերորդ թոռն է ճէզայիրլեան Մկրտիչ Ամիրան՝ որդի ի հօրէ կարգաւ. ասանկ, Պ. Պուղամ, Հովիւ, Թորոս, Հովիւ, Սարգիս, Թորոս, Սարգիս, Յովհաննէս Ամիրայ (մականուանեալ (ճէզայիրլի), Սարգիս Ամիրայ եւ ասոր որդին է մեծապատիւ Մկրտիչ Ամիրայ»։

Այս մտացածին կամ ճշդրիտ ազգաբանութեան վրայ մենք ալ մեր լսածին համեմատ հետեւեալը կ'աւելցնենք։

Վերոյիշեալ Յովհաննէս Ամիրան, Մկրտիչ Ամիրային մեծ–հայրը, ժամանակին ծովակալ (Գափուտանը Տէրեա) ճէզայիրլի Հասան փաշային սեղանաւորը եւ խորհրդատուն եղած է. այնպէս որ «ճէզայիրլիին մարդը» մակդիրը

Fonds A.R.A.M

տուած են եղեր այդ Ամիրային, որուն տղան Սարգիս Սարրաֆ՝ սկսած է իր ընտանեկան մականուն գործածել զայն։

Սարգիս Ամիրայ մեծ կարողութիւն մը չէ թողած իր զաւկին. Մկրտիչ Ամիրայ իր հօրմէն միայն «տօլապ» մը (լումայափոխի ապակեդարան) ժառանգած է Կ. Պոլսոյ Զինիլի խանին մէջ։

Կենսագրական Գիծեր։ Նկարագիր։

Ճէզայիրլեան Մկրտիչ Ամիրայ ծընած է Խասգիւղ՝ 1805ին։ «... Հազիւ 10 տարեկան էր երբ իր հայրը կորսնցուց. բայց ինք ի բնէ ուշիմ՝ սկսաւ ուսման հետեւիլ եւ իր նախնական կրթութիւնը ստացաւ իր ծննդավայրին մէջ, այն դպրոցը՝ որ յետոյ իր հոգածութեան միակ առարկան դարձաւ։ Վարժարանը թողլէն ետք սկսաւ սեղանաւորական գործերով զբաղիլ, ապա կառավարական պաշտօնեայ եղաւ եւ հետզհետէ իր ուշիմութեամբ եւ դիրքով մաքսի յանձանձող անուանուեցաւ, շարունակելով հանդերձ իր սեղանաւորական գործերը»։ (Յիշատակարան, Պրակ Բ. էջ 26 Վ.Գ. Զարդարեան, Կ. Պոլիս 1909)։ Կառավարական բարձր պաշտօնատարներուն հետ վերջին աստիճանի լաւ վարուող, թրքերէնի եւ հայերէնի բաւական հմուտ անձ մ'էր ինք։ Իր գործի մարդու հանճարեղ խորհուրդները միշտ գնահատուած են Թուրք ատեանին կողմէ։

Ներուող, յանդուգն, ձեռներէց ոգի մը ունէր Ճէզայիրլեան։ Հպարտ էր եւ փառասէր, բայց միեւնոյն ատեն խիստ վեհանձն, եւ բարեսէր, շռայլ ըլլալու աստիճան. իր փառասիրութիւնը խթան մը եղած է իրեն յաջողելու մեծ չափով եւ հռչակ հանելու։

Բայց իր ամենամեծ պակասութիւնը զինք շրջապատող հացկատակներու, շողոքորթներու վրան կոյր վստահութիւն ունենալը եղած է։ Այս պնակալէզները Ամիրային վստահութիւնը չարաչար գործածելով հարստացած են գրեթէ ամէնքն ալ եւ անոր անկումին լքած են զինքը բոլորովին առանց երախտագիտական դոյզն պարտականութիւն մը կատարելու։ Ասոնք՝ շոյած, փայփայած են միշտ իր նկարագրին տկար կողմերը։ Անդադար կրկնած են իրեն թէ ինք իշխանական ազգատոհմէ սերած է, թէեւ իրենք ալ ասոր հաւատացած չեն բնաւ։

Իրմէն նպաստաւորեալ եւ պաշտպանեալ երկու ծանօթ անձեր, Աշնան Պօղոս էֆէնտի եւ Խօրասանճեան Պետրոս շողոքորթած են զինքը ամէն առիթով։ Այսպէս՝ Կարապետ վրդ. Շահնազարեանը դատող ժողովին մէջ որ տեղի է ունեցած Տատեան Յովհաննէս Պէյի տունը 20 ապրիլ 1851ին (Հ.Տ.), Ճէզայիրլեան Ամիրայ հազիւ թէ բերանը կը բանայ խօսելու, Աշնան Պօղոս կը կրկնէ անդադար «Ճէվայիր (գոհար), էֆէնտիմ, ճէվայիր, լաֆ տէյիլ, ճէվայիր»։

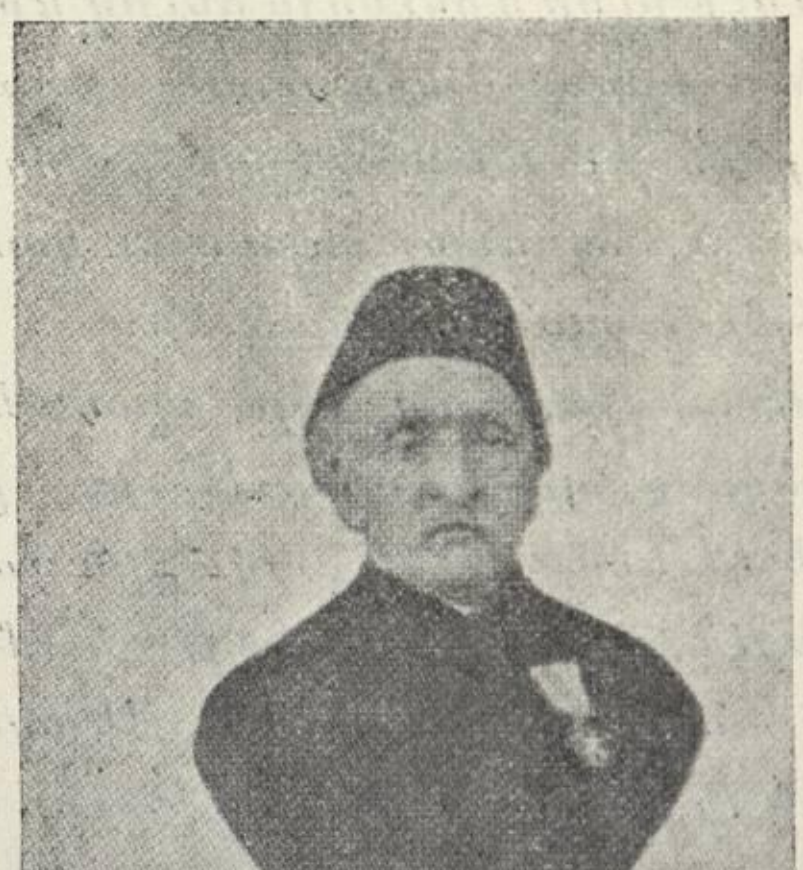

ՊՕՂՈՍ ԱՇՆԱՆ

Միեւնոյն ժողովին մէջ երբ Ամիրան գրգռուած հետեւեալ խօսքերը կ'արտասանէ.

Fonds A.R.A.M

«... Քանի մը «մուրտար» (աղտոտ) «ֆիթնէ» (խառնակիչ) մարդիկներու համար ի՞նչ է սա, քանի՞երորդ անգամն է որ ազգը տակնուվրայ կ'ըլլայ. քանի՞ հեղ հրամանոցդ հետ խօսեր եմ, Կարապետ Ամիրա՛յ (Պալեան), աչքերներուս առջեւ ունենամք ազգին խեղճութիւնը ու յետոյ տատնկ բաներու աչք բանանք: Տէֆ ընենք տա ուղուրսուզ մարդիկները ազգին մէջէն, միլլէթճէ մէկ ըլլանք հանենք մէջերնուս մէկ մէկ գեղ տանք, երթան նստին. ի՛նչ մասրաֆ որ ըլլայ Թագաւորին սայէէն ես կը տեսնամ: Ի՞նչ ըրին այդ մարդիկը մինչեւ հիմա (ձեռքը դէպ ի զրպարտիչներուն տանելով) ինչերնի՞ն տեսանք, պատճառած խռովութիւններէն զատ. երկու հեղ «Ճեմարան» բացուեցաւ, այսքան հազար քէսէ ստակ գնաց, ի՞նչ հասըլ եղաւ: Ինչո՞ւ ես հիմայ տարին հարիւր հազար ղրուշ խաւրեմ Եւրոպա ...»: Այս խօսքերուն վրայ Խօրասանճեան Պետրոս աղա (յետոյ Ամիրայ) եւ Պօղոս Աշնան, անմիջապէս Մկրտիչ Ամիրային ծունկերուն փաթթուելով կ'ըսեն միաբերան «Մի՛, մի՛ խըրս ելլաք, էֆէնտիմ, քէֆսիզութիւն կը բերէք ձեզի»: (Միջնադարեան Ատեան մը. «Արեւելեան Մամուլ», Իզմիր 1875 Յունիս, Օգոստոս, էջ 223 եւ 294):

Մ. Ճէզայիրլեան՝ ուսումնասէր եւ գրասէր:

Բայց ինչ որ այս եզական մարդուն նկարագրին յատկանշանական մասը կը կազմէ, ա՛յն ալ ժամանակին ուսումնական անձերու հետ մօտքի հաղորդակցութիւնը սիրելը եղած է: Իր շուրջը խմբուած էին (1849) Խասգիւղի մտաւորականներէն Նիկողոս Հովեան, Տօքթ. Փոփովիչ, հունգարահայ բժիշկ մը, Գրիգոր Ճափճափեան, Մկրտիչ եւ Յարութիւն Մոմճեան եղբայրները, Յովհաննէս Հիսարեան, Գրիգոր Աղաթօն եւ Գէորգ Սթիմարաճեան: Այս վերջին երկուքը պաշտպանեալները եղած էին Ճէզայիրլեան Ամիրային եւ իր ծախքովը Ֆրանսայի մէջ երկրագործութիւն սորվելէ յետոյ վերադարձեր էին Կ. Պոլիս:

Այս հպարտ եւ ուրիշին խորհուրդին շատ անգամ չանսացող մարդը մտաւորականներու կարծիքը կը յարգէր եւ օգտակար դատածը կը գործադրէր անյապաղ, առանց ծախքի խնայողութեան եւ լիաբուռն դրամ կը վատնէր իշխանաբար: Ուսմունքի կարեւորութիւնը շա՛տ լաւ ըմբռնած էր ինք:

Խասգիւղի Ներսէսեան Վարժարանը մանաւանդ իր մասնաւոր հոգածութեան առարկան եղած է:

Նիկողոս Զօրայեան՝ որ վերոյիշեալ մտաւորականներու խումբին մէջ մտած է 1849ին, առաջին օրէն իր գործակցութիւնը բերած է Ներսէսեան վարժարանին աշխատողներուն, երկու օրուան մէջ ներկայացնելով կրթական ծրագիր մը: Ամիրան հինգ օր պայմանաժամ տուած էր իրեն եւ Գ. Սթիմարաճեանին:

«Ճէզայիրլեան Ներսէսեան վարժարանը վերաշինելէն ետք (1836–1838) կը ձեռնարկէ բարեկարգութեան. վարժարանին նախակրթական մասին մէջ իրաւարժութեան եղանակաւ դաս տրուիլ կը սկսի, իսկ ուսումնարանի աշակերտներուն՝ ֆրանսերէն եւ իտալերէն լեզուները կ'աւանդուին ինչպէս նաեւ զանազան ուսմունքներ: Բաց ի մասնաւոր իտալացի դասատուէ մը, կը դասախօսէին նաեւ Եզեկեան Յովհաննէս վարժապետ, Յովսէփ Վարդանեան (յետոյ Վարդան փաշա), Ֆիգիգա Պօղոս եւ Տ. Սահակեան Յովհաննէս:

Տ. Գէորգ Արծրունի, հայկաբանութեան եւ տրամաբանութեան դասախօս, Ամիրային կողմէ վարժարանին տեսուչ

Fonds A.R.A.M

կարգուած էր. իր յորդորներուն շնորհիւ վարժարանին ծախսերուն ամէն ամիս Ամիրան 10,000 դրուշ կը վճարէր: Դժբաղդաբար այս փայլուն վիճակը հազիւ 19 ամիս տեւած է, որովհետեւ հետեւեալ միջադէպը բոլորովին վհատեցուած է բարեսիրտ Ամիրան:

«Մկրտիչ Ամիրայ խնճոյք մը կուտայ իր տան մէջ եւ կը հրաւիրէ բոլոր Ամիրաները բաց ի Պալեան Կարապետ Ամիրայէն: Խնճոյքէն ետք բոլոր Ամիրաները դպրոց կ'երթան, հոն ճառեր կը խօսուին հայերէն, ֆրանսերէն եւ իտալերէն լեզուներով ու դաստիարակութեան կարեւորութեան վրայ բանախօսութիւն մը կը կարդացուի Եզեկեան վարժապետէ յօրինուած. բնագիտական փորձեր կ'ըլլան եւ մոգական լապտերով ներկայացում մը կը տրուի: Ասոր վրայ Ամիրաները կ'ըսեն որ այս դպրոցը աշակերտներուն մոլութիւն կը սորվեցնէ եւ ամիս մը ետք ազգին երեւելիները Բերայի Ս. Երրորդութեան եկեղեցին ժողվուելով կը հրաւիրեն նաեւ Մկրտիչ Ամիրան և գիտողութիւն կ'ընեն որ Ներսէսեան վարժարանին մէջ անհաւատութիւն եւ օտար լեզու կը սորվեցնեն: Մկրտիչ Ամիրայ այս ամբաստանութենէն չափազանց վհատելով կը կանչէ Արծրունի Տ. Գէորգը եւ Հովեան Նիկողոսը ու կ'ըսէ թէ «Մինչեւ այս ամսագլուխ վարժապետներու եւ վարժարանին բոլոր ծախքերը գացէք սենեակէս առէք, այլ եւս վարժարանի վրայէն իմ խնամատարութիւնս վերցուցած եմ...» Այսպէսով Ճէզայիրլեանի այնչափ զոհողութիւններով հաստատած եւ բարեկարգած վարժարանը իր փայլուն վիճակէն կ'իջնէ աննախանձելի դրութեան մը»:

(Յիշատակարան, Պրակ Բ. էջ 26–27 Վ. Գ. Զարդարեան, Կ. Պոլիս 1909):

Ճէզայիրլեան Ամիրայ իր ծախքով 1840ին Գրիգոր Աղաթոնը (1823–1868) Կրինեօնի երկրագործական բարձրագոյն վարժարանը ղրկած է: Աղաթօն 1840ին Կ. Պոլիս դարձած եւ 1848ին Թուրքիոյ հանրային շինութեանց նախարար անուանուած է:

Ասկէ զատ Ամիրան ուրիշ երիտասարդներու ալ ուսման ծախքերը հոգացած է, թէ՛ Եւրոպա ղրկելով եւ թէ՛ հոս իր աչքին տակ կրթելով զանոնք, զոր օրինակ Գ. Սթիմարաճեան եւ Յ. Ամասեան, որոնք Ամիրայէն շնորհիւը «Կռինեօնի» վարժարանէն շրջանաւարտ եղած են:

ԳՐԻԳՈՐ ԱՂԱԹՕՆ

Ինք՝ ազատամիտ գաղափարներով տոգորուած՝ լուսաւորեալ անձ, հակառակած է միշտ շատ մը հինգլուխ Ամիրաներու: Իր ազգին օգտակար ըլլալ ջանացած է, զգացած է ուսմունքի կարեւորութիւնը եւ իր բարերարութիւնները դէպ ի հոն ձգտած են առաւելապէս:

Մկրտիչ Ամիրայ շատ գրասէր էր եւ ձեռքէն եկած բարիքը չէր զլանար երբ իրեն դիմում մը ըլլար՝ օգտակար գիրք մը հրատարակելու: Իր նախասիրած գիրքը Նաբոլէոնի կենսագրութիւնն էր,

Fonds A.R.A.M

որուն համառօտը պատրաստել տուած էր յատկապէս Յ· Հիսարեանին եւ հրատարակած 1847ին։ Մտադրած էր անոր ընդարձակն ալ պատրաստել տալու, բայց քիչ յետոյ իր անկումը վրայ հասաւ։

Յիշեալ գիրքէն զատ՝ հետեւեալ գրքերու տպագրութեան սատարած է·

1· Մետաքսաբանութիւն, Յ· Կըրճիկեան (1846)· 2· Հանրացոյց պատկեր շերամ պահելու· 3· Ընթերցասիրութիւն, Ն· Զօրայեան (1852)· 4· Մանր ուսմունք քրիստոնէական, Մարկոսեան (1855)։ Այս վերջինը կրնանք ըսել թէ մեր մէջ ամենէն շատ տպագրուած գիրքն է։

Մ· Ճէզայիրլեան՝ բարեգործ։

Քսան հազարէ աւելի Հայեր մաքսերու եւ այլեւայլ տեղեր պաշտօնի անցուցած է։

Մինչեւ 1896ի եղերական տարին, Պոլսոյ Մաքսատան բեռնակիրներու մեծամասնութիւնը Հայերէ կը բաղկանար։ Մկրտիչ Ամիրայի օրովն է որ մեծ թուով հայ «համալ»ներ մուտ գտան Մաքսատան մէջ։

Իր մեծագոյն փափաքը եղած է երկրագործութեան եւ մետաքսագործութեան տարածումը Թուրքիոյ մէջ։ Ասոր համար, մետաքսի շատ մը գործարաններ բանալ տուած է ահագին գումարներ ծախսելով։

Հայ թատրոնին հաստատման համար հարկ եղած քաջալերութիւնը չէ զլացած, հակառակ կարգ մը խաւարամիտ Ամիրաներու սադրանքներուն, որոնք դժբաղդաբար վերջապէս յաջողած են առաջին հայ թատրոնը փլցնել Խասգիւղի մէջ 1859ին· ինչպէս յայտնի է, այս թատրոնը կանգնած էր Առաքել Ալթուն-Տիւրրի։

Ամէն տօնական օրերուն Ճէզայիրլեան Ամիրան աղքատիկ տղաքներու հագուստ շինել կուտար· Բարեկենդանի շաբաթները՝ Խասգիւղի աղքատները կերակուր չէին եփեր, որովհետեւ Ամիրան ինք կը ղրկէր անոնց ուտելիքը։

Իր ծննդավայրին (Խասգիւղ) բարեզարդութեանը կը հսկէր։ Շինել տըւած է իր անձնականէն «Քարա Աղաճի» քարափը ինչպէս նաեւ կամուրջ մը՝ Խասգիւղը — Այվանսէրային միացնող։ Այս կամուրջին վրայէն ինք անցած է — իբր թէ — ձիով առաջին անգամ, պարագայ մը որ թշնամիներուն կողմէ իբր զէնք գործածուած է զինքը կառավարութեան առջեւ զրպարտելու։ Քիչ ժամանակ վերջ յիշեալ կամուրջը քանդըւած է պետական որոշումով։

Մ· Ճէզայիրլեանի անկումը եւ պատճառները։

1850 թուականին սկիզբները Մաքսի յանձանձող (Կէօմրիւք էմինի) անուանուած է Ճէզայիրլեան Ամիրան· «Այս տիտղոսով ստանձնած էր մաքսի յանձանձումը։ Մաքսին կեդրոնատեղին Կ· Պոլսոյ կողմն էր եւ հոն տնօրէն կարգած էր Ստեփան Լիմոնճեան, իսկ ընդհանուր հաշուակալ Նիկողոս Զօրայեան, որ կը ստանար ամսական կարեւոր գումար մը։ 1850 ապրիլ 29ին Միսաքեանի գրած իր մէկ նամակին մէջ, Զօրայեան իր այս պաշտօնը կը կոչէ — դժուար, փառաւոր եւ շահաւոր» (Դիմաստուերներ, Հ· Ասատուր, Կ· Պոլիս 1921, Ն· Զօրայեան, էջ 16)։

Մեծ Եպարքոս Մուստաֆա Րէշիտ փաշային սեղանաւորն էր Մկրտիչ Ամիրան ու անոր պաշտպանեալն ու բարեկամը միեւնոյն ատեն։

Նշանաւոր բարեկարգիչ եւ «Կիւլհանէ»ի «Խաթթը Հիւմայունին» հեղինակը Մուստաֆա Րէշիտ փաշա 1852էն մինչեւ 1858 երեք անգամ Եպարքոս անուանուած է։ Այս հռչակաւոր պետական անձնաւորութիւնը մեծապէս կը գնահա-

Fonds A.R.A.M

տէր Ճէզայիրլեան Ամիրային ձեռներէց ոգին եւ գործի մարդու խորհուրդները: Այս պարագան միայն կը բաւէ ցայտուն կերպով երեւան բերելու Ամիրային արժանիքները:

Մեղք որ իր պաշտօնի կոչած մարդիկը մեծ մասամբ ապիկարներու, շողոքորթներու խումբ մը կը կազմէին: Ասոնց մէջ բացառութիւն կազմողներէն էր Նիկողոս Զօրայեան, որուն մասին Մաթէոս Մամուրեան հետեւեալները կը գրէ իր՝ Հրանտ Ասատուրի ուղղած մէկ նամակին մէջ. «... Զօրայեան կարեւոր դիրք ունէր ու մեծ յարգ ու համարում կը վայելէր իր հնարագէտ խորհուրդներով, սուր եւ փայլուն խմացականութեամբ եւ ոչ նուազ ազատ եւ ուղիղ դիտողութիւններով, որ դաս մը չահադէտներու անախորժ կը թուէին ինչպէս նաեւ իր պետին Ճէզայիրլեան Մկրտիչ Ամիրային՝ չրջապատեալ լինելով ճշմարտութիւնը քօղարկելու հակամէտ անձերէ»: (Կ. Պոլիս, Դիմաստուերներ, Հրանտ Ասատուր, Նիկողոս Զօրայեան, էջ 30–31):

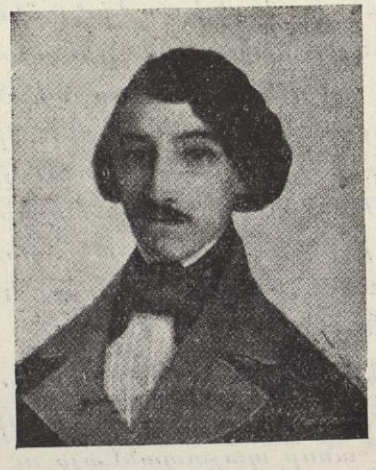

ՆԻԿՈՂՈՍ ԶՕՐԱՅԵԱՆ

Ասոր հետ մէկտեղ Զօրայեանն ալ մեծ արժէք մը չէ ունեցած իբր հաշուակալ, քանի որ կառավարութեան հրամանով իր պաշտօնանկութենէն յետոյ (1852 սեպտ.) փողերանոցին մէջ վար կը դրուի վեց ամիս՝ լրացնելու համար ընդհանուր հաշիւները որոնք պատրաստ չէին: Տեարակներն ալ հայերէն բռնըւած էին. հարկ կ'ըլլայ զանոնք թուրքերէնի թարգմանել:

«... Զօրայեան իր բոլոր այս պաշտօնավարութեան չրջանին չէր դադրած դրականութեան համար ալ աշխատելէ: Յօդուածներ կը հրատարակէր «Հայաստան»ի եւ «Բազմավէպ»ի մէջ: Ի լոյս կ'ընծայէր երկու դրքոյկ, «Ռօպէնսօն» և «Հարստութեան ճամբան», անգլերէնէ թարգմանելով, եւ տպադրել կուտար ընթերցման դասագիրք մը, «Վարժութիւն ընթերցանութեան..»: (Անդ էջ 17):

Ստուգիւ Ն. Զօրայեան մեծ արժանիք ունեցած է իբր գրագէտ, բայց իբր «կէօմրիւք էմինի»ի մը ընդհանուր հաշուակալ՝ իր պաշտօնին բուն մարդը չէր եղած:

Գալով Մաքսատան Ընդհանուր Տնօրէն Ստեփան Լիմօնճեանին եւ Ամիրային Ընդհ. Գործակատար Պուռունսուզեան Յակոբին՝ ասոնք Ալէմ–Տաղի եւ կղզիները «հօվարտայութիւն»ներ ընելով ափերով դրամ կերած են, դրամ մը որ իրենց արդար վաստակը չէր բնականաբար:

Ինչպէս որ վերը ըսինք անգամ մը, Ճէզայիրլեան դինք չողոքորթողներուն, աստուածացնողներուն վրայ մեծ վստահութիւն ունէր: Հետեւաբար բնաւ չէ մտածած հակակչռել տալ իր պաշտօնեաներուն գործելակերպը:

Կրնանք ըսել թէ Ամիրան որոշ չափով զոհը եղած է իր պաշտօնեաներուն ապիկարութեանը եւ վատութեանը:

Քիչ մ'ալ պաշտօնական գրութիւնները պրպտենք:

Ճէզայիրլեան Մկրտիչ Ամիրային անկումին բո՛ւն պատճառը, Եպարքոս Մուստաֆա Րէչիտ փաշային ոսոխներուն մեքենայութիւնները եղած է: Այս

Fonds A.R.A.M

վերջինները ուզած են Եպարքոսին սեղանաւորը կործանելով զինքը տապալել:

ՄՈՒՍՏԱՖԱ ՐԷՇԻՏ ՓԱՇԱ,
Մեծ Եպարքոս, Ճէզայիրլեան Ամիրային պաշտպանը

Ինչպէս վերը ըսինք, Ճէզայիրլեան «Կէօմրիւք էմինի» տիտղոսով, ստանձնած էր Մաքսի յանձանձումը 1850ին: Այդ միջոցին ելմտական նախարար էր Ապտիւրրահման Նաֆիզ փաշան, որուն հայրն էր Պարսկաստանի Թուրք արտասովոր դեսպան հուչակաւոր Սէյիտ Մէհմէտ Րէֆի էֆէնտին: Վերոյիշեալ Նաֆիզ փաշան, Մեծ Եպարքոս Րէշիտ փաշային պաշտպանեալը եւ Ճէզայիրլեան Ամիրային ալ մտերիմ բարեկամն էր: Այս վերջինը երբ ուզեց Սուրիոյ մաքսերն ալ յանձանձել, Մեծ Եպարքոսին Թշնամիները դիմակնին վար առին եւ սկսան արձակ համարձակ գործել:

Այսպէս Թշնամիներուն պարագլուխը պատերազմական նախարար Մէհմէտ Ալի փաշա (նախկին ծովային նախարար) եւ Մահմուտ փաշա, նոյնպէս նախկին ծովային նախարար, սկսան բացէ ի բաց ամբաստանել Թէ՛ ելմտական նախարար Ապտիւրրահման Նաֆիզ փաշան եւ Թէ՛ Կէօմրիւք էմինի (մաքսի յանձանձող) Ճէզայիրլեան Ամիրան, ըսելով Թէ այս վերջինը 150,000 քսակ բաց մը ձգած է (մէկ քսակը 500 դահեկան հաշուելով՝ 750,000 օսմանեան ոսկի) եւ Թէ ելմտական գանձին ժամանակին չյանձնուած այս գումարը պատճառ եղած է որ Մօնթէնէկրօի (Գարատաղ) դէմ ձեռք առնուած միջոցները ճիշդ ատենին չգործադրուին:

Սաֆրյէ Սուլթան Ջատէ Մէհմէտ Սէլահէտտին պէյի 1889 Թուականին Մեծ Եպարքոս Մուստաֆա Րէշիտ փաշային այլեւայլ նամակները պարունակող եւ «Թուրք քաղաքագէտի մը քաղաքական գրուԹիւնները» անունով հրատարակած գրքին մէջ («Պիր Թիւրք տիփլօմաԹընըն էվրագը սիյասիյէսի, հրատարակիչ Քեպապճը Առաքել. Կ. Պոլիս 1889), Մկրտիչ Ամիրայ Ճէզայիրլեանի խնդիրը շօշափող երեք նամակներ կան. ասոնցմէ արտատպումներ ընել շահեկան կը համարինք:

1. Րէշիտ փաշային նախկին ծովային նախարար Մահմուտ փաշային հասցէին գրուած եւ չղրկուած նամակէն հատուածներ.

«... Ինչպէս որ յայտնի է, ասկէ 5–6 ամիս առաջ Մկրտիչին խնդիրը երբ սաստիկ արծարծուեցաւ, բարձրապատիւ պատերազմական նախարարը «Ես այս գործին պատասխանատուուԹիւնը բոլորովին Նաֆիզ փաշային վրայ բեռցնել կ՚ուզեմ եւ Րէշիտ փաշային բան մը չի պիտի պլշկել տամ»ի պէս յատկանշական եւ ինձ նկատմամբ յանցապարտի իմաստով խօսքերը ըսաւ չեմ ընդունիր: Քանի որ Մկրտիչը բանտն է եւ իր տետրակները եւ գրուԹիւնները մէջտեղ կը գտնուին, հարկաւ ճշմարտուԹիւնը երեւան պիտի ելնէ»:

Fonds A.R.A.M

«... Որովհետեւ որչափ որ ալ Մկրտիչին հաշիւները հարիւր չիսուն հազար քսակի բաց մը ցոյց կուտան, եթէ առնելիքները, մնացած դրամը եւ իրեն ինչքը ու կալուածները ասկէ հանենք, բաց ըսուած բանին բոլորովին փոքր դումարի մը յանդիլը եւ ասոր ալ «ապրանքէ» չի գոյանալով առնելիքներէ բաղկացած ըլլալը բացայայտ կերպով անտարակոյս պիտի հասկցուի»:

«... Ուրիշ կարգ մը սեղանաւորներ այսպէս մեծ յանձանձումներ չունենալով հանդերձ, կառավարութիւնը անոնց վրայ ահագին գումարներ առնելիք ունի, վերջապէս եթէ սեղանաւոր Բէքմէզ օղլուի (Բէքմէզեան) եւ Էրէմ օղլուի (Գէորգ Երամեան, հայր հանգուցեալ Աբրահամ փաշայի) պարտքերը մխացուին, Մկրտիչին ենթադրեալ պարտքին անտարակոյս հաւասար պիտի գան»:

«...Ասկէ զատ, ամէն մարդու ըսածին պէս՝ եթէ Մկրտիչին հաշիւները ուրիշ կերպով բռնուած ըլլային, այսչափ բաց մ՝ալ չի պիտի գոյանար...»:

Բէչիտ փաշային այս մատնանշումը չատ ճշմարիտ է. ձէզայիրլեանին հաշիւները չատ անճարակ կերպով եւ մեծ անփութութեամբ բռնուած են. ու մտածել թէ Ամիրան իր պաշտօնեաները իբր խանարար կը վարձատրէր ու անոնց ընտանիքներուն ծախքերը նոյն իսկ կը հոգար:

Շարունակենք:

«... Որչափ որ Ձերդ Ծովակալութեան բուն նպատակը «Մկրտիչին վրայ պարտք բանելուն պատճառաւ պատերազմական պատրաստութիւնները չի կատարուեցաւ» ըսել ուզել է, ասով հանդերձ ամէն մարդ գիտէ թէ այս դրամը ոչ թէ ծովային եւ «բէտիֆ»ներու ծախքերուն այլ ուրիշ պէտքերու յատկացուած էր: Հետեւաբար Գարատաղի խնդրին պատճառաւ ձեռք առնուելիք միջոցներուն՝ Մկրտիչին պարտքը բնաւ արգելք մը չէ եղած: Եթէ սա ռուսական խնդրին ալ կարեւորութիւնը եւ փափկութիւնը ժամանակին լաւ հասկցուած ըլլար, հարկաւ ճիշդ տաեղին, Նորին Արքայական Բարձրութեան չնորհիւ, պարտ ու պատշաճ պատրաստութիւններ կատարուած կ՝ըլլային...»:

Մեծ Եպարքոս Մուստաֆա Րէչիտ փաշա, որուն թարգմանը եւ խորհրդակիցը եղած է Յակոբ Կրճիկեան քաջ դիւանագէտ Պոլսեցին, ձեռքէն եկածին չափ պաշտպանել ուզած է ձէզայիրլեանը, բայց իբր խորագէտ պետական անձնաւորութիւն հետեւեալները կ՝աւելցնէ իր նամակին վերջաւորութեան.

«...Այս բանները գրելուս պատճառը պարտքերը արդարացնել եւ կամ Մկրտիչը պաշտպանել չէ բնաւ: Որովհետեւ այս տեսակ գործերու մէջ պարտքերու արդարացումին ինքզինքս ոչ կարօտ եւ ոչ ալ ստիպուած կը զգամ: Նոյնպէս ալ Մկրտիչին խենթօրէն եւ անխութօրէն գործած արարքներուն ամենէն չատ այսպանողներէն մէկն ալ ես եղած եմ: Ասոր հետ մէկտեղ այս մարդուն վերաբերեալ բաներուն ալ՝ սոսկ իրեն պատկանելուն՝ իմ տուած բացատրութիւններս անպատճառ ճշմարտութիւնը երեւան բերելու նպատակաւ գրուեցան: Ասկէ զատ այս տեսակ դրամական վնասները կառավարութեանց ա՛յն աստիճան ահադին կորուստներ չեն պատճառեր. հապա այն մեծամեծ վէրքերը՝ բո՛ւն իսկ նախարարներուն յոռի կերպով ձեռք առած միջոցներէն յառաջ կուգան: Այս բաները մանրամասնաբար ինձ անծանօթ են: Հետեւաբար այս խնդրէն ա՛յն աստիճան տագնապելու եւ ամէն բան ասոր կապելու փութալու բնաւ հարկ չի կայ...»:

(Պիր Թիւրք տիրլօմաթընըն էվրաքը սիյասիյէսի. Մէհմէտ Սալահէտտին. Քիթապճը Ասաքել, կ. Պոլիս 1306=1889):

Fonds A.R.A.M

Քանի որ վերը Յակոբ Կրճիկեանի (1806–1865) անունը յիշեցինք, կարգ մը տեղեկութիւններ ալ այս անձի մասին տանք:

Սերվիչէնի Փարիզ դռնուած միջոցին, 1835էն մինչեւ 1838ը անընդմիջաբար եւ 1840էն 1846 զանազան ընդհատումներով Փարիզ դռնուած է նաեւ Յակոբ Կրճիկեան, որ նոյնպէս Յովհաննէս Եզեկեանի աշակերտ էր: Յակոբ Կրճիկեան իր ուսումը կատարելագործելու համար, Բէշիտ փաշայի երկրորդ անգամ Փարիզի դեսպան կարգուած պահուն իրեն ընկերացած է իբր փաշային տղայոց դաստատուն: Ցետոյ Բէշիտ փաշայի միջնորդութեամբը կարգուած է Փարիզի դեսպանատան Բ. թարգման: Այդ շրջանը զարգացման եւ կատարելագործութեան շրջան մը եղաւ Կրճիկեանի համար որ ընտելացաւ Ֆրանսական մտքին...: Ինք ընդհանուր եւ լայն զարգացում մը ունեցաւ, մանաւանդ իբր քաղաքական մարդ հետեւելով պետական վարչական կազմակերպութեանց ոգւոյն, որուն թափանցել իր մեծանուն պաշտպանին, Բէշիտ փաշային ալ կէտ նպատակն էր. ... 1838ին Յակոբ Կրճիկեան Բէշիտ փաշային հետ, որ Լոնտոնի դեսպան անուանուած էր, տեղափոխուեցաւ Անգլիա իբր Ա. թարգման օսմանեան դեսպանատան»:

«1839ին երբ Բէշիտ փաշա պահ մը Եպարքոսի պաշտօն վարեց, Յ. Կրճիկեան Լոնտոնի օսմանեան դեսպանատան գործերը վարեց իբր գործակատար:

«...1841 օգոստոսին, Բէշիտ փաշա Փարիզի դեսպան կը կարգուի, 1843ին կը դառնայ Կ. Պոլիս միշտ իր հետ ունենալով Կրճիկեանը, որ ասկէ ցատ կ'ընկերանայ Շէքիպ էֆէնտիի, Սարիմ փաշայի արտասովոր դեսպանութեանց ի Վիեննա, ի Փարիզ եւ ի Լոնտոն...»:

«... 1846 Բէշիտ Մեծ Եպարքոս անուանուելով Յակոբ Կրճիկեան եղաւ Եպարքոսին Թարգմանը եւ իր այս պաշտօնին բերմամբ անոր խորհրդականը. վասն զի իրապէս Եւրոպական զարգացմամբ առաջին օսմանեան պաշտօնատարն էր դրեթէ ինք: Իր ազդեցութիւնը Բէշիտ փաշայի վերականգնիչ գործունէութեան մէջ խորապէս զգալի եղած է, ինչպէս մեր Պատրիարքարանի գործերը բարեկարգելու աշխատութեան մէջ». (Ազգային Սահմանադրութիւնը, իր ծագումը եւ կիրառութիւնը, Յիսնամեայ տարեդարձին առիթով, Ա. Ալպոյաճեան: Ընդարձակ Օրացոյց, Կ. Պոլիս, էջ 228–230):

Յակոբ Կրճիկեան Ճէզայիրլեան Մկրտիչ Ամիրային բարեկամն էր եւ խորհրդակիցը: Այս ճարտար դիւանագէտին պէտք էր Ճէզայիրլեանի պէս լուսամիտ եւ ազատ դաղափարի տէր ազդեցիկ մարդ մը որուն միտքը եւ ուղղը պատրաստեց դիւրութեամբ խաւարամիտ բայց խորամանկ Ամիրաներու դէմ պայքարելու: Հետեւաբար երկուքը միանալով՝ բարեկարգիչներու պետ Մուստաֆա Բէշիտ փաշայի եւ ասոր աշակերտ Արտաքին Գործերու նախարար Ալի փաշայի միջոցով պետական ֆէրմանով հաստատել տուին «Գերագոյն» եւ «Հոգեւոր» կրկին ժողովները որոնք 1847էն մինչեւ 1860 տեւեցին:

Յակոբ Կրճիկեան՝ Ամիրային անկումէն յետոյ մոռցաւ զինքը եւ չհետաքրքրուեցաւ իրմով, ինչպէս նաեւ Ճէզայիրլեանին միւս բարեկամները եւ բարերարեալները: Ամէն պարագայի մէջ այս երեւելի Հայուն կեանքը արժանի է ուսումնասիրութեան:

2. Երկրորդ նամակ Բէշիտ փաշայի Ճէզայիրլեանի մասին.

Ճէզայիրլի օղլուի խնդիրը

«Սարրաֆ Մկրտիչին կայսերական անձնական դանձուն պարտական մնացած գումարին ինչ կերպով վճարուելիքը Ձերդ Բարձր Նախարարութեան գրուած եւ տեղեկագրուած էր...»:

Fonds A.R.A.M

Րէշիտ փաշա վերջապէս իր ոսոխներուն ուժին առջեւ տեղի տալով չէ կրցած Ճէզայիրլեանը ազատել, այսպէսով Ամիրային ունեցածը չունեցածը կառավարութեան կողմէ գրաւուած է վերջնականապէս:

Ելմտական նախարարութիւնն ալ իբր պատասխանատու՝ Րէշիտ փաշայէն հազար տասնըվեց քսակ երեք հարիւր երեսուն ղրուշ գումար մը պահանջած է:

Սոյն նամակին մէջ Րէշիտ փաշա այս բացին ինչպէս կարգադրուիլը կ'իմացնէ, այսինքն «Սարրաֆ հօճա Մաքսուտ»ին (Մաքսուտ Ամիրայ) ջանքերուն շնորհիւ «Եահեա»յի ագարակներուն պարտքերուն եւայլնի ինչ ձեւով գանձուելիքը կը թուէ:

Ասկէ կը հասկցուի որ Մաքսուտ Ամիրան Րէշիտ փաշային օգնութեան փութացած եւ կարգադրումի ձեւ մը գտած է:

Այս նամակին օրինակին տակը գրքին հեղինակ Սաֆիյէ Սուլթան Զատէ Մէհմէտ Սալահէտտին պէյ հետեւեալները կը գրէ իբր ծանօթութիւն·

«Սեղանաւոր Մկրտիչ՝ Ճէզայիրլի օղլու անունով հռչակաւոր է: Այն ատենները կառավարութեան ելմտական գործերը այս տեսակ մարդերու տնօրէնութեան տակ կը գտնուէին: Այս Մկրտիչը այս տեսակ կապալառուի գործերովն եւ ուրիշ ձեռնարկութիւններու շնորհիւ չափազանց հարստացաւ: Րէշիտ փաշայի պաշտպանութեանը կռթնած՝ այն ժամանակներու կացութեան տեսակէտով բոլորովին չհանդուրժուելիք ձեւով մը հպարտ եւ փարթամ կեանք մը կը վարէր: Խասգիւղի մէջ իշխանական «Գոնաք» մը ունէր որուն մէջ շատ մը ծառաներ կը գտնուէին: Ասկէ զատ ըսկած էր «վերին Վօսփոր» Ենի Գիւղի մէջ շատ մեծ եւ փառաւոր քարուկիր ծովեզերեայ ապարանք մը կառուցանել: Այս միջոցին է որ իր բաղդին հակառակցող թշնամիներու դրդումովը եւ սադրանքներովը Ալի, Մէհմէտ Ալի եւ Րիզա փաշաներու ատելութեանը զոհ գացած է. որով 1268 (1852) «Շէվվալ» ամսոյն մէջ Մեծ Եպարքոս Րէշիտ փաշային պաշտօնանկութիւնովը իր կործանումին ցանկացող անխիղճներուն վրիժառու ճանկերուն տակ ինկած է:

«Վերոյիշեալ նամակներուն պարունակութենէն ալ ինչպէս որ կը հասկցուի, Մկրտիչ յանցաւոր, այպանելի գործ տեսնող եւ ինչ որ ալ ըլլայ, արդարութեան եւ իրաւունքի տեսակէտով՝ պէտք էր միւս սեղանաւորներուն ալ հաշիւները քննել: Բայց այսպէս չեղաւ: Խեղճ մարդուն ամբողջ գոյքը, հարստութիւնը, կալուածները գրաւեցին եւ նոյն իսկ իր ընտանեկան բոյնն ալ քանդեցին: Մկրտիչը պաշտպանելու նպատակով այս խորհրդածութիւնները չենք ըներ: Թէ որ իր գործած սխալներուն համար իրեն պատիժ մը անօրինուէր, ոչ ոք ատոր դէմ պիտի խօսէր. բայց իրեն հանդէպ անգթութիւն եւ անիրաւութիւն գործուելուն համար է որ Մկրտիչ, թէեւ անիրաւ, հանրութեան առջեւ իրաւունք շահած եւ անիրաւուածի համբաւ ստացած է:

«Իր թշնամիները զինքը կործանելով բարկութիւննին չեն յագեցուցած, այլ այս արատով ուզած են խեղճ Րէշիտ փաշան ալ աղտոտել, թէեւ չեն յաջողած»:

3. Մեծ Եպարքոս Րէշիտ փաշային կողմէ Սուլթանին ուղղակի մատուցուած աղերսագիրը:

Այս աղերսագրով Րէշիտ փաշան, Ճէզայիրլի Ամիրային ծովային նախարար Մէհմէտ Ալի փաշային վրայ ունեցած պահանջքին մասին կը խօսի եւ կարգադրուիլը կը խնդրէ:

Սակայն այդ միջոցին եպարքոսական փոփոխութիւն կատարուելով Ճէզայիրլեանին պահանջն ալ (ահագին գումար մը) ջուրը կ'իյնայ:

Վերոյիշեալ աղերսագրին ընդօրի—

Fonds A.R.A.M

նակութիւնը տպագրուած է միեւնոյն գրքին 314–315 էջերուն մէջ:

Անցեալ ամառ Խասգիւղ գացի այց մը տալու ձէզայիրլեան Ամիրային գեղեզմանին: ձէզայիրլեան գերդաստանին յատուկ ընդարձակ եւ պատերով պաշտպանուած՝ տապանաքարերով լեցուն «թաղ»ին մէջ կը հանգչի ան, իր հօրը Սարգիս Ամիրային ամենափառաւոր դամբարանին քովիկը. աննշմար հողին հաւասար եղած է իր գերեզմանին տեղը: Իր չուրջը, բոլորտիքը, քիչ մը հեռուն կը բարձրանան իրմէ երախտաւորեալներու գեղակերտ կոթողները եւ տապանաքարերը: Հոն են Գրիգոր Աղաթօն, Մկրտիչ Աղաթօն, Մոմճեաններ, Նէվրուզներ, Շահնազարեան վարդապետ, եւն. եւն:

Դիտեցի գերեզմանատան բարձունքէն Խասգիւղը, արեւամուտին՝ մերկացած իր անցեալ փառքէն, իր Ներսէսեան ազգային վարժարանով, Գալֆայեան որբանոցով, իր «ձէզայիրլիին փողոցով», մանաւանդ հոյակապ Ս. Աստ-

ՆԵՐՍԷՍ ՊԱՏՐԻԱՐՔ ՎԱՐԺԱՊԵՏԵԱՆ

փաննոս եկեղեցիով, որուն մէջ Ներսէս Վարժապետեան 1861 ապրիլ 2ին խօսած է ձէզայիրլեան Մկրտիչ Ամիրային դամբանականը «Ունայնութիւն ունայնութեանց...» բնաբանով: Սրտի սեղմում մը ունեցայ ու կրկնեցի մտովի. «Ապերախտութիւն ապերախտութեանց, ամենայն ինչ ապերախտութիւն է». բաղդին մէկ քմահաճոյքով, ձէզայիրլեանի գերեզմանին վրայ բնութիւնն իսկ ջացած է իր կանաչութեան ձրի շորը:

(Վերջը յաջորդ թիւով) Գ. ՀՆԱՍԷՐ

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆ.– Մեր աշխատակիցը Գ. Հնասէր, կ'ըսէ թէ ինչ ինչ ամիրաներ հացկատակ պատուելիներու ձեռքով իրենց ազգատոհմին իշխանական ծագում վերագրող գրուածներ յերիւրել տուած են եւ կը հարցնէ թէ արդեօք Հովուեանց գերդաստանին մասին գրուածը այս տեսակէն չէ՞:

Հիսարեան ճշմարիտ մտաւորականի յարգելի տիպար մըն էր, հեռու հացկատակ մ'ըլլալէ. Բանասէրի իր այդ տողերը ան գրած է, հիմնուելով՝ ոչ թէ երեւակայութեան, այլ Հովուեան հին գերդաստանին մէջ շատոնց ի վեր գոյութիւն ունեցող աւանդութեան մը վրայ: Այդ աւանդութիւնը գրի առնուած է, Հիսարեանէն եւ ձէզայիրլեան Մկրտիչ Ամիրայէն հօրաքոյրս տարի առաջ, նոյն ինքն Ակնայ մէջ, տեղւոյն առաջնորդին ձեռքով, վկայագրի մը մէջ, որ իմ ընտանեկան թղթերուս մէջ կը գտնուի եւ որուն պարունակութիւնն է հետեւեալը.

«Զարմ տոհմին Հովուեանց՝ ուստի՞ կամ զիա՞րդ եղեւ յորջորջիլ Հովուեանք, յայտ լիցի ի ներքոյ հետեւեալ բանից:

«Արդ՝ թէպէտեւ ունին սոքա զարձանագրութիւն սերնդոց իւրեանց առ ինքեանս՝ դրոշմեալ իսկ ի նոցունց նախնեաց, որք միանգամ ծագեալ եղեն մի զհետ միոյ, բայց առ հասստի ապացուցութիւն ցանկացողաց (կամ ճնոդաց) այն եւս մեծապէս բաւականացեալ՝ շատ լիցի, որ ի միում յիշատակարանի գրչագիր հին Ցայսմաւուրի ի մագաղաթի գրեցելոյ եւ եղելոյ յեկեղեցւոջ մեծանուն Ասպուչեխ գեղջն հոչակաւոր մայրաքաղաքին Ակնայ՝ գըրեալ եւ յայտնեալ հաւաստեաւ ի վաղեմեայց երիցայց անտի ի հինաւուրց ծերունեաց եւ ի բահանայից, թէ ո՞ստի գոլ յառաջացեալ տոհմին սոցա եւ կամ եւս ո՞րպէս, ուրանօր գրի այսպէս.

«Ի թուականութեան Հայոց ՋԵԳ (այս է

Fonds A.R.A.M

յամի Տեառն 1494) Մելիք Պուղամայ անուն ու–րումն բարեպաշտի յազգականութենէ թագա–ւորաց ի ցեղէ Ռուբինեանց՝ թէպէտեւ լինէին ինքեան որդիք բազումք, այլ ոչ մի ի նոցանէն ապրէր. եւ այս այսպէս մինչեւ ցմետասանե–րորդ ծնունդս. վասն որոյ կարի յոյժ տարա–կուսեալ Պուղամայ ընդ վախանոյշ բարեպաշտ ամուսնոյ իւրում ընդ այն անյաջող իրողու–թիւնս՝ որ դիպեալ պատահէր նոցա, եւ կային ի մեծի վարանման. եւ հայցէին իսկ ուխտիւք յաղօթս հանապազօր, զի բարձցէ Տէր յին–քեանց զտարաբախտութիւն այն ընդ ամենա–ռատ տիրական խնամոցն. ուստի հայեցաւ Տէր յերկնից ի բարձանց ի ջերմեռանդութիւն ա–ղօթից նոցա եւ տառապանաց եւ գթացաւ ի նո–սա, եւ առաքեաց զվարդապետ ոմն ի կերպա–րանս ճգնաւորի, որ ասէր ինքեանց, թէ՝ Դի՛ք զայս ի սիրտս ձեր, զի յորժամ տայցէ ձեզ Աստուած մանուկ մի, զանուն նորա Հովիւ կո–չեսջիք, եւ նա երկայնակեաց եղիցի եւ ժառանգ ձեզ յազգէ ազգ, որ եւ հաւատարիմ իսկ լիջիք, զի թէ արասջիք ըստ բանիցս ըստ այսոցիկ, յետ իբր ամսոց ըննից հանդերձեալ է Աստուած պարգեւել ձեզ զորդի, բայց ի ծնանելն մի՛ ե–ղիցի ձեզ մկրտել զնա մինչեւ ցաւուրս քառա–սունս. քանզի յաւուր յայնմիկ ես եկից մկրտել, եւ հաւատացին այր եւ կին բանին զոր ասաց ցնոսա, եւ գնաց ի նոցանէ վարդապետն: Եւ ե–ղեւ յամսեան յիններորդում, ծնաւ մանուկն ըստ աստուածազգացիկ առն բանի, որ եկն յա–ւուր յորում ասաց ցնոսա, եւ մկրտեալ զնա, եդ զանուն նորա Հովիւ, եւ յայնմհետէ ոչ եւս երեւեալ ումեք, եղեւ աներեւոյթ:

«Ամին իրի սոքին իսկ Ռուբինեանքս դիպ–ուածով այնուիկ այնուհետեւ եղեն անուանիլ Հովուեանք մինչեւ ցայսօր ժամանակի, եւ որք եւս յառաջ եկին ի Հովուէ անտի մինչեւ ցայժմ, ցուցանին մի առ մի կարգաւ ի հանդիպակաց տոհմացոյց պատկերդ: Եւ արդ զայս ամենայն ստուգութեամբ զաղափարեալ գրեցի, եւ ետու ի վկայութիւն Հովուեանց մեծապատիւ Հովիւ Ամիրային:

«ի 1779յուլիսի 23, Մեծի վիճակին Ակնայ առաջնորդ Միքայէլ վարդապետ»

Այս գրութեան մէջ յիշատակուած «տոհ–մացոյց պատկերը» ազգաբանական ծառ մըն էմիրային մօտ:

ուր 1494ին Ակնայ մէջ Հովուեանց գերդաստա–նը հիմնող Պուղամէն եւ իր որդի Հովիւէն ըս–կսեալ նոյն ընտանիքի բոլոր ճիւղերու անդամ–ներուն անունները նշանակուած են մինչեւ ան–ցեալ դարու եօթանասնական թուականները: Այդ ազգաբանական ծառիններքեւ կը գտնենք դարձեալ յիշատակարան մը, ոտանաւոր, ուր կը յիշուի նաեւ Պուղամի հայրագիր Պունեաթը որ Միքայէլ վարդապետի վկայագրին մէջ մոռ–ցուած է.

վերահասու լեր ցուցակիս եւ իմա
Զի Ազգ Հովուեան զարմիս ցուցան ի սմա.
Թէ այսոքիկ յորմէ՞ արդեօք սերեցան,
Եւ կամ Հովուեանք սոքա վասնէ՞ր կոչեցան.
Պունեաթ անուն ուրումն ոչ լեալ է զաւակ,
ԶՊուղամն արարեալ է իւր հոգէզաւակ.
Եւ Պուղամայ թէեւ որդիք լինէին,
Բայց ոչ մի ի սոցունց երբեք ապրէին.
Այր ոմն Պուղամայ զայս բան խրատ տայ,
Թէ մինչ լիցի զաւակ Հովիւ յորջորջեա՛յ,
Եւ մինչ ծնաւ որդի անուանեաց Հովիւ,
Ուստի անուանեցաք Հովուեանքս մեք սովիւ,
Եւ ես վերջին Հովիւս հոգ տարեալ բերի
Զայսոսիկ անթերի եւ ի ձեւ թւի:
Եւ արարման թիւըն սորին այսոքիկ,

Եղկելի եմ լալի մեծ ողբալի
415 81 255 743

Նոր գրիչ մը գումարած է այդ թուանշան–ները եւ հանած է՝ 1494 թուականը:

Այս թղթերը չեն ապացուցաներ անշուշտ թէ Պուղամը Ռուբինեանց տոհմակից էր, բայց ցոյց կուտան Հովուեան ընտանիքի հնութիւնը: Արդէն, Ապուչեխցւոց մէջ ցարդ կենդանի մը–նացած է աւանդութիւն մը որու համեմատ Հովուեանց նախնիքն են որ հիմնած են այդ գիւղը:

Հիսարեան ուրեմն ոչինչ հնարած է, բայց իր պատմուածքը՝ աւելի մանրամասնեալ ըլլալով՝ թերեւս հիմնուած է Յայսմաւուրքի այն [illegible]տ–ուածին իսկ վրայ որուն կ'ակնարկէ Միքայէլ վարդապետը եւ որուն ամբողջական օրինակը թերեւս կը գտնուէր Ճէզայիրլեան Մկրտիչ Ա–

Ա. Զ.

Ի Ղ Զ . . .

(ԱՂԲԻՒՐԻ ՄԸ ԳԼԽԻՆ...)

Կ'ուզէի որ սիրտըս ըլլար հողէ մէկ կուժ
Ջրով լեցուն, ուսիս վրայ սա՛ կոյսերուն.
Ու գիւղէ՝ գիւղ, եւ տունէ՝ տուն շրջէր աշխոյժ,
Քիչ մը զով տար ծարաւահար շրթունքներուն...

Կ'ուզէի որ ըլլայի՛ ես բոժոժ մ'արծաթ՝
Վզէն կախուած ազնուական սա հեզ ուղտին.
Կարաւանին հետ մեկնէի դէպ՝ անապատ
...փնտրելու Ապուլ Ա'լա էլ–Մաարրին...:

Կ'ուզէի որ հոգիս ըլլար մե՛ծ շիրմաքար՝
Սա՛ թաղլուած հողակոյտին վրայ օտար.
Ճակատըս կից՝ մահու չափ ցուրտ՝ իր ճակատին՝

Աղտասուէի՛ եղբայրօրէն, գորովագի՛ն
Երկրի բոլոր մեռելներուն վրայ անտէր.
Ու մեռելի՛ն սրտիս մէջի՝ անպատանի՛ դե՛ռ...:

Թաալապիյէ ՄԻՀՐԱՆ

Fonds A.R.A.M

ՄԻՍԱՔ ՄԵԾԱՐԵՆՑ (1)

Միսաք Մեծարենցի տաղանդը յատկանշելու համար անհրաժեշտ չեն խորունկ վերլուծումներ եւ հոգեբանական խրթին հետախուզութիւններ: Անոր արուեստը եղած է վճիտ եւ հաղորդական եւ անոր գործը դառած է անմիջական եւ ընդհանուր հաւանութիւն: Եւ եթէ եղած են վերապահութիւններ, անոնք կուգան տեսակէտներու տարբերութենէն եւ զգայնութիւններու զանազանութենէն, եւ կը ծառայեն միմիայն վեր հանելու արուեստի գործի մը յատկանշական ինքնատպութիւնը, որ կը հեռացնէ ամէն անտարբերութիւն:

Մեծարենց ամէն բանէ առաջ բնութեան բանաստեղծն է: Իր գործը չարք մըն է լիթանիներու՝ բնութեան ուղղուած, երգելու համար զայն, ըսելու համար անոր փառքը իր բոլոր ձեւերուն եւ բոլոր պահերուն մէջ: Քիչ կը պատահի տեսնել բանաստեղծ մը, որուն գործը, չնչին բացառութեամբ միայն, նուիրուած ըլլայ տարբերուն երգին, վանելով նոյն իսկ նոյնքան բանաստեղծական եւ քնարական ուրիշ զգացումներու արտայայտութիւնը: Եւ հոն ուր բանաստեղծը կը վերադառնայ աւելի անձնական երգի մը, դարձեալ ատիկա կ'ըլլայ բնութեան տէֆոնին մէջ, որ իբր հայելի կը ծառայէ իր զգացումներուն, որոնց ոգեկոչումը պատրուակ մըն է կարծէք չքեղ կամ սրտագրաւ դաշտանկարներու ներկայացումին:

Ան երգած է բնութիւնը այնպէս ինչպէս տեսած է իր ծննդեան բնագաւառին մէջ, եւ իր պատանութեան տեղափոխութեանց ընթացքին: Բարեհամբոյր եւ դիւրամերձ բնութիւն մը: Եւ իր դիւրաթեք ու հեշտասէր արուեստը, իր երգին հանդարտ եւ մեղմոլոր ծաւալումը հ՚ն դառած են իրենց արտայայտութեա՛ր, իրենց ծաղկումին համար ամենէն ընդունակ պատկերները:

Եւ Մեծարենց սիրով, հեշտութեամբ եւ ազահութեամբ նեռուած է այդ բնութեան ծոցը: Եղած է ճարտասան, չատախօս, դորովալից, բայց միշտ ներշնչուած սրբազան տենդով մը, պարզելու համար մեր առջեւ իր աչքերուն ամբողջ հարստութիւնը: Շարունակական ցայտում մըն է անոր քերթուածը խանդավառ եւ հիացիկ ոգեկոչումներու: Եւ մինչ ի վերջոյ կը թուի թէ բանաստեղծը կանգ պիտի առնէ, նոր հրթիռ մը լոյսի եւ պատկերներու կը բարձրանայ, պատմելու համար գիւղերը, հիւղերը, ճամբաները կամ իրիկնային պահերը եւ անոնց մեղկ գոյները, կամ դիւերուան մէջ իրերուն սպասումը առաւօտեան լոյսին:

(1) Այս վերլուծական ուրուագիծը հեղինակին կռմէ կարդացուեցաւ Միսաք Մեծարենցի գործին նուիրուած երեկոյթին զոր վերջերս կազմակերպած էր Կեդրոնականի նախկին Սանուց Միութիւնը՝ Փարիզ՝ Օթէլ տէ Սօսիէթէ Սավանքի սրահներէն միոյն մէջ:

Fonds A.R.A.M

Անահման խանդաղատանքի զեղում մը կը լեցնէ անոր գործը բոլոր իբերուն եւ բոլոր տարբերուն համար: Իր ընդարձակ եւ համադրական պատկերներէն զատ որոնք ամբողջ դաշտանկար մը կ'ընդգրկեն, եւ որոնք կը գտնուին մասնաւորաբար Միածանին մէջ, անոր գործը անդադրում թռուցիկ մը մէջ կ'անուանէ եւ կը փայփայէ բոլոր պզտուղները եւ երեւոյթները բնութեան:

Նկատի առնել որ Մեծարենցի ոգեկոչումները նկարագրութիւններ են միայն, եւ ան չի խօսիր մարդոց աչխատութիւններուն վրայ, բայց ի քերթուածէ մը, Զրտուխէն: Պատճառը այն է անշուշտ, որ գերազանցապէս եւ տրամերժօրէն անձնական բանաստեղծ, իրեն համար բնութեան պատկերները առարկայացումը կամ չրջանակն են չատ յաճախ հոգեկան վիճակներու:

Մեծարենցի անունը կապուած կը մընայ մեր բանաստեղծութեան մէջ Դուրեանի անուան հետ: Իրենց կեանքին ճակատագիրը, իրենց երգին հանդիսութիւնը, իրենց տաղանդին հաւասար, թէեւ այլաձեւ, մեծութիւնը, անխուսափելի զարմուցած են այդ զուգորդութիւնը: Բայց Դուրեանի արուեստը չունի Մեծարենցի ճոխութիւնը եւ առատութիւնը եւ, Դուրեանի ժամանակ, լեզուն հասուն չէր: Աւտր փոխարէն Մեծարենցի բանաստեղծութիւնը չի պարունակեր Դուրեանի եղերական աղաղակը, այն մոխիրի համը, այն մըռայլ վհռութիւնը որ այնքան մարդկայնական չեչտ մը կուտան Դուրեանի գործին:

Մեծարենցի մօտ հիւանդութիւնը եղած է աւելի մեղմ եւ թռուած է աւելի խնայող: Անոր համար է անշուշտ որ իր քերթուածը չունի մահամերձի մը երգին դառնութիւնը: Հազիւ քանի մը տող որոնք տեղ տեղ ակնարկել կը թըւին իր տենդին.

«Անօրինակ երազի մը մէջ կիսազգած
կը թափառիմ»

կամ այնքան ծանօթ այն աղերսանքը.

«Շողա՛, բարի արեւ, հիւա՛նդ եմ...»

Բայց ախտը կը թուի երբեմն տեղի տալ եւ յոյսեր ներշնչել: Այդ տեսակ չրջանի մը մէջ է որ գրած է անշուշտ.

«Ու պիտի ապրիմ, վիշտը նոր ուժեր
կը բերէ յանկարծ հոգւոյս սիրավէր»:

Իր գործը հազուադէպօրէն կը պարունակէ արդէն յոռետես եւ յուսահատ տրամադրութիւններ: Ընդհակառակը, ան ըլլալով ճոխ եւ բազմերանգ նկարիչը խնդացող բնութեան մը, առողջար եւ հանդարտեցնող չունչ մը կը չըրչի յաճախ իր քերթուածներուն մէջ:

Միսաք Մեծարենց տեսակ մը վերապահութիւն կը դնէ իր մտերիմ զգացումներուն արտայայտութեանը մէջ: Սիրոյ զգացումը պզտիկ տեղ մը կը գրաւէ իր գործին մէջ: Երկչոտ եւ քօղարկուած խղճեր կը ծագին, դաշտանկարի մը անկիւնէն, երբ բնութեամբ լիացած եւ գինովցած հոգւոյն մէջ կը բարձրանան ամէն տեսակ յուզումներ: Այսպէս այն զմայլելի քերթուածին մէջ որով կը սկսի Նոր Տաղերը, կամ այն, Նոր Տաղերուն մէջ դարձեալ, որ կը կոչուի Իրիկո՛ւնս.

«Ահա կ'անցնի մըշուշուած բիլ կազով
տեսիլ մ'ալ գերթ ալիք.
Զարմանուհի մ'է վարդագեղ, կաթ ու
վարդի հըրաշալիք,
Յաւերժահարս կաթ ու վարդէ, ծաղիկ,
ճաճանչ, ջուր ու գեփիւռ,
Շատ էր լեցուն, հոգւոյս, ո՛վ Տէր,
բազմագեղումն այս շրջապիւռ»:

Եւ երբ կը գոչէ տեղ տեղ.

«Շրթունքս են ծարաւ միա՛կ համբոյրին...»

կամ

Fonds A.R.A.M

«Եկուր, հոգիս, եկուր երթանք միասին,
Մինչեւ եդեմն աստուածային, մինչեւ կին...»

իր կինը, գլխագրով գրուած, որքա՜ն անանձնական է: Տեղ միայն, Մեծարենցի գրչին տակ, կը հանդիպինք քիչ շատ խիզախ պատկերի մը, ռոմանթիկ պատկեր մը, իր կուրծքին վրայ պահուած տոմսակով, այն քերթուածին մէջ որ կը կոչուի Թղթիկը, *եւ որ ծանօթ չէ շատ, որովհետեւ չի գտնուիր իր ողջութեանը հրատարակուած հատորներուն մէջ: Ահա քանի մը տողեր անկէ·*

Ուր ծաղկահեր գլխով աղջիկն ըսպիտակ
Մահիճին մէջ ընկողմանած, աչքը բաց,
Ձեռքը թուղթին, թուղթը սրտին կ'երազէ...
Տաք է, մէկ կողմ կը նետէ շուտ իր վերմակ
Ու կը հանէ շապիկն ալ գաղջ ու ճերմակ,
Ու կը կայնի հոն, հերարձակ, հոլանի,
Հայլիին դէմ, ձեռքն ըստինքին, երազուն,
Ինչպէս բոց մը, ինչպէս խուրձ մը ցորենի·
Թղթիկին պէս հայլիին քաղցր է լեզուն...:

Դարձեալ այդ քերթուածներուն մէջ որոնք դուրս կը մնան Ծիածանէն *եւ* Նոր Տաղերէն, *կը գտնենք ուշագրաւ քերթուած մը,* Արդի մարդուն Հայր Մերը, *աւելի ծանօթ իր առաջին տողովը·*

«Տո՛ւր ինծի, Տէ՛ր, ուրախութիւնն անանձնական...»

Ատիկա դարձեալ աղաղակն է բանաստեղծին որ անհուն խանդաղատանքով լեցուած է բոլոր իրերու եւ մարդերու հանդէպ: Կրօնական շունչ մը կը թեւածէ անոր պատկերներուն վրայ, ինչպէս պատահած է իրեն ուրիշ քանի մը անգամներ, երբ գրած է «Կիրակմուտք»*ը, շաբաթ երեկոյեան աղօթերգութեանց խորհուրդովը եւ քաղցրութեամբը լեցուած, կամ* «Աստուածամա՛ր»*ը, որ դարձեալ կրօնական յուզմունքներու զեղում մըն է՝ գիշերային պահու մը մէջ:*

Անմիջապէս որ բանաստեղծը քիչ մը լայն եւ քիչ մը խորունկ ակնարկ մը կը նետէ իրերուն վրայ, աստուածներու ներկայութիւնը եւ անոնց ոգեկոչութիւնը անխուսափելի կը դառնայ: Լամառթինի Լիճ*ին մէջ, ըսուած է, ժամանակը կիսովին անձնացած է: Թէքէեանի քերթուածներուն Աստուածը աւելի բան մըն է քան բանաստեղծական* figure *մը, ինչ որ կը նշանակէ թէ ողբերգական բարձր յուզումը կը հրաւիրէ խորհուրդը եւ ճակատագրականութիւնը, որոնք չեն կրնար արտայայտուիլ այլապէս քան կրօնական ոգեկոչումով:*

Երբ Մեծարենցի գործը երեւցաւ, մեր գրականութիւնը կը գտնուէր իր անկումի, ընկճումի շրջաններէն մէկուն մէջ, մտաւորական քաոսի մը մէջ: Անուննին միտք չմնալիք մարդեր խճողած էին գրական հրապարակը: Բայց բանաստեղծութիւնը կ'ուրանայ քաոսը եւ Մեծարենցի բանաստեղծութիւնը, իր նորութեան փայլովը եւ ուժգին ինքնատպութեամբը, իր ներքին կազմակերպութեամբը, շատ զօրաւոր կերպով կը հակադրուէր օրուան սնամէջ կամ թեթեւսօլիկ տաղաչափութեան հետ որպէս զի պզտիկ վայնասուն մը չփրթէր իր անուան շուրջ: Բայց ատիկա այսօր բոլորովին զուրկ է կարեւորութենէ եւ անեքթոտային հետաքրքրութիւն մը միայն կրնայ արթնցնել:

Fonds A.R.A.M

Մեծարենցի բանաստեղծութիւնը հանդիպեցաւ ընդհանուր եւ միաձայն խանդավառութեան մը: Իր արուեստը գերազանցօրէն հաղորդական էր եւ ինքզինքը կը պարտադրէր ամեն բանէ առաջ, այսպէս ըսելու համար, իր ֆիզիքական եւ sensuel յատկութիւններով:

Ամէն մարդ համաձայն է Մեծարենցի մէջ տեսնելու համար մեր բանաստեղծական երաժշտութեան մեծագոյն virtuoseներէն մէկը: Բայց երաժշտութիւնը բառերուն համահնչիւն զուգորդութիւնը չէ, ինչպէս բանաստեղծութիւնը քաղցրահնչութիւն չէ: Անիկա աւելի ներքին եւ աւելի խրթին յատկութիւն մըն է, կազմուած՝ բառերուն հնչական առաքինութիւններէն զատ՝ այն թիւի, դասնութեան եւ վերադարձի զգայնութիւններէն որոնք հիմնական տարրերը կը կազմեն իսկական բանաստեղծութեան:

Մեծարենց գերագոյն չափով մը օժտուած է ձայնական եւ կշռական այդ յատկութիւններով, որ իր երգին կուտան այն անմոռանալի չեշտը որուն յիշատակը տեւականօրէն կը հետապնդէ մեզ:

Միեւնոյն ատեն, Մեծարենցի քերթուածին մէջ երաժշտութիւնը կ'ընկերանայ պատկերներու բազմամբոխ թափորի մը:

Բանաստեղծը կը քալէ աշխարհի մէջ անդադար հանդիպելով պատկերներու որոնք կը բազմապատկեն անոր դիմաթութիւնը: Բայց իր պատկերը չունի այն խորհրդանշանական դերը եւ քմայքոտ գծագրութիւնը որ տարտամութիւն միայն կրնայ յառաջ բերել: Ամէն մարդ գիտէ թէ պատկերներու առատութիւնը քօղի մը տակ կը ձգէ յաճախ մտածումը եւ. նոյն իսկ նկարագրութիւնը, եւ կը ծառայէ միայն երեւակայութեան մը աղքատութիւնը ծածկելու:

Մեծարենցի պատկերները գրեթէ միշտ վերցուած են իրական աշխարհէն անխարդախ եւ անխաթար եւ ամբողջութեամբ, եւ իր քերթուածին կը բերեն այն զգալի առարկայականութիւնը, այն լոյսը եւ նիւթականութիւնը որ անոր կուտան իր ֆիզիքական չնորհները:

Իրենց չքեղ եւ հարուստ հիւսուածքին մէջ, ինչպէս բազմածալ բայց թեթեւ պատառ մը, անոր պատկերները կը պարուրեն իր քերթուածը եւ կ'արտայայտեն ամբողջ եւ միակ էութիւնը իր մտադրութեան, բաղդատութեամբ մը, ճշգրտութեամբ մը եւ ճոխութեամբ մը որ ապշեցուցիչ է: Թերի կամ աւերտուած գիծ մը՝ եւ պիտի անհետանար արդէն երգին ամբողջ հմայքը:

Միաք Մեծարենց ամէն բանէ առաջ պատանի տարիքին բանաստեղծն է: Իր ձեւական կատարելութիւնները, իր ոճին հեշտութիւնները, իր ներշնչած ազնուական յոյզերը ամենէն աւելի կը գրգռեն եւ կը գոհացնեն երիտասարդ տարիքին բոցը եւ խղճերը:

Մեծարենց հարազատ ներկայացուցիչն է մեր այն բանաստեղծութեան, որ գրեթէ մեր ամբողջ բանաստեղծութիւնն է, որ իր հարստութեան աղբիւրը կը փնտռէ արտաքին աշխարհի դիմաթութիւններուն, եւ քանի մը մայր զգացումներու արտայայտութեանը մէջ:

Պէտք է դալ մինչեւ Թէքէեանի բանաստեղծութիւնը, հասնելու համար արուեստի մը որ աւելի ընդհանուր տարողութիւն ունենայ, որ վերադարձ մը ըլլայ մարդկային հոգւոյն եւ անոր ճակատագրին վրայ, որ, հեռանալով իրերուն խճողումէն, կ'ուզէ նախընտրաբար նչմարել աշխարհի բարոյական դիմագծութիւնը, եւ որ իր զգայնութիւն-

Fonds A.R.A.M

նները կ'արտայայտէ խորհրդանշաններով որոնք ուղեղային յուզմունքի մը առարկայական պատկերներն են: Հոս ոստումի մը, մտաւորական մակարդակի փոփոխութեան մը երեւոյթը կայ որ կրնայ առարկայ ըլլալ խոր եւ նրբակրկիտ ուսումնասիրութեան:

Մեծարենց միշտ խուսափած է իր քերթուածները ձեւական հարկադրանքներու ենթարկելէ: Անոր ամբողջ գործին մէջ կարելի չէ հանդիպիլ հնչեակի մը: Ամենամեծ ազատութիւնը տուած է իր տողերուն յարդարանքին, որոնք միեւնոյն քերթուածին մէջ միացած կամ հեռացած են իրարմէ, կազմելով տուներ բոլորովին կամայական մեծութիւններով:

Այս տեսակէտով մեծապէս օգտուած է իր «Ըլլայի»ներու դիւտէն, ուր քերթուածին տուներուն համանման կրկնութիւնը զինքը կ'ազատէ չարադրութեան կաշկանդումէն, եւ երեւակայութիւնը սանձարձակ կ'արշաւէ բոլոր իրերուն եւ բոլոր հորիզոններուն վրայ:

Միեւնոյն ձեւով, միեւնոյն քմայքը տարած է երբեմն, քիչ անգամ, իր քերթուածը աւելորդ ծանրաբեռնումներու: Իր Արդի մարդուն Հայր Մերը պիտի չահէր քանի մը տուներու յապաւումէն, որոնց իմաստը մութ է:

Բառերու հետ անհուն խաղէ մը բրտնուած, ան կը գինովնայ անոնց քաղցրութենէն եւ հեչտութենէն. անոնց թեքումներէն որոնք ախորժելի են. անոնց հնարամիտ եւ նուրբ ազուցումներէն: Այդպէսով է որ երբեմն իր տողերը կը խճողուին, կամ տեղի կուտայ դիւրին effetներու փորձութեանը.

Մէջն հոտեւան ծայրիներուն ծայրածաւալ ծաղիկներուն:

Բայց երբ կը հաւաքէ եւ կը բարեխառնէ իր առատութիւնը, կը հասնի կատարելութեան:

Մեծարենց բառերու մեծ աշխատաւոր մըն է: Հազիւ ապրիլ սկսելու ժամանակը ունեցած՝ ան տէրն է լեզուի մը որուն կը ճանչնայ բոլոր թաքուն հարստութիւնները եւ բոլոր կարելիութիւնները:

Մեր դիւրաթեք լեզուին խմորը անոր ճարտար մատներուն մէջ կը դառնայ գործիք մը անհամար չինութիւններու: Ամենէն ապահով ճաշակէն առաջնորդուած, իր տեսողական եւ երաժշտական ներշնչումներուն համաձայն ան կը կատարէ բոլոր այն բառական գիւտերը որոնք անկորնչելի զարդերը պիտի մնան իր բանաստեղծութեան:

Դպրոցը՝ ուր ան ստացած է իր մտաւորական կազմութիւնը, ենթարկած է զայն դասական ուսումներու տիսիպլինի մը որով դարբնուած է իր արտայայտութեան զմայլելի եւ անարատ գործիքը, ու իր գործը թանկագին եւ նուիրական մէկ պսակումը եղած է այն բարձրագոյն նպատակներուն որոնց համար հիմնուած է ան:

ԳԵՂԱՄ ՖԻՆԷՐՃԵԱՆ

Fonds A.R.A.M

ՔՐՈՆԻԿ

ՔԱՈՍԱՑԻՆ ՇՐՋԱՆ.— Աչխարհ հիւանդ է: Մարդկային պատմութեան ամենէն մոայլ, խառնաչփոթ ու ախտաւոր չրջաններէն մէկուն մէջ է որ կը գտնուինք: Երբեք կատարեալ եղած չէ մարդկային ընկերութեան համապատկերը, բայց տեսնուած են չրջաններ ուր դէթ երկրագունդի մեծագոյն մասին վրայ հաւասարակչռութիւն ու կարգ հաստատող, խաղաղութիւն պահպանող տիրական ու երկարատեւ ուժ մը գոյութիւն ունեցած է, ինչ որ թոյլ տուած է քաղաքակրթութեան աւելի հանդարտ ու նորմալ պայմաններու մէջ զարգանալ: Եղած են չրջաններ ուր բարոյական մեծ դաղափարներ դերիչխած ու պատմական կարեւոր դէպքերուն վարող հանդիսացած են: Ո՛ եւ է հաւասարակչռութիւն չկայ այսօր, այլ ուժեր որ իրարու դէմ՝ աւելի կամ նուազ աջողեալ ձեւով՝ կը դաւեն ու կը մաքառին եւ իրար կը չլատեն: Դաղափարները, սկզբունքները որոնց վրայ կը յենու արդիական ընկերութիւնը՝ կը դաւաճանուին ու կը բռնաբարուին իրողութեանց եւ արարքներու մէջ: Դասակարգերու միջև, փոխանակ խմաստուն ու անկեղծ համերաչխութեան եւ համագործակցութեան, ատելութիւնն ու պայքարը աւելի քան երբեք սուր են դարձած: Ազգերը — նոյն իսկ բարեկամ կարծուած, երէկ՝ մեծ բաղխումի մը մէջ՝ դաչնակից եղած ազգերը, — անվստահ, նախանձոտ, անհաւատարիմ են իրարու հանդէպ, իրարու խաղ կը խաղան, իրար տկարացնել կը ջանան. եւ ամենքը մըղձաւանջին տակ են նոր աղէտի մը որուն կրնայ յանգիլ այս քաոսը եւ որ երկկուան աղէտէն չատ աւելի մեծ կրնայ ըլլալ:

Բարոյական ընդհանուր անկում կայ: Եսականութեան չղթայազերծում մը կը տիրէ: Բառերով՝ մարդասիրութիւն, եւ իրականին մէջ՝ մոլեգին ինքնասիրութիւն: Ընկերաբաններ, տնտեսագէտներ, կառավարութեանց պետեր, քրտնաջան ճիգերով համաչխարհային տնտեսական տագնապին պատճառները կը փնտռեն, ու գրեթէ միայն տնտեսական ու ելեւմտական երեւոյթներու, ընկերական ըչժիմի հարցերու մէջ կը փնտռեն: Այդ տագնապին գլխաւոր պատճառը քաղաքական անհաստատութիւնն է, եւ այդ անհաստատութեան ծնունդիչը՝ տիրող բարոյական ընդհանուր անկումն է:

Այս անկումը, այս վատախտարակ վիճակը մեծ պատերազմէն չէ որ կը սկսի: Ան կը սկսի այն օրէն երբ գերի ժողովրդի մը իրաւունքներուն պաչտպանութեան համար ընդվզման ծայրայեղ միջոցներու դիմող ափ մը յեղափոխականներու չարժումին դէմ իրը զսպողական ու սարսափեցուցիչ միջոց՝ ոճրագործ թագաւոր մը հրամայեց հարիւր հազարաւոր խաղաղ անդէն հայեր կոտորել, ու եւրոպական մեծ ու քաղաքակիրթ ազգեր, — բաց ի արդարամիտ ու քաջարի մտաւորականներու փոքրաթիւ չոկատ մը որ բողոքեց ու զոհերուն դատն իր բոլոր ուժով պաչտպանեց, — անտարբեր մնացին այդ հրէչտութեան հանդէպ. ոմանք (Գերմանիա եւ Ռուսիա) իրենց քաղաքական վարիչներու ձեռքով նոյն իսկ խրախուսեցին ոճիրը և ուզեցին

Fonds A.R.A.M

չահագործել զոհերուն արիւնը. Անգլիա, ճառա-խօսական ու նաւացուցական գործունէութեամբ մը ահագին աղմուկ հանելէ յետոյ, յանկարծ մէջտեղը ձգեց չարչարուած ժողովուրդը. Իտալիա Գերմանիոյ ուղեղիծն ընդդրկեց՝ Արեւելքի կարկանդակէն պատառ մը իւրացնելու համար. Ֆրանսայի հանոթոյական քաղաքականութիւնը լոպանոֆեան Ռուսիային հետեւորդն ու մեղսակիցը դարձաւ: Հոս կը սկսի քաղաքակիրթ աշխարհին հիւանդացումը, «սոդոմ – գոմորացումը». եւ առոր տրամաբանական հետեւանքն եղաւ 1914ի ճիւաղային փոթորիկը: Զարիքը, Արեւելքի մէջ քալլեւուած, չոյուած, խնկարկուած, աճեցաւ, տարածուեցաւ, եւ ամբողջ Եւրոպայի, ամբողջ աշխարհի վրայ պայթեցաւ: 1895ի նախճիրին մեծագոյն մեղսակիցն ու ամենէն չնաշխատ չահագործողը, Վիլհելմ, ինքն իսկ պայթեցնողն եղաւ համաշխարհային աղէտին: Ժողովուրդներն այն երկիրներուն, որոնց վրայ կը յարձակէին Գերմանիա եւ իր դաշնակիցները, մեծ քաջութիւն ցոյց տուին ինքնապաշտպանութեան մէջ. զինուորները հերոսական եղան, եւ անոնց հերոսութիւնը դաղափարական լուսապսակ մըն ալ ունեցաւ. այդ կորիճները որ հարիւր հազարներով ինկան, համոզումն ունէին թէ իտէալի մը համար կը զոհուէին, քանի որ իրենց քաղաքական պետերը հանդիսաւորապէս կը յայտարարէին թէ զինամոլութեան նկարագրացուցիչ եւ այդ պատերազմի փորձանքն աշխարհի գլխուն բերող ախտութենից յաղթելէ յետոյ, արդարութիւնը տիրական պիտի կացուցանէին աշխարհի մէջ, անարդարութեան զոհ եղող ժողովուրդները պիտի ազատագրէին ու պատերազմի հրէշութիւնն այլեւս անհնար դարձնող իրաց վիճակ մը պիտի ստեղծէին: Դաշնակիցներու յաղթանակը իրր հետեւանք ունեցաւ անշուշտ արդարութեան զոհացում տուող կարգ մը իրողութիւններ, բայց ի՛նչքան անկատար եղաւ արդարութեան ընդհանուր գործը որ կար կատարելու, ի՛նչքան աղարտուած՝ նորանոր անարդարութիւններով: Դիւանագէտները հեռու եղան հասնելէ մեծութեանն այն զինուորներուն որ իրաւունքի եւ աղատութեան համար հոյակապօրէն կռուեցան ու զոհուեցան: Պատերազմն իսկ դեռ չվերջացած, դաշնակից ազգերու քաղաքական վարիչները արդէն իրարու դէմ ծածուկ կը դաւէին, իւրաքանչիւրը՝ վաստկուելիք յաղթութեան պտուղներուն մեծագոյն բաժինն իր ազգին յատկացնել ճգնելով: Յաղթութենէն յետոյ, իրենց դաւերն իրարու դէմ՝ այլ եւս ակնյայտ դարձան, այլանդակ համեմատութիւններու հասան: Արդարութիւնը տիրական դարձընել, իրաւունքի վրայ հիմնուած խաղաղութիւն մը հաստատել խոստացողներէն ոմանք երէկուան իրենց թշնամիները վերականդնելու եւ զանոնք իրենց այս կամ այն դաշնակցին դէմ գործածելու մտածեցին: Ու բոլոր դաշնակից ու ընկերակից ազգերու դիւանագէտները միացան՝ իր տխուր բաղդին անձնատուր ու ձեռնունայն ձգելու համար անարդարութեան ամենէն կսկծալի զոհն եղած, հատուցման ամենէն աւելի իրաւունք ունեցող հայ ժողովուրդը, «ցանձնառութիւններ ունինք Հայոց հանդէպ, բայց ի վիճակի չենք զանոնք գործադրելու» յայտարարել չամչնալով: Ի՛նչ բարոյական կրնար կանգուն մնալ այդպիսի դերագոյն վատութենէ մը յետոյ: Եւ ինչո՞ւ այլ եւս զարմանալ որ աշխարհ հիմայ քաոսային վիճակի մը մէջ կը գտնուի եւ տնտեսական ու քաղաքական ընդհանուր կացութիւնը մշտայլ երկնքի մը տակ փոթորկայոյզ ծովու մը տեսարանը կը ներկայացնէ: Իր անձնական գործերուն համար ամբարդող անմեղ ճանիկեանի մը ցնորական կասկածներով ռումէն չոգենաւի մը վրայ «անձնասպանուած» ըլլալուն, նոյնքան խաղաղ ու անմեղ Աբրիկեանի մը նոյն չոգենաւուն վրայ ձերբակալուելուն եւ ամիսներով Պոլիս բանտի մէջ պահուելուն զղուելի պատմութիւնը՝ իր արտաքին յարակից եւ աւելի եւս տխուր պարագաներով, հարիւրաւոր ախտանիշներէն մէկն է այն համատարած բարոյական հիւանդութեան որմէ մարդկութիւնը բռնուած է այսօր: Որպէս զի բարոյական ախտաժէտ կացութենէ մը մարդկութիւնը մաքրելի (դէթ մասամբ, դէթ ժամանակի մը համար,

Fonds A.R.A.M

քանի որ մարդուն վերջնական, ամբողջական մաքրացումը, ազնուացումը, անաանութենէ, գազանութենէ ելքն ու բարձրացումը, իրական մարդու տիպարին բարձրացումը՝ կ'երեւայ թէ աւա՛ղ, դեռ երկար տեւեններ անհնար պիտի ըլլայ, մինչեւ որ Գիտութիւնը եւ Արուեստը որոնց վրայ միայն կրնանք յոյս դնել իրր միակ փրկարար ուժերուն, յայդնին այդ լիակատար արդիւնքն իրականացնել), որպէս զի, կ'ըսեմ, մարդկութիւնը իր ծայրայեղ անկումի չրջանէրէն որոշ չափով լուսացուի, թեթեւնայ իր եսամոլութեան ու խղացման կուտակուած ազտէն, բանաստեղծ հոգիներու երեւակայութիւնը պատուհասիչ ու մաքրագործիչ երկնային հուրի մը միջամտութեան խորհրդանիշը գտած է (այսինքն պատերազմ, կամ յեղափոխութիւն), եւ կամ երազած է փրկագործ երեւումը երկնառաք Մեսիաներու, – այսինքն մեծ հոգւով, հեւատես ու ճշդադէտ մարդով, ճշմարտապէս արդարասէր, իրապէս մարդասէր հազուագիւտ գերմարդերու, արտակարգ բարոյական հերոսներու, որ Զարիքը զսպեն, մարդկութեան մէջ վերարծարծեն խոհալին սէրը, բարոյականը անոր մէջ վերակենդանացնեն, մարդկութեան պատիւն ու քաղաքակրթութեան չահը վեր դնեն մասնական ինքնամոլ չահերէ, իրական ու տեւական խաղաղութիւն հաստատեն՝ զայն արդարութեան ու մարդկային համերաշխութեան վրայ հիմնել ճգնելով: Մաղթենք որ այդպիսի Մեսիաներ երեւան դան վերջապէս ու «երկնային հուր»ի արհաւիրքին կրկնումը խնայեն մարդկութեան:

Սպասելով որ մեր այդ մաղթանքն իրականացնեն երկնային զօրութիւնները, մենք դառնանք մարդկային բոլոր չարութեանց ու վատութեանց թիրախ դարձած մեր դժբախտ փոքրիկ ժողովրդին այս համատարած քաոսին մէջ այժմեան բոպէին ներկայացուցած պատկերին վրայ ակնարկ մը եւս նետելու:

★

ՀԱՑ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻ ԱՑԺՄԵԱՆ ԿԱՅՈՒԹԻՒՆԸ.– Այն պատկերը զոր հայ ժողովուրդը կը ներկայացնէ այսօր, իր կարգ մը տխուր կողմերուն հետ, ունի եւ իր աղուոր գծերը, յուսադրիչ, ոգեւորիչ, սրտապնդիչ քանի մը կէտերը· եւ ատոնց վրայ է որ անգամ մը եւս կ'ուզեմ ծանրանալ:

Սփոփիչ ու կազդուրիչ այդ կէտերուն գլխաւորն է, – երբեք պիտի չդադրիմ կրկնելէ այս ամենակարեւոր ճշմարտութիւնը, քանի որ դժբն դեռ չմբռնողներ կան մեր մէջ, Աբրահամին ու Աբգաձին մէջտեղ ապրող ու զարգացող մանրիկ Հայ Տէրութիւնը: Ինչ պակասութիւններ ալ ունենայ ընկերական բժիժմը որ հոն կը տիրէ, էականը մեզի համար գոյութիւնն է այդ Տէրութեան, որ կէս–ինքնավար է, բայց Տէրութիւն մըն է, ո՛չ նահանգ, քանի որ իրր ուրոյն ազգային Տէրութիւն ճանչցուած է Ժողովրդ· Միութիւն անունով ծանօթ ազգերու հսկայ համադաշնակցութենէն: Ասիկա հայ ազգի եւ հայ մշակոյթի ապագան ապահովող գլխաւոր ազդակն է: Հայ գեղարուեստի վերածագումը հոն եւ նոր ստեղծուած հայ ճարտարարուեստի մը լայն զարգացումը, հին, աղքատ, յետամնաց, ամէն բանէ զուրկ երկիր մը վերաշինելու, արդիականացնելու տենդոտ ճիգը՝ անհերքելիօրէն դրական ու բեղմնաւոր երեւոյթներ են, որ իրենց լիակատար արդիւնքը պիտի տան վաղը, երբ մտածման ազատութիւնը, զոր անհնար է յաւիտեան սանձուած պահել նոր բժիժմին ամբացմամբ ու լայնամիտ համայնավարներու թուոյն աճմամբ՝ անխուսափելիօրէն պիտի հաստատուի խորհրդային երկիրներուն մէջ: Ատոնց վրայ պէտք է աւելցնել արտասահմանի անտուն անտէր տառապող գաղթականներէն դէթ մաս մը (քանի մը տասնեակ հազարներ) հայրենիքի ծոցն ընդունելու, վերաշինութեան գործին գանոնք մասնակից ընելու եւ նոյն ատեն հայ հողի վրայ՝ իրենց տան մէջ՝ ապրելու կարելիութիւնն ատոնց չնորհելու ձգտող այն նոր ու մեծապէս դովելի ճիգը զոր կը կատարէ Ժողովրդ· Հայաստանի կառավարութիւնը, մասնակի օգնութեամբը Ազգաժողովին, Բարեդործականին եւ արտասահմանի քանի մը ուրիշ հայ կազմա-

Fonds A.R.A.M

կերպութեանց: Այս տողերուն լոյս տեսած պահուն, Ցունաստանէն մեկնելիք կարաւաններուն առաջինը թերեւս արդէն հասած պիտի ըլլայ հայրենի տունը: Թող արտասահմանի մէջ չատ ալ չծանրանան այդ կարաւաններուն մեկնումի նախապատրաստական աշխատութեանց ծայրայեղ երկարաձգման եւ այդ թշուառութեան հօտերուն ուղեւորութեանը ձմրան ամենախիստ չրջանին զուգադիպման երեւոյթներուն վրայ որ անուշադրելի են. արտասահմանի Հայութիւնը, որ իր բոլոր կազմակերպութիւններով պէտք էր Պ. Սահակ Տէր Գաբրիէլեանի տուած պատեհութեան եւ Բարեգործականի կոչին հզօր ու միահամուռ չարժումով մը պատասխաներ, եւ որ – անհատական քանի մը ազնիւ ժեսթերէ զատ – չափազանց քիչ բան ըրաւ ցարդ՝ ներդաղթի այդ կենսական գործին իր աջակցութեան բաժինը բերելու համար, իրաւունք չունի ձայնը բարձր հանելու: Վեց հազար հայ գաղթականներու հայրենիք երթալ հաստատուիլը ապահովուած է այսօր, եւ ասիկա՝ ինքնին՝ հրճուեցուցիչ իրողութիւն մըն է ամէն ազգասէր Հայու համար: Գոնէ առաջին կարաւանին Հայաստան հասնելէն յետոյ, թող արտասահմանի Հայութիւնը ցնցուի վերջապէս ինչպէս որ պէտք է եւ ցոյց տայ (հակառակ տնտեսական ծանր տագնապին, որ կրնայ արդարացնել մասնակցութեան չափին համեմատութիւնը, բայց ոչ բացարձակ անչարժութիւնը) թէ լրջօրէն կ'ըմբռնէ այս ներդաղթի գործին էական կարեւորութիւնը, հանուր Հայութեան համար փրկարար ու պատուաբեր հանդամանքը, եւ պատրաստ է իր պարտականութիւնը հնարաւոր եղած բոլոր չափով կատարել այդ գործին հանդէպ:

Մեր պատմութեան այս վերջին չրջանին, մեր ժողովուրդը, տարապայման յոյսերու օրեր ունենալէ յետոյ, իր գոյութիւնն իսկ վտանգուած տեսաւ: Մեր ազգին գոյութիւնը թանկագին է, ոչ միայն որովհետեւ հայ ցեղը Մայրն է որուն ծոցէն մենք բղխած ենք, այլ մանաւանդ որովհետեւ ան քաղաքակրթութեան ուժ մըն է, արուեստի եւ գիտութեան տարր մըն է: Բնաջնջումը այդպիսի ցեղի մը, որ դարերէ ի վեր մարդկային քաղաքակրթութեան մ'այնքան նշանակելի ծառայութիւններ մատուցած է եւ որ կրնայ դեռ չատ աւելին ընել, կորուստ մը պիտի ըլլար մարդկութեան համար: Ազգասիրական ու մարդասիրական պարտք մըն է ուրեմն որ ունինք մեր բոլոր կրցածն ընելու որպէս զի այդ ցեղին գոյութեան ապահովմանը գործակցինք: Ու գայդ ընելու առաջին ու լաւագոյն ձեւն է Խորհ. Հայաստանի վերաշինական աշխատանքին օգնելը, ներդաղթող տարագիրներու հետզհետէ աւելի բազմաթիւ հոյլերով Հայաստան համախմբուելուն եւ տակով Հայաստանի ժողովրդին զօրանալուն աջակիցը: Երկրորդ ձեւն է՝ դեռ արտասահման մնալ ստիպուած կամ հոն վերջնականապէս հաստատուած հարիւր հազարաւոր Հայերուն մէջ ազգային ոգին, ազգային մշակոյթը վառ պահելու աշխատիլը, այդ տարագիրներու զանգուածին մէջ երեւան եկող՝ Հայութեան պատուաբեր ու մարդկութեան օգտակար այլազան տաղանդներուն ծաղկելուն ու բարգաւաճելուն օժանդակելը: Երրորդ ու նոյնքան կարեւոր ձեւը՝ վերջ դնելն է մեր կացութեան եւ մեր ուժերուն անհամապատասխան արկածախնդրական մեծամոլ ծրագիրներու եւ չիմարական ըսպառնալիքներով լի անմամլչ ու զրգռիչ պոռոտախօսութեանց, որոնց մէջ դեռ կը չամենան մենէ ոմանք եւ որոնք հեռու են մեր ժողովրդի ամենաստուար մեծամասնութեան այժմեան հոգեբանութեան հարազատ արտայայտութիւնն ըլլալէ: Այդ մելոտրամական գործունէութիւնը, որ անցեալին մէջ մ'այնքան աղետաբեր եղաւ մեզի համար եւ որ այսօր ալ կրնայ պատճառ դառնալ մռայլ ու մենէ չատ աւելի զօրեղ ուժերու զուր տեղ մեզի դէմ լարուելուն, (խեղճ Ձանիկեանի եղերական վախճանէն մէջ այդ խոժաղաչնակ պոռոտախօսութիւնները անմասն չեն), պէտք է այլ եւս վերջ դնէ. ներելի չէ որ, այսպիսի մրրկային չրջանի մը մանաւանդ, երբ աշխարհի հզօրագոյն ազգերու ղեկավարները խոհեմ ու զգուշ չարժելու կը ճգնին, այդպիսի անլուրջ ու մեծախօսիկ կեցուածքները բոլորովին չվտաբենք մեր մէջէն: Մեր ժողովուր-

Fonds A.R.A.M

դը, որ ամենքէն անիրաւուեցաւ, ոչ մէկուն կը-ռուի ցոյց տալ կը մտածէ այսօր, եւ իրաւունք ունի, որովհետեւ փոքր ու խորտակուած ժողո-վուրդ մը՝ ինչպէս մերը, միմիայն իր ուժերով, իր տկար ուժերով, չի կրնար իրեն դէմ գործը-ւած անարդարութեանց դարմանումը ձեռք ձը-գել, այլ իմաստութեամբ, համբերութեամբ, ինքնապահպան աշխատանքով՝ սպասելով Ա-դարութեան ժամուն, որ օր մը անպատճառ կը հնչէ եւ իրաւունքին յաղթանակը կ'ապահովէ, (պատմութիւնը լեցուն է դայդ հաստատող փաստերով, մենք մեր օրով՝ մեր աչքով տե-սանք Համիտներու, Վիլհելմներու, Նիքոլա-ներու թաւալգլոր անկումը եւ չարք մը չղթա-յակապ ժողովուրդներու յարութիւնը)։ Հայ ժողովուրդը՝ ամբողջութեամբ՝ (քանի մը խե-լագարներէ զատ) խաղաղութիւն կ'ուզէ, ոեւէ ժողովուրդէ աւելի՝ պէտք ունի խաղաղու-թեան, որպէս զի իր խոշոր վէրքերը դարմանէ, որպէս զի չէնցնէ այն փոքրիկ տունը զոր ունի, որպէս զի «մարդ»ներ հասցնէ, մարդեր որ տար-բեր ըլլան պոռչտալէն դեռ չյոգնած, դեռ չգա-նած մեր անյուսարեր դիւահարներէն, հմուտ, լուրջ, ձեռնհաս, կարող գործիչներ, ու տա-ղանդներ, տաղանդներ մանաւանդ՝ տայ մարդ-կային քաղաքակրթութեան, տաղանդներ՝ բո-լոր ազգերուն աքանչացումը գրաւելու կարող, և որ մեր լաւագոյն վրէժն են ու մեր ազգին ու մշակոյթին գոյութեան ամրացման ու վարկին բարձրացման հզօրագոյն նեցուկներէն մին։ Դառնացած ու արժանապատուութեամբ լի, ի-մաստուն ու հաւատացուր. հանդարտամտու-թիւն մը, այս է մեր ժողովրդին այժմեան հո-գեբանութիւնը։ Պրախտասել զայն եւ ամրացնել հոգեկան այդ կեցուածքին մէջ, դինքը զերծ պահել է նորանոր վտանգներէ, զօրացնել է դին-քը եւ նպաստել անոր ապագային ապահովման։

ՀԱՑ ՏԱՂԱՆԴՆԵՐ.— Կազդուրիչ երեւոյթ-ներ՝ դանագան երկիրներ ցրուած տարագիր Հայութեան դանգուածներուն մէջ, սակաւաթիւ չեն։ Ընդհակառակն անոնք հետզհետէ կը բազ-մանան, կը չեչտուին։ Պէտք է գիտնալ դանոնք նկատել, խմբաւորել եւ անոնց նշանակութիւնը ըմբռնել։ Այդ երեւոյթները ցոյց կուտան, որ մեր ժողովուրդը, թէեւ թուով նուազած, մը-տաւոր կորովի մէջ – այս հաստատումը կը կրկ-նեմ անգամ մը եւս – յառաջդիմելու, բարձրա-նալու վրայ է։ Ամէն կողմ կը տեսնենք արուես-տի մարզին մէջ – որ մարդկային գործունէու-թեան բարձրագոյն մարզերէն մէկն է, – հայ տաղանդներ որ կը փայլին, մերթ նորածագ յուսատու կամ արդէն խոկ ուշագրաւ ու սիրուն չողիւններով, ու մերթ համաչխարհային բե-մին վրայ յաղթանակներ տանելու կարող աստ-ղերու ճաճանչումով։

Այդ երեւոյթներուն մեծագոյններէն մին է Արման Թօքաթեանի, որ արդէն իսկ բաւական տարիներէ ի վեր Նիւ Եորքի Մեթրոփոլիթան Օփերային եւ ամբողջ Ամերիկայի լաւագոյն թենոռ երգիչ-դերասանն էր, վերջերս գտած հոյակապ յաջողութիւնը Վիեննայի եւ Փրակա-յի պէս նրբաճաշակ երաժշտական միջա-վայրերու մէջ, ուր մամուլը զինքը երկրորդ Քառուզօ մը հռչակեց։ Այդ երեւոյթներէն է Ռուբէն Մամուլեան, որուն մեծ տաղանդին վրայ Անահիտի մէջ արդէն խօսած եմ եւ որուն թատերական ու սինեմայական բեմադրիչի ինքնատիպ ու նորաբեր արուեստը Նիւ Եորքի եւ Հոլիվուտի մէջ արտակարգ յաջողութիւններ գտնելէ յետոյ, Փարիզի մամուլին մէջ ևս, վեր-ջերս իր բեմադրած մէկ ֆիլմին վերարտադրու-թեան առթիւ՝ ջերմօրէն ներբողուեցաւ։ Ա-ռանցմէ է Ստեփան Էմմասը, որ իբր դաշնակա-հար եւ մանաւանդ իբր երգահան՝ իր գեղեցիկ ստեղծագործութիւններով խորապէս գնահատ-ուած է այժմ Գերմանիոյ մէջ եւ օր մը ծանօթ պիտի դառնայ նաեւ անշուշտ ամբողջ աշխար-հի։ Այս վերջնոյն քով կրնա՞մ չյիշատակել հայ մեծ երաժիշտ Սպենդիարեանը, զոր դժբաղդու-թիւնն ունեցանք երկու տարի առաջ վաղաժամ-օրէն կորսնցնելու, եւ որ թողած է ամբողջ չարք մը մեծարժէք հեղինակութեանց որոնք Ռուսիոյ, եւ մասամբ՝ եւրոպական երկիրներու մէջ, ծանօթ են ու յարգի, ու Ալմաստը, առա-ջին լիակատար հայ օփերան, հայագոյն ար-

Fonds A.R.A.M

դիական թատերային երաժշտութեան թանկագին գործ մը, որ կը յուսանք թէ եւրոպական եւ ամերիկեան բեմերուն վրայ պիտի ներկայացուի: Առանց հետ, յիշատակենք նաեւ իր դերասանի հզօր տաղանդով չառանց ի վեր իր ցեղին պատիւ բերող Մաքսուտեանը, որ սինեմայի աշխարհին առաջին դէմքերէն մին դարձած է այժմ: Դեռ քանի մը տարի առաջ Մոսկուայի մէջ, ուր թատերական արուեստը այնքան բարձրօրէն զարգացած է, մամուլը խանդավառօրէն կը դրուատէր հզօր խաղացուածքը չէքսփիրեան ողբերգու Վահրամ Փափազեանին, զոր քիչ օրէն քանի մը չարթուան համար մեր մէջ տեսնելու հաճոյքը պիտի ունենանք: Այս տողերը գրած ատենս, Միլանէն եկած նամակ մը կ'իմանամ թէ դաշնակահարուհի Տիկին Մարգարիտ Միրիմանեանը, զոր Փարիզի մէջ զմայլանքով լսեցինք եւ որ Իտալիոյ գրեթէ բոլոր կարեւոր քաղաքներուն մէջ նուագահանդէսներ տալէ յետոյ անցեալ տարի՝ նորէն հրաւիրուած է տասնեւչորս իտալական քաղաքներու մէջ նուագել, անդամ անուանուած է Պոլոնեայի հինաւուրց մեծանուն Արքայական Փիլարմոնիք Ակադեմիային, որուն անդամ եղած են Մոցարթի, Ռոսսինիի պէս անձնաւորութիւններ եւ որ այս պատիւն առաջին անգամ ըլլալով է որ երաժշտուհիի մը կը շնորհէ: Քիչ օր առաջ Փարիզի Հայերը բեմի վրայ տեսան հրաշք – աղեկ մը, վեցամեայ Րաֆֆի Պետրոսեանը, որ առանց նօթ մը ճանչնալու՝ յիշողութեամբ կը նուագէ դաշնակի վրայ – ու կը նուագէ ճշդութեամբ ու զգացումով – Պեթհովէնի, Շոփէնի եւ այլ վարպետներու կարճ կտորներ զոր իր երաժիշտ հօրմէն լսելով սորված է, երեւան բերելով բնածին արտակարգ ձիրքեր, զոր եթէ ան հնարաւորութիւն ունենայ լրջօրէն զարգացնել՝ հայ մեծ երաժիշտ մը պիտի ունենանք իր մէջ: Այս օրերս դարձեալ իմացանք մեր լրագիրներէն քանի մը նոր անուններ հայ արուեստագէտներու, որ օտար բարձրագոյն միջավայրերու մէջ ուշադրութիւն դրաւած են իրենց դաշնակահարի արուեստով, Օրիորդ Մարի Ոսկան եւ Օրիորդ Մարի Պոտուրեան, որոնց առաջինը Լոնտոն եւ երկրորդը Վենետիկ իրենց տուած նուագահանդէսներով անգլիական եւ իտալական մամուլին կողմէ ջերմօրէն գնահատուած են: Եթէ ասոնց աւելցնենք տարիներէ ի վեր արդէն հանրածանօթ դարձած նկարիչները, երաժիշտներն ու երգիչները, արձանագործները, գիտուններն, փրոֆեսորները, զոր ունինք Եւրոպայի ու Ամերիկայի կարեւոր կեդրոններէն ամանց մէջ, կը տեսնենք մեր ցեղին ծոցէն բղխած քաղաքակրթական ուժերու խուրձ մը որ իրական պարծանքի աղբիւր, անխառն հրճուանքի առիթ ու մեր ցեղին ապագային վրայ հաւատքի ամուր կռուան կըրնայ կազմել մեզի համար:

Հո՛տ է եղած միշտ – թէեւ Հայերը իրենք՝ տակաւին որոշ չեն տեսած եւ հզօրապէս չեն ըզգացած դեռ – մեր ցեղին իրական զօրութիւնը, հոտ եղած է եւ է միշտ իր բուն կոչումը: Հայը դարերէ ի վեր իր երկրին եւ օտար երկիրներու մէջ կարծուածէն ու դիտցուածէն աւելի բան ըրած է գեղարուեստի, գրականութեան, գիտութեան համար, ոչ անշուշտ ինչքան ըրած են քանի մը չատ մեծ ազգեր, բայց աւելի քան բաւական՝ փոքր ու քաղաքականապէս տկար ժողովուրդի մը պատուաւոր տեղ մը տալու համար քաղաքակրթութեան պատմութեան մէջ. տակաւին օտարները այս վերջին քսանեւհինգ – երեսուն տարիներու ընթացքին է որ սկսան տեսնել (մասամբ) ու գնահատել, ու մենք Հայերս՝ դեռ հեռու ենք զայդ ամբողջապէս տեսած, ուսումնասիրած, համախմբած ու մեկնաբանած ըլլալէ: Այդ ուժը, որ գերազոյն ուժն է, – ուժին ամենէն բարձր, գեղեցիկ ու բարի ձեւը, – ոչ ոք կրնայ խլել մեզմէ, ոչ ոք կրնայ զայն ճեմիչի մը մէջ խեղդել: Այդ ուժը ոչ մէկուն դէմ ուղղուած չէ, այլ դրուած է ի սպաս, ի հաճոյս, ի փառս ամբողջ մարդկութեան: Լաւ ճանչնանք այդ ուժը մեր մէջ, եւ գիտակցօրէն աշխատինք զայն զարգացնել, ընդլայնել, զօրացնել (բան մը, զոր կրցողները, կազմակերպութիւնն եւ անհատ, դեռ չափազանց քիչ կ'ընեն...): Աստ՛ղ մղենք մեր երիտասարդութեան օժտուած կենսալից տարրերը: Հոտ չկայ յու-

Fonds A.R.A.M

սախաբութիւն: Այդ է ճամբան որ կ'առաջնորդէ բարոյական մեծութեան եւ որ ցեղին ֆիզիքական զօրութիւնն ալ ամբացնելու ամենէն ապահով միջոցներէն մէկն է, թերեւս գլխաւորը: Հրեաները, թէեւ աւանով իրենց հայրենիքին մէջ ապրած աւաններն իբր քաղաքական ու զինուորական ուժ մեզմէ շատ աւելի տկար եղած են, թէեւ երկու հազար տարիէ ի վեր իրենց հայրենիքէն գրեթէ ամբողջութեամբ վտարուած կամ գաղթելու ստիպուած են եւ աշխարհի ամէն կողմը ցրուած (մեր աղէտը այդքան լիակատար չեղաւ բարեբաղդաբար), այդ բարոյական ու մտաւոր մեծ ուժին չնորհիւ, որուն հոյակապ յուշարձանն է հինաւուրց ու անմահ Աստուածաշունչը, պահպանեցին իրենց ցեղին գոյութիւնը, մարդկային քաղաքակրթութեան հսկայ ծառայութիւններ մատուցին երկրագունդիս մեծագոյն ազգերուն իրենց տուած հանճարեղ անձնաւորութիւններով, եւ այսօր, համաշխարհային կարեւորագոյն ուժերէն մին կազմել չարունակելով հանդերձ, իրենց հայրենիքին մէջ ալ կը ճգնին վերականգնել՝ արդիական ձեւի մը տակ՝ իրենց վաղնջական ազգային քաղաքակրթութիւնը: Քաղաքական ու զինուորական տկարութիւնը եւ ատոր հետեւանք եղող դարաւոր տառապանքները կարծես պատճառներէն մին եղած են Հրեային ուղեղը, ջիղերը, սիրտը նրբացնելու, զօրացնելու, խորացնելու: Կը բաւէ յիշել որ Հրեան է ստեղծած մարդկութեան մեծագոյն կրօնքներէն երեքը, մովսիսականութիւն, քրիստոնէութիւն եւ մարքսիզմ. Հրէական տուած է՝ նոր ժամանակներուն մէջ՝ Սփինոզայի, Հայնէի, Այնշթայնի, Պերկսոնի պէս մարդիկ: Հայը, ամէն համեմատութիւն պահելով, բաղդակից մըն է – ու կոչումնակից մը՝ եթէ կարելի է այսպէս ըսել – Հրեային: Աչխատինք որ Հայը հասնի օր մը իր կարողութիւնները զարգացնել այն ընդարձակութեամբ որուն հասած է Հրեան չատոնց: Մեծամտութիւն չկայ հոս, այլ ազնիւ ու բեղմնաւոր փառասիրութիւն: Օժտուած է Հայը, ու ան նոյն իսկ զերազանցած է Հրեան որոշ ճիւղերու մէջ,– ճարտարապետութիւն, նկարչութիւն, քանդակագործութիւն, զարդարուեստի բոլոր սեռերը,– բայց մտածումի մարզին մէջ է որ վար է Հրեայէն, եւ անոր չափ չունի մեծութեան տեսիլ, բացարձակի ձգտում, խելայեղ իդէալիզմ: Մղենք զայն լրացնել ինքզինքը, գտնել իր ամբողջական ինքնութիւնը: Աւելցա ամուր եւ աղուոր գործ մըն է, զոր՝ փոթորիկի առեն եւ կամ խաղաղ ժամանակ՝ միշտ կարելի է կատարել, միշտ արդիւնաւոր ու միշտ փառաւոր կերպով:

∴

Սիւնաի նարտարապետին Հայութիւնն ապացուցուած.– Քանի որ արուեստի մէջ փայլող Հայերու վրայ խօսեցայ վերեւ, կ'ուզեմ հոս քանի մը տող նուիրել նոր երեւան հանուած չահեկան փաստերու զոր վերջին պահուն կը գտնեմ Պ. Սիմոն Գարամանեանի «Գրպանի Տարեցոյց»ին մէջ (1932) եւ որ հրաչակաւոր ճարտարապետ Սինանի հայ ցեղէ ըլլալը կը հաստատեն: Սինան խալֆան, ինչպէս յայտնի է, օսմանեան պետութեան մեծագոյն ճարտարապետն եղած է եւ անոր հարիւրաւոր գործերէն ամենէն աւելի աչխարհածանօթ ու հոյակապ հրաչակերտներն են Պոլսոյ Սիւլէյմանիէ եւ Էտիրնէի Սելիմիէ մզկիթները: Մահմետականացած բայց քրիստոնեայ մըն էր, բայց ոմանք զայն Յոյն, այլք Հայ կը կարծեն: Արդ, Պ. Պիմէն Զարդարեան, այս նիւթին նուիրած իր յօդուածին մէջ, կը գրէ.

«Անուններ կան որ երկար ժամանակներու չրջաններէ կ'անցնին փառքով եւ որոնց յաւերժութեան ոչինչ կրնայ վնասել: Այսպիսի մէկն էր թուրք ճարտարապետութեան պարծանքն եղող մեծն Սինան (Միւմար Գօճա Սինան), որուն կանգնած 300է աւելի չէնքերն իր փառքի կոթողներն են... : Իրաւամբ թուրք հայրենիքը գնահատելով անոր բարձր արժանիքը, անմահացուցած է զանի, մինչեւ անգամ Պոլսոյ ամենէն բանուկ մէկ փողոցը անոր անունին նուիրելով, Միւմար Սինան սօֆաղը: Այսպիսի յատկացումները մեր երկրին մեծերուն սահմանուած ըլլալը հանրածանօթ է: Վերջերս ալ Սինանի դամբարանը մասնաւոր հոգածութեամբ բարեզարդուեցաւ իբրեւ յարգանքի արտայայտութիւն:

Fonds A.R.A.M

«Հետաքրքիր է չօշափել յիշեալին հայ ծագումի մասին եղած ընդհանուր կարծիքը, որ ի մասնաւորի չեշտուած է տարիներ առաջ ամերիկացի բանասէրներու կողմէ, որոնք լիաբուռն պարգեւներ խոստացած են անոր որ պիտի յաջողէր գտնել հայերէն ստորագրութիւն մը յիշեալին կերտած Սիւլէյմանիէի մզկիթին զարդանկարներուն մէջ. թէեւ ըստ իս զարմանալի է երկար տարիներ թուրք մշակոյթով սնած զարգացած եւ իսլամ կրօնքը ընդունած մէկէ մը հայ ստորագրութիւն ակնկալել:

ՍԻՆԱՆ

Մանաւանդ կեսարացիներու անընտելութիւնը հայերէնի մասին եւ առաւելապէս թուրքերէնի վարժութիւնը յայտնի իրողութիւն է, վասն զի, ինչպէս պիտի փորձենք պարզել այս հակիրճ գրութեանս ընթացքին, այս ճարտարապետը հայ ծագում ունէր եւ կեսարացի էր. կը տարակուսինք թէ իր նախնական տարիներուն հայերէն սորված իսկ ըլլայ»:

Սինանի հայ ծագումէ ըլլալը ես ինքս իմ Chants Pop. Arméniens գրքիս ներածութեան մէջ յիշատակած եմ, բայց կը խոստովանիմ որ աւանդութեան մը վրայ հիմնուած էի, եւ ոչ վճռական փաստի մը: Փաստը, որ վճռական կրնայ նկատուիլ, Պ. Պ. Զարդարեան կը բերէ մեզի, երեւան հանելով թըրքական հին պաշտօնագիր մը, ուր կը յիշուին Սինանի մօտիկ ազգականները, Յուլիցա եւ Նչան որոշապէս հայ անուններով:

Ահա ինչ կը գրէ Պ. Զարդարեան.

«Ճարտարապետ Սինան ծնած է 9 Րէճէպ 895ին (1490 Մայիսին) եւ մեռած է 12 Ձէմազիւլ Էվէլ 996ին (1588 Յունիս 3) որով ապրած է 98 տարի: Տեսած է չորս թագաւորներու շրջան մը եւ ծառայած է Սուլթան Սիւլէյման Ա.ի (Քանունի) 1520–1566 եւ Սուլթան Սէլիմ Բ.ի 1566–1574: Շինած է 300է աւելի չէնքեր, մզկիթներ, կամուրջներ, եւն. եւն.: Կեսարացի ըլլալու մասին տարակարծութիւն չկայ ոչ ալ քրիստոնէի ազակ ըլլալու մասին: Թուրք բանասէրները Յոյնի, Ալպանացիի, Աւստրիացիի եւ մինչեւ իսկ Մաճառի զաւակ ըլլալը են-թադրած են, մինչդեռ կեսարիա հինէն ի վեր հայ բնակչութիւն մը ունենալուն կարելի էր նաեւ ենթադրել Հայու զաւակ ըլլալը, մանաւանդ որ Հայերը չատ մը կարող ճարտարապետներ նուիրած են թուրք արուեստին: Վերջապէս իր ծագումին մասին տարակոյսը փարատեցաւ փաստաթուղթով մը որ լոյս տեսաւ Թիւրք թարիխը Էնճիւմէնի մէճմուասը թիւրքին նոր «սեռի»ի Ա. հատորին 5րդ թիւին (Յունիս 1930 – Մայիս 1931) 10րդ էջին մէջ: Այս փաստաթուղթը 7 Րամազան 981 (1573) թուականը (այդ թուականին Միխմար Գօճա Սինան 82 տարեկան էր) կրող հրամանագիր մըն է, հին թուրքերէնով, եւ որուն ահա՛ թարգմանութիւնը.

«Աք-Տաղի դատաւոր Հիւսէյին Զավուչին՝ բարձրէն հրաման կ'արձակուի այսպէս.– Ներկայիս արքունի ճարտարապետներու գլխաւորը (1), նամակ ուղարկելով՝ կայսերական հրովարտակով կեսարիոյ հպատակներուն տեղահանութիւնը հրամայուած ըլլալուն, իր բնակավայրի Աղբրնաս անուն գիւղի ժողովուրդը եւ ուրիշ գիւղ բնակող ազգականները Քըչի Պէօրիւնկէզի մէջ տիւկէնճի Սարը օղլու եւ Իւրկիւլ գիւղէն Ուլիսա եւ Քօտ Նչան անուն հպատակներուն դէպ ի Կիպրոս տարագրութեան համար ներման խնդրագիր մատուցուած ըլլալով, վերոյիշեալին (այսինքն ճարտարապետին) բնակավայրը եղող յիշեալ գիւղի մար-

(1) Անտարակուսելի կերպով Միխմար Սինանին կ'ակնարկուի:

Fonds A.R.A.M

դիկը եւ ազգականներէն նշանակուած հպատակները, Կիպրոս աքսորանքէն ներում չնորհեցի եւ այնպէս հրամայեցի որ եթէ այս գիրս հոն հասնելուն՝ վերոյիշեալին վաղուց բնակած յիշեալ գիւղին բնակիչները եւ իր ազգականները եղող յիշեալ հպատակները Կիպրոս աքսորի համար արձանագրութիւն ալ կայ տոմարներու մէջ, ջնջուի եւ Կիպրոս աքսորուելիքներն են ըսելով ատոնց նեղութիւն չտրուի, եւ այս բարձր վճիռս պահեստի տոմարին մէջ արձանագրելէ յետոյ ձեռքերնին հասցնէք։

(Վարպետ Մկհմէտին յանձնուած) 7 Բամսան 981»։

Յայտնի է որ թրքական գրաւումէն յետոյ, Կիպրոսի Յոյներուն թիւը չարդերով պակսեցնելէ զատ՝ Փոքր Ասիայէն Հայեր ևս հոն ղրկելով ոչ–յոյն բնակչութիւնը ատուարացնելու համար՝ հրաման է ելեր կեսարիայէն ալ Հայեր հոն տարագրելու (որ յետոյ ամէնքն ալ յունացած են անշուշտ), և անոնց մէջ գտնուող (Ուլիա) Յուլիցան և Նչանը, որ Սինանի ազգականներն էին, Սինանի խնդրանքով թոյլատրութիւն ստացեր են իրենց գիւղին մէջ մնալու։ Յուլիցա (Ֆուլիկ, Յուլիանէ) և Նչանը միմիայն Հայոց յատուկ անուններ ըլլալով, անոնց ազգական եղող Սինանի Հայ ծագումը անտարակուսելի կերպով կ'ապացուցուի։ Այս ապացոյցին դիւտը մեծ հաճոյքով է որ կ'արձանագրենք։

Մեր ո՞ր մասնագէտը պիտի օր մը լուրջ ուսումնասիրութիւն մը նուիրէ Սինանի գործին, որ բիւզանդական եւ հայկական ճարտարապետութիւններէն ներշնչուած եւ Փոքր–ասիական ինքնատիպ տարրերով ալ ճոխացած գեղարուեստական առաջնակարգ արտադրութիւն մըն է։

ՍԱՐԳԻՍ– ՋԷՐՔԷԶՈՒՀԻՆ

Մորիս Սարգիսոֆ– Այն պահուն ուր Սինան մեծ ճարտարապետին հայ ծագումը

Fonds A.R.A.M

վերջնապէս կը հաստատուի, կ՚իմանամ եւ յայտնութիւնը մերօրեայ տաղանդաւոր արուեստագէտի մը որ Զուիցերիացի մըն է բայց հայ հօր մը զաւակ, Մորիս Սարգիսոֆ, ծանօթ՝ «Սարգի» անունով: Այդ յայտնութիւնը կը պարտիմ Պ. Յովհաննէս Ասպետին որ Ժընէվէն ինծի ղրկած է քանի մը կենսագրական տեղեկութիւններ այդ ընտիր արձանագործին վրայ, ու նաեւ հելվետական ամսագրի մը թիւը որ ամբողջապէս գրաւուած է ընդարձակ եւ ներբողալից ուսումնասիրութեամբ մը զոր զուիցերիացի ծանօթ բանաստեղծ եւ արուեստի քննադատ Պ. Ռ.Լ. Փիաշօ նուիրած է Սարգիի գործին:

Մորիս Սարգիսեան ծնած է Թիֆլիս 1882ին եւ երեք տարեկանին՝ հօրը հետ, որ գործի մարդ մը եղած է, եկած է Ժընէվ, ուր ստացած է իր նախնական կրթութիւնը: Հայերէն չի գիտեր, զուիցերիական քաղաքացի մըն է, եւ Զուիցերիոյ լաւագոյն արուեստագէտներէն մին, բայց գիտակցութիւնն ունի հայ արիւնին զոր կը կրէ իր երակներուն մէջ եւ սէրն ու յարգանքն իր ցեղին:

Մայրը զուիցերիացի էր, նկարչուհի, զաւակ նկարիչ Ժիլէի, մօրեղբայրը՝ կիտուածանկարիչ, եւ մօրը մեծ հայրը՝ փորագրիչ:

Հետեւած է Ժընէվի Գեղարուեստից վարժարանին եւ անոր դասընթացքն աւարտած:

Քսաներկու տարեկանին գացած է Փարիզ ուր մնացած է բաւական տարիներ, աշխատած է զուիցերիացի յայտնի արձանագործ Րօտօ տը Նիտըրհօզերնի մօտ որ արդիական ոգւով տոգորուած իր ինքնատիպ արտադրութիւններով, մանաւորապէս Վերլէնի կիսանդրիներով եւ նոյն բանաստեղծին յուշարձանով որ Լիւքսանպուրի պարտէզին մէջ կանգնուած է, խորապէս գնահատուեցաւ Փարիզի արուեստագիտական աշխարհին մէջ: Այդ շրջանին, Սարգի իր առաջին գործերը ցուցադրած է Փարիզ, Սալօն տ՚Օթօնի եւ Սօսիէթէ Նասիոնալի Սալօնին մէջ: Պատերազմէն յետոյ դարձած է Ժընէվ եւ հաստատուած է հոն: Այդ միջոցին է որ, կրելով նաեւ ազդեցութիւնը Տեսփիօ Ֆրանսացի վարպետ արձանագործին, արտադրած է իր լաւագոյն եւ ամենէն անձնադրոշմ գործերը, որ զինքը զուիցերիական հասարակութեան ամենէն սիրելի մէկ արուեստագէտը դարձուցած են: Ուսուցիչ է Ժընէվի Արուեստից եւ Արհեստից վարժարանին մէջ: Իրեն իբր աշխատանոց տրամադրուած է այդ վարժարանի յարակից շէնքերէն մէկուն մէկ բաժինը: Մասնակցած է նաեւ Պուտափէշթի, Պրիւսէլի եւ Վենետիկի միջազգային ցուցահանդէսներուն, ուր ղըրկուած է զուիցերիական կառավարութեան կողմէ՝ իբր ներկայացուցիչ հելվետեան արուեստի: Եւ իրեն է որ յանձնուեցաւ յօրինումը Աշխատանքի Միջազգային Դիւանի նորաշէն մեծ պալատին վերեւ կանգնուած Պաշտպան Ոգիի հսկայ արձանին, որ իր հզօրագոյն արտադրութիւնն է: Զուիցերիոյ եւ Գերմանիոյ զանազան մուզէոններ գնած են իր գործերէն մէկ քանին:

Սարգիի արուեստը, կազմուած եւրոպական ու մանաւորապէս ֆրանսական գեղեցկագիտութեան ազդեցութեան տակ, ոչինչ ունի հայկական: Իր անձնաւորութեան եւ տաղանդին զարգացման մէջ անշուշտ բաժին ունի արուեստագէտներու ընտանիքի մը պատկանող եւ ինքն իսկ նկարիչ իր մայրը· բայց իր հայ հօրը արիւնին հետ ան անշուշտ ժառանգած է նաեւ մեր հին եկեղեցիները կենսալից դիմաքանդակներով եւ ճոխ զարդարանքներով պըճնող արուեստագէտներուն գեղասէր արիւնն ու ստեղծագործ զօրութիւնը: Մենք իրաւունք ունինք այս պատուական արձանագործը հայ ցեղէն բղխած եւ օտար միջավայրի մէջ ծաղկած գեղարուեստական ուժերու հարուստ հոյլին մէջ դնելու: Եւ պէտք է յուսանք որ այդ անկեղծ ու խորունկ արուեստագէտը, որ իր ուժերուն լրութեան մէջ է եւ դեռ շատ գեղեցիկ գործեր պիտի արտադրէ անշուշտ, պիտի ուզէ նաեւ օր մը իր տաղանդին ու հոգւոյն լաւագոյնը դնել գործի մը մէջ որ իր հօրը հինաւուրց ցեղին կեանքէն ներշնչուած կամ անոր ձօնուած ըլլայ(1):

---

(1) Կ՚ուզէի Անահիտի ներկայ թիւին իսկ

Fonds A.R.A.M

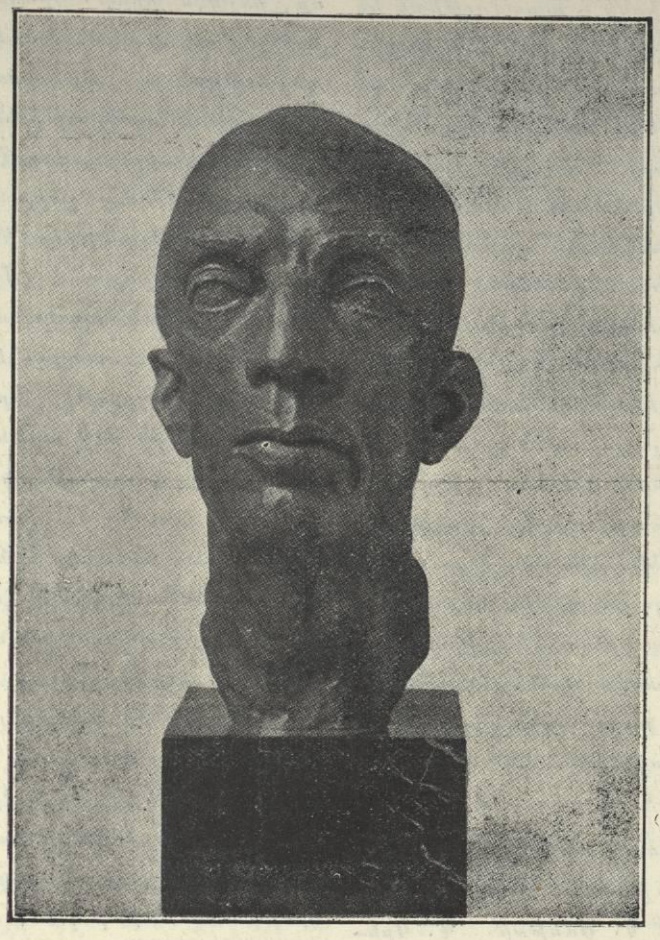

ՍԱՐԳԻՆ — Պ. Թօրֆափէլի կիսանդրին

Փրոֆ. Ադոնց՝ Պրիւսելի Համալսարանին մէջ.— *Իրաց այս կարգին պատկանող ուրախալի դէպք մըն է նաեւ փրոֆ. Ն. Ադոնցի հայագիտութեան ուսուցիչ անուանումը Պրիւսելի Համալսարանին մէջ, հոն նոր ստեղծուած բաժնի մը՝ «Արեւելեան բանասիրութեան եւ պատմութեան Ինսթիթիւտ»ին մէջ: Ինսթիթիւտին հիմնարկութեան եւ անոր մէջ հայագիտութեան ամպիոնի մը հաստատման գաղափարը յղացողը եւ զայն իր ջանքերով յաջողցնողը՝ պելճիքացի հմուտ բիւզանդագէտ փրոֆ. Հանրի Կրեկուարն է, որ արդէն անկեղծ ու ջերմ բարեկամ մը եղած է միշտ հայ ժողովրդին ու հայ մշակոյթին եւ իր Le Flambeau ամսագրին մէջ զինադադարի չրջանին հայկական դատին նուիրած է սրտագին յօդուածներ ու Պրիւսելի մէջ տեղի ունեցած հայասիրական ամէն ձեռնարկներու մասնակցած է: Պ. Կրեկուար կ'ուզէ այդ նորահաստատ կաճառը դարձընել արեւելագիտութեան ու մասնաւորապէս բիւզանդագիտութեան դլխաւոր կեդրոններէն մին Եւրոպայի մէջ: Ըմբռնելով Ա-*

մէջ հրատարակել նաեւ Պ. Փիաշօի շահեկան ուսումնասիրութեան թարգմանութիւնը, բայց նիւթերու խնդրումը անհնար կը դարձնէ զայդ: Կը շտապեմ հրոնիկիս այս հատուածին հետ՝ այս անգամ՝ հրատարակելով վերարտադրութիւնը Սարգիի երկու գործերուն, յատկապէս թիւին թողլով Պ. Փիաշօի յօդուածին թարգմանութեան հրատարակումը՝ Սարգիի բազմաթիւ գործերու վերարտադրումին հետ:

Fonds A.R.A.M

բեւելքի – եւ Բիւզանդիոնի – պատմութեան եւ բանասիրութեան մէջ հայ տարրին մեծ կարեւորութիւնը, ան անհրաժեշտ նկատած է որ անոր մէջ հայագիտութեան ամպիոն մը գոյութիւն ունենայ, եւ առար համար դիմած է փրոֆ. Ն. Ադոնցին, որ ծանօթ է ռուսերէն ու հայերէն իր բանասիրական ու պատմաբանական մեծարժէք աշխատութիւններով, որոնց մէկ նոր շարքը, խորապէս չահեկան, լոյս կը տեսնէ մէկ քանի տարիէ ի վեր Հայրենիք ամսագրին մէջ, եւ իրեն յանձնուած այս գործը պիտի կատարէ անշուշտ ամենայն ձեռնհասութեամբ եւ հեղինակութեամբ: Այդպիսի ամպիոնի մը ստեղծումը բարձր ծառայութիւն մըն է հայ ցեղի վարկին մատուցուած եւ առար համար չնորհապարտ ըլլալու ենք փրոֆ. Կրեկուարին եւ չնորհաւորելու ենք փրոֆ. Ադոնցը, որուն գեղեցկագիտական տեսութեանց միշտ համամիտ չեմ, բայց որուն բանասիրական վաստակին յարգողներէն եմ չատոնց ի վեր:

Ինսթիթիւին բացումը տեղի ունեցաւ նոյ. 24ի օրը, նախագահութեամբ Պրիւսելի Համալսարանի րեքթէօր Պ. Սմեթսի. Պ. Կրեկուար խօսեցաւ «Ինսթիթիւ»ին ծագման, կազմութեան եւ կատարելիք գործին վրայ, Պ. Ադոնց՝ «Հայագիտական ուսումնասիրութեանց կարեւորութեան» վրայ եւ Քօլէժ տը Ֆրանսի ուսուցչապետներէն Պ. Փրժիլուսքի՝ «Իրանական աղեցութիւնը Հնդկաստանի եւ Ճունաստանի վրայ» նիւթի մասին: Բացման հանդէսին ներկաներէն ոմանց գրածներէն կ'իմանամ որ փրոֆ. Ադոնցի դասախօսութիւնը հայերէն լեզուի մասին՝ իր նոր ու չահեկան տեսութիւններով՝ խոր տպաւորութիւն գործած է ունկնդիրներուն վրայ:

★

Հ. Մսըրեան Սորպոնի մէջ.– Միրուն գուդադիպութեամբ մը, այն միջոցին ուր այդ Ինսթիթիւին բացումը տեղի կ'ունենար, Սորպոնի մէջ յայտնի բիւզանդագէտ եւ գեղարուեստից պատմաբան փրոֆ. Կապրիէլ Միլէ՛, որ, ինչպէս փրոֆ. Կրեկուար, ջերմօրէն հայասէր մտաւորական մըն է եւ հայ ճարտարապետութեան ու մանրանկարչութեան նուիրուած ուսումնասիրութիւններ ալ ունի հրատարակած, կը հրաւիրէր Հ. Ց. Մսըրեանը դասախօսութեանց չարք մը տալ Սորպոնի «Էքօլ ատ հօթ–ը–էթիւտ»ի բաժնին մէջ, որուն տեսուչն է ինք: Հ. Մսըրեան Ցիսուսեան Միաբանութեան պատկանող հայ կրօնաւոր մըն է, Հռոմ ուսում ստացած եւ որ վերջերս՝ քանի մը տարի Պէյրութի Ֆրանսական կաթոլիկ համալսարանին մէջ աստուածաբանութեան եւ կրօնքներու պատմութեան ուսուցիչ էր: Ան ազգասէր Հայ մը եւ դիտական ոգւով տոգորուած հմուտ բանասէր մըն է, որ մասնաւորապէս ուսումնասիրած է Հայ եկեղեցւոյ պատմութիւնը եւ պատրաստելու վրայ է ընդարձակ գործ մը Հայ եկեղեցւոյ կանոնագիրքին վրայ: Սորպոնի մէջ իր կատարել սկսած դասախօսութեանց չարքը նիւթ ունի «Քրիստոնէութիւնը Հայաստանի մէջ» (առաջին մաս, չորս դաս, «Գլխաւոր աղբիւրները Հայաստանի մէջ քրիստոնէութեան ուսումնասիրման համար». երրորդ մաս, հինգ դաս, «Ուրուագիծ մը Հայաստանի կրօնական պատմութեան». երրորդ մաս, հինգ դաս, «Ուսումնասիրութիւն Հայ եկեղեցւոյ մէկ քանի հաստատութեանց». վերջաբան, «Հայ եկեղեցւոյ եւ Հայ ընկերութեան սերտական դիմագծութիւնը»: Այս դասախօսութեանց ընթացքին Հ. Մսըրեան պիտի պարզէ նաեւ Հայ եկեղեցւոյ յարաբերութիւնները ուրիշ եկեղեցիներու հետ եւ մասնաւորէ պիտի ընէ Հայ եկեղեցիին ծագած գլխաւոր գրական ու գեղարուեստական հոսանքները:

Նիւթը մեծապէս չահեկան է, ընդարձակ ու բազմատարր: Հ. Մսըրեան, որուն առաջին երկու դասերը լսելու հաճոյքն ունեցանք, իր կատարելիք վիպական ու գժուար գործը ճշմարիտ դիտունի մը պէս ըմբռնած ըլլալ թուեցաւ մեզի. իր ծրագիրն իսկ, այն մեթոտաւոր, յարատակ ու համայնապէտ նկարագրով զոր ունի, այդ դիտական ոգին կը չեշտէ արդէն, եւ կը կարծենք թէ ֆրանսացի եւ հայ ընտիր հասա-

Fonds A.R.A.M

բակութիւնը որ առաջին դասերուն ներկայ էր եւ իր խորին գոհունակութիւնը յայտնեց ջերմ ծափերով, դասախօսութեանց ամբողջութեան մէջ պիտի դառնէ քրիստոնեայ Հայաստանի պատմութեան ամենէն լուրջ ու բազմակողմանի ուսումնասիրութիւններէն մին որ ցարդ ներկայացուած ըլլան ոչ միայն օտարներուն այլ եւ հայ ժողովրդին: Ցանկալի էր որ այդ դասախօսութիւնները տպագրուէին, յետոյ հատորով մը հրատարակուելու համար: Հ.Մ.Ը.Մ. եանի դասախօսութեանց շարքը, Սորպոնի վեհաշուք շրջանակին մէջ, թէ՛ հայ ժողովրդին եւ թէ՛ դասախօսին պատիւ բերող գործ մըն է:

★

Մարսէյլի Հայոց եկեղեցին.— Բերկրառիթ դէպք մը եւս՝ նոյն մարզին մէջ՝ Մարսէյլի նորակառոյց հայ եկեղեցւոյն բացումն է որ տեղի ունեցաւ վերջերս այնտեղ: Տաղանդաւոր հայ ճարտարապետի մը, Պ. Աբամ Թահմաճեանի գործն է այդ գեղեցիկ ու չքեղ շէնքը, մեր ազգային հին ճարտարապետութեան հրաշակերտներուն հետեւողութեամբ կառուցուած, եւ որ Մարսէյլի պէս մեծ քաղաքի մը մէջ, մեր ազգային ինքնատիպ քաղաքակրթութեան համար մշտական պերճախօս փրուփկանտ մը սահմանուած է կատարել օտարներու մօտ: Նոյն տեսն ան պիտի ըլլայ, ինչպէս են մեր հայ տաճարները մեր բոլոր գաղութներու մէջ, տարագիր Հայերն իրարու մօտեցնող, զանոնք հայ կեանքին կապուած պահող կեդրոնաձիգ ուժ մը: Այդ գովելի գործին իրականացումը կը պարտինք Պալաքեան սրբազանի եռանդուն նախաձեռնութեան եւ Պ. Վահան Մորասանճեանի ազգասիրական առատաձեռնութեան:

Միակ դիտողութիւնը զոր կրնանք ընել, այն է որ փոխանակ այդ եկեղեցին Մարսէյլի ամենէն հարուստ թաղին մէջ կառուցանելու (եւ արդէն հողին համար միայն՝ ահագին դուրմար մը վճարելու), լաւագոյն պիտի ըլլար գնել աւելի համեստ ու հայաշատ թաղի մը մէջ հող մը աւելի աժան եւ քիչ մ'աւելի ընդարձակ, ու եկեղեցւոյն քով կանգնել նաեւ դպրոց մը, ինչ որ կարելի էր թերեւս գրեթէ նոյն ծախքով կամ քիչ մ'աւելիով (նոյն թեւլաղրութիւնը հանգուցեալ Ալեքսանդր Մանթաշեանի ալ ներկայացնողներ եղան՝ երբ ուզեց Շանզ-Էլիզէի թաղին մէջ կառուցանել հայ եկեղեցի մը, բայց չլսեց դժբաղդաբար): Մեր նախնիք եկեղեցին ու դպրոցը միասին կը յղանային ու կ'իրականացնէին: Ցուսանք սակայն որ այդ պակասը կը լրացուի օր մը թէ՛ Մարսէյլ եւ թէ՛ Փարիզ:

★

Դպրոցասէրի Յորելեանը.— Դպրոցի վրայ քանի որ կը խօսինք, չենք կրնար չյիշատակել Դպրոցասէր Տիկնանց Ընկերութեան յիսնամեայ յորելեանը, որ պիտի կատարուի ի մօտոյ: Հայ մեծ գրագիտուհիի մը, Տիկին Սբբուհի Տիւսաբի, նախաձեռնութեամբ հիմնուած այդ Ընկերութիւնը, Պոլսոյ մէջ հաստատած իր աղջկանց վարժարանով, որ առաջին շրջանին վարժուհիներ պատրաստող բազմօգուտ հիմնարկութիւն մը եղած է, երկար տարիներ կարեւոր ծառայութիւններ մատուցած է մեր կրթական գործին: Պատերազմի ընթացքին իր գործունէութիւնը դադրեցնել ստիպուած, ան վերսկսաւ զայն՝ զինադադարի շրջանին՝ որբախնամ աշխատանքի մը ձեւով: Այնուհետեւ պատահած դէպքերը այդ Ընկերութիւնը հարկադրեցին արտասահման փոխադրել իր սանուհիներն ու իր գործը, — նախ Ցունաստան, յետոյ Մարսէյլ, եւ քանի մը տարիէ ի վեր Փարիզի մօտիկ՝ Լը Բենսի, ուր կը շարունակէ իր մայրական հոգածութիւնը տարածել բազմաթիւ որբուհիներու եւ աղքատիկ աղջիկներու վրայ, հայերէ դասախարակութիւն եւ քիչ մը ուսում տալով անոնց, ձեռարուեստ սորվեցնելով անոնց՝ դպրոցէն ելլելէն յետոյ օրապահիկնին ապահովելու համար, եւ անոնցմով հայ ընտանեկան բոյներ կազմելու օգնելով: Այդ յորելեանին առթիւ, Դպրոցասէրի խնամակալութիւնը, Լը Բենսիի որբանոցով իր կատարած գործը չարունակելով հան-

Fonds A.R.A.M

դերձ, որոշած է Փարիզի մէջ եւ չրջակայքը (ու Ֆրանսայի հայաշատ քանի մը քաղաքներու մէջ ալ եթէ կարելի ըլլայ) մանկապարտէզներ հաստատելու նախաձեռնութիւնն առնել: Ասոր համար, խնամակալութիւնը հանգանակութիւն մը բացած է ամբողջ Ֆրանսայի մէջ: Մանկապարտէզներու այդ ծրագիրը կենսական պէտք մը գոհացում կուտայ. եթէ ազակցութիւնը ղոր կը խնդրեն մեր գաղութէն՝ տրուի իրեն, Դպրոցասէրի վարչութիւնը կրնայ իր նախկին սանուհիներուն միջոցով այդ ծրագիրն իրագործել: Թէ՛ այդ մանկապարտէզներու ծրագրին իրականացման եւ թէ՛ Լը Րէնսիի որբանոցին պահպանման ու զարգացման համար ցանկալի է որ Ֆրանսայի հայ գաղութը չերմ ազակցութիւն մը բերէ Դպրոցասէրի խնամակալութեան՝ այդ չքնամեայ յոբելեանին առթիւ որ յառաջիկայ յունուարի ընթացքին հանդիսաւորապէս պիտի տօնուի Փարիզի մէջ:

★

Ազգային մտաւոր կեանքի արձարձում.— *Արտասահմանեան Հայութեան հանրային կեանքին մէջ հրճուեցուցիչ յառաջդիմութիւն մը կը նկատեմ նաեւ գեղարուեստական ու գրական բնոյթ ունեցող ձեռնարկներուն ու հաւաքոյթներուն հետզհետէ բազմանալը եւ ժողովրդին անոնց հանդէպ ցոյց տուած յարատեւուն չահագրգռութիւնը:* Ցիչենք, մասնաւորելով մեր խօսքը Փարիզի չրջանակին վրայ, Նուպարեան Մատենադարանի, Մուրատեան վարժարանի, Գրական Միութեան պատմական, բանասիրական, գրական դասախօսութեանց չարքերը, Մենք ամսագրին գրական երեկոյթները, կեդրոնականցիներու սարքած հաւաքոյթը Մեծարենց բանաստեղծին յիշատակին նուիրուած, թատերական բազմաթիւ ներկայացումները ղոր տարիներէ ի վեր կը կազմակերպէր Պ. Տ. Նչանեան եւ որոնց մէջ կը փայլէին Զարիֆեանի, Շահխաթունիի պէս արդիական իրապաշտ տաղանդաւոր արուեստագէտներ, ինչպէս եւ Պ.Պ. Գամբէթեան, Շ. Սարեան, Սմաճեան, Կոթիկեան եւ այլք, ներկայացումներ ղոր այժմ կը կազմակերպեն, աւելի եւս փայլով, Պ. եւ Տիկին Սուրաբեան, որոնք ոչ միայն չքնաղակ կազմակերպողներ են այլ եւ իւրաքանչիւրը իր ճիւղին մէջ պատուական արուեստագէտներ, Օրիորդ Բարայեանի, Շահ-Մուրատեանի, Օր. Թորոսեանի երգահանդէսները, Աղազարեանի, Սինանեանի նուագահանդէսները, Սիփան երգչախումբի հայկական համերգները, Օրիորդ Թորոսեանի նախաձեռնութեամբ Գաղութային ցուցահանդէսի «Լուրերու ոստան»ին համաչխարհային ռատիոին համար սարքած հայ երգի երեկոյթը՝ Սիփան եւ Կոմիտաս երգչախումբերու օժանդակութեամբ, ու մանաւանդ Մխիթարեան հսկայ սրահը խանդավառ բազմութեամբ մը լեցնող այն անմոռանալի «Հայ Երգի Օրը» ղոր ի պատիւ մեծ ու դժբաղդ վարպետին կազմակերպեց Կոմիտասեան Ցանձնաժողովը՝ Թանկագին աջակցութեամբ Սիփան եւ Կոմիտաս երգչախումբերուն, եւ Թումանեանի ու Արմէն Տիգրանեանի «Անուշ»ին՝ կլիակատար գործադրութեամբ՝ բայց իբր խանդավառ փորձ նորէն սրտաչարժ ու գովելի՝ ներկայացումը Պ. եւ Տիկին Սուրաբեանի նախաձեռնութեամբ եւ Սիփան երգչախումբի մասնակցութեամբ:

★

Օր. Մարգարիտ Բարայեան Ամերիկեան Տան մէջ.— *Օրիորդ Մարգարիտ Բարայեան, որ իբր Փարիզի ամենէն հմուտ ու բազմալար երգչուհիներէն մին՝ չատոնց ի վեր, խորապէս գնահատուած է այս քաղաքի երաժշտապէտ ընտրանիէն, ունեցեր է վերջերս նոր ու փայլուն յաջողութիւն մը այն երաժշտական երեկոյթին մէջ ղոր Ամերիկայէն Փարիզի Ուսանողական Ոստանը հիւր եկած ուսանողներու ի պատիւ սարքած էր յատուկ Ցանձնախումբ մը Համալսարանական Ոստանի Ամերիկեան Տան մէջ:* Երեկոյթը յատկացուած էր Պասքերու Ֆոլքլորին: Ծանօթ երաժշտական քննադատ Էմիլ Վիլլերմօզ այդ մասին կը գրէ հետեւեալը Էքսէլսիօրի մէջ: «...Երաժշտական բաժինը բացառիկ չահեկանութիւն մը ունէր: Զայն կազ-

Fonds A.R.A.M

մած էր յայտնի ֆոլքլօրագէտ մը, քախուչինեան մը որ հոգւով մարմնով նուիրուած է պասք հոգիի փառաբանումին, Հ. Ժօզէ Անթօնիօ տը Տօնօսթիա:

«Բնավայրի հոգին անհունապէս համեղ չիշտով մը, այդ երաժիշտ վանականը մեղի յաջորդաբար ծանօթացուց օրօրներ, մանկական երգեր, սիրոյ եւ ցաւի երգեր· բարացուցական պատկերներ, ծնունդի երգեր և պարի երգեր: Այդ հաւաքածուն երաժշտական անգին արժէք մ ունի: Բոլոր այդ չարաղրութիւնները ճշմարիտ հրաշակերտներ են· դրեթէ ամէնքն ալ դաշնակուած են Հ. տը Տօնօսթիայի ձեռքով՝ նշանաւոր ճաշակով, ըմբռնողութեամբ եւ ոճի յանդգնութեամբ:

«Այնքան այլազան այդ յայտագիրը զարծադրողն եղաւ Օր. Մարգարիտ Բաբայեան որ բոլորովին տարբեր սեռերու մէջ հազուագիւտ զգայնութիւն մը եւ ճարտարութիւն մը ի յայտ բերաւ: Ծանդաղատանքի, վշտի եւ հիւմնւրքի մէջ, աղաղակին մէջ ու մրմունջին, ճայնապայթումին մէջ ու փսփսուքին, ան միջոցը գտաւ անկեղծութիւն մը եւ ուղղակի յուզմունք մը դնելու, որոնք մեղի կը վերընծայէին, անեղծ, հեռաւոր հոգին այդ փոքրիկ կատակերգութեանց, այդ փոքրիկ առամներուն կամ այդ այնքան սրտագրաւ բնանկարներուն որ մեղի կուգան գարաւոր յուզականութեան մը յամրօրէն կուտակուած գանձով մը բեռնաւոր: Անհնար է աւելի խորաթափանց կերպով արտայայտել այդ այնքան ճոխ էջերը ուր այնքան «անկշռելի»ներ բիւրեղացած կը գտնուին»:

*

Կոմիտասեան հանդէսներ.— Այսօրինակ սրտապնդիչ իրողութեանց չարքը լաւագոյն կերպով չեմ կրնար փակել բայց եթէ յիշատակելով այն միահամուռ գեղեցիկ չարժումը որ երեւանէն ու Փարիզէն յետոյ այլ երկիրներու հայ գաղութներուն մէջ կ'երեւայ ի պատիւ մեծ Կոմիտասին եւ քաղցր ու ամենասիրելի Հայ երգին: Պուքրէշ, Ցուսիկ արքեպիսկոպոսի նախագահութեամբ տեղի ունեցեր է հանդէս մը, ուր խումբ մը երգեր է Կոմիտասի դաշնակած երգերը, եւ ուր նախագահ սրբազանը, որ մտերիմ եղբայրակիցներէն մին եղած է Վարպետին, անոր կեանքին ու գործին վրայ բանախօսութիւն մը արտասաներ է: Պոլիս, Քուրչէչմէի «Կոմիտաս երգչախումբ»ը սարքեր է եկեղեցւոյն մէջ հոգեհանդստեան պատարագ մը Կոմիտասի ծնողաց յիշատակին, նախագահեր եւ խօսեր է Գէորգ արքեպիսկոպոս Արսլանեանը, ու խումբը երգեր է Կոմիտասի դաշնակած պատարագը: Ու քիչ օր առաջ տեղի է ունեցեր, աւելի մեծ ու չքեղ հանդիսաւորութեամբ, եւ խուռն բազմութեան մը ներկայութեանը, Բերայի Ս. Երրորդութիւն եկեղեցւոյն մէջ, նմանօրինակ հոգեհանգստեան պատարագ մը, նախագահութեամբ պատրիարք սրբազանին: Այդ առթիւ Պոլսոյ բոլոր թաղերու լաւագոյն երգիչներէն կազմուած ութսուն հոգինոց երկսեռ երգչախումբ մը, ղեկավարութեամբ ծանօթ երաժիշտ Պ. Իակար Մանասի, երգեր է Կոմիտասի պատարագը, պատրիարք Նարոյեան սրբազանը քարոզով մը տարփողեր է Կոմիտասի կատարած գործը: Յետոյ, Աղգային Մատենադարանի սրահին մէջ, տեղի է ունեցեր մեծարանքի արարողութիւն մը, հրաւիրեալ ընտրանիի մը ներկայութեանը, եւ հոն սրտառուչ ուղերձէ մը յետոյ զոր կարդացեր է «Կոմիտասի Օրուան Յանձնախումբ»ի նախագահ Պ. Վարդան Ադկիւլ, դեղեցիկ ճառ մ'արտասաներ է մեծանուն քերթողուհի Տիկին Սիպիլ, երգուեր են Կոմիտասի մեներգներէն մէկ քանիներ եւ Ս. Պատրիարքը դարձեալ խօսք է առեր՝ չնորհաւորելով «Կոմիտասի Օրուան Յանձնախումբ»ին գովելի նախաձեռնութիւնն ու եռանդը· որմէ յետոյ, այդ Յանձնախումբը 25 հոգինոց ճաշասեղան մը տուեր է ի պատիւ Կոմիտասի՝ Թոքաթլեանի մէջ, որուն նախագահեր է Ս. Պատրիարքը:

Այդ հանդիսութիւններէն առաջ եւ անոնց ընթացքին, Վարպետին անձնուէր աշակերտներն ու հիացողները ծախեր են յօգուտ Կոմիտասեան գործին, Փարիզի Յանձնաժողովին հրատարակած երգատետրերը, ինչպէս եւ Կոմիտասի մանրամասն կենսագրութիւնը պա-

Fonds A.R.A.M

բունակող հատոր մը զոր այս առթիւ չարադրեր է Պ. Թորոս Ազատեան եւ որ այդ հանդիսութիւններէն անմիջապէս առաջ լոյս տեսեր է։ Երանի՛ թէ այդ հանդիսաններուն – եւ ուրիշներու ալ որ դեռ թերեւս տեղի պիտի ունենան այլ գաղութներու մէջ – նիւթական հաւոյքին ըլլայ բաւական լուրջ, որպէս զի հնարաւոր դառնայ հրատարակել Վարպետին դեռ անտիպ մնացած բոլոր գործերը (եւ մասնաւորապէս իր պատարագը՝ մատչելի դարձընելու համար զայն աշխարհիս ամէն կողմ գտնուող հայ եկեղեցիներուն)։

Ահա՛ ազնիւ ու բեղմնաւոր խանդավառութիւն մը, որ ամենէն թանկագին խրախոյսն է հայ գեղարուեստի ծառայողներուն։ Հիւանդ Կոմիտասին համար այնքան սրտաբուխ ու մեծատարած յարգանքի եւ աջակցութեան չարժում մը, յուսալի կը դարձընէ որ մեր ժողովուրդը, – գէթ անոր երիտասարդ տարրը, – վաղը գիտնայ առողջ, գործօն, մտքերնուն մէջ յիսուն ծրագիր ունեցող Կոմիտասներուն հանդէպ եւս լուրջ գնահատումի վերաբերմունք ունենալ։

Ակնկիզ զատ, գրական, գեղարուեստական հաւաքոյթներու եւ ձեռնարկներու մեր գրեթէ բոլոր գաղութներուն մէջ հետզհետէ աւելի բուռն թափով տրուած այս մղումը, անոնց ընծայուած այս նախապատուութիւնը՝ քաղաքական պոռոտախօսութեանց եւ կուսակցական ինքնաչեփորմանց վրայ որ երկկ կ'ողողէին մեր գաղութային կեանքը, ծափահարելի, չըսնորհաւորելի երեւոյթ է, մեր ժողովրդին դէպ ի հասունացում որոշ յառաջդիմութիւնը ցոյց տուող։ Քաղաքական, ընկերական, անտեսական հարցերու վրայ գիտական ոգւով բովանդակալից, հրահանգիչ բանախօսութիւններ, անշուշտ իրենց տեղը պէտք է միշտ ունենան մեր հաւաքոյթներու շարքին մէջ. եւ իւրաքանչիւր կուսակցութեան աշխարհայեացքն եւ ուղեգիծը պարզող բանախօսութիւնները նոյնպէս օգտակար կրնան ըլլալ երբ յաճախադէպ ու միօրինակ կրկնութիւններ չեն տարիներէ ի վեր յեղյեղուած քլիչէներու, երբ կը հատարուին անթոյն, անհետ ոգւով, դաղափարական ու առարկայական ոճով. բայց չատ աւելի խմատուն է – եւ աւելի խոր, հետաքրքիր ու արդիւնաւոր գործ է – մեր տարագիր զանգուածները Հայ պահելու եւ ազգային մեծ իտէալներուն չուրջ զանոնք համերաշխօրէն խմբելու տեսակէտով – նախապատուութիւն տալ մտաւորական, գեղարուեստական ձեռնարկներուն, մասնաւորապէս ազգային մշակոյթի նուիրուած հաւաքոյթներուն, այն վտիտ չրջանին մէջ ուր կը գտնուինք, եւ որ սպասման, դարմանման, բուժման, վերանորոգման չրջան մըն է մեզի համար։

★

Էջմիածնի եւ Երուսաղէմի Աթոռները.–

Բառ մը միայն Էջմիածնի ազգային եկեղեցական ժողովի մասին որ քանի մը ամսէն կը դումարուի եւ Երուսաղէմի նորընտիր Պատրիարքին հաստատման մասին որ տեղի ունեցաւ։ Անոնք որ անչնորհք ղրոյցներ հրապարակ նետած էին որոնց համեմատ որպէս թէ Թորգոմ Պատրիարքի հաստատումը դժուարութեանց կը բաղխէր, եւ անոնք որ Էջմիածնի ժողովին յետաձգուելէն հետեւցնել փութացեր էին թէ ան պիտի չկայանայ երբեք, այսօր կը տեսնեն թէ իրենց յոռետեսութիւնը անհիմ էր կամ անտեղի։ Անգլիոյ թագաւորը ոեւէ պատճառ չէր կրնար ունենալ Թորգոմ Պատրիարքի ընտրութիւնը չվաւերացնելու, ընդհակառակն բոլոր լուրջ պատճառներն ունէր այդպիսի յաջող ընտրութիւն մը հաճոյքով վաւերացնելու։ Ներհրդային կառավարութիւնն ալ պատճառ չունի, սկիզբէն արտօնելէ յետոյ հանգուցեալ կաթողիկոսին յաջորդն ընտրելու համար Էջմիածնի ժողովին դումարումը, անոր արդիւնքը ըլլալու։ Կառավարութիւնը գիտէ թէ արտասահմանի Հայութիւնը չի կրնար ընդունիլ որ Լուսաւորչի Աթոռը թափուր մնայ եւ գիտէ նաեւ թէ արտասահմանի ինչպէս երկրի պատուիրակները պիտի ընտրեն իրր Գէորգ Ե.ի յաջորդ այնպիսի եկեղեցական մը որ ամբողջ ազգէն յարգուած հաւատարիմ սպասաւոր մ'ըլլայ Հայաստանեայց եկեղեցւոյն, եւ նոյն

Fonds A.R.A.M

ատեն՝ հանդուցեալ Կաթողիկոսին պէս՝ ուղղամիտ վերաբերմունք ունենայ երկրին իշխանութեան հանդէպ եւ անոր բարոյապէս աջակցի վերաշինութեան նուիրական գործին մէջ: Տեղակալ Յորէն արքեպիսկոպոս քիչ օր առաջ կը գրէր Պոլսոյ Պատրիարքին թէ ժողովը կը գումարուի դէպ ի զարուն: Գարնան սկիզբնները այդ ընտրութիւնն ալ տեղի կ'ունենայ ուրեմն:

★

Վիեննայի Մխիթարեանց աբբահայրն ու կաթոլիկ Հայոց կաթողիկոսը.— Այս վերջին ամիսներու չրջանին մեր կաթոլիկ ազգակիցներու երկու մեծ աթոռները, մին վանական ու բանասիրական, միւսը՝ կրօնապետական, որ թափուր էին, ունեցան իրենց արժանաւոր գահակալները. Վիեննայի Մխիթարեանք աբբահայր ընտրեցին, հանդուցեալ Ծերունազարդ Հ. Գովրիկեանին տեղ, վարչական կարողութիւններով օժտուած իրենց երիտասարդ միաբանակիցներէն մին, Հ. Հապոզեանը: Իսկ քիչ օր առաջ հայ կաթոլիկ եպիսկոպոսները ժողով գումարելով Պէյրութ, հրաժարեալ Թերզեանի տեղ կաթողիկոս – պատրիարք ընտրեցին իր աղնիւ ու խոհական նկարագրով եւ իր ազգասէր ոգւով, փորձառու եւ անձնուէր ժողովրդապետի կարողութիւններով վաղուց ի վեր ծանօթ ու յարգուած եկեղեցական մը, Գերապայծառ Արփիարեանը: Հաճոյքով կ'արձանագրենք այս երկու իրողութիւնները, եւ կը յուսանք թէ Հ. Հապոզեանի աբբահայրութեան օրով Վիեննայի բազմավաստակ մատուռը Հայ Տունը իր անտեսական դժուարութեանց՝ որոնց մէջ ինկաւ պատերազմին հետեւանքով՝ աւելի կորովով ու յաջողութեամբ պիտի յաղթէ եւ աւելի լայն ու ոգեղէն ձեւով պիտի շարունակէ իր բանասիրական բեղմնաւոր աշխատանքը, կը յուսանք նաեւ որ Արփիարեան կաթողիկոսի ղեկավարութեան տակ, հայ կաթոլիկ համայնքը, աստուածաբանական նրբութիւններու պատճառով մեր ազգի մայր զանգուածին հետ ցաւրտ ու խորթ յարաբերութիւններ ունենալէ չատ հեռու՝ ինչպէս հին ատենները, ազգային կեանքին մէջ բոլոր տարածան Հայերու բացարձակ եղբայրութեան ըմբռնումը աւելի քան երբեք խորապէս պիտի իրականացնէ, եւ թէ Անթիլիաս ապաստանած մեր կիլիկեան երկեակ պատուական հայրապետներուն հետ ձեռք ձեռքի տուած, ան պիտի թանկագին դործակցութիւն մը բերէ անոնց՝ Սուրիոյ հայ մեծ գաղութին պէտքերուն լուծման, չահերուն պաշտպանութեան, անոր խաղաղ բարգաւաճման, անոր ու սուրիական հիւրընկալ ազնիւ ժողովուրդին մէջեւ բոլոր թիւրիմացութեանց բարձման եւ եղբայրական յարաբերութեանց զօրացման համար թափուած ու թափուելիք խոհական ջանքերուն մէջ:

★

Գրական նոր հրատարակութիւններ.— «Նահատակ Գրագէտներու Բարեկամներ» խմբակցութիւնը, Գեղամ Բարսեղեանի սիրուն հատորչն յետոյ որուն քանի մը տող միայն կրցած էի նուիրել նախորդ քրոնիկիս մէջ եւ որուն պիտի վերադառնամ, հրատարակեց վերջերս Արփիար Արփիարեանի գրուածքներէն մէկ քանին պարունակող հատոր մը՝ «Պատմուածքներ ու Վիպակներ» տիտղոսով: Այս հատորը, դեռ լոյս իսկ չտեսած, մեր մամուլին մէջ սուր (ու արտա–գրական բնոյթ ունեցող) վէճի մը ծնունդ տուաւ, Պոսթընի Հայրենիք ամսագրին մէջ երեւցած անճոռնի յօդուածի մը հետեւանքով, ուր Պ. Սիմոն Վրացեան կը ճգնէր ապացուցանել թէ Դաշնակցութեան ատենով Արփիարեանը «մատնիչ» հռչակող եւ իբր այդ մահապատժի ենթարկող վճիռը հիմնաւոր եւ արդարացի էր: Այս հատորը մեր ժամանակակից գրականութեան եւ հանրային կեանքին մէջ կարեւոր տեղ մը գրաւած անձնաւորութեան մը զուտ գրական էջերէն ամանց մէկ հաւաքածուն է, եւ ինքզինքս Պ. Վրացեանին չափ յանցաւոր պիտի նկատէի եթէ հատորին պարունակութեան ու հեղինակին մեր նոր գրականութեան մէջ կատարած դերին վրայ չ'ըն առաջ խօսելու տեղ ծանրանայի «մատնիչ»ի

Fonds A.R.A.M

այն հին ու փտտած պատմութեան վրայ որու մասին՝ յետոյ՝ քանի մը խօսք ըսել աւելորդ չպիտի համարիմ անշուշտ:

Արփիարեան աշակերտներէն մին եղած է Վենետիկի Մուրատ-Ռափայէլեան վարժարանին, բայց շատ քիչ «Մխիթարեան» է իր դրական դործին մէջ: Ըմբռնող, չարաճճի խառնուածքով մը, սրադէտ ու հեզնոտ մտքով մը օժտուած է ի ծնէ, ան իրեն վարպետ ընտրած է Ֆրանսացի իրապաշտ վիպողները, երդիծաբանները, քրոնիկագիրները ու նաեւ ռուսահայ այն վիպասաններն ու հրապարակագիրները, – Րաֆֆի, Արծրունի, – որ ժամանակակից հայ կեանքը մօտէն քննել եւ անոր թերութիւնները ճաղկել ճգտեցան ու ազգն իր վրայ ծանրացող ներքին ու արտաքին լուծերէն ազատագրելու առաջնորդող վերանորոգիչ չարժում մը ստեղծել ճգնեցան): Մխիթարեանց համար, մանաւանդ Հ. Ղեւոնդ Ալիշանին որ իր ուսուցիչն է եղած, ու Վենետիկ քաղաքին համար, ան միշտ պահած է խանդաղատանքի զգացում մը, զոր աւելի չի փախցներ արտայայտելու իր քրոնիկներուն եւ վիպակներէն ոմանց մէջ. այդ միջավայրին – թէ՛ հայկական թէ՛ իտալականջերմ ազգասիրութենէն դասեր առած է որ մըննացած են իր մէջ ու զարգացած իր խառնուածքին համեմատ եւ ըստ այն նոր ու աւելի հզօր ազդեցութեանց զոր ուրիչ տեղերէ ստացած է: Պահած է միշտ խոր սքանչացման զգացում մը Նահապետի երգերու եւ Ցուշիկէի բանաստեղծին, Հայկ Դիւցազնի բազրատուներին, իտալական Րիզօրճիմենթօի ազատագրական չարժման հերոսներուն համար, եւ այդ բոլորը իր էութեան ու գործին կազմաւորման մէջ որոշ տարր մը դրած են: Ատկից է՝ ազատագրիչ, ապստամբական, դաւադրական գործունէութիւն մը մեր մէջ ստեղծել ձգտող չարժման առաջին յարողներէն մին ըլլալու իր մղումը, ատկից են նաեւ ռոմանթիկ երազկոտութեան ու զգայնոտութեան պահերը զոր ունի իր քրոնիկներուն ու նոյն իսկ իր վիպակներու ինչ ինչ հատուածներուն մէջ. բայց ինչ որ կը տիրէ իր մէջ, շատ տարբեր է Մխիթարեան աշխարհայեացքէն՝ ընդհանրապէս, ու դեղեցկագիտութենէն՝ մասնաւորապէս, ու նոյն իսկ յաճախ ներհակ: Աշխարհաբարի յաղթանակին աշխատողներուն առաջիններէն մին եղաւ ինք արեւմտահայոց մէջ (հոս ալ հետեւելով ռուսահայերուն որ այս հարցը վերջնապէս լուծած էին մեզմէ առաջ, մինչ Վենետիկի Մխիթարեանք եւ իրենց աշակերտներն ու հետեւորդները դեռ կը յամառէին գրաբարախառն աշխարհաբար մը գրել ու գրաբարն ալ կը շարունակէին մերթ գործածել իբր գրական կեանդանի լեզու): Հին դարերու յիշատակները ոգելու, հին պատմութեան դէմքեր ու դէպքեր երդելու տեղ, ինք «օրուան կեանք»ը, բարքերը, դէպքերը, տիպարները իր գրականութեան նիւթ ընելու հետամուտ եղաւ: Ինք առաջինը եղաւ արեւմտահայոց մէջ, Գրիգոր Զօհրապին եւ Տիգրան Կամսարականին հետ, որ Ֆրանսական իրապաշտ վիպասանութեան բանաձեւն ընդգրկեց. իր Կատակ մը նորավէպը, Զօհրապի Անհետացած սերունդ մը վիպակին եւ Տիգրան Կամսարականի վարժապետին աղջիկը վէպին հետ գրեթէ միեւնոյն տեն երեւցած է: Իրմէ յետոյ պիտի դային Լեւոն Բաշալեան,– որ աւելի իր աշակերտն է քան Պէրպէրեանին՝ որուն դպրոցը յաճախած է, աշակերտ մը որ աւելի կատարեալ, աւելի ոճաբան գրող եղած է առաջին օրէն քան իր առաջնորդը, – Թլկատինցի, Վահրամ Սվաճեան, Տիկին Մարի Սվաճեան, Ռուբէն Զարդարեան, Երուխան, Տիկին Զապէլ Եսայեան եւ այլք: Արփիարեան, իրապաշտ վիպագրութեան այդ ճիւղին մէջ, ուր յետոյ ուրիշները աւելի առաջ գացին, աւելի հզօր ու կատարեալ գործեր արտադրեցին, տուած է երեք գործեր որ ինքնատիպ ու դեղեցիկ են ու մնայուն արժէք ունին, Հոգու Զաւակը, Կարմիր ժամուցը եւ Ոսկի Ապրջանը:

Արփիարեան եղած է նաեւ մեր լաւագոյն քրոնիկագիրը, Մամուրեանէն յետոյ, այս վերջինը՝ աւելի ժուժկալ, աւելի խիտ, աւելի լուրջ, չափաւոր ու խոհեմ ազատականութեամբ մը, սրամիտ առանց լեզուաբեան, առաջինը – արտայայտութեան ձեւին մէջ՝ մերթ

Fonds A.R.A.M

հապճեպ ու թափթփած – աւելի տարածուն, աւելի բարդ, մերթ թեթեւ ու դիւրամէտ, քիչ մը էնթրիկ սիրող, հեգնութեանը մէջ սուր ու մերթ չար, յաճախ՝ յեղափոխական ընդվզող ոգւով լի, ու լաւագոյն էջերուն մէջ խոր խանդաղատանք, սրտաբուխ յուզմունք, նոյն իսկ երազկոտ բանաստեղծութիւն մը եւ չարաճճի ծաղր մը ու սուր դիտողութիւններ իրարու միացնող՝ պարզ, հոսուն, հրապուրիչ ոճի մը մէջ:

Արփիարեան եղաւ նաեւ մեր ամենէն ժողովրդասէրը, ժողովուրդին համար գրող ու ժողովուրդէն սիրուած հրապարակագիրներէն մին. իր հրապարակագրական յօդուածները – Մշակի, Արեւելքի, Մասիսի, Հայրենիքի, Մարտի, Նոր կեանքի եւ այլ թերթերու մէջ – անթիւ են. եթէ հաւաքուէին այսօր շարք մը հատորներու մէջ, անոնց մէջնէ հակասութիւններ չատ պիտի նկատուէին (ինչպէս հրապարակագիրներու մեծ մասին էջերուն մէջ), անոնց մէջ արտայայտուած գաղափարներուն ճիշդն ու սխալը, խոր ու անկեղծն եւ թեթեւ ու դիտումնաւորը պիտի զանազանուէին. բայց բոլոր դիտողութիւնները զոր կարելի պիտի ըլլար ներկայացնել ատոնց թերի կողմերու մասին, պիտի չքանդէին առողջ զգացումով մը տոգորուած եւ ողջմտութեան պահերէ ներշնչուած էջերուն տակուն արժէքը եւ պիտի չջնջէին Արփիարեանի հայ հրապարակագրութեան առաջնակարգ եւ ամենէն աւելի ազդեցութիւն գործող դէմքերէն մին եղած ըլլալուն իրողութիւնը:

Պարզ գրելու, ժողովուրդին մատչելի, դիւրահասկանալի, օգտակար գրականութիւն մը արտադրելու իր տիրական ձգտումը, ինչպէս եւ իր խորշանքը «գեղարուեստական» նրբաբասէր գրականութենէն, կը զգացուին գրեթէ բոլոր էջերուն մէջ զոր հրատարակած է Պոլսէն հեռանալէն առաջ, եւ ուր այդ պարզութեան ակբը, եթէ մերթ՝ նիւթին համեմատ յաջող արդիւնքներ տուած է, մերթ ալ անխնամ արդուզարդի երեւոյթն առած, ժողովուրդին հետ հասարակ խօսակցութեան ձեւն ստացած է: 1896ին Եւրոպա գալէն յետոյ, Արփիարեան իր ընթերցմանց հորիզոնը լայնցուց, ընտելացաւ գեղապաշտ գրողներու, կոկեց, յղկեց, ճոխացուց իր ոճը, որ կարմիր ժամուցին եւ այդ շրջանի կարդ մը այլ գրուածքներու մէջ աւելի նուրբ է, աւելի հոծ, աւելի զարդարուն, երբեմն՝ նրբախուզութիւնը, զարդասիրութիւնը չափազանցութեան տանելու աստիճան:

Արփիարեան հեգնաբան գրող մը եղած է նաեւ, արտադրած է այդ ճիւղին մէջ էջեր, որոնցմէ ոմանք չատ սիրուն են, թէեւ չունին Պարոնեանի եւ Երուանդ Օտեանի երգիծական տաղանդին խորութիւնն ու զօրութիւնը, բայց լի են սրամտութեան դիւտերով, կծու եւ համեղ հիւմուրով մը:

Արփիարեան ունեցած է, վերջապէս, կարեւոր բաժին մը մեր ժամանակակից հանրային գործունէութեան եւ մեր ազատագրական շարժման մէջ: Եղած է հիմնադիրներէն մին Թրքահայաստանի եւ Կիլիկիոյ մէջ ուսում եւ աղգային կրթութիւն տարածելու նպատակով հիմնուած Արարատեան Ընկերութեան, որ յետոյ նոյն նպատակն ունեցող ուրիշ երկու կազմակերպութեանց հետ ձուլուեցաւ Միացեալ Ընկերութիւն անունին տակ. եղած է Պոլսոյ Ազգային ժողովին անդամ, Մշակի թղթակից (այդ թղթակցութիւնը կատարած է իբր գործիչ որքան իբր գրագէտ), եղած է եւ անդամ Հնչ. Կուսակցութեան, Պոլսոյ մասնաճիւղին դեկավարներէն մին. յետոյ, 1896ին Եւրոպա գալէն ետքը, ինքը եղաւ վեր. Հնչ. կուսակցութիւնը կազմողներէն մին: Իր հանրային գործունէութեան վրայ չեմ ծանրանար հոս, որովհետեւ իր գրական էջերու մէկ հաւաքածուին երեւման առիթ է որ այս տողերը կը գրեմ եւ հարկ չեմ տեսներ հոս երկարօրէն զբաղիլ գործիչ Արփիարեանով, որ ունեցած է իր գրական կողմերուն հետ՝ իր թոյլ ու քննադատելի կողմերը:

Հատորը զոր լոյս ընծայած է Ն.Գ.Բ.խմբակցութիւնը, կը պարունակէ Հոգու Զաւակ, Ոսկի Ապրջան եւ Հաճոյքի համար վիպակները, քանի մը երգիծական էջերու եւ քանի մը քրո-

Fonds A.R.A.M

նիկներու հետ (հրատարակիչները իրր տիտղոս դրած են «Պատմուածքներ ու Վիպակներ»· «Պատմուածքներ» բառը սխալ է, պէտք էր ըսել «Վիպակներ, քրոնիկներ եւ երգիծական էջեր»):

Վիպակները որ հատորին գլխաւոր բաժինը կը կազմեն, յայտոյ գործեր են, որոնց կենդանութիւնն ու հրապոյրը՝ 20–30 տարի յետոյ զանոնք նորէն կարդացողին անեղծ ու թարմ պահուած կ'երեւան: Հաճոյքի համարը իրապաշտ նորավէպի եւ երգիծանքի մէջտեղը բռնող գրուածք մըն է: Հոգու զաւակը, Պոլսոյ Հայոց (մասնաւորապէս «բարձր» դասակարգի) կեանքին ինչ ինչ կողմերը ճշդութեամբ պատկերացնող պատուական իրապաշտ վիպակ մըն է, վերջին մասին մէջ քիչ մը ռոմանթիկ երանգ մը առացած, բայց որ չ'աւրեր ամբողջութեան նկարագիրը եւ վէպին հրապոյրը կ'աւելցնէ:

Ոսկի Ապրջանը, գրուած եթէ ոչ գուտ ընկերվարական, գէթ պրոլետարական, չունչով մը, (հեղինակը, էապէս ազատական–ազգայնական մըն էր, բայց առանց մարքսեան ըմբռնումով դասակարգային պայքարի որոշակէս յարելու, միշտ ատող մը եղած է ամբարտաւան «մենծ աղա»ներու, չահագործող, եսամոլ, անսիրտ հարուստներու) կեանքտ տաք գոյներով նկարուած սրտաչարժ պատկեր մըն է Պոլսոյ բանուորներու (մասնաւորապէս գրաշարներու) կեանքէն: Այդ գործը արժէքաւոր է ոչ միայն տիպարներու եւ բարքերու հարազատ վերարտադրումով, պատմուածքի աշխուժութեամբ, այլ եւ ժողովրդական լեզուովը որ հոն կը տիրէ եւ ուր Պոլսոյ ռամկաբարբառին բնորոշ բացատրութիւններէն, պատկերներէն, ասացուածքներէն հարուստ հոյլ մը կարելի է գտնել:

Քրոնիկներէն Ծովուն հետը աղուոր է, բանաստեղծական մելամաղձութեամբ մը տոգորուած, չահեկան են Քանիներ Տեսայ եւ Սրտի Յաղթանակը տիպողոսուածները: Երգիծական էջերը շառաժեր են, չափազանցեալ ծաղրանկարներ, որոնց յայողագոյնը «Արուեստահանդէս գացող Կովկասցին» է: Ըստ իս, հրատարակիչները այս առաջին հատորը յատկացնելու էին միմիայն վիպակներուն, հոն դրուած երեքին կցելով Արփիարեանի գլուխգործոցը, կարմիր ժամուցը, եւ ապագայ հատորի մը վերապահելու էին քրոնիկներն ու երգիծական էջերը, այդ սեռերէն աւելի լաւ ընտրուած եւ աւելի բազմաթիւ կտորներով կազմելով գիրք մը որ աւելի ուժեղ ու լիակատար գաղափար տար քրոնիկագիր ու հեգնաբան Արփիարեանին վրայ:

Հատորին սկիզբը գետեղուած կենսագրականը լաւ գգացումով մը յղացուած է, բայց չափազանց համառօտ ու հարեւանցի, եւ ուր քանի մը կարեւոր սխալներ կը նկատուին: Հոգու զաւակը եւ Սրտի յաղթանակը «նորավէպ» չեն, առաջինը ընդարձակ վիպակ մըն է, երկրորդը՝ քրոնիկ մը· հրատարակուած չեն «Մասիս–Արեւելքի չրջանին», այլ լոյս տեսած են Հայրենիք լրագրին մէջ զոր Ճուվհ· Շահնազար հիմնեց Արփիարեանի հետ 1891ին: Ճիշդ չէ թէ «Պոլսոյ ամիրայական դասակարգը փորձած է (իրեն դէմ ուղղուած յարձակումներէն կատղած) թերթը փակել տալ»· Հայրենիքը քանի մը անգամ փակուեցաւ զզուելի խափիէներու տուած քմահին ճնշոնալներու հետեւանքով (անգամ մը իմ մէկ սիրային բանաստեղծութիւնս էր եղած պատճառ, զոր խափիէները մեկնաբանած էին իրր հակահամիտեան թաքուն ակնարկութիւններ պարունակող դրգռիչ գրուածք...): Արփիարեան, ինչպէս յայտնի է, ղեկավարներէն մին եղած է Հնչակեան կուսակցութեան Պոլսոյ մէջ, մասնաւորապէս 1894–95ի չրջանին, եւ սակայն այդ մասին սա չորս տողը միայն կը գտնենք այդ ներածութեան մէջ· «18 սեպտ· 1895ին Պոլսոյ մէջ տեղի կ'ունենայ Հնչակեաններու ցոյցը, որուն կը չորդեն ձերբակալութիւնները: Բազմաթիւ հայ մտաւորականներ արտասահման փախան: Արփիարեան եւս հեռացաւ Պոլսէն»: Զորս տող միայն՝ դարձեալ՝ 1896ին վեր· Հնչակեան կուսակցութեան կազմուելէն մինչեւ Արփիարեանի անկէց հեռանալու չրջանի մասին: Ճիշդ չէ թէ ինք «բաժնուեցաւ վեր· Հնչակեաններէն», ա-

Fonds A.R.A.M

նոնք են որ զայն հրաժարեցուցին կեդր. Վարչութենէն՝ իբր անկարող ապստամբական ծրագիր մ'ունեցող կազմակերպութիւն մը ղեկավարելու: Եւ ի՞նչ կը նշանակէ սա շարապիան. «Կիրք մը ունէր կարծես հեգնելու ամէն բան, յաճախ իր հեգնանքը կարծես միայն ծիծաղ պատճառելու համար կը փորձէր, այդ պատճառով միմոս կը կոչուէր: Այդ հեգնանքը փիլիսոփայական խորք մը ունէր, Նիցչէեան շունչ մը (շատ կը սիրէր Նիցչէն): Ատիկա կը բացատրէ սկեպտիկը, զոր իբր ծածկանուն կ'առնէր: Հեգնանքը դարձեալ իր մէջ դարման մըն էր ընդդէմ տխրութեան ու մելամաղձութեան: Ողբերգութեան իսկ պահուն ծիծաղ կը պատճառէր(??)... Արփիարեան չէր սիրեր ըզգայական (affectif) գրականութիւնը, գէթ երեւութապէս: Հակառակ էր ռոմանթիզմին: Ահա թէ ինչո՞ւ, մերժելէ յետոյ մելամաղձոտ գրականութիւնը, չի հետաքրքրուիր սիրոյ հարցով...»: Թեթեւութեան գիծ մը կար արդարեւ Արփիարեանի մէջ, «Սկեպտիկ» ծածկանունը կը սիրէր գործածել եւ սկեպտիկ մըն էր իրօք, եթէ ոչ միշտ եւ ամէն բանի մէջ, այլ յաճախ, ամենալուրջ բաներու իսկ հանդէպ, բայց «միմո՞ս», երբե՛ք, ու ոչ ոք երբեք զայն այդ անարգական անունով կոչած է: Արփիարեան իր կեանքի վերջին շրջանին կարդաց ու սիրեց Նիցչէ, Ռըսքին եւ նմանօրինակ հեղինակներ, բայց ոչ մէկ կապ կայ իր մտքի, տաղանդի ու նկարագրի տեսակին ու Նիցչէին միջեւ. Նիցչէն սկեպտիկ մը չէ բնաւ, այլ ուժգին, գրեթէ բիրտ հաստատող մը՝ միշտ, իր գաղափարներուն, տեսիլներուն, փարատոքսներուն իսկ մոլեգին հաւատացող մը: Հայնէ մը իր քնարերգութեան մէջ կը խառնէ յուզմունք եւ հեգնութիւն (դառն հեգնութիւն մը որ սեղմուած, գրգռուած, լեղուացած յուզմունք է նորէն), բայց «ողբերգութեան մէջ ծիծաղ» ի՞նչպէս կարելի է. Շէքսփիրի տռամներուն մէջ եղերականը եւ զաւեշտականը կը զուգորդուին մերթ, բայց զաւեշտը երբեք չ'երեւար բուն ողբերգական տեսարաններուն մէջ: Արփիարեան չէր սիրեր ռոմանթիկ վէպը, բայց կը սիրէր ռոմանթիկ մեծ դէմքերը, գործիչ ու բանաստեղծ, — ինքն իսկ՝ ներքուստ՝ կարծըւածէն աւելի ռոմանթիկ տիպար մըն էր: Եւ ո՞վ ըսեր է թէ չէր սիրեր զգայական գրականութիւնը, ան կը պաշտէր Տոտէն, Լոթին, Մոփասանը, Ռընանը, կը սիրէր խանդակաթ, գթոտ, մարդկութեան ցաւերն ըմբռնող եւ արտայայտող գրագէտները, եւ իր լաւագոյն էջերէն ոմանց մէջ ալ կը տիրէ կարեկցութիւնը, խանդաղատանքը, «զգայական» լարը: Ո՞վ ըսեր է մանաւանդ, որ ան բնաւ չի հետաքրքրուիր սիրոյ հարցով: Այս յառաջաբանը գըրողը չէ՞ կարդացեր գոնէ Հոգու զաւակը եւ Ոսկի Ապրջանը, որ հատորին գոհարներն են:

Տպագրութեան սխալներ ալ չեն պակսիր, բայց բազմաթիւ չեն:

Սխալ մըն ալ՝ Արփիարեանը — կը կրկնեմ այս դիտողութիւնը զոր Գեղամ Տէր Կարապետեանի հատորին առթիւ բանաձեւած էի արդէն — «Նահատակ Գրողներու» շարքին մէջ մտցուած ըլլալն է. «Նահատակ գրողները միայն ու միայն մեր այն մտաւորականներն են որ մեծ պատերազմի ատեն իթթիհատական կառավարութեան հրամանով՝ հայ դատի մարտիրոսներ՝ խողխողուեցան: Գեղամ Տէր Կարապետեան Պոլիս՝ հիւանդ՝ իր անկողնին մէջ մեռած է. Արփիարեան զոհ եղած է հայ ներքին տխուր պայքարներու, ինչպէս Համբարձում Առաքելեանը, Ալեքսանդր Թարխանեանը կամ հրապարակագիր «Վարդօ»ն, բայց չի կրնար՝ Զօհրապին, Թլկատինցիին, Վարուժանին ու միւսներուն հետ՝ այդ պատմական որոշ շարքին մէջ մտցուիլ: Այդ շարքի վերջին հատորներուն կցուած կանանչագոյն յայտարարութեան մը մէջ հրատարակիչները կ'ըսեն թէ «Նահատակ եւ մեռած գրողներու գործերը կ'ուզեն հրատարակել». այդ խառնուրդը անճաշակ է. եւ շարքին ընդհանուր տիտղոսը՝ կողքին վրայ՝ կը մնայ միշտ «Նահատակ Գրողներու Բարեկամներ»: Թող նախ վերջացնէին բուն նահատակ գրողներու շարքը եւ յետոյ հրատարակէին մեր հանգուցեալ (այս կամ այն ձեւով մեռած) գրողներու գրուածքները, որ

Fonds A.R.A.M

չատ կարեւոր բայց ուրիշ չարք մը կը կազմեն։

Ու հոս ահա կուգանք Պ. Վրացեանի անհեթեթ սխրագործութեան։ Այդ պարոնը մին է նահատակ գրողներու խմբակցութիւնը կազմողներէն եւ այս հատորն ալ հրատարակողներէն (իր անունը կ'երեւայ ներկայ հատորին կցուած յայտարարութիւնը ստորագրողներուն մէջ)։ ուրեմն ինք ալ հաւաներ է որ նահատակ գրողներու այս չարքին մէջ մտցուի Արփիարեանը, եւ ճիշդ այն պահուն ուր ամենացաւալի պարագաներու մէջ ինկած նշանաւոր հայ գրագէտի մը դուռ գրական էջերուն մէկ հատ քածուն պիտի հրատարակէին, ինք՝ հրատարակիչներէն մին՝ կը փութայ, հատորն իսկ դեռ լոյս չտեսած, Հայրենիք ամսագրին մէջ երկար յօդուածով մը ապացուցանել ճգնիլ թէ Արփիարեան իրաւամբ է որ իբր մատնիչ Պոլսոյ դաշնակցական Կոմիթէէն մահուան դատապարտուեր է եւ թէ ատկից ետքն ալ տարիներով Եւրոպայի մէջ Նաղըմ փաշայէն ամսական առնող եւ ատոր ի փոխարէն հայ յեղափոխական կազմակերպութիւնները քանդել աշխատող լրտես մը եղեր է...։ Երեւակայել հնարաւոր չէ աւելի այլանդակ, աւելի հակասական եւ աւելի անխելք վարմունք մը։ Եթէ դուք Պ. Վրացեա՛ն, կը հաւատայիք թէ Արփիարեան լրտես ու մատնիչ էր, երբեք պէտք չէիր որ անոր գործերը՝ նոյն իսկ տաղանդալից հրատարակելու նախաձեռնութիւնն առնէիք ու մանաւանդ «Նահատակ Գրողներու» նուիրական չարքին մէջ դնէիք անոր հատորը. իսկ եթէ դուք, Արփիարեանի քաղաքական հակառակորդներէն մին, անոր մահուընէն 24 տարի յետոյ՝ իր գրական մեծ տաղանդին առջեւ կը խոնարհէիք եւ կ'ուզէիք՝ մոռնալով ձեր քաղաքական ու կուսակցական հին վէճերը եւ մոռցնել չնայելով ձեր կուսակցութեան անցեալ օրերու մէկ արիւնոտ սխալը, հրատարակել գրագէտին լաւագոյն էջերը որոնց չուրջ ոեւէ վէճ չի կրնար գոյութիւն ունենալ, պէտք էր տարական ազնուութիւնն ունենայիք ակնարկութիւն իսկ չընելու այդ հին ու մոայլ պատմութեան։

Դրօշակի յաւելուածը որ հրատարակուեցաւ Արփիարեանի դէմ Պոլիս կատարուած մահափորձն արդարացնելու համար, Դաշնակցական շրջանակներէն դուրս ոչ մէկը համոզեց այն առեն, ոչ իսկ Դաշնակցականներուն մեծ մասը։ Արփիարեանի «մեղայագիրը» տակաւութեան վայրկեանի արարք մը եղած է. աւելի ճիշդ՝ սուտ զղջումի արտայայտութեամբ մը բռնաւոր իշխանութիւնը խաբելու եւ բանտէն ազատելով իր գրական, ազգասիրական, նոյն իսկ յեղափոխական գործը շարունակել կարենալու համար կատարուած «ճարպիկութիւն» մը։ «Երբ, կը գրէ Բաչալեան Լը Փուայէի իր յօդուածին մէջ, Ծնունդին իրիկունը իր բոլոր բանտակիցները – ութսունի չափ – ազատ արձակուեցան եւ ինք միայն բանտը մնաց՝ վաղորդայնի սարսափին հետ մէն միայնակ, Արփիարեան չկրցաւ դիմանալ իր ազգականներուն թախանձանքին եւ սակսումին՝ ստորագրելու համար Նազըմ փաշայի ձեռքով գրուած աղերսագիր մը Սուլթանին ուղղուած, որով իր ներումը կը խնդրէր»։ Ինծի կը թուի որ ան իրեն ներկայացուած գրութիւն մը նոյնութեամբ չէ ստորագրած, այլ զայն դիմամաղ չափազանցած, անոր ոճը ճոխացուցած է. այդ մեղայագրին ոճը այնքան ծայրայեղօրէն ու քնարերգականօրէն չողոքորթական է, որ հոն կը զգացուի մատը հեգնասէր Արփիարեանին. ան չափազանցած է որպէս զի ամեն ոք հասկնայ թէ ատիկա՝ Արփիարեանի ամբողջ անցեալով մը ամենուն ծանօթ ազգասիրութեան հետ ոեւէ կապ չունեցող, ստիպման տակ եղած կեղծ արտայայտութիւն մըն էր։ Համիտի գահակալութեան իւրաքանչիւր տարեդարձին, Արփիարեան այդ նոյն ճոռոմ եւ ուռուցիկ ոճով – որ իր բուն ոճին ճիշդ հակառակն էր – ներբողեաններ կը գրէր (գրած ատենը՝ խնդալով) եւ կը հրատարակէր, մտածելով թէ քանի որ ստիպուած էր Հայրենիքը՝ ինչպէս ամէն պոլսական թերթ՝ այդ տեսակ բան մը գրել, լաւագոյն էր չափազանցել ու ծիծաղելի մօտեցող ոճով մը գրել որպէս զի անկեղծութեան պակասը տեսնուի՝ տողերուն տակ կարդալ կրցողներէն. եւ

Fonds A.R.A.M

ասիկա այնքան ճիշդ է որ անգամ մը Թիֆլիսի Տարագը այդ ներբողեաններէն մին արտատպած էր՝ «երգիծական» վերտառութեամբ, ինչ որ – կը յիշեմ – Արփիարեանը թէ՛ զուարճացուց եւ թէ՛ վրդովեց, որովհետեւ եթէ խաֆիէ մը սեանէր ասիկա, Արփիարեանի եւ Հայրենիքին գործը դէշ էր: Այդ «ճարպիկութիւնները» վիճելի են անշուշտ իբր գործունէութեան մեթոտ, եւ այդպիսի մեղայագիր մը ըստորագրած ըլլալը ոչ ոք դովելի կը գտնէ. բայց առնք փարսախներով հեռու են Արփիարի ազգադաւ մտածիչ մը ըլլալն ապացուցանելէ: Ամէն պարագայի մէջ, եթէ կայ Հայ մը որ սեւ մէկէն պակաս կրնար Արփիարեանին մեղադրել դեռ սեւ ջարդի հրաման չտուած Սուլթան Համիտին մեղայագիր մը ուղղած ըլլալը, այն ալ Պ. Վրացեանն է որ համիտեան եւ թալաթեան ահաւոր կոտորածներէն յետոյ, կովկասեան Հայաստանը ասպատակող եւ արիւնը վաթթող ու կարսը գրաւող թուրք զօրավարի մը ազերսագիրը ուղղեց որպէս զի գայ օգնել իրեն վտարելու նոր հաստատուած Խորհրդային կառավարութիւնը (որ խաղաղութիւն եւ ապահովութիւն բերած էր անդամատուած, աւերուած, ուժասպառ, մահուան դուռը հասած Հայաստանին) եւ պինքն ու ընկերները կառավարական աթոռներուն վրայ նորէն բազմեցնելու...

Արփիարեանի հարցաքննութեան պատճէնը զոր Թիֆլիւնճիէֆ բնագրէն թարգմանելով յանձներ է Մելքոն Կիւրճեանին եւ այս վերջինն ալ Պոլսոյ Դաշնակցական Ռոմթիէին, կեղծիք կը հոտի. Կիւրճեան եւ Թիֆլիւնճիէֆ այդ չիլ «տոքիւման»ը մէջտեղ հանեցին այնպիսի րոպէի մը երբ երկուքն ալ անձնական պատճառներով քէն ունէին Արփիարի դէմ: Ինչո՞ւ Թիֆլիւնճիէֆ թուրքերէն բնագրին օրինակութիւնը չէ տուած, փոխանակ հայերէն «թարգմանութեան» մը. թարգմանութիւն մը կեղծել կամ չկրնալ աւելի դիւրին էր, մինչ բնագրին կեղծումը կամ այլափոխումը աւելի չուտ պիտի նշմարուէր: Արփիարեան, օրինակի համար, չի կրնար ըսած ըլլալ թէ Օրթաքէօյ ծնած է, մինչ ամէն ոք գիտէր որ Սամսունէն Պոլիս եկած տաեն՝ իր մայրը չոգենաւուն մէջ ծննդաբերած է պինքը: Եւ եթէ Արփիարեան կատարած ըլլար այն մատնութիւնները զոր այդ «տոքիւման»ին մէջ իրեն կը վերագրեն, պէտք էր որ իսկոյն ազատ արձակուէր: Մինչդեռ իր «մատնած» անձերը (հանրածանօթ անձնաւորութիւններ, իբր յեղափոխական դաւադիր ամբաստանուած) առանց ոեւէ մեղայագիր իրենցմէ պահանջուելու՝ եկեղեցին երթալով հաւատարմութեան երդում մը ընելու ձեւակերպութեամբ լոկ՝ կ'արձակուին, Արփիարեան որ «Սուլթանին ծառայութիւն մատուցեր է դաւադիրներ մատնելով», բանտը կը պահուի եւ լրագրի մը մէջ մեղայագիր մը հրատարակել կը պահանջուի իրմէ որպէս զի արձակուի:

Պ. Վրացեան կը դատապարտէ Պոլսոյ հայ հասարակութիւնը որ դիւրութեամբ ներեր կամ մոռցեր է Արփիարեանի մեղայագիրը եւ թոյլ տուեր է որ ան մնայ հասարակական գործիչ եւ դառնայ նոյն իսկ Հնչակեան կուսակցութեան Պոլսոյ մարմնոյն ղեկավարներէն մին: «Այդ հանդամանքը բացատրուում է, կը գրէ, այն բարոյական ցած մակարդակով որի վրայ գտնուում էր այն ժամանակուայ Պոլսի Հայոց կեանքը»:

Այդ ժամանակուայ Պոլսոյ Հայոց կեանքը թրքահայութեան ազգային ու մտաւոր վերապրումն է'ն ազուր չրջաններէն մէկն էր: Ատիկա եղաւ անմոռանալի չրջանը Ներսէս Վարժապետեանի հիմնած բազմարդիւն վարժարանին եւ Մասիս ու Հայրենիք պարբերականներով բացուած արեւմտահայ գրական նոր դարագլուխին. Հայրենիք լրագրին մէջ, որ Արփիարեանի արձակուելէն քիչ յետոյ սկսաւ երեւալ, կը խմբուէին, զայն հիմնող Ծովհաննէս Շահնազարի եւ անոր խմբագրապետ Արփիարեանի հետ, Լեւոն Բաշալեան, Գրիգոր Զօհրապ, Տիգրան Կամսարական, Տիկին Սիպիլ, Երուանդ Օտեան, Վահրամ Սվաճեան, Տիկին Մարի Սվաճեան, Թլկատինցին, եւն. եւն. ա առնց հետ քանի մը գրագէտներ ու գործիչներ որ յետոյ Դաշնակցութեան սիւներէն պիտի դառնային, Մելքոն Կիւրճեան, Լեւոն Շանթ,

Fonds A.R.A.M

Օգիմդա (Վռամեան), Շահրիկեան, Վ. Մանուէլեան, և այս վերջիններէն ոմանք ամենամտերիմ բարեկամներէն դարձած էին Արփիարեանին: Սմենքն ալ մեղայադիրը կը նկատէին կեղծիք եւ փոխանակ Արփիարեանը այդ մեղայագրին մէջէն դատելու, զայն կը դատէին տարիներէ ի վեր իրենց ծանօթ անոր գրական եւ հանրային գործունէութեան մէջէն, – մինչեւ Դաշնակցական եւ Հնչակեան կուսակցութեանց մրցակցական բաղխումը եւ Հայրենիքի դաշնակցական դարձած աշխատակիցներուն հեռացումը Հնչակեան ղեկավար Արփիարեանէն:

Բանտէն ելլելէն մինչեւ Պոլսէն հեռանալը Արփիարեան մերթ ընդ մերթ կանչուած կամ իփթարի հրաւիրուած է Նազըմ փաշայի կողմէ, գացած եւ տեսակցած է անոր հետ. ասիկա Պ. Վրացեանի կողմէ փաստ մը կը նկատուի թէ ան Նազըմին հետ ծածուկ յարաբերութիւն կը պահէր՝ յեղափոխական շարժման գաղտնիքները հաղորդելու համար. Արփիարեանի այդ քանի մը ցանցառ ու հարկադրուած այցերը Նազըմին՝ գաղտնիք չէին. Արփիարեան անշուշտ այդ տեսակցութեանց մէջ սուտուփուտ խօսքերով Սուլթանին հաւատարմութիւն կը դերասանէր, մինչ իրականին մէջ՝ թաքուն կերպով թուրք բռնապետութեան դէմ Պոլսոյ մէջ Հնչակեան գործունէութեան ղեկավարներէն մին էր. ինքն էր որ մեծագոյն ակռկիցներէն մին եղաւ Նազարբէգի Պոլիս ղրկած գործիչին՝ յեղափոխական բուռն ցոյց մը կազմակերպելու համար (որով որպէս թէ Բարենորոգմանց Մայիսեան ծրագրի գործադրութիւնը եւրոպական ակրութիւնք պիտի ստիպուէին փութացնել). ինք եղաւ այդ ցոյցին (Պապը–Ալիի) գլխաւոր ղեկավարներէն մին. յիմարական գործ, վիպական յեղափոխականի գործ, որ շատ սուղի նստաւ Թրքահայութեան, բայց որ մանաւանդ, Նազըմէն վարձուած մարդու գործ չէր կրնար ըլլալ անշուշտ: Տիրան Քէլէկեան, որ այդ չրջանին ինքն ալ, Արփիարի կողքին, կը գործակցէր Հնչակեանց, ինծի կ'ըսէր անգամ մը այն օրերուն՝ «Արփիարեանի գլուխը այս միջոցիս իր ուսերուն վրայ այնքան հաստատ է որքան աշնան տերեւ մը ճիւղին վրայ»: Պապը–Ալիի ցոյցերէն յետոյ Արփիարեանի Բերայի եկեղեցւոյն բակը ապաստանած Հայերուն մէջ երթալ ու հակառակ Մաքսիմոֆի անոնց յորդորելը որ դուրս չելլեն, արարք մըն էր զարձեալ թեթեւամիտ յեղափոխականի որ կ'ուզէր այդ խռովեալ վիճակը երկարաձգել, որպէս զի եւրոպական տէրութիւնները միջամտէին եւ ազգային հարցը լուծուէր...) բայց չի կրնար բնաւ Նազըմէն թելադրուած գործ մը նկատուիլ. ոստիկանական նախարարը պիտի ուզէր անշուշտ որ Հայերը վայրկեան մը առաջ դուրս ելլէին եկեղեցիներէն որպէս զի խաղաղութիւնը վերահաստատուէր քաղաքին մէջ:

Իսկ թէ 1896ին Պոլսէն ելլելէն ու Եւրոպա գալէն յետոյ Նազըմի հետ յարաբերութիւն պահած եւ անկից ամսական ստացած ըլլայ որպէս զի հայ յեղափոխական շարժումը թուլացնելու, քայքայելու աշխատի – ինչպէս Պ. Վրացեան կը թուի հաւատալ, – ատիկա բացարձակ հեքեաթ է:

«Կ.Պոլսից դուրս եկած չեկած, կը գրէ Պ.Վրացեան, նա նետուեց պայքարի ասպարէզ Հնչակեան կուսակցութեան ղեկավարութեան դէմ»: Ասիկա սխալ է: Երբ Պոլսէն Արփիարեան եկաւ Փարիզ եւ յետոյ գնաց Լոնտոն, Նազարբէգ մեծ պատիւներով ընդունեցաւ զայն, իր խմբագրած Հնչակին մէջ անոր ժամանումը ծանոյց այդ «հայրենասէր նշանաւոր գրագէտին ու գործիչին» չռայլուած գովեստներով (հակառակ մեղայագրին, եւ հակառակ Պոլսոյ դաշնակցական մահափորձին, զոր բոլոր Հընչակեաններուն հետ Նազարբէգ ալ կը համարէր Արփիարեանի անձին մէջէն Հնչ. կուսակցութիւնը վարկաբեկելու համար կատարուած արարք մը): Թրքահայ ազգայնական Հնչակեանները մեծ մասամբ դժգոհ էին Նազարբէգի կեդրոնէն (որուն պատասխանատու ղեկավարութեան իբր արդիւնք եւրոպական ոչ մէկ լուրջ միջամտութիւն ստացուած, ոչ մէկ բարենորոգում գործադրուած էր եւ Թրքահայաստանի ժողովուրդին մէկ կարեւոր մասը ջարդուած էր). Արփիար կ'երթար հոն անշուշտ՝ այդ կեդրոնը

Fonds A.R.A.M

վերանորոգելու, ինչ որ իր կարողութենէն վեր էր. հոն երթալէն յետոյ յանկարծ հիացող դարձաւ Նաղարբէգին, անոր Հնչակին աչխատակցեցաւ, անոր մասին ինծի գրեց դրուատալից, գրեթէ խանդավառ նամակներ, բայց ատիկա երկար չտեւեց, Թրքահայ Հնչակեան ազգայնական գործիչները կ'ուզէին տապալել Նաղարբէգն ու Նաղարբէգեան ընկերվարական արկածախնդրական գործելու եղանակը. մէկ ամիս յետոյ Նաղարբէգ եւ Արփիարեան գժտեցան ու բաժնուեցան, որմէ ետքն է որ Նաղարբէգ Հնչակին մէջ սկսաւ Արփիարեանը ներկայացնել իբր «Հնչակեան կուսակցութիւնը քանդելու համար Նաղմէն վարձուած դաւադիր մը»։ Հատուածական ու անձնական կրքի արդիւնք եղող այդ ամբաստանութիւնները ոեւէ արժէք չունէին անշուշտ։ Թըրքահայ Հնչակեաններու խումբ մը՝ Արփիարեանի հետ հիմնեց այն առեն Վերակազմեալ Հնչ. կուսակցութիւնը, ոչ–ընկերվարական, ազգայնական, ազատագրական ուղեգիծ մը վրայ. մխիթար Արփիարեանի գործը չէր ատիկա, այլ Հնչակեան Թրքահայ ծանօթ գործիչներու, որ ոչ ազգազաւ ոչ ալ Արփիարեանի գործիք ըլլալիք մարդիկ էին. այդտեղ կար առողջ շարժում մը սխալ ու աղետաւոր յեղափոխական գործունէութեան մը վերջ դնելու եւ հայ ազատագրական շարժումը լուրջ, իմաստուն, դրական հողի մը վրայ հաստատելու։ Ուրիշ հարց, որ հայ հասարակութիւնը չըմբռնեց ինչքան հարկ էր՝ այդ շարժման կարեւորութիւնը եւ անոր չընծայեց այն ամբողջ օգնութիւնը որուն ան արժանի էր։

Տատեան Արթին փաշա եւ Տատեան Տըրդատ պէյ կրնան՝ սխալ տեղեկութեանց վրայ հիմնուելով՝ գրած ըլլալ թէ Արփիարեան Նաղմէն ամսական կը ստանայ, եւ թէ անոր յաջորդին ալ դիմած է ամսականը շարունակել տալու համար։ Ատիկա անկարելի բան մըն է, բարոյապէս եւ նիւթապէս։ Անարգել է հայ դրականութիւնը որուն մեծ ու վաստակաւոր մշակներէն մին եղաւ Արփիարեան, այդպէս թեթեւօրէն ու դիւրութեամբ այդքան հրէշային հոգի մը վերագրել հայ նշանաւոր գրագէտի մը։ Ամէնէ դառ, Արփիարեան, – որ ոչ ծխող էր, ոչ խմող, ոչ կնամոլ, սակաւապէտ մարդ, տէրվիշի պէս ապրող, գրականութեան խենթ՝ ամէն բանէ առաջ, – Եւրոպա գալէն յետոյ գրեթէ միշտ նեղութեան մէջ եղած է. Նաղմէն ամսական առնողի մը կեանքն ըլլալէ հեռու էր իր կեանքը։

«Պայքարը, կը գրէ Պ. Վրացեան իր յօդուածը վերջացնելով, այդ երկու կազմակերպութեանց միջեւ (հին Հնչակեան եւ Վերակազմեալ Հնչակեան) առաջաւ ախտաբանական ձեւեր, եւ ի վերջոյ պատճառ դարձաւ Արփիարեանի մահուան, նա սպաննուեց իր նախկին ընկերների կողմէ»։ Բացարձակ սխալ. Արփիարեան չէ սպաննուած հին Հնչակեաններու ձեռքով, այլ Վերակազմեալ Հնչակեաններու մէկ հատուածին որոշումով եւ այդ ալ ոչ թէ որովհետեւ այդ հատուածը դաշնակցականներու ամբաստանութեանց յանկարծ համախոհ դառնալով Արփիարեանը մատնիչ կը նկատէր, այլ որովհետեւ Վեր. Հնչակեան այդ հատուածին կողմէ իրենց կեդրոնական վարչութենէն հեռացուելէ յետոյ (ոչ իբր մատնիչ, այլ իբր յեղափոխական կազմակերպութիւն մը վարելու անկարող), Արփիարեան սկսած էր թերթերու մէջ իր երկուան ընկերները ներկայացնել իբր դրամաչորթ աւազակներ. եւ որովհետեւ մանաւանդ անոնք այն խելագար ու յանցապարտ մտածումն ունեցած էին թէ սպաննելով նշանաւոր հայ անձնաւորութիւններ, ինչպէս Արփիարեան մը, ինչպէս անկից առաջ՝ Ունճեան մը եւ Թաւչանճեան մը, սարսափի ազդեցութիւն մը պիտի ձգէին հայ հարուստներուն վրայ եւ իրենց ապստամբական ծրագրին համար մեծ դումարներ պիտի կարենային ստանալ անոնցմէ։ Արփիարեանի սպանութիւնը եղած է մին այս պժգալի տրամաբանութեամբ կատարուած յեղափոխական արարքներէն ոընոց գոհ դացին տասնեակներով Հայեր որ բնաւ մատնիչ չէին, որ նոյն իսկ ազգասէր յայտնի մարդիկ էին, Թամհարեաններ, Թարխանեաններ, Աւաքեաններ, որոնք գնդակա–

Fonds A.R.A.M

հար եղան Դաշնակցութեան իսկ ձեռքով, որուր արարքները, որոնց առաջինը, գործունէութեան այդ վայրենի ու անխիղճ մեթոտը մեր մէջ մտցնող սկզբնական գործը, եղաւ Պոլիս Հրանչակեանց ձեռքով Տիգրան Գարակէօզեանի սպանումը, պարզապէս որովհետեւ Գարակէօզեան մերժած էր անոնց հրամանին հնազանդիլ, սպառնալիքին առջեւ զլուխ ծռել եւ անոնց պահանջած գումարը տալ անոնց։ Եւ Արփիարեան, աւա՛ղ, ծանօթ եղած էր այդ մահապատժի որոշման եւ տկարութիւնն ունեցած էր այդ պիսի որոշման մը իր բոլոր ուժով չընդդիմանալու, նոյն իսկ Նազարբէգի հետ մէկ ամսուան սիրալիր կենակցութեան միջոցին՝ Հրանչակին մէջ ջանաց Աստուծոյ մատը տիտղոսով յօդուածով մը Գարակէօզեանի սպանումն արդարացնել, որովհետեւ Գարակէօզեան ոչ միայն մերժեր է եղեր Զէյթունի ապստամբութեան ժամանակ իրմէ այդ նպատակաւ ուզուած գումարը տալու, այլ ուրիշ հարուստներ ալ մղեր է եղեր որ մերժեն։ Արփիարեանի ըսպանութիւնը ընդհանուր զայրոյթ յառաջ բերաւ Վերակազմեալ Հնչակեան կուսակցութեան անդամներուն մտաւոր մեծամասնութեան մէջ։ Արփիարեանի հրապարակագրային յարձակումներուն դէմ պատասխանելու ամէն միջոց ունէին իր երկուան ընկերները. ահռելի բան մըն այդ վաստակաւոր ծերունի զրագէտը մութ փողոցի մը մէջ կռնակէն զարնելը։ Այդ դէպքը յառաջ բերաւ վէր. Հնչակեան շարքերուն մէջ խոր շարժում մը. դժգոհները անդամ մը եւս նոր խմբակցութիւն մը կազմեցին, եւ նոյն հայրենասիրական ծրագրով վերանորոգեցին կուսակցութիւնը՝ «Ազատական» անունին տակ։

Արփիարեան իբր հանրային գործիչ ունեցաւ իր թերութիւնները։ Ատոր գլխաւորն էր իր բարդ նկարագրին բնորոշ գիծերէն մին եղող թեթեւամտութիւնը։ Մէկը որ օր մը անաչառ ու լիակատար կերպով պիտի գրէ հայ յեղափոխութեան պատմութիւնը, պիտի գնահատէ անշուշտ կարգ մը գործիչներու լրջութիւնը, նկարագրի մխութիւնը, համոզման խորութիւնը, անձնազոհ մոլեռանդութիւնը՝ ծրագիրներու եւ գործերու մէջ որ մեծ մասամբ խակ էին, անհաչիւ, միամիտ, հապճեպ, եւ որ վնասաբեր եղան փոխանակ ազատագրիչ դառնալու, բայց պիտի քննադատէ նաեւ ոմանց մասնայատուկ թեթեւամտութիւնը։ Այդ ոմանց մէջ էր Արփիարեան, Պալ-Ալիի ցոյցին իր մասնակցութենէն մինչեւ Վերակազմեալ Հնչակեան կուսակցութեան իր ղեկավարութիւնը։

Թեթեւութեան ուրիշ ապացոյց մըն ալ տուաւ ան Դրօշակի խմբագրութեան օձիքէն չբռնելով եւ իր գրչով անոր այդ «Ցաւելուած»ը փոչի չդարձնելով՝ երբ «Արեւմտեան Բիւրօ»ն մերժեց պատուոյ Ատեանը զոր Արփիարեան առաջարկեց։

Արդէն պատուոյ ատեանը, նոյն իսկ եթէ կայանար, դժուար թէ լուծէր այդ հարցը, որովհետեւ պատուոյ ատեանին վճիռը Դաշնակցութեան եթէ աննպաստ ըլլար՝ աւելի քան հաւանական է որ ան պիտի չկոնարհէր այդ վճռին առջեւ, ինչպէս ըրաւ (պատուոյ ատեաններու հիմնական կանոններուն դէմ մեղանչելով) երբ իր իսկ հաւանութեամբ եւ հանրածանօթ ընկերվարական յեղափոխական ռուս գործիչներով կազմուած պատուոյ ատեանը անմեղ հռչակեց Սպանդարեանը՝ զոր Դաշնակցութիւնը իբր ձարական լրտես կ'ամբաստանէր։ Արփիարեան չկատարեց այդ «Ցաւելուած»ին մանրամասն վերլուծման, անոր կեղծիքին ապացուցման աշխատանքը, ոչ թէ որովհետեւ կը վախնար ատկից, (պատուոյ ատեանին կազմութիւնն ինքն իսկ առաջարկողը վախնալու բան չունէր), այլ որովհետեւ իրեն համար նուաստացուցիչ կը նկատէր ինքնապաշտպանութեան ճիգ մ'ընել այդպիսի ապուռ ամբաստանութեան մը դէմ. եւ ատիկա սխալ էր, թեթեւամտութիւն էր։ Իրմէ շատ աւելի մեծ մարդ մը, Ժօրժ Քլէմանսօ, մերինէն շատ աւելի մեծ ազգի մը մէջ, իր քաղաքական հակառակորդներէն ոմանց կողմէ ամբաստանուեցաւ նմանօրինակ յանցանքներով, հռչակուեցաւ Անգլիոյ ծախուած ազդագրաւ գործիչ, քիչ յե-

Fonds A.R.A.M

տոյ նաեւ զինքը մեղսակից համարեցին Փանամայի մեծ խաչագողութեան եւ անկից նիւթապէս օգտուած: Զարամխաներէ յերիւրուած այդ զրպարտութեանց հաւատք ընծայեցին նաեւ Տէրուլէտի պէս ազնիւ բայց տաքգլուխ հայրենասէրներ: Քէմմանսօ քաղաքական ահարկու պայքարող մըն էր եւ իր վարկաբեկումէն դժգոհ չեղողները, օգտուիլ ցանկացողներ սակաւաթիւ չպիտի ըլլային անշուշտ: Ան զգաց որ Խորհրդարանին մէջ իր դիրքն ու աթոռը վտանգի մէջ էին, թէ իր կեանքին ու նկարագրին իրական դիմագծութիւնը խաթարուած էր յաչս ժողովրդին՝ որուն իր բոլոր ուժերը նուիրած էր երիտասարդ հասակէն· իր բարեկամներուն իր մասին զրած ջերմ պաշտպանողականներով չբաւականանալով՝ որոշեց ինքն իսկ հրապարակաւ պաշտպանել իր պատիւն ու իր դիրքը· Սալերնի հռչակաւոր ճառով – որ կը մնայ Ֆրանսայի քաղաքական պերճախօսութեան գլուխ-գործոցներէն մին – այդ գոռոզ մարդը իրեն դէմ արձակուած թունաւոր սլաքները մի առ մի առաւ ու իր փաստակուռ ճարտասանութեամբը փշրեց, իր չհասկցուած կամ չարափոխուած քաղաքական ուղեգծին, իր ամբողջ հանրային կեանքին իմաստը պարզեց: Այդ ճառը քանդեց այն ցած հեքեաթները զոր իր թշնամիներն իրեն դէմ հիւսած էին:

«Քէմմանսոյի կեանքն ու գործը» դեղեցիկ հատորին մէջ զոր հրատարակեց դաշնակիցներու յաղթանակէն քանի մը տարի յետոյ, Կիւթթալ Ժեֆրուա այդ նշանաւոր ճառի մասին կը գրէ· «... Անոր մէջ ցոյց տուաւ իր անձին դէմ ուղղուած թշնամութեան խորունկ պատճառը, իր մերժումը պուլանժիական պետական հարուածին մասնակցելու (Պուլանժէ պատերազմական նախարար եւ ինք վարչապետ) եւ իր ընդդիմութեամբ այդ ծրագիրը ձախողեցուցած ըլլալը: Ըսաւ թէ ինչպէս իր Լա Ժիւսթիս թերթը ամէն բանի եւ ամենուն դէմ բռնաւորգմանց քաղաքականութեան ծառայեց, ցուցուց պարզ ճշմարտութիւնը լրագրին եւմտական միջոցներուն միջակ կացութեանը մասին, լուսաբանեց Փանամայի գայթակղութիւնը, մէկ ու կէս միլիառ ծախքը... որու վրայ ոչ ոք հաշիւ կուտար եւ որ այդ գործը ձեռնարկողներուն 25էն 30 առ հարիւր չահ կը ձգէր: Ըսաւ ինչ որ կը վճարուի լրագիրներուն, մասնաւոր բաժինը զոր կը ստանային անոնց տնօրէնները: Հրայրքոտ մղումով մը՝ ան քօղամերկեց իր կեանքը, իր պարտքերը, իր հակառակորդներուն երեսին նետելով՝ 1862էն ի վեր միեւնոյն աւիւնով տարուած իր պայքարողի կեանքին իւրաքանչիւր փուլը պարզած առաւն՝ միեւնոյն մարտահրաւէրը՝ «Ո՞ւր են միլիոնները»: Հակառակ այդ քաջարի եւ ջախջախիչ ճառին, իր հակառակորդները (աջակողմեան բոլոր կուսակցութիւնները միացած եւ ձախակողմեաններու մէկ հատուածը) իր վերընտրութիւնը ձախողեցուցին, 9482ի դէմ 8609 ձայն միայն ստացաւ· բայց այլ եւս ոչ ոք համարձակեցաւ այդ զազիր զրպարտութիւնները հրապարակաւ իրեն դէմ յեղյեղել: Ան, զգուած, հոյակապ մեկուսացումով մը՝ քաշուեցաւ զուտ գրական գործունէութեան մը մէջ, դեղեցիկ գործեր արտադրեց, իր բարեկամներուն թիւն ստուարացուց, մինչեւ որ Տրէյֆիւսեան գործին ու Մարօքի հարցին մէջ իր մղած պայքարը, զինքը վերստին Ֆրանսայի ամենէն ժողովրդական մարդերէն մին դարձնելով՝ նախարարապետութեան առաջնորդեց ու մեծ պատերազմին մէջ իր կատարած վսեմ դերը զինքը Ժան ա'Արքի հաւասար հերոսի մը բարձրութեանը հանեց: Փոխանակ նոյնպէս վարուելու, Արփիարեան, թեթեւամտութեան ուրիշ ապացոյց մը եւս տուաւ Դաշնակցութեան ամբաստանութեանց պատասխանելով պատասխաններու ամենէն զէշ տեսակովը, – զրպարտութեան դէմ զրպարտութիւն – այդ կազմակերպութեան ղեկավարները Թրքահայութիւնը բնաջինջ ընելու համար ճարական կառավարութենէն վարձուած գործիքներ յայտարարեց... Եթէ Արփիարեան այդ «Յաւելուած»ն ու անոր ծնունդ տուող տխուր պատմութիւնը իր սուր զրչին քննութեան ենթարկած եւ իրեն դէմ հիւսուած այդ դաւը քայքայած ըլլար յաչս ամենուն, այսօր ոչ մէկ Վրացեան կը համարձակէր մոռացութեան դամբա-

Fonds A.R.A.M

բանէն դուրս հանել այդ պատմութիւնը որ մեր ներքին պայքարներու սեւ էջերէն մին կը կազմէ:

«Մատնիչ»ը, այդ պատմութեան մէջ, Արփիարեանը չէր, – կարմիր ժամուցի եւ հայ գրականութեան անկորուստ զարդերէն եղող ուրիշ այնքան գրուածքներու հեղինակը ազգասէր մը չէր կրնար ըլլալ, ասիկա միշտ պիտի կրկնեմ, – մատնիչը Մելքոն Կիւրճեանն էր. ոչ ազգը մատնող, – Կիւրճեան Թունդ ազգասէր մըն էր, եւ ազգասէր գրագէտ մը, – բայց բարեկամութեան դէմ դաւաճան: Անձնական կիրքը, մրցակից կուսակցութեան մը կողմէ ալ խրախուսուած ու հրահրուած, զինքը մղեց ոխերիմ, մահացու թշնամին դառնալու այնպիսի գրագէտի մը որուն ամենէն սիրող ու հիացող բարեկամներէն եղած էր տարիներով: Ու ի՛նչ ազեղ ու տխուր բան, տեսնել, այդ ողբալի դէպքերէն տարիներ յետոյ, «Նահատակ Գրագէտներու» հատընտիր էջերը դրքերու մէջ ամփոփելու պատուական գործին համար կազմուած խմբակցութիւն մը, որ Մելքոն Կիւրճեանի եւ Արփիարեանի պէս արժէքաւոր երկու գրագէտներու գործերէն մաս մը եռեւէ եռեւ երկու հատորի մէջ հրատարակելէ յետոյ, փոխանակ առով չատանալու, կը հանդուրժէ որ իրենցմէ մէկը, այդ խմբակցութեան մէջ մնալով հանդերձ, արձնցնէ, վռէ, խաւնչակէ, անմաքուր եւ անհարկի համոյքով մը, երկու բարեկամ գրագէտներու միջեւ ատենօք պայթած այդ տռամը, մինչ այդպիսի խմբակցութեան մը բոլոր անդամներուն պարտքը պէտք էր ըլլար չատոնց ի վեր մեռած այդ գրագէտ-գործիչներուն գրական վաստակին վրայ կեդրոնացնել հանրային ուշադրութիւնը, փոխանակ անոնց կեանքին եւ մեր հասարակական կեանքին մէկ տխուր դրուագը վերակենդանացնելով այդ խմբակցութեան կատարած գրական երկիւղածութեան աշխատանքը խաթարելու: Այդ տեսակ բոլոր դրուագներուն առարկայական ու լուրջ քննութիւնն ու դատումը պէտք է անչուշտ օր մը կատարուի անաչառ ու լուրջ պատմաբանի մը կողմէ, բայց այդ ուրիշ դործ է, եւ ըստ իս դեռ ժամանակը չէ այդ գործը կատարելու: Կ'իմանամ որ Պոսթընի Հայրենիքը մտադիր է հրատարակել Արփիարեանը մատնիչ հռչակող ամբաստանագիրը զոր կիւրճեան ուղղեր է 1895ին Դաշնակցութեան Պոլսոյ Կոմիթէին: Կ'ուզեն ուրեմն մինչեւ յատակը քրքրել այդ արխնոտ աղբակոյտը: Ես կը կարծեմ որ ատկից վնասուողը Արփիարեանը պիտի չըլլայ, այլ Մելքոն Կիւրճեանը եւ մանաւանդ Դաշնակցութիւնը, ու ատոնց մէ ալ աւելի՝ մեր այժմեան նոր սերունդը, որ ամենամեծ դժբաղդութիւններէ յետոյ՝ ա՛յնքան փափուկ ու անստոյգ կացութեան մը մէջ օտար հողերու վրայ տարտղնուած է այս պահուս եւ որուն մաքուր, առողջ, սրտապնդիչ բարոյական սնունդ տալու պարտք ունինք եւ ոչ թէ այսպիսի դղուեցնող պատմութիւններ:

Այս վերջին ամիսներուն՝ երեւցան նաեւ, արտասահմանի մէջ, չարք մը ուշագրաւ հրատարակութիւններ, – Օրիորդ Մաննիկ Պէրպէրեանի «Արեւոտ ձամբան» տիտղոսուած քնարերգական արձակով նրբազգաց սիրերգներու սրտայոյզ հաւաքածուն, Կ. Սիտալի Գիշերէն միւնչեւ լուսաբաց քերթուածներու հատորը, ուր սիրուն էջեր կան, Թորոս Ազատեանի «Կոմիտաս Վարդապետ, իր կեանքն ու գործունէութիւնը», պատկերազարդ պատուական աշխատութեան առաջին հատորը, Մկրտիչ Եպիսկ. Աղաւնունիի «Հայկական հին վանքեր եւ եկեղեցիներ Սուրբ Երկրին մէջ» ատենաւ ու չահեկան երկասիրութիւնը, Պարսամեան եղբայրներու «Կեանք եւ Արուեստ» գրական տարեգիրքը, «Պայքար» հանդէսի երկրորդ հատորը եւն. – ինչպէս եւ Հայրենիք ամսագրին մէջ լոյս տեսնել սկսած երկու հոյակապ վէպեր, արտակարգ արժէքով, Համաստեղի «Ըսպիտակ ձիաւորը» եւ Կոստան Զարեանի «Բանկօօպը եւ ՄամմուԹի ոսկորները»: Մտիպուած եմ այս բոլորին վրայ ըսելիքս յետաձգել յաջորդ քրոնիկիս եւ ներկայ քրոնիկս աւարտել երկու տող նուիրելով քանի մը օտար եւ հայ դէմքերու զոր մահը այս վերջերս իր համայնակուլ ատուերին մէջ առաւ:

Fonds A.R.A.M

Մահ Վիքթոր Պերարի.— Ֆրանսայի հելլենագէտ բանասէրներուն եւ քաղաքական գրագէտներուն մէջ առաջնակարգ դիրք մը գրաւող հմուտ ու ծաղկեալ միտք մըն էր Վիքթոր Պերար: Իր բանասիրական ուսումնասիրութեանց գլխաւոր նիւթ ընտրած էր ամենէն ճոխ ու գեղեցիկ նիւթերէն մին որ կայ, Հոմերական գործը եւ Հոմերական խնդիրը, եւ ատոր նուիրած էր հնարամիտ ու ներհուն աշխատութեանց ամբողջ շարք մը. տուած էր լաւագոյն (անյանգ տաղաչափուած) թարգմանութիւնը Ոդիսականին, եւ այդ հրաշակերտին ծագման, փուլ առ փուլ կազմաւորման, անոր յարուցած ցեղագրական, աշխարհագրական, պատմական, լեզուաբանական, գեղեցկագիտական բոլոր հարցերուն երկար ու յոգնաջան ուսումնասիրութիւններ յատկացուցած էր. իր ընդարձակ ծրագիրն աւարտելու համար դեռ ունէր քանի մը հատոր խմբագրելու, բայց անողորմ հիւանդութիւն մը եկեր է վաղաժամ մահով մը փշրել իր գրիչը: Իբր Ռըվիւ տը Փարիի խմբագրութեան քարտուղար՝ ան այդ հանդէսին մէջ հրատարակած է բազմաթիւ քրոնիկներ ժամանակակից քաղաքական հարցերու վրայ, եւ զանոնք յետոյ ամփոփած է հատորներու մէջ: (Սուլթանին քաղաքականութիւնը, Սթամպուլի մահը, Յաւիտենական Գերմանիան, եւն.): Համիտեան առաջին կոտորածներէն սկսեալ, ան չահագրգռուեցաւ Հայոց հարցով, Արեւելքի ամբողջ հարցով (Սուլթանին քաղաքականութիւնը հաւաքածուն էր իր այն յօդուածներուն զոր՝ ատոր համար 1895ին յատկապէս Պոլիս երթալէ յետոյ՝ այդ հարցին նուիրած էր Ռըվիւ տը Փարիի մէջ). գործակցած է հայ, մակեդոնացի, յոյն, սերպ, պուլկար, ալպանացի ազատագրական կամ իրրետենթիստ շարժմանց ղեկավարներուն. հանդուցեալ Փիէր Քիյեարի խմբագրութեամբ լոյս տեսնող Փրօ Արմէնիա թերթի հովանաւոր մարմնոյն անդամներէն մին եւ աշխատակիցն եղած է, Պալքանեան պատերազմի ատեն խմբագրութիւնն ստանձնած է Փուր լէ փէօփլ տ'Օրիան երկշաբաթաթերթին ուր Հայոց հարցը առաջին տեղը կը բռնէր, ու նաեւ ուրիշ ամէն ձեւով աջակցած է Ազգային Պատուիրակութեան նախագահ Պօղոս Նուպարին: Մեծ պատերազմի ատեն եւ զինադադարի շրջանին, օգնած է՝ յաճախ՝ Հայկական Պատուիրակութեանց: Մէկէ աւելի անգամներ բանախօսած է մեր հարցի մասին. անդամ եւ եռանդուն ուժերէն մին եղած է հայանպաստ բոլոր կազմակերպութեանց: Անհնար է հոս՝ անակնկալ մահուընէն ներշնչուած այս քանի մը հակիրճ տողերուն մէջ գծել իր հայանպաստ բազմամեայ գործունէութիւնը, ոչ ալ նշանակել այն քանի մը կէտերը ուր հայկական հարցի լուծման առաջնորդող գործունէութեան մեթոտներու եւ ծրագիրներու մասին իր տեսութիւնները, Ֆրանսացի քաղաքական գործիչի իր ինքնայատուկ հայեացքներուն վրայ հիմնուած, կը տարբերէին այն տեսութիւններէն զոր այս տողերը գրողն եւ իրեն համախոհ ուրիշ հայ գործիչներ ունէին. այդ բոլորին վրայ օր մը անշուշտ պիտի գրեմ, որովհետեւ Պերար մեծ տեղ մը բռնած է հայկական հարցի պատմութեան մէջ:

ՎԻՔԹՈՐ ՊԵՐԱՐ

Ան վերջին ծայր ազնիւ մարդ էր. գաղափարական անշահախնդիր եւ բարձրահայեաց Ֆրանսացի հայրենասէր, ամէն բանէ առաջ գեղասէր եւ ճշմարտախոյզ մտաւորական մը, ան ծերակուտական ընտրուելէն յետոյ, հանրային

Fonds A.R.A.M

կրթութեան նախարարի պաշտօնը, զոր վարչապետ Միլլըրան իրեն առաջարկեց, մերժելու սակաւադէպ ժեսթն ունեցաւ, նախընտրելով ծառայել հայրենիքին իր ուզած (աւելի ազատ) ձեւով՝ առանց իր սիրական ուսումնասիրութիւնները լքելու: Ինչ եաքը, Ներակոյտի իր ընկերները, որոնց միահամուռ սիրովն ու յարգանքովը պաշարուած էր, զինքը կ'ընտրէին Հանրային կրթութեան Ցանճնաժողովի նախագահ, ու յետոյ՝ Արտաքին Գործոց Ցանճնաժողովի նախագահ, պաշտօնները զոր կատարեց խղճմտութեամբ ու ձեռնհասութեամբ:

Ֆրանսա իր ամենէն ընտիր զաւակներէն մին է որ կորսնցուց Պերարի մահով:

Մահ Մորիս Գուիպպայի.— *Մորիս Գուիպպա ծերակուտականը, որուն մահը նոյնպէս իմացանք քիչ օր առաջ, մեզի ծանօթ էր մեր պատանութեան օրերէն իր գրական ստանութով, Մորիս Պուքէ, որով ստորագրած էր ժողովրդական գնացքով իր գողտրիկ երգերը, որոնցմէ ոմանք, «Մանո՛ն, վուասի լը սօլէյ···, կամ Թիւ թ՛ան խուա լէ փիէ տրվան, ա՛յնքան սիրուած ու տարածուած էին ամբողջ Ֆրանսայի մէջ: Ժողովուրդին ծոցէն ելած, ինքնօգնութեամբ կազմուած, բարի, զգայուն, աւիւնոտ մարդ մըն էր, ժողովուրդին, անոր կեանքին, բանաստեղծութեան, արուեստին, սրտով կապուած, անոր աւանդական երգերուն տիպարով՝ սիրուն երգեր յօրինող, եւ որ քաղաքականութեամբ ալ կը զբաղէր եւ ատեն մը Աչխատանքի նախարար եղաւ. տարիներէ ի վեր նախագահն էր «Ժողովրդական Արուեստի Մուսէոն»ին:*

Մեծ պատերազմի ատեն, ան ալ եղաւ բարեկամ մը մեր դատին. ինքն էր որ ինծի կ'ըսէր օր մը այն սրտաբուխ աղուոր ու խորհրդաւոր խօսքը (զոր յետոյ քանի անգամ բանախօսութեանցս մէջ յիշատակած եմ). «Հայաստանը մեզի համար գերագոյն խորհրդանշանն է այս պատերազմին, քանի որ ամենամեծ զոհն է բռնապետութեան. գերի ու չարչարուած Հայաստանները ազատելու համար է որ մեր զինուորները կը կռուին: Ի՞նչպէս կրնանք, յաղթանակէն յետոյ, մեր առաջին գործերէն մին չընել հայ ժողովուրդի տարագրութիւնը»: Ուրիշ հարց, որ դաշնակից ազգերու քաղաքական վարիչներու եսականութիւնն ու իրարամարտ էնթրիկները, մեր սխալները եւ հակընդդէմ դէպքերու ամբողջ շարք մը Գուիպպայի պէս ազնիւ մտաւորականներու անկեղծ ցանկութեան իրագործումը արգիլեցին, թողլով որ արիւնլուայ Հայաստանն ու Կիլիկիան ոեւէ չափով չստանան այն արդար հատուցումը որուն արժանի էին:

Հայ ժողովուրդի եւ հայկական դատի ի պահու այն հանդիսաւոր ցոյցին որ Մորպոնի մեծ ամփիթատրին մէջ 1916ին տեղի ունեցաւ, Գուիպպա, իմ խնդրանքովս, ոտանաւորի վերածեց, ապագայ անկախ Հայաստանին իր կողմէ նուիրուած իբր «ազգային երգ», Հայաստան երկիր դրախտավայրի արձակ թարգմանութիւն մը զոր իրեն տուեր էի. կարճ ու խիտ տողերով, թեթեւ, մխամիտ, ժողովրդական գնացքով իր այդ երգը — ուր հետեւած էր բնագրին, բայց իրմէ ալ բաւական բան դրած, — երգուեցաւ հանդէսին մէջ՝ մեզի վաղուց ծանօթ եղանակովը, զոր դաշնակեց Ֆրանսացի երաժշտուհի մը, Մեծ Օփերայի թենոր Սիւլլիվանի կողմէ, եւ յետոյ՝ հրատարակուեցաւ, իր հատանութեամբ, առանձին տետրիկով մը: Ուրոշ րոպէներու, ինք ալ բերաւ իր աջակցութիւնը Ազգ. Պատուիրակութեան՝ զինադադարի չրջանին:

Մահ Վենսան տ'Ինտի.— *Հայ ազգի եւ հայ մշակոյթի վաղեմի եւ սրտագին բարեկամ մըն էր նաեւ Վենսան տ'Ինտի որ Ֆրանսայի եւ աշխարհի մեծագոյն նուագահաններէն մին եղաւ: Այդ բարձրատաղանդ արուեստագէտը որ փառքով լի կեանք մը ունեցաւ, ջերմ համակրութեամբ ընդունած է միշտ հայ երաժշտութեան ու գրականութեան ներկայացուցիչները որ իրեն մօտեցած են, հետաքրքրուած է մեր մշակոյթը Ֆրանսացոց ծանօթացնելու համար կատարուած ձեռնարկներով և հրատարակութիւններով եւ խրախուսած է դանոնք, իր ղեկավարած Սէօլա Գանթորումին մէջ՝ մասնաւոր հոգածութիւն ցուցուցած է իր հայ աշակերտնե-*

Fonds A.R.A.M

րուն՝ որոնց մէջ եղած են Շահ-Մուրատեան, Փրոֆ. Գալֆայեան եւայլք), մասնակցած է հայանպաստ ցոյցերու ամէն անգամ որ իրեն դիմում եղած է: Ան հաճոյքով հաւանեցաւ ինքն իսկ ղեկավարել իր Երաժշտանոցի Փրանսացի երգիչներու խումբը որ Սորպոնի վերոյիշեալ մեծ հանդէսին երգեց Կոմիտասի եւ Տիրան Ալեքսանեանի դաշնակած հայ եկեղեցական ու ժողովրդական երգերը:

Այդպիսի մեծ ու մաքուր բարեկամներու հանդէպ, բաց ի իրենց աշխարհահռչակ արուեստագիտական վաստակին համար բնական, պարտաւորիչ սքանչացումէն, ազգասէր Հայ մը չի կրնար մշտական երախտագիտութեան զգացում մը չպահել:

Մահ Յովհաննէս Խան Մասեհեանի եւ Տօքթ. Յովհաննէս Լորիս-Մելիքոֆի.— Մեր ծանօթ հայրենակիցներէն՝ վերջերս վախճանեցան տոքթ. Յովհաննէս Լորիս-Մելիքոֆ եւ Յովհաննէս Խան Մասեհեան:

Առաջինը, մեծ զօրավարին եւ հանճարեղ քաղաքական մարդուն եղբօրորդին, ռուսական եւ յետոյ Փրանսական կրթութիւն ստացած, հայերէն քիչ գիտէր, բայց Հայու սիրտ ունէր եւ կրցածն ըրած է Թիֆլիս (ուր ծնած էր) եւ յետոյ Փարիզ՝ հայկական դատին ծառայելու համար: Քիյեաուին գործակցած է Փրօ Արմենիայի շրջանին, իբր ներկայացուցիչ Դաշնակցութեան որուն անդամներէն էր, այդ կազմակերպութեան հիմնադիրներէն ալ մին եղած ըլլալով, եւ իբր վարիչ Ֆրանսայի եւ եւրոպական այլ երկիրներու մէջ Դաշնակցութենէն ներշնչուած հայանպաստ փրոփականտի. փրոփականտ որ իր ուղղութեան մէջ ունէր ճիշդ գիծերու հետ՝ սխալ գիծեր ալ (որոշապէս եւ ուժգնօրէն հակառուս ոգի, եւն.) որոնց վրայ գրած եմ անցեալին մէջ իմ մտածումս եւ օր մը նորէն կը գրեմ աւելի մանրամասնօրէն: Կազմակերպած է հայանպաստ մեծ ցոյցեր (ուր Ժորէս, Քոշէն, Փրեսանսէ եւ այլ Փրանսացի, անգլիացի, իտալացի, պելժ հայասէր անձնաւորութիւններ խօսք առած են): Դժբաղդաբար, իր յարաճուն մեծամտութիւնը ու ինքնահաւանութիւնը զինքը բոլորովին մոլորեցուցին, որով օր մը խզուեցաւ իր Դաշնակցական ընկերներուն հետ որոնց օգնութեամբն էր որ հայ փրոփականտիսթի այդ դիրքը շինած էր իրեն, եւ այլ եւս ընդ միշտ հեռու պահուեցաւ հայկական գործունէութենէ: Իր վերջին տարիներն անցուց կղզիացած՝ Փրանսական շրջանակներու մէջ իբր բժիշկ գործելով: Քլեմանսոյի կողմէ Կովկաս ղրկուած՝ ռուս ճերմակ բանակի պետին մօտ մասնաւոր առաքելութեամբ, անյաջող ճիգ մը փորձեց հայկական հարցով ալ զբաղելու՝ իր խելքով (որ սահմանափակ էր) լուծումներ թելադրելով Պոլսոյ Ազգ. Պատրիարքարանին, Հայկ. Պատուիրակութեանց եւ Երեւանի հայ կառավարութեան: Այդ անյաջողութենէն աւելի եւս կատղած, իր առաքելութեան Փրանսերէն տեղեկագրին մէջ զոր հատորով մը հրատարակեց յետոյ, բուռն ատելութեամբ եւ անվայել ոճով խօսած է Հայ Պատուիրակութեանց երկու նախագահներուն՝ Պօղոս Նուպարի եւ Ահարոնեանի՝ մասին — մինչ յայտնի է որ իր ցեղն ու ինքզինքը յարգող հայրենասէր գործիչ մը իր լեզուով՝ իր հասարակութեան համար՝ ամենախիստ կերպով կը քննադատէ իր ցեղակից գործիչները, բայց ո՛չ օտար լեզուով՝ օտար հասարակութեանց համար: Լորիս-Մելիքոֆ երբեք չզգաց թէ ինչ որ իր մէջ մեծ էր, անունն էր զոր կը կրէր եւ թէ այդ անունը մեծ դարձընող մարդուն տաղանդէն ոեւէ բաժին դժբաղդաբար չէր ժառանգած: Բարի կամեցողութիւն, անձնուիրութիւն, եռանդ ունէր, եւ կարծեց մեծ քաղաքագէտ մ'ըլլալ: Իրմէ ես ինքս ունիմ բաւական յիշատակներ, որոնց ոմանք աղուոր ըլլալէ հեռու են: Օր մը աւելի ընդարձակօրէն պիտի գրեմ իր մասին: Հոս, իր նոր բացուած գերեզմանին առջեւ, պէտք է է՛ն առաջ յիշատակել ինչ որ ունեցաւ դրական, իր ջերմ ցանկութիւնը իր ցեղին ծառայելու, իր եռանդը, հայանպաստ մեծ ցոյցեր կազմակերպելու նուիրուած իր ջանքերը:

Fonds A.R.A.M

Յովհաննէս Խան Մասեհեան ծանօթ է Շէքսփիրի գլխաւոր գործերէն ոմանց ինչպէս եւ Պայրընի Մանֆրետին հայերէն տաղաչափեալ թարգմանութիւններով։ Ատոնք խնամեալ աշխատութիւններ են, թէեւ ոչ անշուշտ իրական հայացեալ Շէքսփիրը, որովհետեւ ինք հմուտ գրասէր մըն էր լոկ եւ ո՛չ բանաստեղծ մը, եւ իր թարգմանութեանց լեզուն ու տաղաչափութիւնը, կոկիկ, վայելուչ, բայց յաճախ ծանր, դանդաղ, յուրտ են. Մանֆրետի թարգմանութիւնը՝ յարաբերաբար՝ ամենէն յաջողածն է։ Այդ խղճամիտ աշխատութիւնները լաւագոյններն էին սակայն որ իրր Շէքսփիրի պէս հսկայի մը բազմատարր հրաշակերտանեբուն թարգմանութեան փորձ կատարուած ըլլային մեր մէջ մինչեւ իր օրը, եւ իր անունը պիտի պահպանեն հայ թարգմանական գրականութեան պատմութեան մէջ։

Ան եղաւ նաեւ յարգուած պարսիկ դիւանագէտ մը, դեսպան անուանուեցաւ Պերլին, Լոնտոն ու Թօքիօ։ Պալքանեան պատերազմի ինչպէս եւ մեծ պատերազմի առեն Ազգ. Պատուիրակութեան իրր անդամ՝ Պօղոս Նուպարի կողքին՝ աշխատեցաւ, հայ հայրենասէրի անկեղծ եռանդով (թէեւ աւա՛ղ, զինադադարի չրջանին՝ ամենակարեւոր հարցի մը մէջ մեր ազգային քաղաքականութեան ղեկավարները մեծ ու աղէտաւոր սխալի մը – այն է ամերիկեան հոգատարութեան ցնորքին – մղողներուն գլխաւորներէն մին ըլլալով)։

Ինքնուրոյն ու համակրելի դէմք մըն է որ կ՝անհետանայ։ Իր տիպարին, իր թարգմանութեանց, հայկական դատի լուծման մասին իր հայեացքներուն վրայ ըսուելիք շատ բան կայ, բայց ամէն ինչ անհնար է մէկ քրոնիկի մը մէջ սղմեցնել։

Ցաւեցայ իմանալով իր մահը, մանաւանդ որ ինչպէս իր վերջին մէկ նամակէն կը տեսնուի, քաղաքականութենէ յոգնած՝ մտադիր է եղել գալ Փարիզ քաշուիլ եւ գրական աշխատութեանց նուիրուիլ։ Պարսկերէն լաւ գիտցող ու մաքուր վայելուչ հայերէնով մը արտայայտուող այդ գրահմուտը կրնար դեռ մեզի տալ շահեկան թարգմանութիւններ, մանաւորապէս պարսիկ գրականութենէ թարգմանութիւններ, ինչ որ իրեն այնքան անգամ թելադրած եմ՝ իր ծայրայեղ անգլիամոլութիւնը մեղադրելով իրեն. Մասեհեան մին էր այն սակաւաթիւ մտաւորականներէն որ կրնային պարսիկ հոյակապ գրականութեան՝ որմէ այնքան քիչ բան ունինք թարգմանուած՝ դեղեցկագոյն էջերը հայացնել։ Մե՛ղք որ մահը առեր տարեր է զինք՝ դեռ չկատարած այդ կարեւոր գործը զոր լաւագոյն կերպով կրնար կատարել։

Ա. ՉՕՊԱՆԵԱՆ

Յ.Գ. Քրոնիկիս փորձերը սրբագրելու միջոցիս՝ մեծ հաճոյքով կ՝իմանամ թէ Պոլսոյ «Կոմիտասեան Օր»ի Յանձնախումբին ամենէն եռանդուն անդամներէն մին, Պ. Հայկազն Վարդանեան, (որուն ծախքով հրատարակուեցաւ արդէն կոմիտասի կենսագրութեան նուիրուած դեղեցիկ հատորը զոր խմբագրեց Թորոս Ազատեան), իր վրայ առած է վարպետին դաշնակած պատարագին տպագրութեան ծախքերը։ Պ. Վարդանեան արժանի է բոլոր գովեստներուն։

Ա. Չ.

Fonds A.R.A.M

ՍՏԱՑԱՆՔ

Ճան Տիւի, փիլիսոփայութեան փրոֆեսոր՝ Նիւ Եորքի Քոլըմպիա Համալսարանին. Շահագրգռութիւն եւ ջանք դաստիարակութեան մէջ (*Interest and effort in education*) թարգմանեց Արուս Ազատեան, փրոֆեսոր դաստիարակութեան՝ Նիւ Մեքսիկօ սթէյթ Թիչըրս Քոլէճի մէջ, յառաջաբանով, հեղինակին կենսագրութեամբ, նօթերով եւ բառացանկով: Կ. Պոլիս, տպագրութիւն Յ. Մ. Սեթեան, 1931:

Կավռոշին Տարեգիրքը, 1932, 22րդ տարի, 95 երգիծանկարներ Միշէլ Յովիկեանի: Փարիզ, Տպարան Մասիս, 208 *bis rue Lafayette*: Գին 30 ֆրանք:

Համայնագիտական Հայաստան, համախմբեց եւ գծագրեց Յովհ. Գ. Պապէսեան, Փարիզ, 1931 (Քարտէս Հայաստանի Հանրապետութեան, հին եւ նոր Հայաստանի եւ Կիլիկիոյ զանազան շրջաններու մասնական քարտէսներ, վիճակացոյցներ, կռափիքներ, Հայաստանի նշանաւոր յիշատակարաններ, եւն. պատէն կախուելու համար յօրինեալ գեղագիծ մեծ տախտակի մը մէջ ամփոփուած: Գին 6 ֆրանք՝ Ֆրանսա, 50 սէնթ՝ Ամերիկա, 1.50 շիլին՝ Անգլիա եւ գաղթավայրեր, 8 ֆր. այլուր: Դիմել H. Babessian, 1 *rue Rouget de Lisle, Choisy - le - Roi, Seine*:

«Նահատակ Գրագէտներու Բարեկամներ». Մատենաշար թիւ 5, Արփիար Արփիարեան, Պատմուածքներ ու վիպակներ, Փարիզ 1931. Գին 20 ֆրանք. Դիմել *M. Barsamian*, 121 *rue Marcadet, Paris*.

Մաննիկ Պէրպէրեան.— Արեւոտ ճամբան. արձակ քերթուածներ. Փարիզ, 1931. Հրատարակութիւն Հրանտ Սամուէլ գրատան. Գին 10 ֆրանք կամ 50 սէնթ:

Կեանք եւ Արուեստ, տարեգիրք (պատկերազարդ), Բ. տարի, 1932. Վարչութիւն՝ Վ. Թագւորեան, խմբագրութիւն՝ Մերուժան եւ Մկրտիչ Պարսամեան. Փարիզ, տպարան Մասիս, Գին 30 ֆրանք Ֆրանսա եւ պալքանեան երկիրներ 1 տոլար 50՝ ուրիշ երկիրներ. դիմել M. et M. Barsamian, 94, *rue Lafayette*.

Հայկական Հին վանքեր եւ Եկեղեցիներ Սուրբ Երկրին մէջ. Ուսումնասիրութիւններ, աշխատասիրեց Մկրտիչ եպիսկոպոս Աղաւնունի. 1931, տպարան Սրբոց Յակոբեանց, Երուսաղէմ: Գին 3 շիլին կամ 75 սէնթ:

Հ. Յակովբ Ծ. Վ. Քօսեան, Մխիթ. Ուխտէն. Գերեզմանատուն Կաթողիկէ Հայոց Կ. Պոլսոյ. Ակնարկ մը նախկին եւ արդի գերեզմանատան վայրերուն վրայ. շիրիմներու, դամբարաններու յիշատակագրութիւնները, Վիեննա, Մխիթարեան տպարան, 1931:

Խաւարած Ընտանիքը, մեծ վէպ պոլսահայ իրական կեանքէ. գրեց Գէորգ Ն. Իւթիւճեան. տպագրութիւն «Կիւթեմպէրկ». Կ. Հ. Մագասճեան. Կ. Պոլիս, 1931, Գին 100 ղրուշ:

Յառաջ, օրաթերթ ազգային, քաղաքական եւ գրական, խմբագիր Շ. Միսաքեան: Խմբագրութիւնը եւ Վարչութիւնը 17 *rue Damesme* Paris: Տարեկան բաժնեգին, Ֆրանսա, 140 ֆր. Անգլիա եւ գաղութները եւ Իտալիա 250 ֆր. Ամերիկա՝ 10 տոլար, Եւրոպա 200 ֆրանք:

Արեւելք, քաղաքական, տնտեսական եւ գրական օրաթերթ, խմբագրապետ Խորէն Ճամճեան. Kurekdjiler, 8, Galata, Constantinople. տարեկան բաժնեգին, Թուրքիա՝ 1300 ղրուշ, արտասահման, 180 ֆրանք, Ամերիկա՝ 10 տոլար:

Գիշերէն մինչեւ Լուսաբաց, քերթուածներ, Կ. Սիտալ, 1931. Գին 1 տոլար, Հրատարակիչ Central Printing Company 401 *N Broad Street, Philadelphia, Pa., U. S. A.*

Գոյամարտ, լրագիր, կը հրատարակուի ամէն կիրակի եւ հինգշաբթի. խմբագիր Բ. Միլտոնեան. 29, *La Canebière, Marseille*, տարեկան բաժնեգին, Ֆրանսա՝ 50 ֆրանք, արտասահման՝ 100 ֆրանք:

Armen Ohanian. Les Rires d'une charmeuse de serpents.— Les Revues, Paris, 1931 Գին 15 ֆրանք:

ՎՐԻՊԱԿ

Ուսումնարան, դպրոցական ամսագիր, Ա. տարի, 1932. խմբագրութիւն Մխիթարեան վարժարանի, Փլովտիվ. տարեկան բաժնեգին՝ 65 լէվա, արտասահման՝ 20 ֆր. ֆրանսական: Rédaction de la revue *Oussoumnaran, Plovdiv rue Armeneska*, 7-11 *Bulgarie*:

Նոր Թօմարզա, պարբերաթերթ Թօմարզայի միացեալ ընկերութեան. տարեկան 1 տոլար, հատը 10 սէնթ. Nor Tomarza, périodical of United Ass. of Tomarza, 169 P.O. *Box, Racine, Wis., U.S.A.*

Fonds A.R.A.M

ՄԵՐ ԲԱԺԱՆՈՐԴՆԵՐՈՒՆ

Անահիտի բաժանորդներուն մեծ մասին երրորդ տարուան (եւ ոմանց նոյն իսկ երկրորդ տարուան), բաժնեգինը վճարած չըլլալը մեզ կը ստիպէ ներկայ տարեշրջանի ընթացքին այս հանդէսը հրատարակել երեք միացեալ թիւի ձեւով:

Կը խնդրենք որ այս երկրորդ միացեալ թիւին երեւումէն անմիջապէս յետոյ մեր բաժանորդները հաճին փութացնել իրենց բաժնեգինին վճարումը՝ ուղղակի մեզի, կամ մեր գործակալներուն:

Երրորդ միացեալ թիւը լոյս պիտի տեսնէ գարնան վերջերը:

ՆՈՒԻՐԱՏՈՒԹԻՒՆ

Տօքթ. Կարօ Պիւլպիւլ (*Հարթֆորտ*) *նուիրեց մէկ տարուան Անահիտ Ալեքսանտրէթի Նուպարեան վարժարանին:*

Պ. Վ. Մեսրոպեան (*Փարիզ*) *Անահիտի Գ. տարին նուիրեց Պոլսոյ Ազգ. Կեդր. վարժարանին:*

Օրիորդ Մարգարիտ Բաբայեան (*Փարիզ*) *նուիրեց մէկ օրինակ երրորդ տարուան Անահիտ Պոլսոյ Գալֆայեան Որբանոցին:*

ԱՆԱՀԻՏ, *Գ. տարի, թիւ 1–2. Յ. Գույումճեանի Արցունքներու ծիծաղը մէջ, Բ. էջ, Բ. սիւնակ, վերջին տող, երկրի մէջ, ուղղել՝ երբեմն:*

ԱՆԱՀԻՏ, *Բ. տարի, թիւ 5–6, Սարգիս Մեհեանի «Առանձնութիւն» բանաստեղծութեան մէջ, առաջին տուն, երկրորդ տող, Յուսացի երազներս, ուղղել՝ Յուսացի թէ երազներս:*

Գ. տարի, թիւ 1–2, Ս. Մեհեանի «Թափառում» բանաստեղծութեան մէջ, երրորդ տուն, 3րդ տող, պիտ՛ հեռուէն, ուղղել՝ պիտի հեռուէն. 4րդ տուն, 3րդ տող, անցեալն, ուղղել՝ անցեալս:

ԱՆԱՀԻՏի *Գ. տարուան 1–2 միացեալ թիւին Կ. Խրայեանի Արիւնի ճանապարհին գրութեան մէջ էջ 36 սիւնակ բ. տող 35 եւ 36 շուտոնելը բառը ուղղել՝ շվրռնելը. էջ 37 սիւնակ Ա. տող 25 «Բնութիւնը ծով մը կ՛ընէ հոն որ վերջ չունի», ուղղել՝ «Բնութիւնը հով մը կ՛ընէ հոն որ վերջ չունի»:*

Ներկայ թիւին մէջ էջ 153 իղձ, բ. տող, ջրով, վրայ, գ. տող, վզէն, ժ. տող, վրայ, ժգ. տող, վրայ, ուղղել՝ ջրրով, վրրայ, վրզէն:

ԱՐՇԱԿ ՉՕՊԱՆԵԱՆ
ԴԷՄՔԵՐ
Բ. Հատոր
(պատկերազարդ)

Պետրոս Ադամեան.— Յ. Յ. Պարոնեան.— Խաչատուր Աբովեան (Հարիւրամեակին առթիւ).— Երուանդ Մանուէլեան.— Մատաթիա Գարագաշեան.— Վահան Թէքէեան.— Ատոմ Եարճանեան.— Դանիէլ Վարուժան.— Համաստեղ և գիւղը Հայ գրականութեան մէջ.— Էտկար Շահէն.— Յովսէփ Փուշմանն:

Հրատարակութիւն
Հայ Կրթական Հիմնարկութեան
Գինն՝ մէկ տոլար
(Ֆրանսա և Սուրիա 20 ֆրանք)

——

Նոյն հեղինակէն

La Roseraie d'Arménie

Երեք ատուար գեղատիպ հատոր, Միջնադարեան հայ բանաստեղծութեան գեղեցկագոյն էջերու ֆրանսերէն թարգմանութիւնը պարունակող, կենսագրական և քննական ծանօթագրութիւններով, և հայ արուեստի քնորոշ նմուշներու բազմաթիւ վերարտադրութիւններով զարդարուած: Ա. հատորը՝ սպառած է, Բ. և Գ. հատորը կը ծախուին իւրաքանչիւրը 100 ֆրանքի:

Դիմել հեղինակին, 9 rue Say, Paris.

LE GÉRANT : ATOG GUÉVREK

IMPRIMERIE TURABIAN
227. BOULEVARD RASPAIL
PARIS

Fonds A.R.A.M

ՄԵՐ ԳՈՐԾԱԿԱԼՆԵՐԸ

Մարսէյլ, Գառնիկ Յովհաննէսեան
Լիոն, Մ. Տէր-Ահարոնեան
Վիէն, Յակոբ Օհանեան
Վալանս, Կարապետ Թէրզեան
Հալէպ, Նշան Տէր-Պետրոսեան և Պողարեան գրատուն
Պէյրութ՝ Պ. Յակոբ Աճէմեան
Գահիրէ, Օ. Մահտեսեան
» Մասիս Զուրիկեան
Աղեքսանդրիա, Մելգոն Գասպարեան
Պոլիս, Ս. Յակոբեան գրատուն
Պրիւսէլ, Յ. Թօփուզեան
Ամերս, Օր. Մելինէ Գօվանճեան
Միլան, Ռ. Ճանիկեան
Ցունաստան, Յ. Դարբինեան
Ֆիլիպէ, Մկրտիչ Կարապետեան
Պուրկազ, Թորոս Աւետիսեան
Նիւ Եորք, Հայ Կրթական Հիմնարկութիւն.
Պ. Հրաչեայ Գ. Եուսուֆեան, «Կիլիկիա» գրավաճառանոց (Նիւ Եորք եւ շրջակայք).
Պ. Յովհաննէս Մամասեան, «Մասիս» գրավաճառանոց.
Պոսթըն, Գասպար Մովսէսեան
Լորէնս, Ա. Մ. Ահարոնեան
Լին, Պ. Գասպարեան
Տիթրոյթ, Լեւոն Պէշկեթիւրեան
Սան-Ֆրանչիսքօ, Կ. Հ. Մալխասեան
Թրոյ, Գէորգ Մղրըպլեան
Հեվըրհիլ և Պրատֆօրտ, Գ. Զուլճեան
Րիչմընտ, Ա. Յ. Ժամկոչեան
Ուօշինկթըն, Ժաք Պալտաճեան
Ֆիլատէլֆիա, Դ. Ճէլալեան
Փրովիտէնս, Յարութիւն Ուլուհոճեան
Ուստըր, Մարտիրոս Զօպանեան
Լօս Անճելէս, Խոսրով Էլմասեան
Շիքակօ, Օհնիկ Նորհատ
Ֆրէզնօ, Պօղոս Գուլումճեան եւ Վահէ Հայկ
Պաղտատ, Գէորգ Մ. Գասապեան
Պուքրէշ, Յ. Ճգնաւորեան
Քոնսթանճա, Յ. Տիրատուրեան
Ալէքսանտրէթ, Մարտիրոս Տէր-Ստեփանեան

Fonds A.R.A.M